Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині
Всеукраїнський науковий часопис

Заснований у 2001 р.

Число 34

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 5 від 30 квітня 2026 р.)

Редакційна колегія

Головний редактор:

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна

Заступник головного редактора:

Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна

Члени редакційної колегії:

Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри, професор кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна;

Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна;

Гудь Богдан Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародної безпеки та стратегічних студій, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна;

Ленартович Олег Юрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри – професор кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Україна;

Попп Руслана Петрівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший дослідник, доцент кафедри міжнародної інформації, Національний університет «Львівська політехніка», Україна;

Влодаркевич Войцех (Włodarkiewicz Wojciech), доктор історичних наук (доктор габілітований), професор, Військово-технічна Академія у Варшаві, Республіка Польща;

Останек Адам (Ostanek Adam), доктор історичних наук (доктор габілітований), професор, Військово-технічна Академія у Варшаві, Республіка Польща

Ясінський Гжегож (Grzegorz Jasiński), кандидат історичних наук / доктор філософії (доктор історії), доцент, завідувач кафедра, Військово-технічна Академія у Варшаві, Республіка Польща

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1834 від 21.12.2023 року. Ідентифікатор медіа R30-02323.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Волинський національний університет імені Лесі Українки (просп. Волі, буд. 13, м. Луцьк Волинської обл., 43025, post@vnu.edu.ua, тел. (0332) 720123).

Періодичність видання: 2 рази на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, французька, німецька, польська.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузях С – Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини та D – Бізнес, адміністрування та право (спеціальності В9 «Історія та археологія», С2 «Політологія», D4 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 31,58 обл.-вид. арк., 31,62 ум. друк. арк. Наклад 100 пр.
Зам. 0426/302. Дата розміщення онлайн – 01.05.2026 р. Дата друку – 07.05.2026 р.
Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2026
© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2026

Зміст

Історія Волині

Карліна Оксана
Аграризація волинського єврейства в XIX столітті: соціальні та економічні наслідки……9

Крамар Юрій
Освітні практики українського населення Волині в умовах Великої війни……18

Історія України

Атаманська Світлана
Київська область як регіон концентрації ВПО: демографічні наслідки для місцевих громад (на прикладі Бучанського району)……23

Дністрянський Тарас
Постать В'ячеслава Будзиновського в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першій третині XX ст.……29

Добржанський Олександр
Боротьба за історичну пам'ять в контексті формування національної ідентичності українців Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст.……34

Жмуд Наталка, Войнаровський Анатолій
Конструювання образу українців як «внутрішнього» ворога в період посилення сталінського тоталітарного режиму кінця 1920 – початку 1930-х років крізь призму сатирично-гумористичного часопису «Червоний перець» ……41

Загорський Андрій
Роль педагогічної спадщини Олександра Тисовського у формуванні молодіжного руху та національної свідомості……46

Зубко Ольга
Галицько-Наддніпрянські відмінності в еміграційному літературно-історичному контексті……50

Кіцелюк Володимир Васильович
До історії і генеалогії руської шляхти Коломийського повіту: свідки однієї угоди 1419 р. та їх родинні зв'язки……57

Кушлакова Надія
Завод «Ливмаш»: від випуску аератора до створення комплексних автоматизованих ліній машинного виробництва (1954–2018)……62

Лаврут Ольга
Атеїстичне виховання школярів УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х рр.……67

Мілютін Сергій
Повсякденне життя у м. Добровеличківка під час Першої світової війни (за матеріалами щоденної газети «Голос Юга»)……75

Нефьодов Дмитро
Радянський рух опору на Півдні Української РСР в радянському історіописанні 1970-х – першої половини 1980-х рр. ……81

Нінічук Сергій
Українсько-польське порубіжжя як фронтир історичної пам'яті та ідентичності……88

Паска Ганна, Паска Богдан
Кримінальні справи побутового характеру як метод боротьби радянського режиму проти дисидентки Ганни Михайленко в 1970-х рр. 92

Петрович Валентина
Актові книги як джерело до вивчення інституційної, правової та соціально-економічної історії України XVI–XVIII століття 98

Стрільчук Людмила
Історична пам'ять українсько-польського порубіжжя: особливості та специфіка (на прикладі відбудови та реставрації культових споруд) 103

Тішин Олександр
Інститут генеральних комісарів на території України в умовах «нового порядку» 108

Хоменко Олена
Роль української мови у просторі вищої освіти як маркера національної ідентичності: досвід 1918 року та виклики сучасності 115

Шнир Христина
Формування світогляду Івана Геля: історико-біографічний аспект 123

Юрій Михайло
Проповідь як моральний контекст давньоруської культури 128

Всесвітня історія

Каліщук Оксана
Історична пам'ять та політика пам'яті ЄС та країн Європи 134

Козловський Сергій
Татарські війська у Грюнвальдській битві (1410 р.): чисельність, особливості тактики та оцінка втрат 139

Константинова Юлія
Діяльність осередків польської «Великої еміграції» протягом XIX – початку XX століття: ключові центри, напрями та тенденції 148

Махиня Оксана
Туреччина та ЄС: переговорний шлях до членства (1959–1989 рр.) 153

Ніколаюк Тетяна
Фальсифікація змісту іноземних історичних джерел у російських перекладах XIX століття 158

Політологія

Бокоч Вікторія
Трансформація релігійних практик в інформаційному суспільстві України під впливом війни 165

Луцький Микола
Пошук ефективної інституційної практики діяльності політичних партій в умовах зовнішньої агресії 172

Мельник Юлія
Поняття політичної відповідальності в контексті модернізації політичних систем сучасності 179

Михалюк Назар
Культурна дипломатія ЄС як інструмент «м'якої сили» в умовах глобальної конкуренції……184

Попазогло Артур
Фінансово-політичні механізми та координація відбудови України……193

Ростецька Світлана
Трансформація національної ідентичності українських біженців у прогностичному вимірі 2026 року: політико-міфологічний та інституційний аспекти……198

Санжаревський Олег, Корешняк Вікторія
Теоретичний аспект психологічних та соціальних механізмів впливу пропаганди на свідомість в історичній ретроспективі……203

Сидор Андрій
Поширення неправдивої та маніпулятивної інформації як загроза демократії у державах ЄС……210

Федчик Юрій, Ярош Ярослав
Міжнародні аспекти фінансування політичних партій……217

Хмель Анастасія
Євроскептицизм в умовах російської гібридної війни: виклики для інформаційної безпеки ЄС……224

Публічне управління

Байрак Сергій, Пахолок Василь
Нормативно-правове регулювання публічної політики України в освітній сфері в умовах цифрової трансформації суспільства……233

Дзюрах Юрій, Шинкаренко Володимир
Антикризові маркетингові комунікації в діяльності органів публічної влади……239

Євсєєва Галина, Мельник Юрій
Внутрішня політика територіальної громади в умовах війни в контексті української національної ідеї……248

Найда Інна
Роль органів державної влади у формуванні духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді……253

Танасогло Олександр
Правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави……258

Шелест Юрій
Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану та повоєнного часу……265

Contents

History of Volyn

Karlina Oksana
The agrarianisation of Volyn Jewry in the 19th century: social and economic consequences……9

Kramar Yurij
Educational practices of the Ukrainian population of Volyn during the Great War……18

History of Ukraine

Atamanska Svitlana
Kyiv Region as an IDP Concentration Area: Demographic Implications for Local Communities (The Case of Bucha District)……23

Dnistrianskyi Taras
The figure of Vyacheslav Budzynovsky in Ukrainian social and political thought of the late 19th – first third of the 20th century……29

Dobrzhanskyi Oleksandr
The struggle for historical memory in the context of the formation of the national identity of Ukrainians in Bukovina in the second half of the 19th and early 20th centuries……34

Zhmud Natalka, Voynarovskyi Anatolii
Constructing the image of Ukrainians as an «internal» enemy during the intensification of the Stalinist totalitarian regime in the late 1920s – early 1930s through the prism of the satirical-humorous periodical «Red Pepper»……41

Zahorskyi Andrii
The role of Oleksandr Tysovskyi's pedagogical legacy in the formation of the youth movement and national consciousness……46

Zubko Olha
Galician-Dnieper differences in the emigration literary and historical context……50

Kitselyuk Volodymyr
Toward the history and genealogy of the Ruthenian nobility of the Kolomyia district: witnesses of a 1419 agreement and their family connections……57

Kushlakova Nadiya
«Livmash» plant: from the production of the aerator to the creation of the complex automated machine production lines (1954–2018)……62

Lavrut Olga
Atheistic education of schoolchildren of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – 1980s……67

Milytin Serhiy
Everyday life in Dobrovelychkivka during World War I (based on materials from the daily newspaper «Holos Yuga»)……75

Nefodov Dmytro
The Soviet Resistance Movement in the South of the Ukrainian SSR in Soviet Historiography of the 1970s–First Half of the 1980s……81

Ninichuk Serhii
The Ukrainian-Polish border as a frontier of historical memory and identity……88

Paska Bohdan, Paska Hanna
Criminal cases of a domestic nature as a method of the Soviet regime's struggle against dissident Hanna Mykhailenko in the 1970s……92

Petrovich Valentina
Act books as a source for the study of institutional, legal, socio-economic history of Ukraine XVI–XVIII century……98

Strilchuk Lyudmila
Historical memory of the Polish borderland: features and specifics (based on the example of the reconstruction and restoration of religious buildings)……103

Tishyn Olexandr
The institution of general commissioners in the territory of Ukraine under the conditions of the "new order"……108

Khomenko Olena
The role of the Ukrainian language in higher education as a marker of national identity: the experience of 1918 and the challenges of the present day……115

Shnyr Khrystina
The formation of Ivan Hel's worldview: historical and biographical aspects……123

Yurii Mykhailo
Sermon as a moral context of ancient Russian culture……128

World history

Kalishchuk Oksana
Historical memory and memory policy of the EU and European countries……134

Kozlovskyi Serhii
Tatar's troops in the Battle of Grunwald (1410): numbers, tactics and losses……139

Konstantynova Yuliia
The activities of the centres of the Polish "Great Emigration" during the 19th and early 20th centuries: key centres, directions and trends……148

Makhynia Oksana
Turkey and the EU: the negotiated way to membership (1959–1989)……153

Nikolaiuk Tetiana
Falsification of the content of foreign historical sources in Russian translations of the 19th century……158

Political science

Bokoch Viktoriya
Transformation of religious practices in the information society of Ukraine under the influence of war……165

Lutsky Mykola
Search for effective institutional practices of political parties in the context of external aggression……172

Melnyk Julia
The Concept of Political Responsibility in the Context of the Modernization of Contemporary Political Systems.....179

Mykhaliuk Nazar
EU Cultural Diplomacy as a Soft Power Instrument in the Context of Global Competition.....184

Popazoglo Artur
Financial-political mechanisms and coordination of Ukraine's reconstruction.....193

Svitlana Rostetska
Transformation of the National Identity of Ukrainian Refugees in the Prognostic Dimension of 2026: Politico-Mythological and Institutional Aspects.....198

Sanzharevskyi Oleh, Koreshniak Viktoriia
Theoretical aspect of psychological and social mechanisms of propaganda's influence on consciousness in historical retrospective.....203

Sydor Andrii
The spread of false and manipulative information as a threat to democracy in EU countries: current situation and prospects for counteraction.....210

Fedchyk Yurii, Yarosh Yaroslav
International aspects of political party financing.....217

Khmel Anastasiia
Euroscepticism in the context of Russian hybrid war: challenges for EU information security.....224

Public administration

Bairak Serhii, Pakholok Vasyl
Legal Regulation of Ukraine's Public Policy in the Educational Sphere Under the Conditions of Digital Transformation of Society.....233

Dziurakh Yurii, Shynkarenko Volodymyr
Anti-crisis marketing communications in the activities of public authorities.....239

Yevsieieva Halyna, Melnyk Yurii
Internal Policy of a Territorial Community under Wartime Conditions in the Context of the Ukrainian National Idea.....248

Naida Inna
The Role of State Authorities in the Formation of Spiritual, Moral, and Patriotic Values among Youth.....253

Tanasoglo Alexander
Legal mechanism for the organization and functioning of the modern Ukrainian state.....258

Shelest Yurii
Local self-government under martial law and in the post-war period.....265

ІСТОРІЯ ВОЛИНІ

УДК 94(477.82)«1804/1859»:325.54(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.01

АГРАРИЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА В XIX СТОЛІТТІ: СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

Карліна Оксана,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8706-942X
Researcher ID: 3173402/oksana-karlina

У статті розглянуто тривалий процес «оселянення» євреїв, започаткований 1804 р., коли в соціальну стратифікацію було введено «клас» євреїв-хліборобів. У 1835 р. в західних губерніях євреї отримали право селитися на договірній основі на державних і приватних землях або набувати земельні ділянки шляхом купівлі у приватну власність. Показано виникнення в той час перших єврейських землеробських колоній у Волинській губернії., Наголошено, що розширення на законодавчому рівні переліку пільг для євреїв-хліборобів у 1844 р. стало поштовхом до появи нових колоній.

Опрацювання архівного матеріалу дало підстави стверджувати, що у Волинській губернії на 1859 р. налічувалося 38 єврейських землеробських колоній на державних і приватних землях, в яких жило близько 4,6 тис. осіб. І їхньому користуванні було 9 104 десятини землі на правах оренди або власності. Стан господарства євреїв характеризувався як незадовільний. Переселялись економічно бідні єврейські сім'ї, через що не вистачало коштів на придбання знарядь праці, будівництво хат і допоміжних споруд. Прагнення стати хліборобами пояснювалось можливістю легально жити на селі, таємно займатись ремеслом і торгівлею, при цьому відтерміновувалась сплата податків, державної позики та отримувалося тимчасове звільнення від рекрутської повинності. Чисельність євреїв-хліборобів Волинської губернії залишалась «краплиною в морі» порівняно з чисельністю їхніх одновірців, які залишались у стані міщан або купців.

Доказано, що відсутність належної фінансової допомоги, незацікавленість держави у збільшенні чисельності вільного селянства, недоліки управлінської системи, нестабільність правового становища були причинами, які не давали можливість недавньому дрібному крамарю або реміснику розвивати господарство. Ідея «оселянення» євреїв виявилась безплідною.

Ключові слова: *Волинська губернія, євреї-хлібороби, єврейські землеробські колонії, внутрішня колонізація, землеволодіння, землекористування.*

Karlina Oksana. The agrarianisation of Volyn Jewry in the 19th century: social and economic consequences

The article examines the lengthy process 'turning into peasants' of Jewish that began in 1804, when the 'class' of Jewish farmers was introduced into the social stratification system. In 1835, Jews in the western provinces were granted the right to settle on a contractual basis on state and private lands or to acquire land plots by purchasing them as private property. The emergence of the first Jewish farming colonies in the Volyn province at that time was shown. It was emphasized that the expansion of the list of privileges for Jewish farmers at the legislative level in 1844 encouraged the establishment of new colonies.

An analysis of archival material suggests that, in 1859, there were 38 Jewish farming colonies on state and private land in the Volyn province, with a population of around 4,600 people. These colonies had 9,104 dessiatines of land at their disposal, which was either leased or owned. The economic situation of the Jewish population was described as unsatisfactory. Poor Jewish families who lacked the funds to purchase tools or build houses and other structures were resettled. They wanted to become farmers because it offered them the opportunity to live legally in the countryside, where they could secretly engage in crafts and trade while deferring the payment of taxes and state loans, and receiving temporary exemption from conscription. However, the number of Jewish farmers in the Volyn province remained 'drop in the ocean' compared to the number of their co-religionists who remained townspeople or merchants.

It has been proven that the lack of adequate financial assistance, the state's disinterest in increasing the number of free peasants, shortcomings in the administrative system and legal instability were the reasons that prevented small-scale traders and craftsmen from succeeding. The idea of 'turning into peasants' Jews was unsuccessful.

Key words: *Volyn Province, Jewish farmers, Jewish agricultural colonies, internal colonization, land ownership, land use.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка наукової проблеми та її значення. На Волині єврейська людність була численною; своїми початками вона сягала XVI ст. Заселяли євреї, головним чином, малі містечка, якась частка з них, хоч мешкала у селах, займалася ремеслом і дрібною торгівлею.

Після поділів Речі Посполитої для євреїв виникла нова ситуація, насамперед у соціально-економічних відносинах. Вона була пов'язана з обов'язком жити у смузі осілості і обов'язково в містах. Російське законодавство виділяло євреїв в особливу правову групу. З кінця XVIII ст. створювався цілий комплекс законів, який регулював їхнє життя. Протягом більшої частини XIX ст. влада Російської імперії вважала євреїв народом морально відсталим, фанатичним, затвердлим у своїх релігійних забобонах. Виходячи з цього, вона намагалась «покращити» їх: європеїзувати, окультурити, а в ідеалі і християнізувати. Політика, направлена на досягнення цієї мети, не відрізнялась постійністю: за імператора Миколи I вона мала виразно репресивний характер, а за Олександра II заохочувалися окремі, схильні до «виправлення» соціальні групи євреїв.

Одним із заходів «виправлення» євреїв мав стати процес їх аграризації, «оселянення», залучення до сільськогосподарської праці та створення соціального прошарку євреїв-хліборобів. Актуальним залишається регіональний аспект вивчення цього процесу. Не маргіналізуючи позарегіональні чинники, регіональний підхід дозволяє виявити становище євреїв на місцях, модель взаємодії влади і суспільства залежно від конкретної економічної та етнополітичної ситуації, провести міжрегіональне порівняння.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Дослідники єврейського хліборобства почалося ще наприкінці XIX – початку XX ст. У ґрунтовних роботах Іллі Оршанського та Віктора Нікітіна наголошено на недостатній підтримці колоністів з боку уряду, зловживанні урядовців, що займалися облаштуванням колоній, недосвідченості євреїв у веденні сільськогосподарських робіт, неприязному ставленні волинських селян тощо [36, с. 130; 34, с. 61]. Звичка до міських промислів та релігійні міркування євреїв, на думку І. Оршанського, відійшли б на другорядний план, «якби євреї бачили на практиці, що перехід у землероби покращує їхній побут» [36, с. 130]. Д. Вайнштейн серед чинників, що гальмували успіхи єврейського хліборобства, називав недобросовісність заможних євреїв, котрі не виявляли бажання допомагати уряду в цій справі [26, с. 106]. Історію появи єврейських колоній на Київщині, Волині та Поділлі на багатому фактичному матеріалі відтворив Віктор Рибинський [37]. Варто також згадати роботу Олександра Мацюка, видану в 1932 р. в Празі [33].

Сучасні українські дослідники звертаються більшу увагу на вивчення єврейських землеробських поселень на півдні України. Основні напрямки залучення єврейського етносу до ведення сільського господарства в XIX ст. проаналізував Віктор Доценко [30]. Розглянувши політику аграризації єврейського населення Російської імперії, Олександр Безаров позитивно оцінив її результати, оскільки «близько ста тисяч єврейських колоністів (3% від загальної кількості єврейського населення Російської імперії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р. стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя» [22, с. 15]. Проблема виникнення і функціонування єврейських землеробських колоній на матеріалах Подільської губернії розкрита в кількох статтях українських дослідників [23; 24; 25; 27; 31; 32]. Організація єврейських землеробських колоній у Волинській губернії найповніше представлена у статті Ігоря Слобожана [40]. Однак потребує повнішого висвітлення історія окремих колоній та соціально-економічні наслідки аграризації волинського єврейства в XIX ст.

Джерельну базу дослідження складають звіти губернаторів, статичні матеріали, надіслані генерал-губернатору, судові справи, звернення євреїв-хліборобів до різних місцевих органів влади тощо. Ці документи зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області, Державного архіву Житомирської області та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Архівні матеріали доповнені опублікованими у нормативно-правовими актами.

Мета запропонованої розвідки – розкрити процес аграризації волинського єврейства в XIX ст. та його соціально-економічні наслідки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Початок XIX ст. став часом закріплення негативного стереотипу про євреїв і формування дискримінаційного «єврейського законодавства». В його основу лягло уявлення про «поганого єврея», якого треба перевиховати, змінюючи традиційну структуру зайнятості, зовнішній вигляд, ментальність, ставлення до релігії та освіти.

Наприкінці 1802 р. був створений Комітет з облаштування євреїв, результатом роботи якого став перший законодавчий акт «Про облаштування євреїв» від 9 грудня1804 р. [35]. У ньому була проведена соціальна стратифікація євреїв. Серед чотирьох «класів» першими названі «хлібороби». Встановлювалось право єврейського населення на набуття у власність незаселеної землі в межах смуги осілості,

використання праці найманих робітників для обробітку придбаних земель, також дозволялася оренда землі у поміщиків, перехід на державні землі у низці губерній. З цією метою створювались окремі фонди державної землі в тих губерніях, в освоєнні яких держала була найбільше зацікавлена. Поселенці повинні були наділятися землею за нормою державних селян, тобто по 8 десятин на ревізьку душу [41, с. 207]. Євреї-землероби звільнялися від платежу державних податків у подвійному розмірі.

Новий закон започаткував єврейські хліборобські колонії на Півдні України. У ході колонізаційної кампанії, розгорнутої після його видання, було засновано всього 8 колоній (всі у Херсонській губернії) [39, с. 328]. Бажання переселися в південноукраїнські степи і зайнятися сільським господарством виявили лише п'ять родин з Волині [40, с. 27]. Недоцільність продовження спроб перетворення євреїв у хліборобів досить скоро стала зрозумілою для центральної влади.

Новий етап аграризації єврейства почався у другій половині 1830-х років після опублікування нового «Положення про євреїв» 1835 р. [28]. Відповідно до цього законодавчого акту в західних губерніях євреї отримали право селитися на договірній основі на державних і приватних землях або набувати земельні ділянки шляхом купівлі у приватну власність (§ 27). Хто записувався до хліборобського стану, той звільнявся від подушного податку і рекрутського обов'язку на 25 років (§ 40). Після закінчення пільгових років поселенці-євреї мали виконувати такі ж обов'язки, що й селяни-християни (§ 42). Крім того, закон заохочував заможних євреїв до колонізаторської діяльності: той із них, хто купив землю і поселив на ній не менше 50 одновірців, отримував право «особистого почесного громадянства» (§ 46).

Перші єврейські хліборобські колонії у Волинській губернії почалися з'являтися наприкінці 1835–1836 рр. (в Луцькому повіті – Софіївка та Ігнатівка, Рівненському – Антонівка, Осова, Мочулки, Новоград-Волинському – Баторейська). У 1838 р. губернська казенна палата зарахувала до хліборобів у колонії Софіївка 36 родин (202 особи). З них 10 виселились із Луцька (56 осіб), шість – з Ковеля (30 осіб), три – з Кременця (22 особи), дві – з Острога (14 осіб), одна – з Дубна (1 особа), решта по одній родині походили з навколишніх містечок: Володимирця, Колок, Сокола, Несухоїжі, Турійська Варкович, Людвіполя, Олександрії, Степані, Висоцька, Радивилова [2, арк. 6–10]. Поряд із Софіївкою одночасно формувалася Ігнатівка. Переселенці походили переважно з Острога (16 родин, 83 особи) [2, арк. 1027–1029].

Нове Положення про євреїв-хліборобів 1844 р. розширювало перелік пільг [29]. У західних губерніях дозволялось переходити у новий соціальний стан і тим сім'ям, члени яких перебували на рекрутській черзі, але в тому складі, в якому сім'я була записана в ході останнього ревізького перепису. На одну особу чоловічої статі виділялось 5–8 десятин з державного земельного фонду та грошова допомога із загального коробкового збору [16, арк. 1–1 зв.]. Євреї-землероби вважалися користувачами отриманої для ведення господарства землі, а не власниками; таку землю не можна було здавати в оренду. На державних землях вони могли селитися «в такому числі душ, скільки є бажаючих, навіть якби це було не більше однієї сім'ї». Також євреї отримували право купувати землю у приватну або громадську власність. Переходити в інший соціальний стан євреї-хлібороби могли після 25 років від часу переселення [16, арк. 2].

Після оприлюднення законодавчого акту 1844 р. міністр державних маєтностей граф Павло Киселльов розпорядився зібрати відомості про кількість вільної державної землі в губерніях в межах смуги осілості і про чисельність євреїв, які хочуть стати хліборобами. Перевагу мали надавати тим євреям, які змушені були виселитись із 50-верстної прикордонної смуги. У Волинській губернії таких виявилось 631 сім'я [34, с. 6]. На початок 1847 р. землі знайшлося лише для 133 сімей (749 осіб) [34, с. 7].

Отже, наділення євреїв землею гальмувалося нестачею державної землі та значним черезсмужжям, тому все частіше євреї оселялись лише окремими сім'ями на поміщицьких землях [37, с. 220]. На той рік до євреїв-хліборобів була зараховано близько 3 тис. осіб при загальній чисельності євреїв близько 190 тис., або 13% населення губернії [13, арк. 64 зв. – 65, 70]. Проте волинський губернатор вважав, що «введення правил про євреїв-землеробів, відкриття рабинських училищ і введення для них російського одягу – все це дуже сприяє змінам серед євреїв» [14, арк. 6].

Переселялись часто не вся родина. Наприклад, за даними на 1846 р., Міхель Бронфел із сім'єю та трьома братами з містечка Олександрія 10 років тому осів у Софіївці, а батько з матір'ю залишились у селі Ставки Дубенського повіту. Він не знав, чи батько подавав прохання в губернську казенну палату на переселення [2, арк. 66–66 зв.]. Меєр Брінфайн купив землю для синів у 1835 р., а він сам мешкав в селі під Оликою [2, арк. 131].

Поселення в колонії не означало автоматичного зарахування до стану євреїв-землеробів. Потрібно було звернутися в казенну палату з проханням змінити соціальний статус з міщанина чи цехового ремісника, що вимагало внесення змін у рекрутську чергу і ревізькі сказки (тобто у список платників державних податків). До прикладу, на 1846 р. без письмового свідоцтва Дувід Іцек Маліновка із міста

Старокостянтинова разом з двома братами і дружиною шість років жив у колонії Трохимброд (друга назва Софіївки), де мав свою землю, а прохання у казенну палату на переселення не подавав [2, арк. 59]. Пінхас Йось Більмаж купив 57 моргів землі в 1835 р., а був переведений у хлібороби лише в 1840 р. Міщани з Ковеля Вольф Фрішбарг і Вігдор Ерлах Геріхт купили землю в 1841 р., а прохання про переведення їх у хлібороби подали в 1843 р. [2, арк. 153]. Загалом на 1846 р. у Софіївці жило 16 родин, не записаних у хлібороби [2, арк. 242–245]. 13 євреїв не були внесені в ревізькі списки як хлібороби, оскільки купили землю пізніше від інших (їхні контракти про купівлю землі уже були засвідчені в Луцькому повітовому суді) [2, арк. 105]. Право на зарахування у хлібороби мали лише ті родини, в яких на одну ревізьку душу припадало від 5 до 8 десятин орної землі [15, арк. 6–30 зв.].

Разом з тим, за свідченням селян із навколишніх сіл, у Софіївці тільки близько 10 родин обробляли орну землю, інші мали лише городи і заготовляли сіно для худоби, а землеробські знаряддя праці позичали у селян із сусідніх сіл Милова і Домашова; більшість поселенців займалася торгівлею або були візниками (фурманами) [2, арк. 1743 зв. –1744].

На 1852 р. в Ігнатівці налічувалось 28 хат, але всього 20 господарств [2, арк. 1291–1296]. Про стан господарств свідчать дані про наявність знарядь праці у них: плугів не було взагалі, лише 5 рал, 3 борони, 2 коси, 3 грабель; зате вони мали 28 коней, 4 воли, 54 корови, 8 стодол, 11 сараїв, 140 возів сіна, 12 копців картоплі [2, арк. 1343 зв. – 1344]. Отже. як і в сусідній колонії, жителі Ігнатівки займались тваринництвом і візництвом. Вони мешкали на землі, придбаній у власність [5, арк. 48]. Опитані селяни сіл Журавичі, Сильне, Городище, Клобучин, Омельне, Яромль дали негативно оцінку веденню господарства в сусідніх колоніях Ігнатівка і Софіївка [2, арк. 1148–1151].

Треба наголосити, що Софіївка та Ігнатівка розташовувались у лісистій місцевості, ґрунти тут були болотисті, маловрожайні. Але, як подано у рапорті слідчих гучної справи, що розглядалася місцевим судом протягом 1846–1852 рр., євреїв притягували пільги у сплаті податків і можливість не підлягати рекрутському набору. До переселення в Софіївку п'ять родин перебували на рекрутській черзі [2, арк. 263–268]. Для урегулювання спірних питань щодо рекрутської повинності було ухвалено рішення, що євреї, які хочуть перейти у стан хліборобів, але стоять на рекрутській черзі, то вони можуть уникнути рекрутства лише після того, як будуть зараховані у хлібороби [1, арк. 15].

На 1853 р. в губернії налічувалося 8 колоній, в кожній з яких мешкало не менше 15 родин [17, арк. 22 – 22 зв.]. Чисельність колоністів дещо зросла і складала 1735 осіб чоловічої статі. Нові колонії виникали на землях, конфіскованих державою в учасників Листопадового повстання 1830 р. та закритих католицьких монастирів (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Єврейські землеробські колонії у Волинській губернії на 1853 р. [17, арк. 9 – 10 зв., 17 – 18]

Повіт	Колонія, рік заснування	Чисельність колоністів чоловічої статі	Рід занять колоністів	Скільки землі засівають	Внутрішній порядок управління
На державній землі					
Дубенський	Озеряни Княгинінського маєтку, 1848	246	Хліборобство	на кожну родину припадає по 12 десятин	Вибрані старшини
Житомирський	Вільська. 1849	100	Хліборобство	до 200 десятин	Загальне управління державних маєтностей
Ковельський	Нуйно, 1851	76	Хліборобство	70 десятин	Місцеве Хотишівське сільське управління
Луцький	Олізарівка, 1848	154	Хліборобство та перебувають на заробітках	112 десятин	Вибрані старшини
Луцький	Желудки, 1848	91	Хліборобство та перебувають на заробітках	46 десятин	Вибрані старшини

Продовження таблиці 1

Луцький	Рудня в Бережницькому маєтку, 1853	14	Будують для себе хати	Не засіяли поле, колоністи прибули в середині літа	Управління ще не облаштоване
Луцький	Рудня в Чарторийському маєтку, 1851	27	Хліборобство	75 десятин	Місцеве сільське управління
Рівненський	Княжипольська при Стрільській громаді, 1850	9	Хліборобство	9 десятин	Місцеве сільське управління
На власній і поміщицькій землі					
Житомирський	Волиця і Медведівка, 1853	70	Хліборобство	180 десятин	Тільки встановлюється порядок управління
Луцький	Софіївка, 1836	148	Хліборобство	280 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Антонівка. 1836	205	Хліборобство, ремесло	Від 154 до 1390 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Осова, 1838	208	Хліборобство, обробка лісових матеріалів,	2000 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Мочульки, 1838	130	Хліборобство	75 десятин	Вибрані старшини
Рівненський	Селище, 1853	257	Обробка лісових матеріалів, шевство	160 десятин	Тільки встановлюється порядок управління

Відповідно до закону від 4 червня 1853 р. набуття і володіння земельними ділянками поза межами міст і містечок євреям дозволялось лише за умови їх переходу до стану хліборобів. За визначених умов це обмеження не стосувалось євреїв-купців, які купували землі для поселення своїх одновірців, будівництва промислових об'єктів і заняття тваринництвом [3, арк. 88]. Тим же законом дозволялось євреям брати в оренду «оброчні статті» у приватних володіннях за межами міст і містечок за умови укладення контракту, в якому мало бути записано, що євреї-орендатори не будуть мати ніякого впливу на виготовлення спиртних напоїв, ніяких комерційних контактів із селянами, не будуть постійно мешкати в селі [3, арк. 89]. Ця вимога була підтверджена ще в 1854 і 1855 рр. [4, арк. 13; 6, арк. 153].

Колоністи, поселені на державних землях, нерідко не мали належних умов для ведення господарства через бідність ґрунтів. Прикладом може слугувати історія семи родин Бережницького маєтку Руденського фільварку. Вони перейшло у хлібороби 1853 р. Їм виділи неурожайну землю в Рівненському повіті в Стрільському маєтку, а потім запропонувати переселились у Руденський фільварок (с. Рудня), але й там була неродюча земля «і сінокоси болотисті». Неврожаї привели до бідності і втрати робочої худоби. Тому 1856 р. євреї-хлібороби просили дозволити переселитися в Березділвський маєток Новоград-Волинського повіту, де було заплановано поселити більше 30 родин [18, арк. 1–2]. Дозвіл на переселення дав губернатор і генерал-губернатор, але губернська палата державних маєтностей була проти, бо не була ще проведена люстрація Березділвського маєтку [18, арк. 9 зв.]. Однак, як з'ясувалося, деякі євреї не займались обробітком землі, «а один взагалі не живе на відведеній ділянці». Управитель палати особисто переконався, що якість ґрунтів у Бережницькому і Березділвському маєтках однакова. Причина просьби про переселення, він вважав, полягає не в якості ґрунтів, а «у виді торгівлі, близькості Березділвського маєтку до поштового тракту на Бердичів», тому, на його переконання, не треба допускати переселення, щоб це не було «поганим прикладом для інших євреїв шукати таких пересувань» [18, арк. 13–16]. Тому міністерство державних маєтностей остаточно відмовило в переселенні.

На державних землях у Волинській губернії на 1859 р. налічувалося 5 колоній (Вільськ у Житомирському повіті – 24 родини (308 осіб), Озерани у Дубенському – 37 родин (583 особи), Олізарка – 29 родин (302 особи) і Желудок – 19 родин (233 особи) у Луцькому, Нуйно – 18 родин (202 особи) у Ковельському). На кожну родину припадало від 15 до 12 десятин землі [19, арк. 19–19 зв., 50–50 зв.]. На землях, придбаних у власність у місцевих поміщиків, євреї вели господарство у шести колоніях (Мочулки – 28 родин (224 особи), Антонівка – 30 родин (424 особи), Осова – 48 родин (466 осіб), Малі Селища – 34 родин (332 особи) Рівненського; Софіївка – 54 родини (647 осіб) та Ігнатівка – 24 родини (283 особи) Луцького повітів) [19, арк. 20–20 зв.]. У Житомирському повіті виникла одна колонія

Медведиха (15 родин) на орендованих у поміщика землях [19, арк. 21, 48–49]. Отже, у Волинській губернії 1859 р. налічувалось 12 колоній, в кожній з них вело господарство не менше 15 родин. Крім того, існувало ще 30 дрібних поселень (від однієї до дев'яти родин) у Дубенському Житомирському Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Новоград-Волинському, Овруцькому і Рівненському повітах; в інших повітах їх не було [19, арк. 19–21, 48–50 зв.]. Загалом у колоніях мешкало близько 5 тис. осіб, які на правах власності та в орендному користуванні мали 9112 десятин землі (див. таблицю 2). В усіх південно-західних губерніях на той час налічувалось 93 єврейські колонії (з населенням близько 25 тис. осіб) [42, с. 201].

Таблиця 2

Єврейські землеробські колонії у Волинській губернії на 1859 р. [19, арк. 19–21, 48–50 зв.]

Повіт	Кількість колоній	Чисельність родин	Чисельність мешканців	Кількість землі (у десятинах)	Кількість землі на одну родину (в десятинах)
Дубенський	1	40	464	570	14,2
Житомирський	10	66	621	900	13,6
Ковельський	1	18	202	348	19,3
Кременецький	1	1	19	?	?
Луцький	12	169	1874	2171	12,8
Новоград-Волинський	4	17	263	300	17,6
Овруцький	6	11	95	172	15,7
Рівненський	7	150	1557	4651	31,0
Разом	42	472	5095	9112	19,3

У документах Київського генерал-губернаторства стан єврейських колоній Волинської губернії характеризувався як незадовільний. У деяких господарствах євреї не обробляли поля, а займалися тваринництвом, яке не потребувала багато робочих рук і знарядь праці. Житла єврейських колоністів були тісними, в одній оселі мешкало декілька сімей. Надвірних будівель не завжди було, як і городів.

Деякі євреї-переселенці віддавали свої землі для обробітку селянам із сусідніх маєтків за половину врожаю. Наприклад, у серпні 1858 р. в колонії Фелінці Житомирського повіту місцева влада виявила чотири єврейські родини, які «зовсім не намагались покращити свій селянський побут». Було вирішено відрахувати із хліборобського стану і віддати в рекрути придатних до військової служби чоловіків, якщо ці родини не займуться господарством [10, арк. 30].

Переселялись економічно бідні єврейські сім'ї, через що не вистачало коштів на започаткування власного господарства, насамперед на придбання знарядь праці, будівництво хат і допоміжних споруд. Прагнення стати хліборобами пояснювалось можливістю легально жити на селі, таємно займатись ремеслом і торгівлею, при цьому відтерміновувалась сплата податків, державної позики і мати тимчасове звільнення від рекрутської повинності.

На динаміку зростання землеробських колоній впливала негативне ставлення громади до переходу своїх членів до землеробського стану. У випадку виходу заможних родин вона втрачала справних платників податків, а вихід бідних сімей зменшував число ймовірних рекрутів. Громади використовували всі засоби для утримання одновірців від запису до стану хліборобів, іноді навіть вдавалися до підкупів представників повітової та губернської влади [34, с. 59].

Київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков, що загалом прихильно ставився до заснування єврейських колоній, вже 1859 р. у записці імператору відзначав, що «враховуючи неуспішність євреїв у землеробстві та великій схильності до занять торгівлею, ремеслами, незрівнянно більш корисно сприяти їх вдосконаленню на цьому шляху». Тому чиновник вважав доцільним відкрити у кожній губернії південно-західного краю ремісничу школу для євреїв, спрямувавши на їхнє функціонування 10% з коробкового збору, що йшли на землевпорядкування [37, с. 231].

У 1860 р. Комітетом з поселення євреїв були відряджені чиновники у єврейські колонії Волинської губернії для огляду успішності господарської діяльності [7, арк. 87]. На думку окружних начальників палати державного майна, «євреї, взагалі як народ, що не звикнув до землеробських занять і слабкий,

неохоче бралися за цю справу, і хоча деякі з них і обробляють землю, але через недосвідченість у господарстві і недобрий обробіток землі, через відсутність до цього засобів, робочої худоби і необхідних землеробських знарядь праці, праця їх залишалась неефективною» [19, арк. 4 зв. – 5]. «Найдені в колоніях євреїв-землеробів недоліки сталися переважно через їхню бідність, неродючість ґрунтів, на яких вони поселені, падіж худоби, пожежі, град, але стільки ж через власну вину їхню: недбайливість у господарстві і несхильність до землеробства» [19, арк. 5].

У ході перевірки з'ясувалося, що на 1861 р. 60 сімей перебували в задовільному майновому стані, 38 сімей збідніли внаслідок нещасних випадків, 45 сімей не займалися хліборобством, 23 сім'ї взагалі не жили в колоніях, 18 сімей в колонії Нуйно Ковельського повіту не могли вести господарство на непридатних для обробітку землях [21, арк. 30].

Починаючи з 1859 р., було ухвалено низку законодавчих актів, що призвели до зникнення більшості єврейських землеробських колоній у правобережних губерніях На підставі указу від 22 вересня 1859 р. припинено поселення євреїв на державних землях західних губерній, тому закривались губернські «комітети про поселення євреїв» [20, арк. 1]. Євреї-хлібороби прирівнювалися до державних селян і підлягали місцевому земському суду. Їх перевели з підпорядкування міністерства державних маєтностей до міністерства внутрішніх справ, і таким чином вони «злилися з селянами взагалі».

Російські чиновники, реалізуючи політику витіснення польських землевласників з аграрних відноси у західних губерніях після Січневого (польського) повстання 1863 р., усвідомлювали, що євреї можуть скласти потужну конкуренцію російським претендентам на купівлю маєтків. Тому «Узаконення про пільги, переваги та грошові кредити при купівлі маєтків в західних губерніях» від 5 березня 1864 р. встановлювало пільги зацікавленим особам при купівлі маєтків у західних губерніях імперії, крім поляків і євреїв. Тим особам заборонялося продавати, закладати чи іншим способом передавати та віддавати в оренду чи управління ці маєтки особам польського походження і євреям. Євреї могли бути тільки винокурами та орендаторами шинків [38, с. 1–7]. Розроблена комітетом міністрів Інструкція про порядок продажу росіянам земель у західних губерніях, ухвалена імператором 1865 р., підтверджувала заборону на передачу землі євреям [38, с. 82].

Ще більше ускладнило становище хліборобських колоній «Тимчасові правила» 1882 р., відповідно до яких після завершення терміну оренди земельні ділянки колоній не можна було ні купити, ні орендувати самим колоністам. Євреям знову заборонялося селитись поза містами та містечками, а також бути покупцями, заставоприймачами і орендаторами нерухомого майна, що знаходиться за межами міст та містечок, або ж повіреними на управління і розпорядження цим майном [11, арк. 76]. Виняток робився тільки щодо наявних єврейських колоній, жителі яких займались хліборобством.

На грудень 1882 р. поза містами, містечками та хліборобськими колоніями мешкало 18 855 єврейських родин, з них 523 (2,8%) володіли землею на правах приватної власності; 3 066 (16,3%) орендували землю; 9 108 (48,3%) займались торгівлею, промислами, ремеслами та іншими видами робіт; 6 158 (32,6%) не мали визначених занять [11, арк. 51 – 52].

Чисельність євреїв-хліборобів Волинської губернії залишалась «краплиною в морі» порівняно з чисельністю їхніх одновірців, які залишались у стані міщан або купців. На 1893 р. до євреїв-хліборобів у Волинській губернії зараховували 7 546 осіб. Сюди, очевидно, були включені й ті євреї, що займались обробітком землі поза межами колоній [12], бо вже на 1895 р. налічувалось 4 297 євреїв-хліборобів [8, арк. 9]. Російський публіцист Костянтин Случевський, який багато їздив по країні, справедливо зауважив, що «торгівля є тут артерією місцевого життя, набагато більшою за силою і значенням, ніж обробіток землі» [41, с. 215].

Поширеною формою участі євреїв у поземельних відносинах була оренда поміщицьких маєтків, потужний імпульс якій надав розвиток системи товарно-грошових відносин після аграрної реформи 1861 р. У Волинській губернії 1885 р. з 977 великих маєтків обсягом 2 416 000 десятин землі євреї орендували до 300 маєтків (487 000 десятин) [43, с. 131]. Річна орендна плата за одну десятина коливалася від 1 рубля 62 копійок у Ковельському повіті до 2 рублів 49 копійок у Заславському [44, с. 184].

Серед причин слабкого розвитку єврейських землеробських колоній на Волині (на фоні досить успішного чеського і німецького колонізаційного руху) чиновники називали неспроможність уряду забезпечити достатній контроль за євреями-колоністами, нелюбов євреїв до хліборобства, їхню надмірну увагу до релігійних свят [34, с. 61]. Проте образ єврея-хлібороба, який вимальовується при аналізі джерел адміністративного походження, є лише частиною непростого єврейського світу в імперії, наповненій нерозв'язаними проблемами і складними відносинами між владою і підданими. Улюбленою зброєю в руках керівників місцевої адміністрації була масова соціальна міфологія. Вона не вимагала пошуку справжніх причин подій, складних зв'язків між явищами, а замість того давала прості пояснення.

Висновки. Слабка динаміка єврейських землеробських поселень на Волині визначалась об'єктивними й суб'єктивними обставинами економічного і політичного характеру. Відсутність належної фінансової допомоги, незацікавленість держави у збільшенні чисельності вільного селянства, недоліки управлінської системи, нестабільність правового становища (неодноразові виселення із сіл, свавілля адміністрації, маятниковий характер законодавчого регулювання), слабкість, а згодом і припинення матеріальної й адміністративної допомоги з боку влади різних рівнів привели до того, що стати успішним хліборобом недавньому дрібному торгівцю або ремісніку, вирваному з містечкового ритму життя, було не під силу. Метою законодавства щодо євреїв було перевиховання представників спільноти, одним із шляхів якого був перехід євреїв до «корисних видів діяльності». Ідея «оселянення» євреїв виявилась безплідною.

До уваги слід взяти й те, що в другій половині XIX ст. процес аграризації йшов у розріз із загальним економічним розвитком країни, коли мільйони селян залишали в минулому працю на землі й переходили до міських занять. Незначна чисельність євреїв, зайнятих сільським господарством, наочно ілюструє тезу про неможливість вирішення глибинних соціальних проблем адміністративними методами.

Література:

1. Державний архів Волинської області (далі: Держархів Волинської обл.). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 172.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 776.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1202.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1203.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1220.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1534.
7. Державний архів Житомирської області (далі: Держархів Житомирської обл.). Ф. 58. Оп. 1. Спр. 1089.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 314.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). Ф. 317. Оп. 37. Спр. 651.
10. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 37. Опр. 1136.
11. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 535. Спр. 207.
12. ЦДІАК України. Ф. 317. Оп. 618. Спр. 375.
13. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 6882.
14. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 7356.
15. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 80. Спр. 224.
16. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 357. Спр. 77.
17. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 360. Спр. 134.
18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 362. Спр. 423.
19. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 364. Спр. 393.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 366. Спр. 344.
21. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 366. Спр. 347.
22. Безаров О. Т. Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у XIX столітті та її результати. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 5–18.
23. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник.* 2007. Вип. 10. С. 115–121.
24. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 рр. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки.* 2014. Вип. 19. С. 159–164.
25. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник.* 2009. Вип. 12. С. 118–123.
26. Вайнштейн Д. До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії. *Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії*. Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1928. Кн. І. С. 105–115.
27. Воловик В. М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія.* 2004. Ви. 7. С. 37–46.
28. Высочайше утвержденное положение о евреях, распубликованное 31 мая. 1835. Апреля 13. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Санкт-Петербург: тип. II Отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1834. Т. X. Отделение первое. № 8054. С. 308–323.
29. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах. 1844. Декабря. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Санкт-Петербург: тип. II Отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1834. Т. XIX. Отделение первое. № 18 562. С. 910–917.
30. Доценко В. Єврейський аграризм в українських землях Російської імперії в XIX ст. Емінак. 2016. Т. 2. № 1. С. 28–32.
31. Криськов А. А. Експеримент, що тривав століття (єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у XIX ст.). Матеріали третьої Міжнародної науково-практ. конф. *«Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика».* Київ: [б. в.], 2027. Вип. III. Ч. 1. С. 300–304.

32. Любченко В. До історії єврейської землеробської колонії Веселець Летичівского повіту Подільської губернії (1850–1862 рр.). *Єврейська історія та культура в Україні* : матеріали конференції. Київ 8–9 грудня 1994. Київ: Росава, 1995. С. 107–113.
33. Мацюк О. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. Прага: накладом автора, 1932. 178 с.
34. Никитин В. Н. Еврейские поселения Северо и Юго-Западных губерний (1835–1890 г.). Санкт-Петербург: Типо-Литография А.Е. Ландау, 1894. 200 с.
35. Об устройстве евреев. Высочайше утвержденное положение. 1804. Декабря 9. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.* Санкт-Петербург: типография II Отд. собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. № 21547. С. 731–737.
36. Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. Санкт-Петербург: Типография О. И. Бакста, 1877. 450 с.
37. Рибинський В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. *Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії.* Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. II. С. 199–246.
38. Сборник узаконений и распоряжений по зем¬левладению в Западных губерниях с решениями Правительствующего Сената; сост. Т. Рафальский. Киев: Типо-лит. Высочайше утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1885. XII, 250 с.
39. Скальковський А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730–1823. Одеса: Гор. тип., 1838. Ч. 2: С 1796 по 1823 год. VIII, 351 с.
40. Слобожан І. Єврейські землеробські колонії Волинської губернії XIX століття: проблеми організації, функціонування та наслідки створення. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2025. Вип. 16. С. 25–51.
41. Случевский К. К. Еврейские колонии. *Русский вестник.* 1890. № 4. С. 159–222.
42. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні: деякі аспекти історичного досвіду. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2000. Вип. 10. С. 200–209.
43. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 года. Санкт-Петербург: Типография Северного Телеграфного Агентства, 1890. Вып. II. 200 с. 181 с.
44. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, [б. и.], 1872. Т. 7: Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. Малороссы (статистика, сельский быт, язык); изд. под наблюдением П. А. Гительбрандта. 614 с.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.82)"1914/1918":373
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.02

ОСВІТНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Крамар Юрій,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

У статті порушено проблему становлення українського освітнього простору на Волині в умовах Першої світової війни. Показано, що українське шкільництво на західноволинських землях в роки воєнного лихоліття зазнало складних і суперечливих трансформацій. Воєнні дії, часта зміна адміністративних режимів, евакуації населення, руйнування інфраструктури та загострення національного питання істотно вплинули на всі сфери суспільного життя, зокрема й на систему освіти.

Зазначено, що до 1914 р. на Волині не існувало жодної національної школи, хоча українці у Волинській губернії складали майже 70 % населення. З ініціативою заснування шкіл з українською мовою викладання на окупованих австрійцями теренах Володимир-Волинського, Ковельського і Луцького повітів виступили насамперед українські громадсько-політичні організації, що діяли в Галичині. Ініціативу заснування українських шкіл брали на себе також і Українські січові стрільці (УСС), що були прикріплені до австрійських окружних команд. Їх діяльність була спрямована на утвердження та розвиток національної школи, поширення навчання українською мовою

Зазначено, що процес розбудови україномовних шкіл на Волині натрапляв на значні труднощі, пов'язані з цивілізаційною відсталістю краю, руйнуваннями, спричиненими Першою світовою війною, фінансовими труднощами, гострою нестачею учительських кадрів. Втім, до серпня 1916 р. на Волині відкрито 29 українських шкіл, у яких навчалося 1 885 дітей. Навчальний процес в народних українських школах забезпечував 31 учитель, серед яких були як січові стрільці, так і педагоги, що направлялися на Волинь з Галичини. Зі Львова до волинського краю надходила навчальна література, підручники, методичні матеріали. Із закликом до галицького громадянства про пожертви на волинські школи неодноразово зверталося Бюро культурної допомоги, очолюване І. Крип'якевичем.

Освітня діяльність січових стрільців на Волині тривала недовго. Вже в квітні 1917 р. австро-угорська військова адміністрація відкликала частину стрільців, а згодом ліквідувала й комісаріати. Більшість стрілецьких шкіл було закрито, окремі з них перейшли під опіку Бюро культурної допомоги. Незважаючи на це, культурно-освітня діяльність січового стрілецтва, інших українських громадських і освітніх організацій сприяла поступовому формуванню українського освітнього простору на Волині. Вперше за кілька століть місцеві українці отримали можливість здобувати освіту рідною мовою.

Україномовне шкільництво, шо постало на Волині в умовах Першої світової війни відіграло важливу роль у піднесенні національної свідомості місцевого українського населення, сприяло формуванню національної ідентичності волинських українців. Досвід функціонування української школи в умовах війни заклав підґрунтя для подальших освітніх трансформацій у період революційних подій 1917–1921 рр. та міжвоєнної доби.

Ключові слова: *Перша світова війна, україномовне шкільництво, Волинь, громадсько-культурні організації, Українські січові стрільці, окупаційна адміністрація.*

Kramar Yurij. Educational practices of the Ukrainian population of Volyn during the Great War

The article raises the issue of the formation of the Ukrainian educational space in Volyn during the First World War. It shows that Ukrainian schooling in the western Volyn region underwent complex and contradictory transformations during the war years. Military operations, frequent changes in administrative regimes, population evacuations, destruction of infrastructure, and the exacerbation of the national question had a significant impact on all spheres of public life, including the education system.

It is noted that until 1914 there were no national schools in Volyn, although Ukrainians constituted almost 70% of the population in the Volyn province. The initiative to establish schools with Ukrainian as the language of instruction in the Austrian-occupied territories of Volodymyr-Volynskyi, Kovel, and Lutsk counties was primarily taken by Ukrainian public and political organisations operating in Galicia. The Ukrainian Sich Riflemen (USS), who were attached to the Austrian district commands, also took the initiative to establish Ukrainian schools. Their activities were aimed at establishing and developing national schools and promoting education in the Ukrainian language.

It is noted that the process of developing Ukrainian-language schools in Volyn encountered significant difficulties related to the region's civilisational backwardness, the destruction caused by the First World War, financial difficulties, and an acute shortage of teaching staff. However, by August 1916, 29 Ukrainian schools had been opened in Volyn, with

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

1,885 children enrolled. The educational process in Ukrainian folk schools was provided by 31 teachers, including both Sich Riflemen and educators sent to Volyn from Galicia. Educational literature, textbooks, and methodological materials were sent from Lviv to the Volyn region. The Bureau of Cultural Assistance, headed by I. Krypiakevych, repeatedly appealed to the citizens of Galicia for donations to volynian schools.

The educational activities of the Sich Riflemen in Volyn did not last long. Already in April 1917, the Austro-Hungarian military administration recalled some of the riflemen and later liquidated the commissariats. Most of the rifle schools were closed, and some of them were transferred to the care of the Cultural Assistance Bureau. Despite this, the cultural and educational activities of the Sich Riflemen and other Ukrainian public and educational organisations contributed to the gradual formation of a Ukrainian educational space in Volyn. For the first time in several centuries, local Ukrainians had the opportunity to receive education in their native language.

Ukrainian-language schooling, which emerged in Volyn during World War I, played an important role in raising the national consciousness of the local Ukrainian population and contributed to the formation of the national identity of Volynian Ukrainians. The experience of Ukrainian schools operating during the war laid the foundation for further educational transformations during the revolutionary events of 1917-1921 and the interwar period.

Key words: *World War I, Ukrainian-language schooling, Volyn, public and cultural organisations, Ukrainian Sich Riflemen, occupation administration.*

Перша світова війна стала важливою віхою в соціально-політичному та культурному житті українських земель на початку XX ст. Воєнні дії, часта зміна адміністративних режимів, евакуації населення, руйнування інфраструктури та загострення національного питання істотно вплинули на всі сфери суспільного життя, зокрема й на систему освіти. Особливо відчутними ці процеси були на Волині – регіоні прикордонному, поліетнічному й стратегічно важливому, який у роки війни неодноразово ставав ареною бойових дій та об'єктом культурно-освітньої політики різних окупаційних режимів.

Метою запропонованої розвідки є дослідження особливостей формування українського освітнього простору на Волині в умовах Першої світової війни, з'ясування викликів, з якими стикалася українська школа в окреслений період часу, а також аналіз ролі освітніх ініціатив у збереженні національної ідентичності місцевих українців в умовах воєнного часу.

Незважаючи на наявність окремих праць, присвячених історії освіти, суспільним процесам у регіоні, проблема української школи в умовах війни залишається недостатньо систематизованою в сучасній історіографії. Здебільшого вона розглядається фрагментарно – в межах ширших досліджень з історії освіти, національного руху або ж соціокультурних процесів початку XX ст. Окремі дослідження присвячені регіональним особливостям україномовної освіти на західноукраїнських теренах (Патер І. [4], Макар Ю. [3]), висвітленню ролі галицьких громадських, освітніх і культурних товариств в організації україномовних шкіл на Волині (Каліщук О. [1], Крамар Ю. [2]), аналізу освітньої політики окупаційної влади, її взаємин з місцевим населенням (Разиграєв О. [5]). Отже, спеціальних комплексних праць, присвячених функціонуванню україномовних шкіл на Волині в умовах воєнного часу наразі небагато. Пропонована стаття покликана частково заповнити наявну прогалину шляхом комплексного аналізу освітніх процесів у регіоні з урахуванням воєнних, адміністративних і національно-культурних чинників.

Перша світова війна суттєво вплинула на активізацію українського національного руху на землях, які перебували у складі різних імперій, особливо Російської, до якої належали довоєнна Волинська губернія. Активні воєнні дії на Волині та Холмщині, що велися між австро-угорськими й російськими військами від середини серпня 1914 р. до осені 1915 р призвели до окупації південної частини Волині австрійськими військами [3, с. 140]. На окупованих українських теренах австрійці запровадили військову та цивільну адміністрацію, сподіваючись адміністративно приєднати Волинь і Холмщину до окупованої території Польського Королівства [4, с. 175]. Водночас, нова влада, намагаючись схилити на свій бік місцеве (переважно українське) населення, вдавалась до кроків, метою яких було покращення його економічного та соціально-побутового становища. Одним із напрямів діяльності окупаційної адміністрації була освітня політика, наслідком якої мало стати ширше впровадження україномовного шкільництва на землях, де переважало українське населення.

Стан шкільництва на окупованих Центральними державами українських землях був надзвичайно скрутним. До Першої світової війни тут не існувало жодної національної школи, хоч українці у Волинській губернії, наприклад, складали майже 70 % населення. З ініціативою заснування шкіл з українською мовою викладання на теренах Володимир-Волинського, Ковельського і Луцького повітів, де діяла австрійська адміністрація виступили насамперед українські громадсько-політичні організації, що діяли в Галичині. Серед них – Загальна Українська Рада (далі: ЗУР) та Союз визволення України (далі: СВУ). У меморандумі до австро-угорського уряду від 15 жовтня 1915 р. вони обстоювали вимоги негайного призначення українських службовців до адміністрації, видання українських часописів, та відкриття україномовних шкіл [4, с. 175].

Відновленням українського культурно-національного життя на теренах австрійської займанщини займалось також *Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей*, засноване в серпні 1915 р. у Львові [2, с. 170]. Організаційно ця інституція, яку очолював відомий історик Іван Крип'якевич підпорядковувалась ЗУР і СВУ. Окрім того, справою організації українського шкільництва на західноволинських землях опікувались такі галицькі товариства як «Учительська громада», «Українське педагогічне товариство», «Взаємна допомога українського учительства». Водночас у Львові розпочала свою діяльність *Комісія для українського шкільництва* зайнятих областей, яка підпорядковувалась Бюро культурної допомоги. Остання взяла на себе організаційну роботу в справі відкриття шкіл на місцях, забезпечення їх учительськими кадрами, підручниками, тощо.

Після тривалих перемовин з представниками військової і цивільної влади, численних звернень українських громадських організацій верховний головнокомандувач австрійської армії архикнязь Фрідріх 17 жовтня 1915 р. видав розпорядження щодо шкільництва в окупованих краях. У ньому йшлося і про права української мови. «*В округах воєнного генерал-губернаторства, – наголошено в документі, – на схід від східної границі округів Любартів, Люблін і Янів вживається згідно наказу військового генерал-губернатора українська мова як навчальна в тих народних школах, в котрих більшість дітей розмовляють нею і для яких вона відкрита. Російські діалекти не вважаються за українську мову*» [4, с. 176].

У зв'язку з цією подією голова Бюро культурної допомоги І. Крип'якевич наголошував на якнайшвидшому заснуванні на теренах Волині і Холмщини народних шкіл, відкритті українських гімназій, наукових курсів для учителів, виданні шкільних та наукових підручників, започаткуванні діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке б координувало процес розбудови україномовного шкільництва в краї.

Культурно-освітня робота на цих теренах натрапляла на чималі труднощі, спричинені війною та близьким розташуванням до лінії фронту. До того ж освітній праці на Волині перешкоджали урядовці-поляки, котрі обіймаючи посади в австрійській цивільній адміністрації нерідко нехтували розпорядженнями влади про запровадження української мови, відкриття україномовних шкіл. Так, мешканці Луцька «скаржилися на засилля поляків в органах управління міста та дискримінацію українців в освітньому питанні» [5, с. 56]. Як наслідок затягувалася справа із відкриттям україномовної школи в Луцьку, до якої зголосилися понад 100 дітей. Із дозволом на її заснування зволікав радник магістрату – поляк [6, s. 48]. У Володимирі-Волинському влада понад рік не давала дозволу на відкриття української гімназії. Серед офіційних причин відмови називались «близькість фронту, неспокійність часу, відсутність кваліфікованих сил і гарантій покриття коштів, невідповідність приміщення, тощо» [4, с. 178].

Втім деякі посади в окупаційній адміністрації займали й українці. Так, 18 листопада 1915 р. австрійська військова окружна команда призначила міським головою Володимира-Волинського українця - офіцера, галицького освітнього і громадського діяча, гімназійного професора Гната Мартинця [5, с. 57]. У зв'язку з цим 12 грудня 1915 р. останній інформував І. Крип'якевича: «*Робота незглядна, бо дуже велика, а мало успішна. Населення пригноблене, стомлене, прибите і темне, – констатував Г. Мартинець. – Одна потіха, що не називає себе москалями. Одним словом, сумна доля, а то мабуть лише тому, що ми себе так довго звали "русинами*» [4, с. 179].

Ініціативу заснування українських шкіл брали на себе і Українські січові стрільці (далі: УСС), що були прикріплені до австрійських окружних команд. Останні займались на Волині вербуванням вояків до австрійської армії. Так, згідно з наказом Головної команди 4-ої армії від 29 січня 1916 р. до Володимир-Волинської окружної прибув чотар УСС Микола Саєвич, до Ковеля – сотник Дмитро Вітовський, а до Луцька – чотар Михайло Гаврилко. Бюро культурної допомоги розробило для них спеціальні рекомендації щодо заснування українських шкіл на Волині, в яких вказувалось, що насамперед потрібно «*заложити шкільний комітет з трьох найсвідоміших людей, найліпше, як самі зголосяться, і написати подання до окружної команди про школу з українською мовою викладання та німецькою як предметом науки. Подань якнайбільше, щоби упередити поляків*» [4, с. 179].

Відвідуючи волинські села, січові стрільці, окрім вербункової кампанії, проводили роз'яснювальну роботу, спілкуючись з місцевими мешканцями, поширювали книги, часописи, надавали допомогу в організації україномовних шкіл. Саме вони були ініціаторами створення в селах шкільних комітетів, формували списки дітей, підшуковували шкільні приміщення.

Першу україномовну чотирикласну народну школу було засновано на початку квітня 1916 року у Володимирі- Волинському. В ній навчалося близько 400 дітей [6, s. 47]. Учителями в цій школі були переважно вояки УСС, а навчання проводилося трьома мовами – українською, польською та німецькою. Урочисте відкриття школи відбулося 20 травня 1916 р. Навчальний заклад офіційно мав назву українська чотирикласна народна школа. Однак, на думку деяких волинських дослідників, зокрема О. Разиграєва,

школа у Володимирі-Волинському мала радше характер українсько-єврейського навчального закладу, позаяк значний відсоток учнів складали діти єврейської національності. Як аргумент історик наводить лист керівника Українського шкільного комітету у місті Євгена Черановського до І. Крип'якевича від 15 квітня 1916 р. В ньому, зокрема, зазначалось, що євреї складали більшість учнів школи, внаслідок чого вона була переповненою, а тому існувала потреба в просторішому приміщенні для неї. Окрім того, аналіз шкільних журналів учнів 1–3 класів свідчив про наявність щонайменше 80 % єврейських дітей серед учнів школи [5, с. 57].

Станом на травень 1916 р. українська народна школа функціонувала і в Луцьку. В ній налічувалося близько 100 учнів української національності. В липні 1916 р. відбулось відкриття української школи в Любомлі. Загалом станом на 1916 р. на Любомльщині українські народні школи діяли у Підгородному, Згоранах та Куснищах [5, с. 57-58]. За твердженням волинської дослідниці О. Каліщук впродовж 1916-1918 рр. січові стрільці відкрили в краї від 150 до 250 українських шкіл [1, с. 13].

Зауважимо, що процес розбудови україномовних шкіл на Волині натрапляв на значні труднощі, пов'язані з цивілізаційною відсталістю краю, руйнуваннями, спричиненими Першою світовою війною, бідністю місцевого населення. Однією з головних перепон була гостра нестача учительських кадрів. Для вирішення цієї проблеми Бюро культурної допомоги направляло на Волинь учителів-українців з Галичини, Буковини, планувало відкрити підготовчі курси для місцевих кадрів. Для вишколу майбутніх учителів передбачалось заснування т. зв. учительських семінарів в Холмі (чоловічий і жіночий), Луцьку та Ковелі. Не виключалося в майбутньому й відкриття на Волині вищої педагогічної школи [4, с. 180].

Чималі труднощі у розбудові українських народних шкіл були пов'язані з нестачею фінансових коштів. Тому українські інституції – ЗУР, СВУ і Бюро культурної допомоги неодноразово зверталися до українського громадянства із закликом про пожертви на волинські школи. В українських часописах Галичини систематично публікувалась рубрика «*Виказ жертв на волинські школи».* Грошові пожертвування пересилали на рахунок товариства «Дністер» у Львові. Так, в рубриці «Жертви на волинські школи» часопису «Вістник» за березень 1916 р. зазначалось, що запасний курінь УСС через Никифора Гірняка перерахував – 800 крон., о. Лопушанський з Кінашова – 10 кор., о. Ковальський зі Скоморох Старих – 10 кор., о. Кабляк із Липиці Долішньої – 6 кор., І. Крип'якевич – 50 кор., полонені українці з табору Фрайштадт через СВУ – 800 кор., полонені українці німецьких таборів Вецляр, Зальцведель, Раштат передали доходи з концертів і вистав у сумі 667,32 крон, сам СВУ – 856 кор. Разом – 2 562,03 кор. [4, с. 182]. Цікаво, що Гірняк Н., пересилаючи 800 кор. І. Крип'якевичу писав: «*При тім подаю прагнення загалу стрілецтва, щоби взагалі їх жертви йшли на школи по волинських селах, не в містах, де значна більшість дітей не українських*» [4, с. 182].

СВУ й УСС отримували численні листи волинських школярів із подяками за сприяння у відкритті українських шкіл. В одному з таких листів учень Любомльської школи писав: «*Нам пані учителька розказувала, що Ви допомагаєте українським школам і полоненим українцям, і ще говорила, що полонені українці роблять дуже гарні представлення. До нас приходять Українські Січові Стрільці. Вони приносять нам багато книжок і газету Союза визволення України. Я, тато і сестра читаємо книжки і газету. Я Вас прошу, дайте се письмо прочитати полоненим українцям»* [4, с. 182].

В іншому листі, направленому до СВУ учнями Устилузької народної школи читаємо: «*Передусім щиро дякуємо за прислані нам черевики. Про діяльність СВУ чули ми вже у школі й тому ми вдячні СВУ, що піклується не лише нами, але й нашими батьками, які перебувають в полоні*» [4, с. 182].

За підрахунками відомого львівського історика Івана Патера до серпня 1916 р. на Волині працювало вже 29 українських шкіл, у яких навчалося 1 885 дітей. Навчальний процес в народних українських школах забезпечував 31 учитель: 13 січових стрільців, 10 педагогів – з Галичини, 7 – місцевих і 1 учитель з австрійської армії [4, с. 183]. До волинських шкіл з Галичини надходила і навчальна література. Лише від лютого до червня 1916 р. для шкіл Волині було надіслано 8 964 книги – шкільні та бібліотечні.

Кількість народних україномовних шкіл на західноволинських землях поступово зростала. Так на кінець лютого 1917 р. їх налічувалося вже 38 із загальною кількістю учнів 2 164 [4, с. 183]. Про значення української школи для піднесення національної свідомості українського населення Волині писали галицькі політики. Так член президії СВУ О**.** Скоропис-Йолтуховський, відвідавши навесні 1917 р. українські школи в Ковелі, Любомлі, Кузменцях, Матієві й Володимирі-Волинському констатував: «*4–5 місяців Рідної Школи зробили з дітьми те саме, що діється в українських таборах: приспані сили народу пишно розцвітають і вже з маленьких дитячих грудей гармонійно ллється одушевлена пісня про посвяту для рідного краю, про готовність на відважну боротьбу за вільну, незалежну Батьківщину... Росте нова Запорозька Січ і цієї вже наші вороги не здолають уярмити!*» [4, с. 184].

Левову частку роботи на місцях перебирали на себе УСС. Вони не лише засновували українські школи (з 37 шкіл в лютому 1917 р. – 27 були стрілецькими), а й облаштовували при них крамниці, збирали етнографічні матеріали, влаштовували літературні вечори і читання [4, с. 185].

На жаль, культурно-освітня діяльність УСС на Волині тривала недовго. Вже в квітні 1917 р. австро-угорська військова адміністрація відкликала частину стрільців, а згодом ліквідувала й комісаріати. Більшість стрілецьких шкіл довелося закрити, окремі з них перейшли під опіку Бюро культурної допомоги. Вже на кінець 1916/1917 н. р. їх залишилося лише 20. Тобто за кілька місяців на Волині було закрито 17 шкіл.

Восени 1918 р. закінчилася Перша світова війна. Водночас розгорталися події, пов'язані з Українською революцією. Зауважимо, що в період урядів Центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії процес розбудови українських шкіл на Волині тривав й надалі. За цей час на Волині з'явилися сотні шкіл з українською мовою навчання. На момент входження Західної Волині до складу Польської Республіки в 1921 р. на її території налічувалося 443 українські початкові школи [6, s. 54]. Дуже швидко ці навчальні заклади вже нова – польська влада закрила.

Отже, Перша світова війна спричинилася до суттєвих трансформацій культурно-освітнього простору Західної Волині. Вперше за багато століть місцеве українське населення отримало можливість навчати своїх дітей рідною мовою. Становлення україномовного шкільництва у волинському краї відбувалось з великими труднощами. Давалася взнаки тривала русифікаційна політика влади, бідність місцевого населення, спричинена наслідками Великої війни, відсутність національно-свідомої інтелігенції в краї. Усе це впливало на матеріальне становище, кадрове забезпечення та зміст навчального процесу в українських школах.

Водночас активна діяльність на Волині українських громадських і освітніх організацій, насамперед Галичини, сприяла формуванню освітнього простору, орієнтованого на потреби місцевого населення, зростанню мережі україномовних шкіл в краї, залучення до цієї роботи національно зорієнтованого вчительства. Культурно-освітня активність ЗУР, СВУ, УСС на західноволинських землях в роки Першої світової війни зробила помітний вплив на піднесення національної свідомості місцевого українського населення, сприяла формуванню національної ідентичності волинських українців. Досвід функціонування української школи в умовах війни заклав підґрунтя для подальших освітніх трансформацій у період революційних подій 1917-1921 рр. та міжвоєнної доби.

Література:

1. Каліщук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2003. 18 с.
2. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.
3. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. 879 с.
4. Патер І. Українські школи на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі під австро-німецькою займанщиною (1915-1918). *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові* засади, *сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія* / [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Наталія Колб]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Кн. 2. С. 173–198.
5. Разиграєв О., Скальський В. Волинь у 1914–1916 роках: воєнно-політичне та цивільне життя. *Український історичний журнал.* 2023. № 1 (568). С. 51–67.
6. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo. Wrocław : Krynica desing studio, 1996. 186 s.

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті:

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 314.15:911.3(477.41-21 Буча)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.03

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ ЯК РЕГІОН КОНЦЕНТРАЦІЇ ВПО: ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ МІСЦЕВИХ ГРОМАД (НА ПРИКЛАДІ БУЧАНСЬКОГО РАЙОНУ)

Атаманська Світлана,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
ORCID ID: 0000-0003-0569-9896

Стаття присвячена аналізу демографічних наслідків концентрації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у Київській області, зокрема в Бучанському районі. Дослідження розглядає масштаби внутрішнього переміщення населення внаслідок повномасштабного російського вторгнення, особливості розселення ВПО у приміських територіях столичного регіону та вплив міграційних процесів на демографічну структуру місцевих громад. Особлива увага приділяється Бучанському району як типовому прикладу приміської території з високою концентрацією переміщених осіб. Аналізуються зміни у віковій структурі населення, навантаження на соціальну інфраструктуру, ринок праці та житла. Результати дослідження демонструють, що приплив ВПО спричинив значні демографічні зрушення, які матимуть довгострокові наслідки для розвитку місцевих громад.

Проаналізовано благодійну ініціативу американського бізнесмена та мецената Делла Лоя Хансена щодо забезпечення безкоштовним житлом внутрішньо переміщених осіб з Донецької та Луганської областей на території Київської області. Описуються конкретні проєкти: «Містечко Хансена» в селі Тарасівка для переселенців зі Сходу України, житловий комплекс у селі Софіївська Борщагівка та «Чудо містечко» в селі Колонщина як спеціалізований комплекс індивідуальних будинків для літніх переселенців.. Також у статті висвітлюється інвестиційний проект Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) у партнерстві з американським підприємцем Деллом Лойом Хансеном, спрямований на розвиток доступного житла в Україні в рамках програми Ladder to Prosperity («Сходи до процвітання»). Наводяться конкретні об'єкти програми в Софіївській Борщагівці, Тарасівці, Колонщині, Пуховці та Глевахах. Матеріал висвітлює приклад міжнародної благодійної допомоги у вирішенні житлової проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Ключові слова: *внутрішньо переміщені особи, Київська область, Бучанський район, демографічні процеси, міграція, приміські території, соціальна інфраструктура.*

Atamanska Svitlana. Kyiv Region as an IDP Concentration Area: Demographic Implications for Local Communities (The Case of Bucha District)

The article is devoted to the analysis of demographic consequences of internally displaced persons (IDPs) concentration in Kyiv region, particularly in Bucha district. The study examines the scale of internal displacement as a result of full-scale Russian invasion, peculiarities of IDP settlement in suburban territories of the capital region and the impact of migration processes on the demographic structure of local communities. Special attention is paid to Bucha district as a typical example of suburban territory with high concentration of displaced persons. Changes in age structure of population, pressure on social infrastructure, labor and housing markets are analyzed. The results demonstrate that the influx of IDPs caused significant demographic shifts that will have long-term consequences for local community development.

The charity initiative of the American businessman and philanthropist Dell Loy Hansen to provide free housing to internally displaced persons from Donetsk and Luhansk regions in the territory of Kyiv region is analyzed. Specific projects are described: "Hansen's Village" in the village of Tarasivka for IDPs from the East of Ukraine, a residential complex in the village of Sofiivska Borshchagivka, and " Wonder Town" in the village of Kolonshchyna as a specialized complex of individual houses for elderly IDPs. The article also highlights the investment project of the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) in partnership with American entrepreneur Dell Loy Hansen. aimed at the development of affordable housing in Ukraine as part of the Ladder to Prosperity program. Specific objects of the program in Sofiivska Borshchagivka, Tarasivka, Kolonshchyna, Pukhovka and Glevachy are given. The material highlights an example of international charitable assistance in solving the housing problem of internally displaced persons in Ukraine.

Key words: *internally displaced persons (IDPs), Kyiv region, Bucha district, demographic processes, migration, suburban territories, social infrastructure.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Вступ. Внутрішнє переміщення населення стало однією з найгостріших соціально-демографічних проблем сучасної України. Починаючи з 2014 року, а особливо після 24 лютого 2022 року, країна зіткнулася з безпрецедентними масштабами внутрішньої міграції, спричиненої воєнними діями, окупацією територій та руйнуванням економічної і соціальної інфраструктури. За цих умов окремі регіони України перетворилися на центри концентрації внутрішньо переміщених осіб, що істотно вплинуло на їхній демографічний склад та розвиток місцевих громад.

Київська область, яка оточує столицю України, стала одним із ключових регіонів концентрації внутрішньо переміщених осіб. Географічна близькість до Києва, наявність розвиненої транспортної інфраструктури, можливості працевлаштування та відносно нижча вартість житла порівняно зі столицею зумовили високу привабливість регіону для ВПО. Водночас масовий приплив переміщених осіб створив значні виклики для місцевих громад, змінив демографічну структуру населення та посилив навантаження на соціальну інфраструктуру.

Бучанський район Київської області представляє особливий інтерес для дослідження як територія, що зазнала подвійного демографічного потрясіння: спершу через окупацію та воєнні злочини у лютому-березні 2022 року, що спричинили масовий відтік населення, а згодом – через значний приплив ВПО з інших регіонів України. Така динаміка створила унікальну ситуацію, яка дозволяє простежити складні демографічні процеси в умовах воєнного часу.

Актуальність останніх досліджень і публікацій. Проблематика внутрішнього переміщення населення в Україні стала предметом активних наукових досліджень, особливо після 2014 року та повномасштабного вторгнення 2022 року. Значний внесок у вивчення демографічних аспектів міграції ВПО зробили вітчизняні дослідники: Е. Лібанова [1] та О. Позняк [2] аналізували загальні тенденції внутрішньої міграції та їх вплив на демографічну ситуацію в регіонах України. І. Прибиткова [3] досліджувала соціально-демографічні характеристики внутрішніх мігрантів та особливості їх адаптації в приймаючих громадах.

Регіональні аспекти концентрації ВПО вивчали: У. Садова [4] та інші, які фокусувалися на особливостях розміщення переміщених осіб у великих містах та приміських зонах. О. Малиновська [5] аналізувала міграційну політику та механізми підтримки ВПО на рівні держави та місцевих громад. Питання соціальної інтеграції та адаптації внутрішньо переміщених осіб розглядалися у роботах О. Новікової, О.І. Амоші [6] та ін., тоді як О. В Біленко, С. Ф Горбань [7] у своїх працях висвітлили сучасну демографічну ситуацію в Україні та окреслили основні проблеми.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу демографічних змін у Київській області в контексті внутрішнього переміщення населення та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій для державної та регіональної політики.

Метою статті є комплексний аналіз Київської області як регіону концентрації внутрішньо переміщених осіб та оцінка демографічних наслідків цього процесу для місцевих громад Бучанського району.

Київська область є одним із найбільш динамічних регіонів України з точки зору міграційних процесів. До повномасштабної війни вона характеризувалася стабільним міграційним приростом, зумовленим субурбанізацією та економічною привабливістю прилеглих до Києва територій. Після 2022 року ці тенденції значно посилилися за рахунок масового притоку ВПО.

Станом на початок 2024 року у Київській територіальній громаді проживає 410 489 офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб. Однак, чисельність ВПО у громаді значно вища, з огляду на наявність незареєстрованих переселенців. Процес адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у Київській області має низку специфічних особливостей, зумовлених як географічним розташуванням регіону, так і його соціально-економічним потенціалом. Як область, що межує зі столицею, Київщина вирізняється відносно високим рівнем економічного розвитку порівняно з більшістю інших регіонів України, що створює сприятливі умови для інтеграції переселенців [8].

З цією метою на Київщині реалізуються різноманітні заходи підтримки ВПО, зокрема соціальна, гуманітарна та економічна допомога, а також програми психологічної підтримки, освітні ініціативи та житлові проєкти. Водночас у цьому процесі виникають виклики, пов'язані з нестачею житла, труднощами з працевлаштуванням, перевантаженням соціальної інфраструктури та необхідністю довгострокових рішень для повноцінної інтеграції переселенців у місцеві громади.

Дослідження демографічного складу ВПО у Київській області вказує на переважання сімей з дітьми, осіб працездатного віку та літніх людей. Згідно з даними Київської обласної військової адміністрації, станом на початок 2025 року в області офіційно зареєстровано понад 180 тисяч внутрішньо переміщених осіб, що становить близько 10% від загальної кількості населення регіону. Найбільша концентрація ВПО спостерігається у містах-супутниках Києва: Броварах, Борисполі, Ірпені, Бучі та Василькові.

До Київської області надходить гуманітарна допомога з різних куточків України та європейських країн. Товари першої необхідності передають для мешканців Київщини із Заходу України – Рівненської, Волинської, Львівської, Вінницької областей. Активно допомагає і міжнародна спільнота – волонтери з Італії, Німеччини, Польщі, Кіпру [9].

Варто відзначити, що інтеграційні процеси ВПО на Київщині характеризуються нерівномірністю. Населені пункти, які мають розвинену інфраструктуру та транспортне сполучення з Києвом, демонструють вищий рівень інтеграції переселенців. Натомість у віддалених районах області, особливо північних, що межують із Білоруссю, спостерігається менша кількість ВПО та нижчий рівень їхньої інтеграції.

Динаміка міграційних потоків характеризувалася значною нерівномірністю. Найбільший наплив ВПО спостерігався у березні-квітні 2022 року, коли Київщина приймала переміщених осіб як з тимчасово окупованих територій області (Бучанський, Вишгородський райони), так і з інших регіонів України, насамперед зі східних та південних областей. У цей період щоденно в область прибувало до 15-20 тисяч осіб.

Після деокупації північних районів Київщини у квітні 2022 року характер міграційних процесів змінився. З одного боку, частина місцевого населення почала повертатися до звільнених територій, з іншого – регіон продовжував приймати ВПО з активних зон бойових дій на сході та півдні країни. Протягом літа-осені 2022 року міграційний приплив дещо зменшився, але залишався на високому рівні – 5-8 тисяч осіб на місяць.

Перші хвилі внутрішньо переміщених осіб були розміщені в центрах тимчасового проживання, організованих на базі навчальних закладів, санаторіїв та гуртожитків Бучанського району. Частина переселенців змогла знайти роботу та орендувати житло, проте значне збільшення кількості ВПО призвело до зростання вартості оренди житла в багатьох регіонах України.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) планує інвестувати до 100 млн євро у розвиток проєктів доступного житла в Україні, реалізованих американським підприємцем Деллом Лойем Хансеном через програму Ladder to Prosperity (Сходи до процвітання). У рамках першої фази проєкту ЄБРР готовий виділити 71 млн євро на будівництво двох житлових комплектів у Київській області, які забезпечують 182 доступні квартири для ВПО, ветеранів війни та людей похилого віку. Проєкт передбачає дві моделі надання житла: оренду за доступними цінами та оренду з правом викупу. За планами до 2029 року буде побудовано близько 1800 квартир у різних регіонах України. Загальна вартість проєкту оцінюється у 167 млн євро.

Окрім будівництва, проект включає освітній компонент: програму учнівства та стажування у будівельній сфері для не менше 300 вимушених переселенців, а також підтримку мешканців, включаючи реабілітаційні заходи для постраждалих від війни. Реабілітація проекту здійснюється через неприбуткову організацію «Місія Хансена в Україні» і «Доступне житло Хансена Парквей Хаус». На сьогодні програма пропонує доступну аренду в Софіївській Борщагівці – ціни на 30% нижчі за ринкові: від 11 000 грн за однокімнатну і 15 800 грн за трикімнатну. Оренда з правом викупу доступна у чотирьох об'єктах: «Містечко Хансена 2» у Тарасівці, «Лісове озеро» в Колонщині, у майбутньому об'єкті в Пуховці та ще в одному містечку в Глевахах.

Також на Київщині почали надавати безкоштовне житло для ВПО з Донеччини та Луганщини. Американський бізнесмен і меценат Делл Лой Хансен виділив кошти на благодійні програми в Україні та створив місця для проживання ВПО у так званих «Містечках Хансена». Наприклад, у с. Тарасівка збудоване «Містечко Хансена» для переселенців з Донеччини та Луганщини. У селі Софіївська Борщагівка викуплені 259 квартир для переселенців, а в селі Колонщина побудоване «Чудо містечко». Це комплекс індивідуальних житлових будинків для переселенців похилого віку. Делл Лой Хансен уклав 50 контрактів щодо будівництва соціального житла на Київщині. Роботи були завершені до кінця 2025 року.

До речі, в селі Колонщина у Київській області збудують другу чергу «Чудо-містечка Хансена» для ВПО старшого віку, і там зможуть оселитися до 200 осіб. Кожне помешкання має вихід на власну терасу. Першу відкрили восени 2023 року. У цьому комплексі вже мешкають 105 родин. Це 160 осіб віком від 65 років до 100 з Донеччини, Луганщини, Херсонщини, Запоріжжя, Харківщини, Сумщини. Проживання у містечку повністю безкоштовне, мешканці навіть не сплачують за комунальні послуги [10].

На рівні територіальних громад функціонують відділи соціального захисту населення, центри надання адміністративних послуг та центри соціальних служб. Вони здійснюють первинний прийом внутрішньо переміщених осіб, оформлення необхідних документів, надання консультацій та базових соціальних послуг. Варто зазначити, що внаслідок адміністративно-територіальної реформи

та утворення об'єднаних територіальних громад система соціальної підтримки набула більш децентралізованого характеру, що сприяло наближенню соціальних послуг до безпосередніх отримувачів.

Послуги з працевлаштування та професійної адаптації надаються через мережу центрів зайнятості, які забезпечують доступ до актуальних вакансій, програм професійного навчання та перекваліфікації. У партнерстві з міжнародними організаціями на території Київської області реалізуються програми грантової підтримки підприємницьких ініціатив внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, протягом останніх двох років було впроваджено понад 200 бізнес-проєктів, започаткованих ВПО.

Медичні послуги передбачають доступ до первинної та спеціалізованої медичної допомоги, а також надання психологічної підтримки. У кожному районі області діють мобільні бригади психосоціальної допомоги, які забезпечують надання послуг внутрішньо переміщеним особам безпосередньо за місцем їхнього проживання.

Освітні послуги спрямовані на забезпечення доступу дітей-переселенців дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. На Київщині реалізуються спеціальні програми інтеграції дітей ВПО в освітнє середовище, а також надається підтримка студентам з числа переселенців. Також слід відзначити, що відбулися зміни до Програми підтримки захисників і захисниць України на 2025 рік. За даними Білогородської ТГ – 32 дитини військовослужбовців з Білогородської громади отримують щомісячну грошову допомогу, а 4 студенти – щомісячну стипендію.

Київська область реалізує комплекс інноваційних ініціатив у сфері соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб, які мають значний потенціал для масштабування. Ключовою інновацією є впровадження електронної платформи «Є-Підтримка ВПО» у переважній більшості територіальних громад регіону. Платформа забезпечує автоматизацію процесів надання соціальних послуг та інтегрована з інформаційними системами різних державних установ, що оптимізує процедури верифікації статусу ВПО та призначення соціальних виплат. Додатковим елементом системи є мобільний застосунок, що надає переселенцям оперативний доступ до інформації щодо доступних соціальних послуг та програм підтримки.

З метою відновлення приватного житлового фонду в населених пунктах Київщини, що зазнали руйнувань унаслідок ворожих обстрілів і бомбардувань, триває реалізація Програми відновлення приватних будинків, зруйнованих внаслідок бойових дій на території Київської області на 2022–2024 роки. Програму затверджено рішенням Київської обласної ради від 23 червня 2022 року № 258-11-VIII. У межах її виконання у 2024 році з обласного бюджету передбачено фінансування в обсязі 350 000,0 тис. грн.

Крім того, з метою забезпечення населення житлом у сільській місцевості на території області реалізується Київська обласна програма індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» до 2028 року, затверджена рішенням Київської обласної ради від 7 грудня 2023 року № 763-22-VIII. Зазначені заходи передбачені Програмою соціально-економічного та культурного розвитку Київської області на 2025 рік [11].

Програма «Громада для ВПО» реалізується у 15 територіальних громадах Київської області та передбачає створення інтеграційних центрів, що функціонують за принципом «єдиного вікна». Діяльність таких центрів спрямована на комплексне вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб шляхом поєднання адміністративних, соціальних, юридичних і психологічних послуг в одному просторі. Важливою особливістю програми є залучення самих ВПО до роботи інтеграційних центрів у ролі консультантів і фасилітаторів, що сприяє їхній соціальній адаптації та активній участі в житті громади.

У селах Мироцьке та Блиставиця заплановано будівництво чотирьох багатоквартирних житлових будинків для переселенців. Проєкт має на меті не лише забезпечення житлом, а й створення нових робочих місць та сприяння інтеграції ВПО в місцеві громади. Крім того, у селі Михайлівка-Рубежівка відремонтовано занедбаний гуртожиток, який переобладнано в центр соціалізації переселенців. У новостворених смарт-квартирах уже розміщено 19 родин. Водночас Васильківська громада планує реалізацію проєкту з будівництва мікрорайону площею 2,6 га для переселенців з Маріуполя. У Фастівському районі, своєю чергою, відкрито соціальний гуртожиток для ВПО, який забезпечує тимчасове житло та комплексну соціальну підтримку.

До речі, перші 14 сімей з Білогородської громади отримали грошову допомогу від Білогородської сільської ради на відновлення власних домогосподарств ЖК «Білий шоколад», що зазнали пошкоджень та руйнувань внаслідок ворожої атаки на Київщину 28 січня, у рамках програми «Турбота». Відповідне рішення було прийняте 29 січня на засіданні виконавчого комітету. Матеріальна допомога надається виключно на підставі заяви власника або співвласника житла звернувшись до Білогородської сільської ради, ЦНАПу або Центру життєстійкості Білогородської громади. Більшість з цих сімей були ВПО зі східних областей України.

Масове прибуття внутрішньо переміщених осіб (ВПО) зумовило суттєве зростання фактичної чисельності населення Київської області, яке не завжди повною мірою відображається в офіційних статистичних даних. У низці територіальних громад кількість фактичних мешканців перевищує довоєнний рівень на 20–40 %, а в окремих населених пунктах – навіть більше. Така диспропорція між зареєстрованим і реальним населенням створює додаткове адміністративне, фінансове та інфраструктурне навантаження на органи місцевого самоврядування, які змушені надавати послуги значно більшій кількості осіб, ніж передбачено бюджетними розрахунками.

Соціально-демографічна структура внутрішньо переміщених осіб має свої особливості. Серед ВПО переважають жінки, діти та особи працездатного віку, що зумовлює трансформацію вікової та статевої структури населення приймаючих громад. У результаті в окремих громадах спостерігається «омолодження» населення, зростання частки жінок у загальній чисельності мешканців, а також підвищення демографічного навантаження на працездатне населення через значну кількість дітей та осіб, які потребують соціальної підтримки. Це, у свою чергу, посилює потребу в розвитку систем дошкільної, шкільної освіти, соціальних і медичних послуг.

Внутрішня міграція стала одним із ключових чинників демографічної динаміки Київської області в умовах війни, частково компенсуючи негативні тенденції природного скорочення населення, зумовлені низькою народжуваністю та високим рівнем смертності. Разом із тим нестабільність умов проживання, невизначеність щодо майбутнього та економічні ризики, з якими стикаються ВПО, сприяють відкладенню народжуваності та можуть призводити до зростання соціальної напруги як серед переселенців, так і серед місцевого населення.

Різке збільшення чисельності населення суттєво загострило проблеми забезпечення доступу до базових соціальних послуг. У багатьох громадах виник дефіцит місць у закладах дошкільної та загальної середньої освіти, перевантаження закладів охорони здоров'я, зростання попиту на житло та послуги житлово-комунального господарства. Особливо гостро ці виклики проявляються в громадах, які характеризуються швидкими темпами зростання населення та обмеженими фінансовими й інституційними ресурсами.

Водночас вплив ВПО на соціально-економічний розвиток громад має подвійний характер. З одного боку, зростання чисельності населення збільшує навантаження на місцеві бюджети та потребує додаткових видатків на соціальну інфраструктуру. З іншого боку, внутрішньо переміщені особи формують значний трудовий, інтелектуальний і підприємницький потенціал. У громадах, де впроваджуються комплексні програми інтеграції, підтримки зайнятості та розвитку малого бізнесу, ВПО стають важливим чинником економічного пожвавлення, розширення ринку праці та активізації підприємницької діяльності.

Прикрим фактом є те, що під час війни, в Україні зруйновано 1500 закладів освіти – зокрема школи, заклади професійно-технічної освіти, коледжі та університети – було зруйновано або пошкоджено. Значна кількість студентів змушена була залишити свої домівки й навчальні заклади та продовжити здобуття освіти за кордоном. У результаті скорочення кількості випускників фахівців посилюється дефіцит робочої сили на внутрішньому ринку праці. Це, своєю чергою, призводить до недовиробництва національного валового внутрішнього продукту та негативно впливає на економічний розвиток держави. Несприятлива демографічна ситуація навряд чи істотно зміниться в найближчій перспективі і надалі сприятиме скороченню як загальної чисельності населення, так і частки його працездатної частини.

Таким чином, ефективна інтеграція внутрішньо переміщених осіб може стати основою довгострокового соціально-економічного та демографічного розвитку Київської області. Для досягнення цього необхідна реалізація системних заходів, зокрема розвиток доступних житлових програм, стимулювання зайнятості та підтримка малого й середнього бізнесу, інституційне зміцнення територіальних громад, а також формування комплексної демографічної політики, орієнтованої на стабілізацію чисельності населення та підвищення якості життя як ВПО, так і місцевих мешканців.

Висновки. Концентрація ВПО в області спричинила суттєві демографічні зрушення, зокрема зростання чисельності населення в окремих громадах, зміну вікової та статевої структури, збільшення частки працездатного населення та дітей. Водночас ці процеси створили додаткове навантаження на житловий фонд, систему охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та місцеві бюджети. У багатьох громадах виникла потреба оперативної адаптації інфраструктури та управлінських рішень до нових реалій.

Київська область відіграє ключову роль у системі внутрішнього переміщення населення України. Концентрація ВПО спричинила суттєві демографічні зрушення, які мають як виклики, так і можливості для місцевих громад. За умови ефективної державної та регіональної політики ВПО можуть стати важливим ресурсом демографічного та соціально-економічного відновлення регіону.

Література:

1. Лібанова Е.М. «40 млн населення вже не буде. Або це будуть не українці» // *LB.ua.* 29 січня 2024 р. URL: https://lb.ua/news/2024/01/29/595959_ella_libanova_40_mln_naselennya_vzhe.html
2. Позняк О.В. Внутрішня міграція в Україні: сучасні тенденції та соціально-демографічні наслідки. *Статистика України*. 2019. № 3. С. 45–54.
3. Прибиткова І.М. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та демографічна характеристика. Київ : НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, 2016. 160 с.
4. Садова У.Я. Міграційні процеси в умовах воєнного стану: регіональний вимір. *Регіональна економіка.* 2022. № 3. С. 5–14.
5. Малиновська О.А. Міграційна політика України: стан, проблеми та перспективи. *Стратегічні пріоритети.* 2020. № 1–2. С. 37–46.
6. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с.
7. Біленко О. В., Горбань С. Ф. Демографічна ситуація в Україні: сучасний стан та основні проблеми. *Ефективна економіка.* 2022. № 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9887 (дата звернення: 04.02.2026). DOI: 10.32702/2307-2105-2022.1.78
8. Особливості адаптації та інтеграції ВПО у Київській територіальній громаді. https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/11048.pdf (дата звернення 14.01.2026).
9. Гуманітарна допомога для Київщини. Київська обласна військова адміністрація (КОВА) https://koda.gov.ua/gumanitarna-dopomoga-dlya-kyyivshhyny/ (дата звернення 15.01.2026).
10. Програма соціально-економічного та культурного розвитку Київської області на 2025 рік https://koda.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/programa-na-2025-rik-1.pdf (дата звернення 22.01.2026).
11. Допомога міжнародних фондів та організацій переселенцям. За даними Білогородської сільської ради Бучанського району Київської області. Відділ з питань соціального захисту. (Отримано від 27.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)"1890/1939":32
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.04

ПОСТАТЬ В'ЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТ.

Дністрянський Тарас,
аспірант
кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського
історичного факультету,
кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0009-0001-5177-3340

У статті комплексно досліджено значення постаті В'ячеслава Будзиновського в контексті розвитку української суспільно-політичної думки кінця XIX – першої третини XX ст. На основі широкого кола історіографічних джерел, а також ґрунтовного аналізу біографічних фактів простежено еволюцію його політичних, економічних і національних поглядів, з'ясовано чинники, що вплинули на формування його світогляду, та визначено місце діяча в українському національному русі Галичини. Особливу увагу приділено періоду становлення Будзиновського в середовищі студентства, його участі у радикальному русі, ролі в утворенні Руської-української радикальної партії, а також подальшій діяльності в Українській національно-демократичній партії як одного з активних представників політичного життя регіону.

У роботі проаналізовано журналістську, публіцистичну та літературну діяльність Будзиновського, розкрито її вплив на формування громадської думки та політичної культури українського суспільства. Значну увагу приділено його внеску в розвиток економічної думки, зокрема щодо проблем аграрних відносин, модернізації господарства та соціально-економічного становища Галичини в умовах Австро-Угорської монархії. Висвітлено парламентську діяльність політика, його участь у формуванні українських політичних інституцій у період Першої світової війни, а також проаналізовано трансформацію його політичної позиції в міжвоєнний період.

Обґрунтовано тезу про В'ячеслава Будзиновського як одного з ключових представників генерації «молодих радикалів», діяльність яких сприяла переходу українського національного руху від переважно культурницької орієнтації до чітко сформульованої політичної програми національного самостійництва. Показано значення його інтелектуальної спадщини для подальшого розвитку української політичної думки, а також окреслено перспективні напрями наукових досліджень, пов'язаних із вивченням його політичної, економічної та публіцистичної діяльності.

Ключові слова: *В'ячеслав Будзиновський, український національний рух, Галичина, радикальний рух, політична думка, РУРП, УНДП, історія України, аграрні відносини.*

Dnistrianskyi Taras. The figure of Vyacheslav Budzynovsky in Ukrainian social and political thought of the late 19th – first third of the 20th century

The article comprehensively examines the significance of the figure of Viacheslav Budzynovskyi in the context of the development of Ukrainian socio-political thought from the late nineteenth century to the first third of the twentieth century. Based on a wide range of historiographical sources, as well as a thorough analysis of biographical facts, the study traces the evolution of his political, economic, and national views, identifies the factors that influenced the formation of his worldview, and determines his place within the Ukrainian national movement in Galicia. Particular attention is paid to the period of Budzynovskyi's formation within the student milieu, his participation in the radical movement, his role in the establishment of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party, and his subsequent activity in the Ukrainian National Democratic Party as one of the active representatives of the region's political life.

The paper analyzes Budzynovskyi's journalistic, publicistic, and literary activities, highlighting their influence on the formation of public opinion and the political culture of Ukrainian society. Considerable attention is devoted to his contribution to the development of economic thought, particularly regarding agrarian relations, economic modernization, and the socio-economic condition of Galicia within the Austro-Hungarian Monarchy. The study also examines his parliamentary activity, his participation in the formation of Ukrainian political institutions during the First World War, and analyzes the transformation of his political position in the interwar period.

The article substantiates the thesis that Viacheslav Budzynovskyi was one of the key representatives of the generation of the "young radicals," whose activities contributed to the transition of the Ukrainian national movement from a predominantly cultural orientation to a clearly articulated political program of national independence. It demonstrates the importance of his intellectual legacy for the further development of Ukrainian political thought and outlines перспективні напрями for future research related to his political, economic, and publicistic activity.

Key words: *Vyacheslav Budzynovsky, Ukrainian national movement, Galicia, radical movement, political thought, RURP, UNDP, history of Ukraine, agrarian relations.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. В'ячеслав Будзиновський – відомий політик, публіцист та культурний діяч, який здійснив вагомий вклад у розвиток українського національного руху наприкінці XIX – в першій третині XX ст. В'ячеслав Титович був одним із засновників першої української політичної партії, а саме Русько-української радикальної партії (РУРП) у 1890 р., послідовно відстоював ідею самостійності України, боровся за права українського населення, зокрема, як депутат Австро-Угорського парламенту, куди обирався двічі (у 1907 та 1911 рр.), проте вже як представник Української національно-демократичної партії (УНДП). Окрім цього, В. Будзиновський активно займався журналістською діяльністю, зокрема був головним редактором партійних і громадсько-політичних журналів («Громадський голос», «Діло», «Праця», та ін.); працював над написанням творів, присвячених економіці («Культурна нужда в Галичині», «Хлопська посілість» тощо) та історії, а також став автором низки художніх творів («Стрімголов», «Осаул Підкови» тощо). Незважаючи на широкий спектр діяльності В. Будзиновського та його значний внесок у суспільно-політичне життя Галичини наприкінці XIX – в першій третині XX ст., його постать залишається недостатньо дослідженою в сучасній історіографії, що засвідчує актуальність аналізу подібної проблематики. Метою цієї статті є висвітлення життєвого шляху В. Будзиновського, а також спроба проаналізувати еволюцію його політичних та економічних поглядів, приділяючи увагу фактам біографії, що мали ключовий вплив на його діяльність.

Аналіз досліджень. Як зазначалось, постать В. Будзиновського досі не має комплексного дослідження у вигляді монографій, тому найчастіше він згадується в поодиноких наукових статтях, а також епізодично фігурує в окремих монографіях. Першими, хто звернули увагу на важливість діяльності В. Будзиновського, були історики-краєзнавці, що стали авторами окремих статей, присвячених постаті В. Будзиновського. Мова йде про тернопільських дослідників Володимира Ханаса [11; 12] та Богдана Мельничука [7]. Участь В. Будзиновського в радикальному русі Галичини наприкінці XIX ст. проаналізована істориком Юрієм Яковлєвим [15; 16], що став автором низки публікацій на цю тематику. Процес формування особистості та загальний опис діяльності В. Будзиновського в українському національно-культурному русі висвітлено у наукових статтях Андрія Цаля [13; 14]. Важливо, що постать В. Будзиновського розглядається у наукових публікаціях не лише в контексті його політичної кар'єри, але й з огляду на його діяльність як письменника та публіциста, що стосується, зокрема, праць філолога Ганни Александрової [1]. Про В. Будзиновського неодноразово згадує історик Ярослав Грицак [2], аналізуючи діяльність «молодих радикалів» на території Галичини, до яких він якраз і відносить В. Будзиновського. Також вагомий інтерес становить дослідження філолога Миколи Легкого [6], присвячене відносинам між В. Будзиновським та Іваном Франком. З погляду економічних ідей В. Будзиновський фігурує у працях історика економічної думки Степана Злупка [4]. Окрім цього, в контексті розвитку національного руху, громадського життя та партійної діяльності на території Галичини наприкінці XIX ст. та у першій третині XX ст. В. Будзиновський згадується у працях істориків Ігоря Райківського [8], Олексія Сухого [9;10], Ігоря Гурака [3] та канадського дослідника Джона-Пола Химки [17].

Виклад основного матеріалу. В. Будзиновський народився 30 січня 1868 р. у с. Баворів, що на Тернопільщині. Батько В. Будзиновського – Тит Будзиновський ймовірно був етнічним українцем, але ідентифікував себе поляком, в той час як мати – Ядвіга Будзиновська, дівоче прізвище якої було Вайнард, мала німецько-чеське походження (батько матері В. Будзиновського був німцем, а мати – чешкою) [14, с. 169]. Можна припустити, що В. Будзиновський виростав у польськомовному середовищі, і в цій ситуації не дивно, що першим закладом освіти для В. Будзиновського стала саме польська школа.

Питання самоідентифікації В. Будзиновського становить вагомий інтерес, тому що він є прикладом людини, яка незважаючи на культурне середовище, в якому розвивався в дитинстві та інші обставини, починає вважати себе українцем етнічно й політично. Важливу роль на ранньому етапі життя, в питанні самоідентифікації В. Будзиновського, безперечно, відіграє перехід у 1886 р. до української гімназії, місця, де розпочинається його активна громадська діяльність. Саме час навчання в українській гімназії В. Будзиновський познайомився з Юліаном Бачинським, Кирилом Студинським, Осипом Маковеєм та Володимиром Лаврівським [16], постатями, що також здійснили значний внесок у розвиток українського національного руху на території Галичини. В роки навчання у гімназії проявляв себе як журналіст, зокрема, був редактором польського часопису «Праця» [13, с.132].

Поступово В. Будзиновський починає формувати власні політичні переконання, які рухались у напрямку соціалізму (згодом навіть марксизму). У 1888 р. В. Будзиновський разом із С. Козловським займався виданням журналу «Товариш», в чому їм допомагав Іван Франко [13, с. 133]. Постать І. Франка в тогочасному політичному житті Галичини була справді впливовою та авторитетною, проте відносини між В. Будзиновським та І. Франком розвивались вкрай нерівномірно [6, с. 146]. Прикладом неоднозначності у їхніх відносинах якраз стала ситуація, що склалась навколо видання журналу «Товариш».

У світ вийшов лише один випуск журналу «Товариш», який був опублікований 10 липня 1888 р., і після якого почались звинувачення в антисемітизмі саме через неузгодженість щодо змісту випуску [16]. Проте факт появи «Товариша» став символом початку студентського руху на захист своїх політичних прав, а також вихід на політичну арену нової генерації молодих діячів [13, с. 133].

У 1888 р. В. Будзиновський вступив до Львівського університету на природниче відділення філософського факультету, проте громадської діяльності не полишив. Кінець XIX ст., пов'язаний зі зростанням популярності страйкового руху на території Галичини, учасником якого був і В. Будзиновський. Зокрема, у липні 1888 р. відбувся страйк львівських пекарів щодо покращення умов праці, скорочення тривалості робочого дня та збільшення зарплати, одним із учасників цього страйку був і В. Будзиновський. Також В. Будзиновський був одним з організаторів віче, що відбулось у березні 1889 р. у Львові. За діяльність у страйковому русі В. Будзиновського було відраховано з Львівського університету (у 1889 р.) [3, с. 118].

Важливо зауважити, що В. Будзиновського у цей період (рубіж 80-90-х рр. XIX ст.) вважають одним з лідерів «марксистів» серед представників студентського руху, які були своєрідними опонентами «драгоманівців». Через це протистояння В. Будзиновський навіть покинув «Академічне братство», оскільки його лідером обрали Кирила Трильовського (був «драгоманівцем») [3, с. 119]. Такі дії В. Будзиновського можна вважати своєрідним проявом особливостей його характеру, що визначався непоступливістю в питанні відстоювання власних поглядів, а також готовністю до різних форм політичної боротьби задля досягнення необхідного результату.

Важливим етапом життя В. Будзиновського стало перебування у Відні, куди він потрапив у 1889 р., оскільки саме цього року, він став студентом медичного факультету Віденського університету. Тут В. Будзиновський вступає у товариство «Січ» та загалом продовжує розвиватись як громадський діяч та активний представник українського національного руху. Період перебування у Відні посприяв еволюції політичних поглядів В. Будзиновського, тому що саме в цьому місті він отримав можливість спілкуватись з представниками різних національних рухів (сербами, болгарами, румунами, та ін.) [14, с. 170]. Безперечно, перебування у Відні посприяло кристалізації ідеї В. Будзиновського щодо необхідності боротись за самостійність для українських земель, оскільки комунікація з представниками інтелектуальних кіл Відня, могла мати такий ефект.

Окрім навчання та участі у громадській діяльності, у Відні було видано працю В. Будзиновського, під назвою «Культурна нужда Австрійської Русі», що була присвячена проблематиці економічного розвитку західноукраїнських земель [13, с. 133]. Основні ідеї В. Будзиновського щодо економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорщини передбачали: необхідність децентралізації імперії, економічно-політичну емансипацію з-під віденського централізму, а також впровадженні загального виборчого права. Також В. Будзиновський вважав, що піднесення рівня промислового розвитку Галичини приведе до відповідного розвитку сільського господарства, занепад якого в свою чергу пов'язував з економічною політикою Австро-Угорщини, котра не здійснила достатньо для розвитку цього регіону [6, с. 138-139]. У своїй діяльності В. Будзиновський приділяє значну роль підготовці праць, присвячених специфіці аграрного розвитку західноукраїнських земель, які своєю чергою становлять вагомий інтерес для аналізу та потенційних досліджень.

В. Будзиновського справедливо вважають одним із засновників та ініціаторів створення першої політичної партії на українських землях, а саме Русько-української радикальної партії (РУРП). На зборах студентів, що відбулись у липні 1890 р. (проходили у квартирі І. Франка) [3, с. 160-161], В. Будзиновський висунув ідею утворення радикальної партії. В середовищі радикального руху на території Галичини наприкінці XIX ст. викристалізувались дві основні групи – «старі» та «молоді» радикали. Постать В. Будзиновського фігурує як одна з ключових саме серед «молодих» радикалів, котрих часто називають «марксистами» через специфіку їхніх політичних поглядів. Основну роль у формуванні світогляду «молодих» радикалів мало розгортання соціалістичного та робітничого рухів у Європі (діяльність робітничої партії у Франції, піднесення німецької соціал-демократії у роки протидії політиці Отто фон Бісмарка та ін.) [2, с. 74-75]. Схожу інформацію (про соціалістичні рухи) «молоді» радикали отримували з різних періодичних видань, а також завдяки комунікації з представниками інших національних рухів (яскравим прикладом слід вважати якраз діяльність В. Будзиновського в інтелектуальних колах Відня). Важливо, що «молоді» радикали критикували Михайла Драгоманова, зокрема В. Будзиновський стверджував, що «Громада» не мала політичного матеріалу, який міг би зацікавити українця. Основну підтримку «молоді» радикали отримували зі сторони студентського руху, в той час як «старі» радикали опирались на представників селянства [2, с. 75-76].

Головна відмінність між «старими» та «молодими» радикалами лежала в площині їхніх поглядів щодо майбутнього для України. «Молоді» радикали, зокрема В. Будзиновський, активно відстоювали ідею політичної самостійності України (наявність власної державності) та бажали додати цю вимогу до максимальної програми РУРП. В той самий час до мінімальної програми передбачалось додати пункт про поділ Галичини на Західну та Східну, в цьому контексті В. Будзиновський вважав, що найширша автономія Східної Галичини дасть можливість подолати відсталість у розвитку українського сільського господарства та промисловості. Державницькі ідеї зі сторони В. Будзиновського та інших «молодих» радикалів активно критикували М. Драгоманов, І. Франко та М. Павлик. Тим не менше, появу ідеї політичної самостійності України слід трактувати як якісний стрибок у розвитку українського руху, що став своєрідним переходом від культурно-соціальних до політичних цілей [2, с. 80]. У цій ситуації постать В. Будзиновського можна вважати своєрідним «мостом» між двома епохами, котрий відіграв важливу роль у трансформації галицького радикалізму від соціалістичного універсалізму до ранніх форм українського політичного самостійництва.

В. Будзиновський продовжував активну роботу в напрямку створення праць, присвячених економічному розвитку та аграрним відносинам на території Галичини. Зокрема у 1894 р. В. Будзиновським було видано такі праці: «Аграрні відносини в Галичині», «Рільництво в Галичині», «Хлопська посілість» [13, с. 134]. Також В. Будзиновський був активним учасником РУРП і проявляв себе як редактор партійних газет «Громадський голос» та «Радикал», де працював у період від 1895 р. до 1896 р. Перебування в РУРП для В. Будзиновського супроводжувалось систематичними конфліктами з іншими представниками партії (зокрема, «старими» радикалами), через що у 1896 р. В. Будзиновський відправляється до Чернівців [13, с. 134]. У Чернівцях В. Будзиновський повноцінно проявляє себе як автор публіцистичних творів та белетристики. Окрім цього, у Чернівцях займався виданням газети «Праця», в якій зокрема дебютував Василь Стефаник [1, с. 103].

У 1899 р. В. Будзиновський змінює РУРП на Українську національно-демократичну партію (УНДП), яка вже послідовно відстоює ідею політичної самостійності для України. Всередині партії В. Будзиновський працював над виданням газети «Діло», а також продовжував брати участь у страйках, наприклад, саме В'ячеслав Титович був одним з ініціаторів страйку 1902 р. Як представник УНДП, В. Будзиновський був двічі обраний до Австрійського парламенту (у 1907 р. та 1911 р.). У Відні В. Будзиновський був лідером українського парламентського клубу, а як депутат обстоював інтереси селянства та загалом активно звертав увагу на проблеми, що існували на території Галичини. Діяльність В. Будзиновського в Австрійському парламенті потребує подальших досліджень, оскільки це питання і досі залишається недостатньо дослідженим, зокрема, в контексті аграрних відносин на території Галичини [13, с. 135].

В роки Першої світової війни В. Будзиновський допомагав у створенні Союзу визволення України (СВУ). Тиск зі сторони російських військ змусив перебратись до Відня представників СВУ, де з ними якраз почав співпрацю В. Будзиновський [5, с. 29]. Наприкінці Великої війни, в момент наближення розпаду Австро-Угорської імперії, В. Будзиновський брав участь у створенні Української Національної Ради (УНРади). Важлива ідея В. Будзиновського полягала в тому, що боротьба за державність завжди потребує високого рівня національної свідомості народу, який має формувати національна література, фольклористика, історіографія та загалом гуманітарні науки [1, с. 104]. Така думка, безперечно є правильною, оскільки саме брак національної свідомості, на думку В. Будзиновського, став ключовим фактором недостатності позитивних результатів в роки Української революції. Окрім цього, слушною є думка В. Будзиновського щодо негативного впливу імперської (австро-угорської) влади на трансформацію поглядів українського населення та навіть зміну їхніх політичних переконань. Саме з цим (поряд із реакцією проти нищення царизмом української національної ідеї на території підросійської України) В. Будзиновський пов'язував зростання популярності «москвофілів» на території західноукраїнських земель [8, с. 23].

Міжвоєнний період для В. Будзиновського пов'язаний зі значною кількістю белетристики, зокрема було видано такі твори, як «Під одну булаву», «Осаул Підкови», «Кров за кров», «Гримить», та ін. Особливо багато працює над творами історичного характеру («Ішли діди на муки») та фактично стає одним із провідних діячів літератури західноукраїнських земель [1, с. 105].

Щодо політичної діяльності В. Будзиновського у міжвоєнний період, то саме в цей час з його сторони було здійснено низку неоднозначних дій. Зокрема, після завершення воєнних дій він брав участь у створенні Української трудової партії, проте, оскільки програма цієї партії не передбачала незалежності України, то саме через це В. Будзиновський її покинув. Надалі В. Будзиновський увійшов до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), де знову ж таки працював редактором партійної газети, у цьому випадку газети – «Рада». Згодом, у міжвоєнний період, В. Будзиновський ініціює створення Української партії праці, друкованим органом якого стає газета «Праця». У цей період

спостерігається вплив комуністичних ідей на В. Будзиновського, зокрема, в цей час він критикує представників українського руху та висловлює бажання щодо об'єднання земель із радянською частиною України. Слід відзначити, що цю позицію В. Будзиновський змінив після факту Голодомору 1932-1933 рр. [1, с. 105-106]. Радянські ідеї в цей час поглинали розум значної частини діячів українського руху, винятком не став і В. Будзиновський, проте більшість діячів все-таки змінювали свої погляди.

Висновки. Отже, В'ячеслав Будзиновський став справді вагомою фігурою в українській суспільно-політичній думці кін. XIX – у першій третині XX ст. Важливо, що В. Будзиновський стабільно ідентифікував себе українцем, незважаючи на суперечності становлення у молоді роки, володів міцним характером, що давав йому зиогу проявляти себе у політичному середовищі. Неоціненним є здобуток В. Будзиновського в контексті створення та розвитку політичних партій на території Галичини наприкінці XIX ст., а головне його стабільна та незмінна позиція в плані включення до програм партій (в першу чергу РУРП) інформації про політичну самостійність для українських земель. Поступово В. Будзиновський, який також був активним учасником страйкового руху, зарекомендував себе серед представників інтелектуального середовища, зокрема активній діяльності у Відні (також в Австрійському парламенті), та фактично став зразком для нового покоління представників українського національного руху. Окрім цього, В. Будзиновський залишив по собі велику спадщину художніх, історичних, публіцистичних творів, а також праць на економічну тематику, що дають можливість пізнати його як всесторонньо розвинену особистість, що була залучена до різних сфер діяльності. Незважаючи на все вище зазначене, постать В. Будзиновського і надалі становить вагомий інтерес та потребує нових різнобічних досліджень його парламентської та інтелектуальної діяльності, у тому числі й публікацій, що стосуються аграрних відносин.

Література:

1. Александрова Г. О. Саморух В. Будзиновського від політика до письменника. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2017. Вип. 14. С. 101 – 107.
2. Грицак Я. Й. Молоді радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1990. Том. 222. С. 71 – 110.
3. Гурак І. Ф. Молода Україна: студентство у суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – поч. XX ст.). ПП Третяк І. Я. Івано-Франківськ, 2007. 278 с.
4. Злупко С. М. Економічна думка України. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 496 с.
5. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України. *Український історичний журнал.* 1998. Вип. 4. С. 17–32.
6. Легкий М. З. Іван Франко та В'ячеслав Будзиновський: штрихи до взаємин на тлі доби. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2009. Том. 257. С. 134–146.
7. Мельничук Б. І. Доля В'ячеслава Будзиновського. *Наші гетьмани*. 1990. С. 3–6.
8. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX ст. Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2012. 726 с.
9. Сухий О. М. Галичина між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст. Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Львів, 1999. 226 с.
10. Сухий О. М. Українська суспільно-політична думка в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): ідеї, концепції, програми. Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів, 2003. 311 с.
11 Ханас В. В. Найрадикальніший серед руських радикалів. *Селянська доля.*1993.
12. Ханас В. В. Перший голос за незалежність. *Подільське слово*. 1993.
13. Цаль А. З. Діяльність В. Будзиновського в українському національно-культурному русі Східної Галичини (кін. XIX ст. – 1919 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* 2011. Вип. 2. С. 132–136.
14. Цаль А. З. Формування світогляду В. Будзиновського. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2012. Вип. 1. С. 168–171.
15. Яковлєв Ю. Будзиновський і Радикальна партія: кінець любові // *Збруч*. 3 січня 2017. URL: https://zbruc.eu/node/87404 (дата звернення: 01.02.2026).
16. Яковлєв Ю. Радикал В'ячеслав Будзиновський // *Збруч*. 7 листопада 2016. URL: https://zbruc.eu/node/86798 (дата звернення: 01.02.2026).
17. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Macmillan. Edmonton, 1988. 358.

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(=161.2:477.85):316.75-027.542]«18/19»
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.05

БОРОТЬБА ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Добржанський Олександр
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0002-3817-188X
Scopus ID: 57281194300

У статті проаналізовано формування історичної пам'яті українців Буковини в контексті становлення національної ідентичності в другій половині XIX – на початку XX ст. Відзначено, що початковий рівень історичної пам'яті українців краю був на низькому рівні. Переважали середньовічні уявлення щодо етнічної приналежності, про якісь наукові знання з минулого годі було й говорити. Однак з середини XIX ст. в краї зароджується і стрімко розвивається український національний рух. Однією з підвалин цього руху стало конструювання історичної пам'яті, яка мала забезпечувати формування національної ідентичності. На початковому етапі цього процесу велике значення мали суперечки з румунськими політиками і науковцями, які насаджували концепції, що українці не є автохтонним народом Буковини. Українські громадські діячі доклали чимало зусиль, щоб показати хибність таких тверджень. Інші помилкові погляди на історичне минуле пропагували москвофіли, які зображували русинів Буковини як частину єдиного російського народу, а історію Буковини тісно ув'язували з історією Росії. Однак уже з середини 80-х років XIX ст. домінуючою силою в середовищі українців Буковини стають народовці, які послідовно доводили хибність теорій москвофілів, наголошували, що українці – це окремий народ, який має свою історію. Народовці велику увагу приділяли формуванню історичної пам'яті в місцевого населення. Наголошено, що чимале значення в цьому відігравало збирання і популяризація українського фольклору та усної народної творчості, зародження і розвиток нової української літератури. Робота по поширенню історичних знань проводилася в кількох площинах. Зокрема, популяризувалися наукові праці з історії України відомих українських істориків В. Антоновича, М. Грушевського та ін. Для менш підготовленого загалу, публікувалися невеликі за обсягом книжки, в яких в доступній для простих людей формі наводилися знання з історії України. Чималу роль в поширенні історичних знань відігравали культурно-освітні, наукові, мистецькі товариства. Активна робота досить швидко дала позитивні результати. Перед Першою світовою війною рівень національної свідомості українців Буковини значно зріс. Проявлялося це в переході на самоназву українець замість русин, в посиленні зв'язків з українцями Наддніпрянщини та Галичини, широким відзначенням національних свят як, наприклад, роковини народження Т. Шевченка, інших визначних діячів України.

Ключові слова: *історична пам'ять, порубіжжя, історичні міфи, ідентичність, культура, міжнаціональні відносини, Буковина, Австро-Угорщина.*

Dobrzhanskyi Oleksandr. The struggle for historical memory in the context of the formation of the national identity of Ukrainians in Bukovina in the second half of the 19th and early 20th centuries

The article analyzes the formation of historical memory among Ukrainians in Bukovina in the context of the emergence of national identity in the second half of the 19th and early 20th centuries. It notes that the initial level of historical memory among Ukrainians in the region was low. Medieval ideas about ethnic affiliation prevailed, and there was no scientific knowledge about the past. However, from the middle of the 19th century, the Ukrainian national movement emerged and developed rapidly in the region. One of the foundations of this movement was the construction of the historical memory of the people, which was to ensure the formation of national identity. At the initial stage of this process, disputes with Romanian politicians and scholars who promoted the idea that Ukrainians were not an indigenous people of Bukovina were of great importance. Ukrainian public figures made considerable efforts to prove the falsity of such claims. Other erroneous views of the historical past were propagated by Muscovites, who portrayed the Rusyns of Bukovina as part of a single Russian people and closely linked the history of Bukovina with the history of Russia. However, from the mid-1880s, the dominant force among the Ukrainians of Bukovina became the Narodovtsy, who consistently refuted the theories of the Muscovites, emphasizing that Ukrainians were a separate people with their own history. The Narodovtsy paid great attention to shaping the historical memory of the local population. It is emphasized that the collection and popularization of Ukrainian folklore and oral folk art, as well as the emergence and development

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

of new Ukrainian literature, played a significant role in this. Work on the dissemination of historical knowledge was carried out on several levels. In particular, scientific works on the history of Ukraine by well-known Ukrainian historians V. Antonovych, M. Hrushevsky, and others were popularized. For a less educated audience, small books were published, which presented knowledge about the history of Ukraine in a form accessible to ordinary people. Cultural, educational, scientific, and artistic societies played a significant role in the dissemination of historical knowledge. Active work quickly yielded positive results. Before World War I, the level of national consciousness among Ukrainians in Bukovina had grown significantly. This was manifested in the transition to the self-designation "Ukrainian" instead of "Rusyn", in the strengthening of ties with Ukrainians in the Dnieper region and Galicia, in the widespread celebration of national holidays such as the anniversary of T. Shevchenko's birth, in the loss of popularity of Muscovite ideas about the region's past, and so on.

Key words: *historical memory, borderlands, historical myths, identity, culture, interethnic relations, Bukovina, Austria-Hungary.*

Постановка проблеми. Сучасна агресія Росії проти України актуалізувала цілу низку ідеологічних наративів, які активно використовуються країною агресоркою і потребують належної відповіді з боку України. Серед них питання історії та історичної пам'яті обох народів. Свої воєнні дії Путін намагається обґрунтувати екскурсами в минуле, нав'язуванням хибних уявлень про український народ, його історію, формування української нації. Знову і знову згадуються старі твердження про «адін народ», про відсутність української нації, про штучність української держави тощо. Все це змушує прискіпливіше задуматися над різними аспектами минулого України, в тому числі й формуванням історичної пам'яті українського народу на різних відтинках часу і в різних українських регіонах.

Буковина – яскравий приклад того як в окремій українській землі місцеве населення, яке називало себе в XIX ст. русинами, за короткий відрізок часу, сформувало українську національна ідентичність. Це був складний процес. Доводилося долати перешкоди ментального, релігійного, академічного, суспільного, міжнаціонального характеру та й умови для націєтворення не завжди були сприятливі. Особливе місце в цьому займало конструювання історичної пам'яті та боротьба навколо цього питання між окремими етнічними та суспільно-політичними центрами впливу.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідження різних проблем історичної пам'яті в останні десятиліття стало одним з потужних наративів сучасної історіографії. З цього питання є чимала наукова література. Відзначимо роботи зарубіжних дослідників П. Коннертона [6], П. Нора [12], Й. Рюзена [14], які особливу увагу приділяли теоретичним аспектам проблеми.

Серед українських науковців чимало напрацювань з даної проблеми мають А. Киридон [5], О. Калiщук [4], Л. Стрільчук [17, с. 180–201; 18], Л. Зашкільняк [3, с. 855–862] та ін. Однак проблематика Буковини в цьому контексті досі залишалася поза увагою дослідників.

Мета статті показати як відбувалося формування історичної пам'яті українців Буковини в умовах національного відродження другої половини XIX – початку XX ст., які труднощі довелося долати лідерам українського руху, який вплив на це намагалася чинити Росія та її місцеві поплічники – москвофіли.

Виклад основного матеріалу. Українське населення Буковини в середині XIX ст. було найчисельнішою етнічною групою краю. У соціальній структурі повністю домінували селяни. За віросповіданням переважна більшість українців були православними, порівняно небагато було греко-католиків. Освічені верстви становили незначну частину населення. В основному це були православні і греко-католицькі священники та учителі народних (тобто початкових) шкіл.

Буковина в австрійську добу була яскраво вираженим прикладом українського етнічного порубіжжя. Два найчисельніші народи краю українці і румуни мали свої чітко окреслені території компактного проживання. Українці переважали на півночі і північному заході, румуни на півдні і південному сході. Лінія розмежування досить добре простежувалася, вона проходила через Кимполунзький, Радівецький, Сторожинецький та Серетський повіти. Усі ці повіти мали змішане українсько-румунське населення. В них було чимало населених пунктів де поруч проживали українці і румуни [21, с. 3–28].

За розвитком суспільних процесів Буковина в 60-х роках XIX ст. значно поступалася сусідній Галичині та Наддніпрянській Україні. Тому вплив останніх мав велике значення для зародження українського руху на Буковині. Власне цей рух розпочався у 60-х роках XIX ст. Від самого зародження українського руху в краї питання історичного минулого українського народу та історичної пам'яті зайняло одне з чільних місць.

Варто зауважити, що початковий рівень національної свідомості та історичних знань з минулого українського народу був надзвичайно низьким і спрощеним. До середини XIX ст., а деінде й пізніше поширеними були середньовічні засади ідентичності, тобто на перше місце ставилася релігійна приналежність. Особливість Буковини полягала в тому що православну віру в краї називали волоською,

а православних людей волохами. Але назва волох одночасно була й самоназвою румунського населення краю. Звідси досить часто виникала плутанина, коли православні українці називали себе волохами, маючи на увазі, що вони люди православної віри, а австрійські чиновники, які на початках слабо орієнтувалися в місцевих реаліях, ототожнювали їх з румунами. Між тим греко-католицьку церкву на Буковині називали руською, а самоназва українців Буковини була русини, руські люди. Звідси деякі румунські політики намагалися насаджувати ідею що православні волохи (румуни) – єдиний автохтонний народ на Буковині, а русини, люди руської (греко-католицькиої) віри прийшли сюди з Галичини і не є корінними жителями цієї землі. Як наслідок, історичне питання стало важливим елементом міжнаціональних українсько-румунських відносин. Тому на початках українського руху творці українського відродження велику увагу приділяли роз'ясненню поняття етнічної приналежності, значення для цього рідною мови, спільної історії, не допущення румунізації через православну церкву, доведення на підставі історичних фактів того, що українці також автохтони Буковини. Яскравим, у зв'язку з цим був виступ православного пароха із с. Оршівці Кіцманського повіту Ізидора Мартиновича на генеральних зборах першого українського культурно-освітнього товариства «Руська Бесіда» 1 (13) грудня 1869 р. Доповідач різко засудив намагання змішувати віросповідання з етнічною приналежністю, наголошуючи, що русини і православні, і греко-католики творять єдине ціле, руський (український) народ. Далі він розвінчав, використовуючи історичні документи, тезу що єдиним автохтонним народом на Буковині є волохи. «…наши Буковинскіи Русины въ самомъ своемъ ядрѣ автохтоны Буковины, то есть предисторическіи жители, древнейшіи отъ Румуновъ; которыхъ исторія тутъ на Буковинѣ съ переселеніемъ Драгоша Воды 1352 года изъ Мараморошы розпочинается», – наголошував І.Мартинович [13, с. 2–3]. Його виступ був позитивно зустрінутий усіма присутніми, а пізніше був опублікований окремою брошурою і поширювався по селах.

Таким чином, на початках національного відродження, однією з важливих проблем конструювання історичної пам'яті стала дискусія з румунськими діячами про автохтонність українського населення Буковини. Вона була закономірним явищем для порубіжного регіону, де міжнаціональні відносини відігравали важливу роль. Загалом ця проблема була досить швидко вирішена, бо історичні документи беззаперечно вказували на автохтонність українського населення краю. На цих позиціях стояли й австрійські історики Р. Кайндль [19] та інші. Однак ще й на початку ХХ ст. деякі румунські історики час від часу намагалися відстоювати думку, що українці – це тільки переселенці з Галичини. Щоправда це вже не мало суттєвого впливу на українське населення.

Важливо відзначити, що українці краю зберігали давні українські традиції. Це особливо проявлялося в фольклорі та усній народній творчості. У народних піснях, які передавалися з покоління в покоління своєрідним чином відображалися й спогади про історичні події українського народу. Зокрема чимало пісень було про козаків, їх участь у боротьбі з турками і татарами, про опришків, про Лук'яна Кобилицю тощо. Це були своєрідні маркери, які добре розуміли прості люди і які значною мірою забезпечували збереження ідентичності та розуміння єдності українців різних регіонів. На Буковині починаючи з 60-х років XIX ст. активізується збір фольклорного матеріалу. Цим займалися священники, учителі, студенти. Таким чином нагромаджувався матеріал, який був важливою підвалиною історичної пам'яті. Одне з перших зібрань пісень українців Буковини було опубліковано в Записках Південно-Західного відділу російського географічного товариства в Києві в 1874 р. [9, с. 372–600], а наступного року окремою книгою [15]. Пісні були зібрані тоді ще студентом Григорієм Купчанком і впорядковані Олександром Лоначевським

Чимале значення для модерного конструювання історичної пам'яті відігравала поява нової української літератури на Буковині. Основоположники цієї літератури Юрій Федькович, брати Сидір і Григорій Воробкевичі в своїй творчості досить часто зверталися до історії України. Через їхні вірші, поеми, прозу місцеве населення знайомилося з визначними постатями української історії. Ю. Федькович, наприклад, захоплювався боротьбою українського народу з поневолювачами різних часів. Для нього такі постаті, як Лук'ян Кобилиця, Олекса Довбуш, Богдан Хмельницький були уособленням великої сили українського народу, невмирущого прагнення до свободи. Своїми творами він уперше для багатьох проголошував просту і зрозумілу думку, що український народ ніколи не мирився з кривдою, недолею, завжди, навіть у найнесприятливіші часи, боровся за визволення.

Особливе захоплення викликали козацькі часи, які зображувалися в ідеалізованому світлі. Осип Маковей зауважував про Сидора Воробкевича, що «він обробив поетично воєнні звитяги ледве не всіх гетьманів і славних козаків із XVI і XVII століття. Ці свої співи називав він думами...» [11, с. 401]. Одне перерахування назв його історичних дум і поем – «Нечай», «Богдан Хмельницький», «Тиміш Хмельницький», «Іван Підкова», «Сагайдачний» – засвідчує, кого він вважав найвидатнішими постатями української історії.

Таким чином, творчість Юрія Федьковича, Сидора і Григорія Воробкевичів, звернення їх до сторінок минулого України і популяризація визначних подій та постатей історії закладали важливі підвалини для формування історичної пам'яті українців Буковини. Поетичні рядки в даному випадку мали на той час навіть більше значення для простих людей ніж наукові дослідження.

Чимале значення для розвитку національного руху і формування історичної свідомості мала діяльність українських культурно-освітніх, наукових, мистецьких товариств. Як уже зазначалося, перше українське товариство «Руська Бесіда» від самих початків на своїх засіданнях приділяла чималу увагу заслуховуванню та обговоренню різних повідомлень про історичне минуле краю. Чималу увагу цьому приділялося на сторінках першої української газети краю «Буковинская Зоря». Зокрема, за короткий період часу в газеті опубліковано статті «Изъ древнихъ документовъ молдавскихъ и волоскихъ водовъ (воевод)», «Историческіи свидѣтельства о древнѣйшихъ владетеляхъ и жителяхъ Буковины и Молдавіи» Ізидора Мартиновича, «Свирговскій, гетманъ козаковъ украинскихъ, союзникъ молдавского господаря Ивони противъ турковъ» Івана Глібовицького, «Радовецко-Черновецкая епископія и святители ея» Антонія Петрушевича. Крім того, на сторінках газети опубліковано декілька підбірок етнографічних і фольклорних матеріалів зібраних Григорієм Купчанком. Отже, вже перша українська газета краю левову частку своїх матеріалів присвячувала історичному минулому Буковини, обґрунтуванню автохтонності українського населення.

Якщо ми говоримо про формування історичної пам'яті українців Буковини, варто мати на увазі цілу низку особливостей, які суттєво впливали на цей процес. Крім надмірного впливу, вже згадуваної, релігійної самоідентифікації, яка стримувала формування національного самоусвідомлення, велике значення мала також поява деяких хибних уявлень про минуле русинів Буковини, історичних міфів, які інтенсивно поширювалися представниками деяких суспільно-політичних течій. Найбільш яскраво вони проявлялися через появу і популяризацію москвофільських концепцій минулого русинів Буковини. Ці ідеї потребують окремого розгляду, бо вони досить інтенсивно нав'язувалися місцевому населенню і тривалий час справляли значний вплив на нього. Спочатку москвофільські теорії поширювалися на Буковині галицькими істориками та суспільними діячами проросійської орієнтації. Серед них варто назвати Дениса Зубрицького, Богдана Дідицького, Ізидора Шараневича, Теодора Ріпецького та ін. Їхні праці загалом повторювали Карамзінсько-Погодінську концепцію історії західноукраїнських земель і розглядали минуле цих територій у нерозривному зв'язку з історією Московського царства, а потім Росії. Щоправда, в їхніх працях власне історії Буковини відводилося небагато місця, але тут значення мала сама загальна концепція.

Однак з часом, з'являються й вихідці з Буковини, які не менш активно пропагували москвофільські теорії. Одним з найбільш яскравих був етнограф, історик, журналіст, уродженець буковинського села Берегомет над Прутом Григорій Купчанко. Будучи видавцем віденських газет «Русска Правда» і «Просвѣщєніе» він опублікував величезну кількість статей і книг, в яких торкався різних аспектів минулого українців Буковини, Галичини, Закарпаття. Яскравим прикладом його творчості стали книги «Буковина и еи русски жители» [8], яка претендувала бути своєрідним підручником для молоді з краєзанвства Буковини, «Доля русинів» [20], у якій аналізував історію перебування Галичини в складі Речі Посполитої, а Буковини в складі Молдавського князівства. та ін.

Русинське (а власне етнічно українське) населення Галичини, Буковини та Закарпаття Г. Купчанко вважав частиною «единого русского народа». Майже завжди він називав це населення «русским». Для підтвердження своїх ідей любив робити екскурси в історію. Він наголошував, повторюючи своїх російських покровителів, що колись був один російський народ, потім з нього в результаті різних геополітичних процесів, потрапляння російського народу під владу Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої виділилися великоросійська, малоросійська і білоруська народності, які залишалися частинами єдиного народу. А потім і ці народності поділилися на дрібніші групи. «Но позднѣше зачали и сѣ три части русского народа роздѣлятися на меньши части и такъ повстали на примѣръ, межи нами Русскими въ Австро-Венгрии: Подоляне, Подгоряне, Горяне, Гуцулы, Бойки, Лемки, Верховинци и так дальше» [10, с. 3]. Підсумовуючи, Г. Купчанко наголошував на тому, що російський народ є єдиним цілим (включно зі всіма українцями), незалежно від того, до складу якої держави він належить

Роблячи історичні екскурси, як правило, він починав від розселення слов'ян, потім «Русское государство», так він називав Київську Русь, далі володимиро-суздальські, московські князі. Потім Московське царство, а далі Російська імперія. Щодо Галичини і Буковини Купчанко вживав термін «Червоная Русь». Зауважував, що ця Русь понад 150 років входила до складу «Русского государства» (тобто Київської Русі, авт.), а потім потрапила під владу інших держав, які нещадно визискували місцеве русинське

населення. Що ж до Російської держави, то Купчанко вважав, що місцеве «русске» населення тут процвітало і благоденствувало. Відповідно до своїх історичних концепцій, Купчанко де тільки міг звеличував роль Росії в міжнародних відносинах (війнах XVII – XVIII століть), свідомо перебільшував її вплив на місцеве галицьке і буковинське населення, всіляко намагався показати, що нібито русини західноукраїнських земель ледве не з давніх часів тяжіли до орієнтації на Росію.

Крім Григорія Купчанка чимало про історію русинів Буковини писали й інші місцеві москвофіли Костянтин Козаркевич, Данило Козарищук, Юліан Геровський, Євген Козак та інші. Ситуація була небезпечною ще й тим, що за фінансової підтримки Росії видання москвофілів друкувалися чималими накладами і безплатно поширювалися по селах.

Таким чином, москвофіли намагалися нав'язувати місцевим Буковинським русинам свій концепт історичної пам'яті, який всіляко підтримувався російськими можновладцями.

Москвофільським потугам у всіх сферах суспільно-політичного життя, культури, освіти протистояли україножфіли-народовці. Ця течія досить швидко зміцнилася на Буковині, і починаючи з середини 80-х років стала домінуючою. Народовці добре розуміли значення історії та історичної пам'яті у формування української національної ідентичності. Тому вони вели послідовну боротьбу проти москвофільських концепцій. Можна відзначити, що боротьба велася на кількох рівнях. Перший – науковий. Народовці докладали зусиль для поширення на Буковині праць українських істориків з Наддніпрянської України та Галичини, зокрема В.Антоновича, Б.Грінченка, С.Томашівського, М. Грушевського. У цей же час з'являються й окремі наукові праці, присвячені історії українців Буковини. Однією з перших була робота професора Чернівецького університету С. Смаль-Стоцького «Буковинська Русь» [16]. У ній автор простежив історію українців Буковини від часів Галицько-Волинського князівства до кінця XIX ст. Особливу увагу приділено історії розвитку української освіти, культури, перших кроків національного руху, зародженню українських товариств тощо. Роботу наскрізь пронизувала думка про єдність українців Буковини, Галичини, Наддніпрянської України. Автор послідовно розвінчував і румунські і москвофільські інсинуації щодо минулого українців Буковини.

Важливим внеском у збагачення історичної літератури з минулого українців краю стала книга професора другої Чернівецької гімназії М.Кордуби «Ілюстрована історія Буковини». У вступі автор обґрунтував необхідність освіти, поширення історичних знань для успішного розвитку народів. Він зауважував: «Чим більше осьвічених, самосьвідомих, охочих до праці і пожертвованя за спільну справу одиниць має який нарід, тим красші его вигляди на будучність. Примірів такої праці і пожертвованя для вітчини найдете в нашій бувальщині чимало і се нехай скріпить вашу любов до рідною народу І, подасть охоту, потрудити ся коло придбаня єму ліпшої будучности і красшої долі» [7, с. 5]. В роботі також подано історію українців від найдавніших часів, але значно більше уваги приділено часам Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та перебування Буковини в складі Молдовської держави. Книга використовувалася в українських школах як підручник з історії Буковини, з особливою увагою до українців.

Чимало історичних праць про різні аспекти історії українців Буковини у цей час опублікували О. Маковей, О. Попович, З. Кузеля та ін.

Велику роль в поширенні історичних знань відігравали українські газети «Буковина», «Руска Рада», «Народний голос», «Нова Буковина», «Каменярі» та ін. Крім іншого, вони послідовно розвінчували хибні тези москвофілів, у тому числі й щодо минулого українців Буковини. Цим вони робили вагомий внесок у формування історичної пам'яті буковинців.

12 липня 1902 р. в Чернівцях було засновано Українське історичне товариство [2, с. 2–3]. Воно об'єднало більшість освічених українців краю, які прагнули проводити історичні дослідження, перш за все з минулого Буковини та поширювати історичні знання серед населення. Активними діячами цього товариства були університетські професори Володимир Мількович, Степан Смаль-Стоцький, Денис Єремійчук, лектор університету Зенон Кузеля, професор гімназії Мирон Кордуба, професор семінарії Осип Маковей, художник Микола Івасюк, студенти Панько Клим, Василь Сімович, Микола Левицький та ін. На засіданнях товариства заслуховувалися доповіді з історії, етнології, картографії Буковини. Досить активною була пам'яткоохоронна діяльність, особливо стосовно старих церков краю, які зазнавали різних реконструкцій. Чимала увага приділялася дослідженню історії населених пунктів, виявленню та опрацюванню історичних джерел, зокрема рукописних молдавських грамот та створення реєстру вже виданих грамот.

Крім названих напрямів діяльності, члени Українського історичного товариства займалися публікацією статей з минулого Буковини в наукових виданнях Львова, Києва, Відня, періодиці краю.

Іншим зрізом активності по формуванню історичної пам'яті стало поширення історичних знань серед широких верств населення, популяризація минулого українців Буковини у доступній формі для малописьменного населення. Велику роль тут відігравали сільські читальні. Вони почали створюватися у 70-х роках XIX ст. Незабаром їх взяло під свою опіку товариство «Руська Бесіда», яке піклувалося про забезпечення читалень газетами, журналами, необхідною літературою, в тому числі й історичною. Напередодні Першої світової війни на Буковині нараховувалося вже 154 читальні [1, с. 413] майже в усіх українських селах.

Крім «Руської Бесіди» активну діяльність щодо популяризації знань з історії України та Буковини, формування історичної пам'яті здійснювали й інші громадські організації. Зокрема, товариства «Руський Народний Дім», «Руська школа», «Буковинський Боян», «Жіноча громада», «Товариство руської православної шляхти», «Товариство учителів вищих шкіл ім. Г.Сковороди» та ін.

В кінці XIX – на початку XX ст. значне піднесення переживало українське книговидання. Популярними стають серійні видання, які були розраховані на масового читача і мали на меті ознайомити буковинців із найкращими здобутками світової та української літератури, історичними працями з минулого України. Найбільшими накладами розходилися книжечки «Народної бібліотеки», що видавалися «Селянською касою». Вони виходили двічі на тиждень обсягом у два друкованих аркуші, були порівняно дешевими і, крім того, розсилалися по сільських читальнях. 1909 р. в «Народній бібліотеці» опубліковано коротку історію України під назвою «Як жив український народ», в якій містилися популярні нариси з минулого України. Крім «Народної бібліотеки», «Селянська каса» видавала «Спілкову бібліотеку», «Бібліотеку суспільних наук», «Світову бібліотеку», «Дитячу бібліотеку». Книжкові серії видавалися «Руською Радою», «Руською школою», «Вільною організацією українських учителів на Буковині» та іншими товариствами. Популярними були літературні додатки до газет «Промінь», «Народний голос», «Борба». Наприклад політичне товариство «Руска Рада» опублікувала історико-публіцистичний збірник статей і оповідань «Русини а москалі» в якому містилися розділи «Наша руська і росийска мова», «Як у нас взялися кацапи і на що вони є», «Як то я з кацапа став Русином-Українцем», «Як виглядає кацапска правда і кацапска ідея» та ін. Отже, не тільки інтелігенція, але й селяни, робітники мали змогу познайомитися з українською літературою Наддніпрянщини і Галичини, популярними працями з історії України, що позитивно позначалося на усвідомленні єдності з усім українським народом, сприяло формуванню ідейних переконань, які базувалися на історичних знаннях.

Велике значення для формування історичної пам'яті мало регулярне проведення різних культурно-просвітних заходів, які приурочувалися визначним подіям української історії, вшанування видатних особистостей, які прославили Україну. Найбільш яскраво це проявлялося у пропаганді творчості Тараса Шевченка як пророка і творця України. Крім роковин Т.Шевченка в цей час регулярно відзначалися також ювілейні дати І. Котляревського, М. Шашкевича, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, М. Драгоманова та ін. Такі культурно-просвітні заходи формували стійкі уявлення про єдність української історії, про спільність визначних постатей, які творили на різних українських землях, але були надбанням усього українського народу.

Можна з впевненістю відзначити, що напередодні Першої світової війни на Буковині було досягнуто значних успіхів у формуванні історичної пам'яті українського населення. Спостерігалося утвердження назви український, українець замість руський, русин. Частина товариств навіть змінили назву, або відразу почали називатися по-новому. Так «Руська школа» перейменована в «Українську школу», засновано товариства «Українська воля», «Українське касино», «Український міщанський клуб». Почала виходити газета «Україна».

Москвофільські погляди на минуле Буковини й місцевого населення повністю втрачали своє значення. Напередодні Першої світової війни залишалося тільки декілька москвофільських товариств, які були малочисельними і продовжували існувати завдяки фінансовій підтримці з боку Росії.

Отже, на початку XX ст. українське населення Буковини вже не було якоюсь аморфною етнічною масою, як це було п'ятдесят років перед тим. Широкі верстви українців добре розуміли своє минуле і мали конкретні плани на майбутнє, вони були згуртовані й успішно реагували на виклики часу.

Висновки. Буковина другої половини XIX – початку XX ст. і її русинське населення яскравий приклад швидкого прогресу в процесі формування історичної пам'яті широких верств населення. За декілька десятиліть було зроблено дуже багато для утвердження українських наративів історичної пам'яті, подолано хибні уявлення, які насаджувалися румунськими діячами та москвофілами. Формування історичної пам'яті відбувалося комплексно за рахунок популяризації усної народної творчості та фольклору, розвитку кращих взірців української історичної художньої літератури, поширенням наукових та популярних праць з історії України, розрахованих на різні соціальні групи, просвітній

діяльності українських культурно-освітніх, наукових, мистецьких товариств, формуванню національних свят та вшануванню визначних діячів історії та культури України тощо.

Коли в 1918 р. постало питання про майбутнє Буковини, українці краю впевнено заявили «Бажаємо до України!» Це був результат кількох десятиліть напруженої праці українських громадських, політичних, освітніх, культурних діячів, які жертовною працею добилися значних успіхів у формуванні історичної пам'яті, національної свідомості українців Буковини.

Література:

1. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці, 1999. С. 413.
2. Історичне товариство в Чернівцях. *Буковина.* 1902. 24 листопада (7 грудня).
3. Зашкільняк, Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2006–2007. № 15. С.855-862.
4. Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs память. Львів, 2016.
5. Киридон А.М. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ, 2016.
6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ, 2004.
7. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906.
8. Купчанко Г. Буковина и еи русски жители. Вѣдень, 1895.
9. [Купчанко Г.]. Пѣсни Буковинскаго народа. Записки Юго-Западнаго отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. За 1874 г. Т. II. К., 1875. С. 371-600
10. Купчанко Г. Русскій народъ. *Русска Правда.* 1889. Ч. 1. 1 січня.
11. Маковей О. Загальні замітки про поезії Ізидора Воробкевича. Воробкевич І. Твори. Львів, 1909.
12. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014.
13. Рѣчь отца Исидора Мартиновича, греко-православного приходника въ Оршовцахъ, на генеральномъ собраніи членовъ «Руской Беседы» въ Черновцахъ 1/13 Декабря 1869 г. Буковинская Зоря, 1870. 2 Февраля.
14. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010.
15. Сборникъ пѣсенъ Буковинскаго народа. Составилъ А. Лоначевский (съ матерьяла, доставленного Г.И. Купчанкомъ въ Юго-Западный Отделъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества). Кіевъ, 1875.
16. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Чернівці, 1897.
17. Стрільчук Л. Контраверсійність політики пам'яті у сучасній Україні: проблеми подолання пострадянських наративів. *Public history: selected issues*: Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2024. P. 180–201.
18. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019.
19. Kaindl R. Geschichte der Bukowina. Erster Abschnitt. Czernowitz, 1896.
20. Kupczanko G. Die Schicksale der Ruthenen. Leipzig. Verlag von Wilhelm Friedrich, 1887
21. Special Orts-Repertorium der Bukowina. Wien, 1885.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:050.487](477=161.2)’’192/193’’
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.06

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНЦІВ ЯК «ВНУТРІШНЬОГО» ВОРОГА В ПЕРІОД ПОСИЛЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ КІНЦЯ 1920 – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНОГО ЧАСОПИСУ «ЧЕРВОНИЙ ПЕРЕЦЬ»

Жмуд Наталка,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
ORCID ID: 0000-0001-7463-918X

Войнаровський Анатолій,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
ORCID ID: 0000-0002-9413-2025

У статті зроблено спробу простежити механізми конструювання образу українців як «внутрішнього» ворога в період посилення сталінського тоталітарного режиму кінця 1920 – початку 1930-х років крізь призму гумористично-сатиричного часопису «Червоний Перець». Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів: узагальнення, проблемно-хронологічного, історико-системного, порівняльно-історичного. Значна увага приділена методу контент-аналізу для відстеження ідеологічних конструктів у наративно-візуальних текстах. Наукова новизна полягає в тому, що вперше зроблено спробу проаналізувати особливості конструювання образу українців як «внутрішнього» ворога в період посилення сталінського тоталітарного режиму на основі введених в обіг матеріалів сатиричного видання «Червоний Перець» (1927–1934 рр.).

Отже, дослідження ролі засобів масової інформації як ефективного пропагандистського інструменту у формуванні нової радянської ідентичності дозволяють глибше осмислювати специфіку становлення тоталітарної біполярної парадигми «свій-чужий». Серед популярних ЗМІ, що конструювали образи «внутрішніх» і «зовнішніх» ворогів, варто увиразнити журнал «Червоний Перець», контент якого завдяки доступній і зрозумілій мові ефективно нав’язував ідеологічні когнітивно-поведінкові установки. В кінці 1920 – початку 1930-х років в період згортання політики НЕПу та українізації, посилення антирелігійного тиску, впровадження насильницької колективізації одними із перших непримиренних «внутрішніх» ворогів для сталінської тоталітарної системи стали саме українці, які чинили наймасовіший опір серед усіх радянських республік. Тому для більшовиків українське у різних вимірах (етнічному, національному, мовному, соціально-економічному, релігійному тощо) перетворилося на «вороже» та почало жорстоко переслідуватися. Результатом таких дій влади стала руйнація селянського подвірного господарства, що фактично мало риси приватного, та «розкуркулення», знищення традиційної народної обрядовості та національної церкви, Голодомор-геноцид 1932–1933-х рр. та масові репресії. Це призвело до серйозних демографічних, соціально-економічних та психологічних змін, що мають наслідки і в житті теперішніх поколінь.

Ключові слова: *сатирично-гумористичний часопис, «Червоний Перець», «внутрішній ворог», сталінський тоталітаризм, УРСР.*

Zhmud Natalka, Voynarovskyi Anatolii. Constructing the image of Ukrainians as an «internal» enemy during the intensification of the Stalinist totalitarian regime in the late 1920s – early 1930s through the prism of the satirical-humorous periodical «Red Pepper»

The article seeks to trace the mechanisms of constructing the image of Ukrainians as an «internal» enemy during the period of intensification of the Stalinist totalitarian regime in the late 1920s and early 1930s, through the prism of the satirical-humorous periodical «Red Pepper». The research methodology is based on a combination of general scientific and historical methods, including generalization, problem-chronological, historical-systemic, and comparative-historical approaches. Particular attention is paid to the method of content analysis in order to identify ideological constructs in narrative and visual texts. The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time, an attempt is made to analyze the specific features of constructing the image of Ukrainians as an “internal” enemy during the period of the consolidation of the Stalinist totalitarian regime, based on materials from the satirical publication «Red Pepper» (1927–1934) newly introduced into scholarly circulation.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Thus, examining the role of mass media as an effective propaganda instrument in shaping a new Soviet identity makes it possible to gain a deeper understanding of the formation of the totalitarian bipolar paradigm of «us versus them» Among the popular media outlets that constructed images of «internal» and «external» enemies, the magazine «Red Pepper» deserves particular attention, as its content, due to its accessible and comprehensible language, effectively imposed ideological cognitive and behavioral attitudes. In the late 1920s and early 1930s, during the curtailment of the New Economic Policy and Ukrainization, the intensification of anti-religious pressure, and the implementation of forced collectivization, Ukrainians became among the first irreconcilable «internal» enemies of the Stalinist totalitarian system, as they demonstrated the most widespread resistance among all Soviet republics. Consequently, for the Bolsheviks, Ukrainian identity in its various dimensions (ethnic, national, linguistic, socio-economic, religious, etc.) was transformed into something «hostile» and became the object of brutal persecution. The result of these state actions was the destruction of peasant household farming, which in fact bore the characteristics of private ownership, the policy of «dekulakization» the eradication of traditional folk rituals and the national church, the Holodomor genocide of 1932–1933, and mass repressions. These processes led to profound demographic, socio-economic, and psychological changes, the consequences of which continue to affect the lives of present-day generations.

Key words: *satirical-humorous periodical «Red Pepper», «internal», enemy Stalinist totalitarianism, Ukrainian SSR.*

Постановка проблеми. Радянські ЗМІ завжди були дієвим агітаційно-пропагандистським інструментом у конструюванні радянської ідентичності. Стратегічну роль у побудові біполярної життєвої парадигми виконував політичний гумор, що завдяки доступній і зрозумілій мові швидко та ефективно нав'язував ідеологічні наративи, особливо в перші десятиліття становлення більшовицької влади.

В площині формування образів «свого/чужого» як базових когнітивно-поведінкових конструктів варто приділити увагу гумористично-сатиричному часопису «Червоний Перець» (далі – ЧП), який функціонував у кінці 1920 – початку 1930 рр., в період посилення сталінського тоталітарного режиму. Вивчення діяльності журналу саме у пропагандистському ключі видається актуальним зважаючи також на домінування візуального контенту з огляду на велику кількість неписьменного населення.

Аналіз історіографії продемонстрував, що ЧП як історичне джерело у відображенні механізмів становлення сталінської системи не був предметом спеціального комплексного наукового дослідження.

Ролі медійних засобів у характеристиці суспільно-політичного життя 1920–1930-х рр., зокрема інструментарію формування «внутрішніх» та «зовнішніх» ворогів, торкалися такі дослідники як М. Чабанна [1] та Л. Гриневич [2]. Є. Кузнєцова досліджувала формування «потрібних» наративів за допомогою «радянської новомови», що виражалося у специфічній побудові речень, дозволі/табу на ті чи інші слова, манері розмови тощо. Дослідниця підкреслила, що головною функцією тоталітарного гумору було відмежувати «своїх» від «чужих», стати зброєю з інакомислячими, маніпулюючи свідомістю мас [3].

Контекст механізмів творення «ворогів» сталінського режиму на шпальтах ЧП крізь призму характеристики повсякденного життя та антирелігійної політики зачепили А. Войнаровський і Н. Жмуд [4, 5]. Висвітленню образу жінки 20-30 рр. ХХ ст. у сатиричній графіці ЧП приділили увагу В. Михалевич та І. Братусь [6].

Дискурсу «свого/чужого», який нав'язувався радянською пропагандою в журналі «Перець» (з 1941 р. часопис виходив саме під такою назвою), присвячені дослідження К. Єрємєєвої [7], К. Родигіна [8], А. Якубець [9].

Основною джерельною базою для висвітлення теми статті стали оцифровані номери гумористично-сатиричного часопису ЧП (1927–1934 рр.).

Мета статті – на основі аналізу контенту (мовні та графічні засоби, контекст тощо) сатирично-гумористичного часопису ЧП простежити механізми конструювання образу українців як «внутрішнього» ворога в період посилення сталінського тоталітарного режиму кінця 1920 – початку 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська пропаганда за допомогою ЗМІ у жорсткій парадигмі «свій/чужий» активно намагалася формувати образ «правильного радянського українця» – комуніста, пролетаря, колгоспника, атеїста тощо, які були зобов'язані непримиренно боротися як із «зовнішніми», так і «внутрішніми» ворогами – «непманами», «куркулями», «петлюрівцями», «буржуазними націоналістами», «капіталістами»», «попами» тощо.

Посилення сталінського тоталітарного режиму в кінці 1920-х – початку 1930-х рр. відбувалося шляхом згортання політики НЕПу та українізації, насадження колективізації, загострення антирелігійної боротьби тощо. Такі дії влади призвели до народного спротиву. Відтак у конструюванні образу українців саме в цей період почали переважати негативні характеристики.

Незважаючи на те, що курс на посилення тиску на заможних селян («куркулів») було закріплено на Пленумі ЦК ВКП(б) навесні 1929 р., а політику суцільної колективізації проголошено в кінці 1929 р., вже у 1928 р. стартувала перша «п'ятирічка». На шпальтах ЧП відповідне рішення пропаганда переконливо

подавала як «єдино правильний» шлях вирішення хлібозаготівельної кризи [10]. Насильницька колективізація викликала в УРСР наймасштабніший селянський опір серед усіх радянських республік. Тому одним із перших непримиренних «внутрішніх» ворогів сталінського режиму стає українське селянство, а «куркульство» відображено в часописі як «вороже» явище.

«Куркулів» як «ворогів» почали безкомпромісно протиставляти робітничому класу як «надійній опорі більшовиків» [11]. Народ намагалися переконати в тому, що саме відмова селян вступати в колгоспи є головною причиною перебоїв з харчуванням для пролетарів. Свідомо розпалюючи ворожнечу між селянами та робітниками, сталінська пропаганда покладала великі сподівання на останніх у боротьбі з «куркульством».

Важливим контекстом у цьому протиставленні було й те, що село залишалося переважно етнічно українським та більш релігійним.

Тому українському селянству приписували зраду, прагнення до державного перевороту, бажання повернути старий «як політичний, так і релігійний порядок» [12, с. 2].

А з посиленням атеїстичної боротьби з кінця 1920-х рр. (закон «Про релігійні об'єднання» (1929 р.)), коли сталінський режим почав жорстко контролювати діяльність церкви, «забобонному та малоосвіченому селянству» [13, с. 2] за приклад, передусім, ставили також «прогресивний» робітничий клас, що першим зголошувався допомагати державі вилучати церковне майно [14, с. 8], знищувати релігійні атрибути [15, с. 9] тощо.

У сатиричних текстах наголошувалося на «двуликості» селян-безвірників, які, на переконання радянської влади, нещиро зреклися релігії і підпільно продовжували звертатися до священників та дотримуватися церковних свят.

На кінець 1920-х рр. релігійні громади, особливо на селі, залишалися ще досить чисельними. Це свідчить про перебільшення сталінським режимом масового зростання створеної у 1927 р. Спілки безвірників України, яку вже до кінця 1929 р. в контексті посилення антирелігійної політики було перейменовано на Спілку войовничих безвірників України [16].

Доказом занепокоєння влади високим рівнем релігійності українців були систематичні партійні звіти різних рівнів, де наголошувалося на необхідності тиснути, окрім церкви, саме на традиційну народну обрядовість, що була основою життєдіяльності українського селянства, тому вкрай небезпечною для встановлення уніфікованої радянської системи.

З кінця 1920-х рр. на шпальтах ЧП поширюються наративи, що не лише формували у населення негативне ставлення до релігії та церкви, а й роздмухували конфліктність у багатоконфесійному українському суспільстві.

Особливо гостро у 1928 р. розкритикували діяльність саме української православної ради [17, с. 10], роботу якої подавали у підкреслено непривабливому антисоціальному світлі, висвітлюючи в карикатурах церковників «злісними та аморальними порушниками громадського порядку» [18, с. 2].

Посилення тиску призвело у 1929 р. до масового арешту діячів УАПЦ. А «зрежисований» у 1930 р. владою Собор ліквідував українську національну церкву, що було цинічно представлено пропагандою як «самоліквідацію» [19, с. 5]. В численних карикатурах наголошено на УАПЦ як «малоавторитетній в народі інституції, яка так і не змогла об'єднати малоосвічених українців, що продовжують під її руйнівним впливом чинити опір радянській владі» [20, с. 2].

В сатиричних текстах підкреслювалося, що в активі УАПЦ перебувають найзлісніші «вороги» більшовиків: «колишні денікінці, члени УПСР, УСД і УКП, петлюрівці, жандарми, поліцаї та інші «ідеологічно непевні елементи»» [21, с. 4].

Хоча політику українізації, яку фактично влада спрямовувала на знищення національно-визвольного руху українців, було офіційно призупинено в 1932 р., на сторінках ЧП про українізацію як про «вороже» радянському суспільству явище йдеться вже наприкінці 1920-х рр.

Згортання українізації почалося не лише в УРСР, а й в інших регіонах Радянського Союзу з компактним проживанням українців (Середня Азія, Поволжя, Казахстан, Далекий Схід тощо), що також перетворювало етнічних українців поза межами УРСР на «ворожих елементів».

Автори часопису починають піднімати тему «нав'язування» української мови російськомовним радянським громадянам, що часто тлумачилося як «насилля» над останніми. Сатира підкреслювала «неправильність» вживання української мови з огляду не лише на «застарілість» народної лексики, а на її «націоналістичну» основу, адже українізацію починають трактувати як одну із головних причин зриву хлібозаготівель, як таку, що сприяє діяльності «куркулів» та «буржуазних націоналістів» («петлюрівців», «контрреволюційних елементів») (постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», 1932 р.). Про українську мову в публічному

просторі починає йтися переважно в контексті «радянської новомови» як засобу боротьби з «ворогами», а не як про маркер національної ідентичності.

Так, у «націоналістичному» ключі на сторінках ЧП гострої критики зазнав В. М. Чехівський, прем'єр-міністр УНР, співзасновник та ідеолог УАПЦ (розстріляний у 1937 р.), якого зображено як «ворожого» елемента в образі «проповідника та єпископа», якому радянський народ докоряє у «нещирому прагненні покаятися за гріхи» [22, с. 1].

Запеклим «ворогом» представлено й українського державного діяча, «буржуазного націоналіста» С. О. Єфремова, одного із творців концепції української державності та національної ідентичності. З метою наголосити на «націоналізмі» як беззаперечному злі для радянської держави карикатури змальовують Єфремова навіть у товаристві з кримінальними елементами [23, с. 6].

Висвітленню процесу сфабрикованої у 1930-му році ОДПУ, органом держбезпеки для боротьби з контрреволюцією і шпигунством, справи «Спілка визволення України» (СВУ) для дискредитації представників національної еліти, було присвячено окремий номер ЧП [24, с. 1].

Так, причетність С. Єфремова до СВУ підкреслено в карикатурі «З чим їдуть Єфремови та «їже з ними»»: разом із священником та «петлюрівцем» його зображено із «Законом Божим» та плакатами «Спілка визволення України поверне вам певну волю» та «Хай живе спілка науки та релігії» [25, с. 56]. Чи до прикладу, сатирики у карикатурі показали засідання СВУ, під час якого відбувається розподіл міністерських портфелів: С. Єфремову дістається прем'єрський, О. Гермайзе – міністра праці, В. Дурдуківському – міністра освіти, А. Ніковському – міністра закордонних справ, В. Чехівському – міністра релігійних культів [26, с. 4].

У контексті згортання політики українізації на сторінках ЧП активно розкручували тему про перенесення у 1934 р. столиці УРСР з Харкова до «буржуазного і ворожого» Києва крізь призму нагадування про нього як про першу столицю УНР. З 1919 по 1934 рр. Харків був першою столицею УРСР, і як велике промислове місто пропагувалося як «справжня» більшовицька столиця, що мало асоціюватися, передусім, з підтримкою робітничим класом жовтневого більшовицького перевороту.

Автори часопису намагалися підкреслити, що історія Києва, «старовинного, старомодного, благочинного, вірнопідданого царів», пов'язана з «українським буржуазно-націоналістичним рухом» та протиставити «пролетарському прогресивному» Харкову.

В контексті образу Києва «як колиски християнства» пам'ятник князю Володимиру з хрестом зображено забрудненим пташиним послідом [27] і наголошено, що «велика кількість ченців, богомольців і старців є вкрай негативним явищем для нової радянської столиці», тому Києву, «який тривалий час був під оманливим буржуазно-націоналістичним впливом, саме зараз випадає велика честь і місія – «стати новим більшовицьким прогресивним центром»» [28, с. 2].

На тлі протиставлення Києва та Харкова у черговій карикатурі змальовано відмову центрального керівництва у проханні київським равинам дозволити влаштувати в синагозі для проведення культурно-освітньої роботи «Червоний куток». Натомість, подібне прохання харківських равинів влада відразу задовольнила, дозволивши всю синагогу переробити під клуб [29, с. 10].

Висновки. Отже, на згортання політики українізації, насильницьку колективізацію та «розкуркулення», посилення антирелігійної боротьби та знищення національної церкви українці відповіли сталінському тоталітарному режиму наймасовішим в Радянському Союзі спротивом.

Тому більшовицька пропаганда намагалася за допомогою ЗМІ, одним з яких і став сатирично-гумористичний часопис ЧП, активно формувати образ українців як «внутрішнього» ворога радянської влади на різних рівнях – етнічному, національному, мовному, соціально-економічному, релігійному тощо.

Найпершими «ворогами» для сталінського тоталітарного режиму стали українські селяни, які були носіями етнічної ментальності та народної традиційної культури; українське духовенство, передусім служителі УАПЦ, що було духовним ядром суспільства та відігравало ключову роль у захисті й збереженні моральних цінностей; представники національної еліти – не лише діячі Української національної революції 1917–21 рр., а й навіть ті, хто повірив новій владі, намагаючись будувати українську національну культуру вже у радянському форматі.

Український спротив більшовицькій владі вдалося зламати лише Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. і масовими репресіями.

Література:

1. Чабанна М. В. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки. Том 20. Спеціальний випуск.* Національний університет «Києво-Могилянська академія, 2002. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua (дата звернення: 13.01.2026)

2. Гриневич Л. В. Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). 2014. *Сторінки історії (38).* С. 47–64. URL : https://historypages.kpi.ua/article/view/90975 (дата звернення: 13.01.2026)
3. Кузнєцова Є. Мова – меч. Як говорила радянська імперія. Видання друге доповнене. Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка». 2024. 376 с.
4. Войнаровський А., Жмуд Н. Сатирично-гумористичний журнал «Червоний Перець» як джерело відображення повсякденного життя радянської України: аналітичний огляд за 1932 рік. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2024. Вип. 49. С. 82–90 DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-82-90
5. Жмуд Н., Войнаровський А. Відображення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму крізь призму сатирично-гумористичного часопису «Червоний Перець» (1927-1934 рр.). *Історія та археологія.* 2025. №2. С. 67–74. DOI https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-8
6. Михалевич В., Братусь І. Образ жінки у сатиричній графіці українського часопису «Червоний перець» під час становлення радянського режиму 20-30 рр. XX століття. *АРТ-платФОРМА.* 2023. (1(7)). С. 124–141. URI: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/47154 (дата звернення: 13.01.2026)
7. Єремеєва К. «Радянські українці» чи локальний варіант «радянського народу»: засоби маркування громадян УРСР в офіційному та неофіційному гумористичному дискурсі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць.* Харків, 2013. Вип. 16. С. 158–167.
8. Родигін К. Конструювання візуального образу «українського буржуазного націоналіста» в карикатурах журналу «Перець» (1941–1991 рр.). *Образ.* 2021. Вип. 1 (35). С. 101–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2021_1_13 (дата звернення: 10.01.2026)
9. Якубець А. В. Повсякденне життя України другої половини 1940-х – середини 1960-х років: за публікаціями журналу «Перець» : дис. …канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2019. 284 с.
10. Журнал «Перець» 1928 року: безжалісна сатира часів згортання НЕПу. URL: https://was.media/microformats/zhurnal-perec-1928-roku/ (дата звернення: 13.01.2026)
11. ЧП. 1929. № 13. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1929_13/?page=3 (дата звернення: 13.01.2026)
12. ЧП. 1928. № 6. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_06/ (дата звернення: 13.01.2026)
13. ЧП. 1928. № 8. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_08/ (дата звернення: 13.01.2026)
14. ЧП. 1930. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_02/ (дата звернення: 13.01.2026)
15. ЧП. 1930. № 4. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_04/ (дата звернення: 13.01.2026)
16. Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 75–86.
17. ЧП. 1928. № 2. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_02/ (дата звернення: 13.01.2026)
18. ЧП. 1931. № 1. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_01/ (дата звернення: 13.01.2026)
19. ЧП. 1930. № 4. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_04/ (дата звернення: 13.01.2026)
20. ЧП. 1931. № 17/18. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_17-18/ (дата звернення: 13.01.2026)
21. ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/ (дата звернення: 13.01.2026)
22. ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/ (дата звернення: 13.01.2026)
23. ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/ (дата звернення: 13.01.2026)
24. ЧП. 1930. № 5. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/ (дата звернення: 13.01.2026)
25. Гриневич Л. В. Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). 2014. *Сторінки історії (38).* С. 47–64. URL : https://historypages.kpi.ua/article/view/90975 (дата звернення: 13.01.2026)
26. ЧП. 1930. № 4. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_04/ (дата звернення: 13.01.2026)
27. Клочко Д. Столітня зброя «Червоного Перцю». URL: https://chytomo.com/ekzempliary-xx/stolitnia-zbroia-chervonoho-pertsiu/ (дата звернення: 13.01.2026)
28. ЧП. 1928. № 16. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_16/ (дата звернення: 13.01.2026)
29. ЧП. 1928. № 7. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_07/ (дата звернення: 13.01.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 37(091):323.3(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.07

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ТИСОВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ МОЛОДІЖНОГО РУХУ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Загорський Андрій,
здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
ORCID ID: 0009-0003-0723-1936

Стаття присвячена аналізу ролі педагогічної спадщини Олександра Тисовського у формуванні молодіжного руху та національної свідомості української молоді першої половини XX століття. У центрі дослідження перебувають педагогічні ідеї та виховні принципи засновника українського скаутського руху «Пласт», які стали важливим чинником національно-патріотичного виховання молодого покоління. Розглянуто світоглядні засади педагогічної концепції О. Тисовського, зокрема поєднання морального, фізичного, інтелектуального та громадянського виховання, орієнтованого на формування активної, відповідальної та національно свідомої особистості.

У статті проаналізовано основні напрями діяльності О. Тисовського як педагога, організатора та ідеолога молодіжного руху, а також його внесок у розробку методів виховання, що ґрунтувалися на принципах самовиховання, дисципліни, служіння суспільству й любові до Батьківщини. Особливу увагу приділено ролі «Пласту» як інституції громадянського суспільства, що сприяла консолідації української молоді та збереженню національної ідентичності в умовах бездержавності й політичних утисків.

На основі історико-педагогічного аналізу доведено, що педагогічна спадщина О. Тисовського мала системний характер і виходила за межі суто освітньої діяльності, впливаючи на формування національної еліти та розвиток молодіжного руху як соціокультурного феномену. Наголошено на актуальності ідей О. Тисовського для сучасної української освіти й виховної практики, зокрема в контексті національно-патріотичного виховання, громадянської активності молоді та утвердження цінностей державності. Матеріали статті можуть бути використані у наукових дослідженнях з історії педагогіки, теорії виховання, а також у практиці сучасної освітньої та молодіжної політики.

Ключові слова: *педагогічна спадщина, Олександр Тисовський, національна свідомість, молодіжний рух, національно-патріотичне виховання, «Пласт», історія педагогіки, громадянське виховання, українська молодь.*

Zahorskyi Andrii. The role of Oleksandr Tysovskyi's pedagogical legacy in the formation of the youth movement and national consciousness

The article is devoted to the analysis of the role of Oleksandr Tysovskyi's pedagogical legacy in the formation of the youth movement and the national consciousness of Ukrainian youth in the first half of the twentieth century. The focus of the study is on the pedagogical ideas and educational principles of the founder of the Ukrainian scouting movement Plast, which became an important factor in the national and patriotic upbringing of the younger generation. The article examines the worldview foundations of O. Tysovskyi's pedagogical concept, in particular the integration of moral, physical, intellectual, and civic education aimed at shaping an active, responsible, and nationally conscious personality.

The article analyzes the main areas of O. Tysovskyi's activity as a pedagogue, organizer, and ideologist of the youth movement, as well as his contribution to the development of educational methods based on the principles of self-education, discipline, service to society, and love for the homeland. Particular attention is paid to the role of Plast as an institution of civil society that contributed to the consolidation of Ukrainian youth and the preservation of national identity under conditions of statelessness and political oppression.

Based on historical and pedagogical analysis, it is demonstrated that O. Tysovskyi's pedagogical legacy had a systemic character and went beyond purely educational activity, influencing the formation of the national elite and the development of the youth movement as a sociocultural phenomenon. The relevance of O. Tysovskyi's ideas for contemporary Ukrainian education and educational practice is emphasized, particularly in the context of national and patriotic education, youth civic engagement, and the affirmation of statehood values. The materials of the article may be used in scholarly research on the history of pedagogy and the theory of education, as well as in the practice of modern educational and youth policy.

Key words: *pedagogical legacy, Oleksandr Tysovskyi, national consciousness, youth movement, national and patriotic education, Plast, history of pedagogy, civic education, Ukrainian youth.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Універсальним завданням освіти є формування гармонійної особистості, здатної ефективно функціонувати в суспільстві, проявляти активну громадянську позицію та мати стійку національну ідентичність. В умовах тривалого бездержавного існування українського народу особлива увага приділялася вихованню молоді, здатної не лише зберегти, але й посилити національну свідомість. Саме педагогічні ідеї видатного українського діяча, педагога і громадського лідера Олександра Тисовського відіграли визначну роль у становленні не лише виховної практики, але й цілого українського молодіжного руху – організації «Пласт», яка стала унікальною платформою для формування національної самосвідомості молоді.

Олександр Тисовський (1886–1968) – видатний український педагог, доктор філософських та біологічних наук, професор, педагог, а також один із засновників скаутського руху в Україні, відомого як «Пласт». Народився 9 серпня 1886 року у селі Бикові (Львівщина), здобув освіту в Львівському університеті, де у 1909 р. здобув ступінь доктора філософії. Багато років викладав природознавство в Академічній гімназії у Львові, де й започаткував перший пластовий гурток [1].

У 1911–1912 роках Тисовський разом із Іваном Чмолою та Петром Франком започаткував перші пластові гуртки у Львові, що згодом переросли у Всеукраїнську скаутську організацію «Пласт». Офіційною датою заснування вважають 12 квітня 1912 року – день першої пластової присяги [9].

Педагогічна система Олександра Тисовського набула завершеного вигляду у формі пластового закону та комплексу виховних методів, які забезпечували практичну реалізацію закладених ним цінностей. Пластовий закон виступав не лише зведенням правил поведінки, а й морально-етичним кодексом, що регламентував світоглядні орієнтири молоді та сприяв формуванню відповідальної, національно свідомої особистості.

Пластовий закон, розроблений за активної участі Тисовського, містив систему норм, спрямованих на виховання чесності, дисциплінованості, працьовитості, вірності слову та готовності служити ближньому й Батьківщині. Його принципи не нав'язувалися зовні, а приймалися добровільно через складання пластової присяги. Такий підхід сприяв усвідомленню особистої відповідальності за власну поведінку й утвердженню внутрішньої моральної саморегуляції.

Формування національно свідомої, морально зрілої та соціально активної молоді було центральним завданням педагогічної діяльності Олександра Тисовського. Його виховна система ґрунтувалася на чітко визначених цінностях, які мали універсальний характер, але водночас були глибоко вкорінені в українській національній традиції. Саме ці цінності стали основою пластового виховання та визначили ідейний напрям розвитку українського молодіжного руху. Основну ідею виховання О. Тисовський вбачав у дотриманні цілей і законів «Пласту», у постійній роботі над собою, спрямованій на особистісний розвиток і зміцнення характеру, а також у формуванні найкращих якостей свідомого громадянина [2, с. 244].

Однією з ключових цінностей, закладених Тисовським, була служба Богові та Україні. Він вважав, що духовність і патріотизм є взаємопов'язаними складниками виховання особистості. Вірність Богові передбачала дотримання моральних норм, чесність, відповідальність за власні вчинки, тоді як служіння Україні – активну громадянську позицію, готовність працювати на благо народу та держави. Таке поєднання духовного й національного виховання формувало цілісну систему світоглядних орієнтирів молоді: "…Присягаю своєю честю, що робитиму все, щоб бути вірним Богові й Україні, допомагати іншим…» [3].

Згідно з педагогічними поглядами О.Тисовського, мета виховання полягала не лише у передачі знань, але й у формуванні активної, відповідальної особистості**,** здатної подолати труднощі, працювати над собою, служити спільним інтересам та бути корисною суспільству. У своїй промові «Дещо про домашнє виховання», яка була проголошена на батьківських зборах 3.4.1938 р. він наголошував: « …у вихованню не може бути поставлена інша ідея , як виховання і розвиток у молоді почуття віри і захист власного народу. Отже, послух батькам, чемність, сумлінна праця, наука вже не є вимогою якоїсь однієї людини, це все повинно лягати в основу ідеї і творитися задля існування ідеї віри і народності» [4].

Одним із ключових елементів виховної системи О.Тисовського став «Пластовий закон» – набір моральних та поведінкових принципів, які пластуни повинні були втілювати у повсякденному житті. Закон слугував етичним орієнтиром, що допомагав молоді формувати відповідальну громадянську позицію та розвивати національні ідеали.

О. Тисовський вважав, що справжнє виховання має ґрунтуватися на цінностях, що формують повноцінну особистість**.** Його виховна модель включала такі моральні засади, як вірність Богові і Україні, допомога іншим, дотримання пластового закону, дисципліна, чесність, сумлінність, ввічливість тощо. Ці принципи закладали основи для розвитку національної самосвідомості та високої громадянської позиції.

Методологічно виховання відбувалося через групову діяльність, розв'язання практичних завдань, самоорганізацію, життя в природі та служіння громаді – усе це формувало не лише навички, але й світогляд. Такий підхід забезпечував ґрунтовну підготовку молоді до реального життя, заохочував до активної участі у суспільних процесах. Пласт не був просто організацією дозвілля чи спортивною школою – це був національно-освітній простір, що формував у молоді глибоку національну самосвідомість. Через пластові табори, гуртки, заходи та соціальні ініціативи молоді люди вчилися цінувати свою культуру, історію та мову, усвідомлювати свою належність до української нації. «Пласт указує шлях, як кожночасно служити рідній спільноті. Він дає нагоду пластунові пізнати Красу й Добро, ці найдорожчі скарби людського роду» [5, с. 15].

Пласт став «школою життя» для багатьох поколінь молоді, зокрема майбутніх громадських та політичних лідерів. Серед пластунів були ті, хто згодом став активними учасниками визвольних змагань, діячами культури, науки, політики та громадського життя. Засвоєні в «Пласті» цінності дисципліни, відповідальності, патріотизму та служіння спільноті сприяли формуванню громадянської активності, яка зберігалася протягом усього життя.

Не менш важливою рисою була дисципліна та організованість, які Тисовський розглядав не як примус, а як свідоме прийняття правил співжиття. Дотримання пластового закону, виконання обов'язків у гуртку, відповідальність за спільні завдання сприяли розвитку лідерських якостей і навичок командної роботи. Такий підхід готував молодь до активної участі в громадському та професійному житті.

Важливе місце у педагогічній спадщині Тисовського посідала цінність самовиховання. Він наголошував на тому, що справжній виховний процес не може бути нав'язаним ззовні, а має ґрунтуватися на внутрішній мотивації особистості: «Основою шкільної науки має бути: Дивитись у світ, думати і відчувати»» [6].

У пластовій системі виховання значна увага приділялася самодисципліні, самоконтролю та особистій відповідальності. Молодь заохочувалася до постійного самовдосконалення, розвитку власних здібностей і критичного ставлення до власних вчинків.

Ще однією фундаментальною цінністю була служба ближньому та громаді. Тисовський вважав, що виховання не може обмежуватися особистісним розвитком, а повинно формувати готовність до активної участі в суспільному житті. Пластуни залучалися до громадських ініціатив, допомоги нужденним, волонтерської діяльності, що сприяло формуванню почуття солідарності, взаємодопомоги та відповідальності за спільне благо. Таким чином виховання набувало практичного виміру й виходило за межі теоретичних настанов. Пластова молодь – це люди, які живуть християнськими цінностями, щиро люблять свою державу й народ, є компетентними у своїй професії, беруть активну участь у суспільно корисній діяльності та здатні бути лідерами. Вони фізично здорові й загартовані, слугують позитивним прикладом для свого оточення й власних дітей, уміють самостійно діяти в різних життєвих обставинах, виявляють чуйність до проблем інших і є добрими, відповідальними громадянами України [7, с. 36].

Суттєвим елементом системи цінностей Тисовського були освіта, виховання, чесність і моральна чистота. У пластовому законі особлива увага приділялася правдивості, вірності слову, справедливості та повазі до інших. Ці якості розглядалися як основа довіри в суспільстві та необхідна умова формування зрілої громадянської спільноти. Виховання чесності мало на меті не лише регуляцію поведінки молоді, але й формування внутрішнього морального стрижня особистості. «Неосвічені та невиховані люди знищать та зіпсують все, навіть якщо у них є можливість розвитку і всі засоби та умови для цього» [8].

Поєднання християнської моралі, національних символів, історичних традицій та прагнення служити народові сприяло формуванню патріотичних почуттів серед молоді. Культура, традиції, обряди та пластові змагання – усе це наповнювало пластове виховання глибинним національним змістом. «… користи з того, коли з нас, української молоді в Пласті, виросте здорове. міцне покоління, яке добре розумітиме свої обов'язки супроти Бога, власного громадянства и цілого людства, вмітиме бачити й передбачувати небезпеки й боротися з ними, матиме вироблені змисли й освічений ум, незатруєний шкідливими впливами. Колись виросте з нас покоління, для якого ніяке діло, потрібне нашому народові, не буде чужим, покоління, з якого виходитимуть громадсько свідомі, енергійні й мудрі пра півники, що розподілять між собою працю и спільними силами швидко и добре її виконуватимуть» [5, с. 22–23].

Педагогічна спадщина О. Тисовського ґрунтувалася на ідеї гармонійного виховання особистості, що поєднує фізичний, інтелектуальний, моральний і національно-патріотичний розвиток. Він розглядав освіту не лише як процес передавання знань, а як засіб формування свідомого громадянина, здатного служити своєму народові. Саме ця концепція стала основою його виховної системи, реалізованої в діяльності молодіжних організацій.

Особливе місце у спадщині О.Тисовського посідає створення та розвиток організації «Пласт», яка стала потужним осередком національного виховання української молоді. Через пластовий рух він прагнув виховати покоління молодих людей із чіткою національною ідентичністю, високими моральними принципами та активною життєвою позицією. Пластова методика базувалася на самовихованні, дисципліні, служінні громаді та любові до Батьківщини, що сприяло формуванню національної свідомості молоді.

Значну роль у виховному процесі відігравала гра як педагогічний засіб. Через ігрові форми молодь навчалася взаємодії, прийняттю рішень, подоланню труднощів і дотриманню правил. Гра виконувала не лише розважальну, а й виховну функцію, сприяючи розвитку креативності, витривалості та моральної стійкості.

Важливою складовою педагогічних ідей О. Тисовського було виховання через практичну діяльність. Участь у таборах, мандрівках, громадських ініціативах та спільній праці формувала в молоді почуття відповідальності, солідарності та належності до української спільноти. Завдяки цьому молодіжний рух набував не лише організаційного, а й глибокого ідейного наповнення.

Педагогічна спадщина Тисовського також сприяла утвердженню української мови, культури та історичної пам'яті як важливих чинників національної свідомості. Він наголошував на необхідності виховання молоді в дусі поваги до національних традицій та усвідомлення історичної спадкоємності поколінь, що було особливо актуальним в умовах бездержавності України.

Отже, педагогічна діяльність Олександра Тисовського відіграла визначальну роль у формуванні українського молодіжного руху та розвитку національної свідомості. Його ідеї не втратили актуальності й сьогодні, адже спрямовані на виховання активної, свідомої та відповідальної молоді, здатної зберігати й розвивати національні цінності. Спадщина О.Тисовського залишається важливим орієнтиром для сучасної педагогіки та громадянського виховання.

Література:

1. Загорський А.М. Життєвий шлях Олександра Тисовського: формування світогляду та громадської позиції. *Актуальні питання у сучасній науці. (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»).* Випуск №9 (39) 2025. Київ, 2025. С. 852–859.
2. Соловей М. В. Духовно-моральні цінності українського «Пласту» в концепті Олександра Тисовського (1886–1968). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 23. С. 242–250.
3. Савчук Б. Український пласт 1911–1939. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1996, 264 с.
4. Тисовський О. Дещо про домашнє виховання. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, 54 арк.
5. Тисовський О. Життя в Пласті. Торонто: Головна Пластова Булава, 1997. 551с.
6. Тисовський О. Шкідливість школи. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.13, 36 арк.
7. Удич З. Пластова система вимог і підготовка виховників до організації самовиховання юнацтва. *Нова педагогічна думка. Науково-методичний журнал*. Спецвипуск. Рівне, 2007. С. 32–36.
8. Тисовський О. З гадок про школу. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.23, арк. 80–89.
9. Plast: https://plast.org.ua/about-history/ (дата звернення 24. 02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477):[930.2:314.151.3-054.72-057.85(=161.2)(477.83/.86:477.4/.6)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.08

ГАЛИЦЬКО-НАДДНІПРЯНСЬКІ ВІДМІННОСТІ В ЕМІГРАЦІЙНОМУ ЛІТЕРАТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Зубко Ольга,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії та археології
Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)
ORCID ID: 0000-0002-7052-1472

Метою статті *є розгляд галицько-наддніпрянських відмінностей – регіональних ідентичностей, початки яких сягають доби Української революції, з подальшим осмисленням їх в еміграційній літературі та джерелах особового походження.* ***Методологія дослідження*** *базується на загальноісторичних принципах визначеності, конкретності, пізнаваності, причинності із залученням вузькоісторичних методів, таких як вчитування у текст (дослідницькі роздуми про те, за яких обставин та умов подана в тексті та або інша інформація); дослідницька транслітерація думок та слів авторів текстів (дослідницькі небайдужість, емпатія та співпереживання); співставлення або виділення дослідником уривків текстів, дотичних до теми, які структуруються за «фактами», «контекстами», «суб'єктивною значущістю» для аналізу отриманого формалізованого матеріалу з погляду повторюваності інформації.* ***Наукова новизна*** *полягає в актуалізації публікацій Юрія Липи, Фотія Мелешка, Івана Кедрина-Рудницького, які обґрунтовують регіональну ідентифікацію УНР (наддніпрянців) і ЗУНР (галичан) як культурно-історичні та соціально-економічні чинники.* ***Висновки.*** *Галицько-наддніпрянські відмінності, корені яких сягають доби Української революції, було проілюстровано міркуваннями Юрія Липи, Фотія Мелешка, Івана Кедрина-Рудницького, як учасників Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., та сучасного дослідника галицької ідентичності Василя Расевича. У контексті конструювання минулого під конкретний кон'юнктурний проєкт у галицько-наддніпрянських відмінностях переважаючим виявився чинник історичної розірваності «єдиного тіла» української нації. Саме він яскраво зафіксував культурні, мовні, конфесійні, психологічні відмінності, які ускладнювали формування національної ідентичності в спільному темпі та з однаковою потужністю, і які «побутують», на жаль, і посьогодні. У контексті вибіркового підходу при конструюванні минулого в галицько-наддніпрянських протиріччях переважає національна (етнографічна) ідентичність. А розгляд цих відмінностей через історичні стереотипи та кліше «визначив» ставлення громадськості до територіального устрою України, як безпосередньо в добу Української революції, так і в наш час в реаліях російсько-української війни.*

Ключові слова: *Трифон Янів, Всеволод Змієнко, Юрій Липа, Фотій Мелешко, Іван Кедрин-Рудницький, Українська революція, Армія УНР, ідентичність, українська еміграція, конструювання минулого, ідеологічні стереотипи, історичні кліше.*

Zubko Olha. Galician-Dnieper differences in the emigration literary and historical context

The purpose of the article *is to consider the Galician-Dnieper differences - regional identities, the beginnings of the discovery of which date back to the times of the Ukrainian Revolution with their further understanding in emigration literature and sources of personal origin.* ***The research methodology*** *is based on the general historical principles of certainty, concreteness, knowability, causality with the involvement of narrow historical methods, such as reading into the text (research reflections on the circumstances and conditions under which this or that information is presented in the text); research transliteration of the thoughts and words of the authors of the texts (research concern, empathy and sympathy); comparison or selection by the researcher of excerpts of texts relevant to the topic, which are structured according to "facts", "contexts", "subjective significance" for the analysis of the received formalized material from the point of view of the repeatability of information.* ***The scientific novelty*** *lies in the updating of the publications of Yuriy Lypa, Fotii Meleshko, Ivan Kedryn Rudnytskyi, which substantiate the regional identification of the UNR (people of the Dnieper region) and the ZUNR (people of Galychyna) as cultural, historical and socio-economic factors.* ***Conclusions****. The Galician-Dnieper differences were illustrated by the considerations of Yuriy Lypa, Fotii Meleshko, Ivan Kedryn Rudnytskyi, as participants in the National Liberation Struggles of 1917–1921 and the modern researcher of Galician identity Vasyl Rasevych. In the context of constructing the past for a specific opportunistic project, the factor of the historical disintegration of the "single body" of the Ukrainian nation was predominant in the Galician-Dnieper differences. It was it that vividly recorded the cultural, linguistic, confessional, psychological differences that complicated the formation of national identity at a common pace and with the same power, and which, unfortunately, "exist" today. In the context of a selective approach to constructing the past in the Galician-Dnieper contradictions national*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

(ethnographic) identity prevails. And the consideration of these differences through historical stereotypes and clichés "determined" the public's attitude to the territorial structure of Ukraine, both directly during the time of the Ukrainian Revolution and in our time in the realities of the Russian-Ukrainian war.

Key words: *Tryfon Yaniv, Vsevolod Zmienko, Yuriy Lypa, Fotii Meleshko, Ivan Kedryn-Rudnytskyi, Ukrainian revolution, UNR Army, identity, Ukrainian emigration, constructing the past, ideological stereotypes, historical clichés.*

Постановка проблеми. У березні-квітні 2014 р. Центром імені О. Разумкова та Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в рамках проєкту «Ставлення громадян України до різних варіантів її територіального устрою» та в межах нової платформи соціологічної діяльності – так званої «громадської соціології» – було опитано 2 010 респондентів у 24 областях України, АР Крим та в м. Києві. В обох опитуваннях респондентам було поставлено пряме питання: «Чи існують між західними та східними регіонами України настільки глибокі історичні суперечності, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і/або створити свої держави або увійти до складу інших держав?». Більша половина опитаних громадян України відповіла, що не вважає відмінності між регіонами занадто глибокими, тоді як третина опитаних дала позитивну відповідь на це питання [1]. Соціологами також було відзначено, що зростання сприйняття суспільною свідомістю неоднорідності країни та протиріч між регіонами відбулось за період Євромайдану і формування нової влади в країні: якщо у західному та центральному регіонах лише кожний п'ятий-шостий з опитаних погодився з наявністю глибоких суперечностей, здатних призвести до роз'єднання країни, то на сході та півдні таку думку поділяло в 2–3 рази більше громадян, а на Донбасі таких виявилося більше половини (58%) [1].

В умовах повномасштабної російсько-української війни проблема відмінностей між західними та східними регіонами не зникла з порядку денного. Вона стала тим політтехнологічним маніпулятивним методом, який активно використовується російською федерацією у «війні» за історію. Не відкидаючи наратив ворога щодо відмінностей між «східними» та «західними» українцями, мусимо зазначити, що питання своїми корінням сягає доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і тих протиріч, які унеможливили реальне возз'єднання УНР і ЗУНР.

Огляд джерел і літератури. У новітній українській історіографії історична несхожість Галичини та Наддніпрянщини через чутливість й фактичну «небажаність» в публічному просторі – у фокусі уваги вузького кола фахівців, зокрема Василя Расевича та Василя Гулая.

Різниця галицької та наддніпрянської ідентичностей стала помітною під час Української революції. Юрій Липа, Фотій Мелешко, Іван Кедрин-Рудницький, як безпосередні учасники тих подій, перебуваючи в еміграції, через 20 і 50 років згадували, описували, акцентували та аналізували відмінності характеру і поведінки галичан й наддніпрянців у своїх мемуарах, художніх, публіцистичних творах.

Наддніпрянці Юрій Липа (1900–1944) та Фотій Мелешко (1889–1970) галицько-наддніпрянські протиріччя розкривали з практичної точки зору: крізь призму однієї й тої самої постаті «одеського галичанина» Трифона Яніва (1888–1920) – Командувача Південно-Східною групою військ [2] і наймолодшого генерала в історії Армії УНР. Для Юрія Липи Янів – яскраве уособлення «Українського П'ємонту» – центру національного відродження та модернізації українських земель, об'єднуюча ланка тривалої та плідної співпраці між галицькою та південноукраїнською інтелігенцією [3]. До усього, Липа симпатизував керівнику «Одеської Січі» ще й тому, що свого часу сам був одеським січовиком: «…Командував і вишколював «Січ» спочатку Янів…» [4, с. 47], [5, с. 47]. «…Перші тижні Військово-Революційний Комітет дав йому вчити військовості середньошкільну молодь. Пізніше полковник Сахно-Устимович прийняв його до піхоти в ранзі поручника…» [6, с. 24].

Т. Янів став прообразом героя новели Ю. Липи «Гринів» (1936). Автор показав його зразковим вояком і відповідальним командиром, про перемоги якого складали легенди і свої, і вороги; мучеником, котрий віддав молоде життя за братів-українців, яких «не міг покинути в найтяжчу хвилину», коли вони «себе шукали на всіх роздоріжжях» [6, с. 31, 40].

Тоді як для Фотія Мелешка Янів – персоніфікація майже усього негативного в «галицькій ментальності» [7]. «…Ми хотіли почути від Янова, як від коменданта, як виглядає наша загально-військова справа та які надії, коли підемо вперед, а він нам говорить про себе, про свою особу. І вже зовсім не до речі зробив таку вставку: «Коли я ще вчився в семінарії, то взявся був за критику Ваґнера. І, уявіть собі, прошу панів, мав великий успіх». Я гадав, що за цими словами наступить якийсь речевий загального характеру висновок, а він: «Вже тоді намічалося, що я стану великим чоловіком, знаменитістю. І от воно ся стало. Вірю, що ся підійму ще вище…»…. Помічником такого молодого отамана Янова, начальником оперативного відділу був полковник генштабу В. Змієнко. Мені він казав: «Із цим дурним Яновим нічого путнього не можна робити. Пробує до всього втручатись, не розуміючись у військовому ділі…»» [8, с. 63–64].

Оцінка Ф. Мелешка, у якій «недолугість» галичанина Т. Янева як військового діяча протиставляється фаховості начальника штабу – наддніпрянця, одесита В. Змієнка (1886–1938), не зводиться до випадкового чи суто заангажованого судження. Закид щодо «малолітності» командувача групою військ у Мелешка виступає не самодостатнім аргументом, а радше риторичним підсиленням загальної характеристики, де ключовим є сумнів у придатності Янева до ролі керівника. Натомість професійні якості В. Змієнка в його викладі не ставляться під питання; показово, що саме В. Змієнко у структурі управління фактично посідав становище другої особи після Т. Янева і був старшим за нього лише на два роки, отже апеляція до «малолітності» командувача не пояснює контрасту в оцінках і лише підкреслює спрямованість критики на його керівні якості та службовий авторитет.

Негативне сприйняття Янева, за наведеними свідченнями, мало і практичний вимір, позначаючись на характері взаємодії в службових поїздках та переговорах, які здійснювалися в інтересах УНР і фронту. Делегати прагнули мінімізувати його участь у місіях, де вирішувалися політико-військові питання. Показовим є епізод підготовки зустрічі в Одесі з представниками влади УНР та французької сторони, коли інспектор Південно-Східної групи військ волів бачити серед переговорників не командувача Т. Янева, а начальника оперативного відділу, помічника командувача – полковника Генерального штабу В. Змієнка [2], [8, с. 67, 71]. Подібна логіка простежується і надалі: навіть у пізніших поїздках, коли В. Змієнко вже очолював Східний фронт, делегація на зустріч з урядовим міністром в Одесі схилялася до виїзду без участі Т. Янева.

Натомість галичанин Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995) пояснював появу поділу на «галичан» і «наддніпрянців» через різницю політичного досвіду, сформованого в умовах різних окупаційних режимів, «в умовах «двох психік»». За таких обставин відмінність між галичанами та наддніпрянцями не заперечувала спільну усім національну лояльність, що, на його думку, позначалася на практиці державного проводу (державної влади – О. З.) у 1918 р., коли на чолі галичан стали «добрі австрійські парламентаристи, але не державні мужі» [9, с. 56–57]. Водночас у власних спогадах про середовище Січових стрільців Кедрин-Рудницький підкреслював інше: на рівні фронтової та організаційної спільноти регіональні межі втрачали значення, а діячі галицького й наддніпрянського походження – від Є. Коновальця й А. Мельника до М. Безручка, В. Змієнка та інших – «своїми поглядами і своєю психікою ні трохи не відрізнялись», і «ніхто з них не думав про поділ українців» за регіональними ознаками [8, с. 74].

Василь Расевич майже через сто років спростовує «галицьку ментальність» неприпустимністю «хибних та надмірних узагальнень, приписування величезним колективам поведінкових рис, характерних для окремих індивідуумів»[10], [11].

А Василь Гулай регіональну ідентичність мешканців Галичини та «галицький автономізм» подає як локальний патріотизм та громадянську солідарність [22].

Метою статті є розгляд галицько-наддніпрянських відмінностей – регіональних ідентичностей, як політичних елементів, у еміграційних літературі та джерелах особового походження.

Виклад основного матеріалу. Поділяємо думку Василя Расевича про те, що галицько-наддніпрянські відмінності доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у XX–XXI ст. варто розглядати у контексті: 1) у конструювання минулого під конкретний кон'юнктурний проєкт; 2) у вибіркового підходу при конструюванні минулого; 3) історичних стереотипів і кліше [10].

Почнемо з *конструювання минулого під конкретний кон'юнктурний проєкт,* нагадавши, що під «кон'юнктурою» розуміється сукупність певних умов, збігів обставин, стану речей, здатних впливати на вирішення якої-небудь справи, розв'язання якогось питання [12]. Українська революція 1917–1921 рр. була одним із таких кон'юнктурних проєктів. Соціалізація та політизація етнічної ідентичності українців у вирі революції надзвичайно прискорилася і засвідчили формування національної ідентичності. До п'яти об'єктивних факторів національної ідентифікації (спільності території, держави (чи схожого політичного статусу), мови, культури та історії) додався суб'єктивний показник – національна свідомість [13, с. 67]. За цим суб'єктивним показником, зрозуміло, домінувала Галичина.

Наприклад, весною 1918 р. український січовий легіон перетворився у формацію, яка діяла не тільки і не стільки як військова одиниця, а як політична організація. Спілкуючись із наддніпрянцями, галичани виступали в першу чергу як українські державники, пояснюючи наддніпрянцям значення самостійності України, знайомили їх з соборницькою політикою Центральної Ради, розповідали про становище Галичини та її прагнення, а також про свій легіон та його мету. Навіть свій транспорт вони використовували як наочну агітацію за українську самостійність, прикрашаючи його жовто-блакитними прапорами і цитатами з Шевченкового «Кобзаря».

Юрій Липа згадував, що: «Уніформою «Січі» був кашкет з жовтоблакитними стрічками і знаком архистратига Михаїла. Команда була всі усусівська, із команд Богданівського полку прийняли тільки

привітання. Щодня по вправах читали «На Позір!» уривки з книжки О. Назарука «Слідами У. С. С.» або щось подібного» [4, с. 47]. До усього галичани активізували діяльність багатьох місцевих культурно-просвітницьких інституцій [13, с. 69]. У тій же революційній Одесі галичани активно відвідували «Українську хату», відроджену «Просвіту» і «Український клуб».

А Фотій Мелешко, зі свого боку, відзначав: «…Липа правдиво відмітив захоплення свого часу наддніпрянців галичанами. Було воно, і то в широких розмірах, на Наддніпрянській Україні... Наддніпрянці колись вважали галичан за українців першого ґатунку. Галичани наддніпрянців за таких ніколи не мали, бо вони люди холодного, практичного розуму, а не чуттєвих сентиментів, які в наддніпрянців часто панують над розумом. Галичанам, скажімо, могли імпонувати наддніпрянські генерали, які могли навіть стати в Галицькій армії начальними вождями, але ніколи їм не заімпонував би наддніпрянський старший десятник. І коли б він був наймудріший і найхоробріший, то галицькі українці ним би не захопилися би. Усе б залишалися такими мудрими, що не дали б тому старшому десятникові під командування цілу окрему армію. Не тільки полковники, а й молодші старшини не стукали б перед тим старшим десятником закаблуками й не ставали б перед ним струнко, аж поки він до всіх своїх військових здібностей не добув би належно потрібного старшинського вишколу та відповідного чину. А ось старший десятник галичанин Янів ріс в Одесі між наддніпрянцями, немов із води, як отой гоголівський ревізор…. І то тільки тому, що галичанам беззастережно вірили…» [8, с. 60–61].

У добу Української держави, коли до влади прийшли політичні сили, зорієнтовані на кадрове російське офіцерство та проросійських прихильників, галичани в українських губерніях сприйняли це за виклик і вважали за свій громадянський обов'язок протистояти русифікаторським елементам і наступу шовіністичних кіл на надбання українського визвольного руху.

Кульмінація сталася за постання 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки та Польсько-української війни: військова підтримка з боку Великої України, що надійшла наприкінці грудня 1918 р., на жаль, не мала високих бойових і моральних ознак. Як згадував генерал-полковник М. Омелянович-Павленко (1878–1952): «З першими поважними втратами у лавах наддніпрянців почулася голосна критика всіх оперативних розпоряджень, а далі: «Чого ми будемо воювати за чужу землю, хіба у нас своєї мало?», «Поляки теж наші брати…». Коли всі «аргументи» були вичерпані, то наддніпрянські частини просто відмовилися продовжувати наступ» [14, с. 121].

Не врятував ситуацію і Акт Злуки. Той же М. Омелянович-Павленко відзначав, що «було б неправильним рахувати, що сама ідея соборності була таким великим знаряддям, яке могло б навіть змусити Українську Галицьку Армію кинути Західний фронт й обернути вістря своїх багнетів проти другої небезпеки, що нестримною лавиною котилась на Велику Україну… На перешкоді цьому був той самий «Збруч»» [14, с. 132]. Під метафорою «Збруча» розумілися ті ж політична, культурна та психологічна різниця, що зумовила відмінні ціннісні установки галичан та наддніпрянців, витворені протягом тривалого часу відокремленого бездержавного життя за різних історичних умов.

Отже, у галицько-наддніпрянських відмінностях переважаючим у ті буремні роки виявився чинник історичної розірваності «єдиного тіла» української нації. Саме він яскраво зафіксував культурні, мовні, конфесійні, психологічні відмінності, які ускладнювали формування національної ідентичності в спільному темпі та з однаковою потужністю, і які «побутують», на жаль, і посьогодні.

Розглядаючи галицько-наддніпрянські відмінності у контексті *вибіркового підходу при конструюванні минулого*, звертаємо увагу, що під вибірковістю розуміємо здатність зосереджуватися на певних об'єктах, явищах чи інформації, ігноруючи інші [15]. А ось національна ідентичність є ототожненням особистості з національною спільнотою, що базується на стійкому емоційному зв'язку [16]. І це за умови того, що, насправді ніякої наднаціональної галицької ідентичності не існувало. Існували галицькі поляки, українці, євреї, вірмени, німці-протестанти, які навіть в умовах монархії Габсбургів, попри серйозні заходи центральної влади, ніколи не перетворилися у спільноту з домінантною імперською ідентичністю. Причиною всьому був польський національний рух, його потуга і соціально-політична структурованість. За таких обставин в українців не існувало особливих перспектив: вони могли бути або поглинутими сильнішим польським проєктом, або могли розбудовувати свій, конкурентний до польського, рух. Українці визначилися на користь другого. Саме тому в листопаді 1918 р. вибухнула Польсько-українська війна, яка тривала вісім місяців і закінчилася поразкою українців. Тоді і поляки, і українці Галичини зреклися своєї галицькості. Поляки вважали австрійську Галичину періодом свого напівколоніального існування, а українці ринулися в бік ідеї Великої України. Євреї за одну ніч опинилися перед вибором: або вони стають лояльними польськими громадянами, або мусять шукати свого щастя десь далеко поза межами Галичини. Стара австрійська Галичина припинила існування. Залишився тільки сентиментальний міф про старі-добрі часи [11].

Однак, завдяки національній ідентичності в умовах російсько-української війни так звана галицькість успішно проявляє себе через легендарну пісню українських січових стрільців «Ой у лузі, червона калина», яка стала потужним символом прагнення українців до свободи. Навіть Юрій Липа, згадуючи одеського галичанина Трифона Яніва, писав: «Перше, чого він нас навчив, це було «Ой у лузі червона калина»» [4, с. 47].

Принагідно нагадаємо, що вперше «Ой у лузі червона калина» прозвучала в 1912 р. під час вистави «Сонце Руїни» у львівському театрі товариства «Руська бесіда». У виставі йшлося про боротьбу становлення державності в період «Руїни». «Сонцем Руїни» виступав гетьман Петро Дорошенко, котрий прогнув визволити Україну з-під влади Польщі та росії. Тому режисер Степан Чарнецький вибрав «Ой у лузі червона калина» як символ боротьби. У червні 1914 р. виставу зіграли в Стрию. Службовець української каси, такий собі пан Іваницький, почув тоді цю пісню. А через два місяці почалася Перша світова війна. Почалося формування Українських січових стрільців. Пан Іваницький якось наспівав її Григорію Труху (1894–1959) – командиру УСС, за сумісництвом поету. Той, захоплений почутим, додав строфи про битву з московським військом: «Марширують наші добровольці на кривавий тан, визволяти наших українців з московських кайдан». З цього часу «Ой у лузі червона калина» стала гімном УСС, згодом – Української Галицької Армії. А в роки Другої світової війни та до 1991 р. за її виконання можна було потрапити за грати, в Сибір або й зовсім втрати життя [17].

Та найбільше й найширше галицько-наддніпрянські відмінності «виявили» себе крізь історичні стереотипи та кліше: від «Великої України» та «Великої Галичини» до «Великої України» і «маленької Галичини», а то й до ЧУГА (Червоної Української Галицької Армії). Від Липиного «Там для нас була земля обітована, там можна було говорити про свободу і – чиж може бути більше щастя – приготовлюватися до боротьби за ту свободу» [18, с. 9] до «отаманії» Мелешка, зокрема про «отамана Янева»: «…Отаманія дійшла свого вершка. Суцільні події просто просилися залізної руки, одної волі, зверхньої військової сили, авторитету, уміння підбирати та призначати добрих комендантів на командування окремими частинами. Тільки немилосердний вождь, що мав би перед собою одну найвищу мету – добро Батьківщини – міг би покінчити з отаманією, та із здеморалізованих, окремих, ні від кого незалежних, що нікому не хотіли підлягати частин, зробити боєздатну армію… » [8, с. 61]. «Одного вечора намірився я відрекомендуватися отаману Яневу… Отаман Янів прийняв нас у своєму сальон-вагоні… Уже одна його миршавенька постать мене розчарувала. Молодий парубчак у зеленому однострої. І певне навмисне запустив борідку, щоб мати поважніший вигляд… Говорив він чистою, простою галицькою говіркою. Інтеліґенція не відповідала більше, як старшому десятнику… Говорив штучним баском та все бундючився. Не відмовився він, коли призначали його на цей високий і відповідальний пост певно тільки тому, що на військовому ділі не розумівся, а манії величкости, цієї недуги, яка під час народних здвигів робиться пошестю, йому не бракувало…» [8, с. 62–63].

Нагадаємо, Ф. Мелешко постійно порівнював Трифона Янева і Всеволода Змієнка, попри бойові досвіди обох, підкреслюючи недоладність першого та фаховість другого (Миколаївську академію Генерального штабу, відзнаки за хоробрість (зокрема Георгіївську (золоту) зброю), службу на дивізійному і корпусному рівнях управління (включно з виконанням до призначення Янева обов'язків командувача Південно-Східної групи військ, а після його призначення – обов'язків помічника командувача) [20, с. 5], [21, с. 59–60].

«…Щойно після побуту Пілсудського (1867–1935) у Винниці (16 травня) (16 травня 1920 р. у Вінницю, де на той час розміщувався Уряд УНР, Юзеф Пілсудський прибув, аби взяти участь в урочистостях, присвячених переможним битвам Війська Польського та Армії УНР проти радянсько-більшовицьких військ у травні 1920 р., і провести переговори з Петлюрою. – О. З.) інтернованим галичанам поставлено до вибору: або армія УНР, або польський полон. В польський полон згодилося добровільно 2 070 стрільців і підстаршин і 7 старшин. До армії УНР «зареєструвалося» 330 людей, у більшості старшин. Багато людей повтікало або примостилося у Армії УНР на власну руку, користаючи зі знайомств чи прихильности окремих осіб. Але справа й «реєстрованих» протяглась, поки до Винниці не приїхав генерал Павленко (йдеться про генерала М. Омеляновича-Павленка – О. З.) та не забрав усіх (30 травня) зі собою до Могилева Подільського, звідки поприділювали їх до ріжних частин армії УНР (здебільшого до V Херсонської Дивізії, що саме формувалася в районі Ямполя над Дністром. Такі були останні дні колишнього II Осадного Корпусу (колишня І Бригада УСС – О. З.)…» [18, с. 6].

Вагомо, що на травень 1920 р. УГА вже «почервоніла». Це сталося у проміжку з 28 січня по 2 лютого 1920 р. у тій же Вінниці, де ревком галицьких вояків вступив у переговори з Червоною армією. Таким чином три переформовані у бригади галицькі корпуси опинилися в складі трьох різних радянських дивізій. Галичани знали, що боротьба між більшовиками й Польщею розгориться. Це був один з мотивів

укладання угоди з червоними: повернутися разом з ними до Галичини й відновити українську державність. А що під червоним прапором – це питання вже було другорядним. Спочатку потрібно було викинути окупанта з власної території, а там вже розбиратися з більшовиками. Однак Варшавський договір 1920 р. все перекреслив. Для багатьох галичан це були несподіванка та шок. І саме вони обумовили те, що багато галицьких стрільців не захотіли продовжувати боротьбу в лавах армії Симона Петлюри (1879–1926). ЧУГА, а відповідно галицькість, визначалася відтоді як роз'єднаність, деморалізація, ненадійність. Для українців в цілому, а на Сході України зокрема, це перенесло та вихлюпнулося в переконання про стереотипне, тобто усталене, зрадництво західних українців.

Висновки. Галицько-наддніпрянські відмінності, корені яких сягають доби Української революції, було проілюстровано міркуваннями Юрія Липи, Фотія Мелешка, Івана Кедрина-Рудницького, як учасників Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та сучасного дослідника галицької ідентичності Василя Расевича.

У контексті конструювання минулого під конкретний кон'юнктурний проєкт у галицько-наддніпрянських відмінностях переважаючим виявився чинник історичної розірваності «єдиного тіла» української нації. Саме він яскраво зафіксував культурні, мовні, конфесійні, психологічні відмінності, які ускладнювали формування національної ідентичності в спільному темпі та з однаковою потужністю, і які «побутують», на жаль, і посьогодні. У контексті вибіркового підходу при конструюванні минулого в галицько-наддніпрянських протиріччях переважає національна (етнографічна) ідентичність. А розгляд цих відмінностей через історичні стереотипи та кліше «визначив» ставлення громадськості до територіального устрою України, як безпосередньо в добу Української революції, так і в наш час в реаліях російсько-української війни.

Література:

1. МатеріалиКруглогостолу«РегіониУкраїни:щонасроз'єднуєтаоб'єднує?»–поглядисоціологів.ХНУ,18.04.14р.*Факультет соціології. Київський національний університете імені Тараса Шевченка.* URL: https://sociology.knu.ua/uk/news/materiali-kruglogo-stolu-regioni-ukrayini-shcho-nas-roziednuie-ta-shcho-obiednuie-poglyadi (дата звернення: 18.01.26).
2. Посвідчення, перепустки, відомість про проходження служби, квитанції, рапорт для отримання грошової допомоги; листи до В. Ю. Змієнка військових установ та Українського громадського комітету в Чехословаччині та його лист до Андрія; опис майна В. Ю. Змієнка, 24.03.1919 – 27.09.1923. *ЦДАВО України.* (Центр. Держ. арх. вищ. орг. влади та управління України). Ф. 647. Оп.1. Спр.1.
3. Музичко О. Трифон Янів – легендарний отаман Одеського плацдарму Української революції. *Універсум. Незалежний погляд з України*. URL: https://universum.lviv.ua/previous-site/journal/2012/3/muz.htm (дата звернення 18.01.2026).
4. Липа Ю. Одеська «Січ». *Українське Козацтво. Квартальник Українського вільного козацтва.* 1979. Ч. 3–4 (56–57) С. 46–48.
5. Ковальчук М. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 46–66.
6. Липа Ю. Нотатник 3. Львів: Хортиця, 1937. 159 с.
7. Мілютін С. Ю. Фотій Мелешко: воїн, письменник, мемуарист. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2024. 200 с.
8. Мелешко Ф. Південно-Східна група Армії УНР. *Вісті комбатанта. Український військовий журнал.* 1970. Ч. 3–4 (46–47). С. 60–71.
9. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Ню Йорк: Видавнича Кооператива «Червона калина», 1976. 724 с.
10. Расевич В. Галичани. Частина перша. *ZAXID.NET.* URL: https://zaxid.net/galichani_chastina_persha_n1125730 (дата звернення: 18.01.2026).
11. Расевич В. Історичні підвалини державності Галичини. Частина друга. *ZAXID.NET.* URL: https://zaxid.net/istorichni_pidvalini_derzhavnosti_galichini_chastina_druga_n1278527 (дата звернення: 18.01.2026).
12. Кон'юктура. *Словник. Портал української мови та культури*. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%27%D1%8E%D0%BD%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0 (дата звернення: 21.01.2026).
13. Басара-Тиліщик Г. Розвиток української національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 – на початку 1919 рр.: галицький чинник. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2010. Вип. 5. С. 61–82.
14. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора. 2007. 608 с.
15. Вибірковий. *Словник. Портал української мови та культури.* URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9 (дата звернення: 22.06.2026).
16. Нагорна Л. П. Національна ідентичність. *Інститут історії. НАН України. Електронна бібліотека.* URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Identychnist_nacionalna (дата звернення: 22.01.2026).
17. Байдак М. Не тільки «Ой у лузі червона калина»: що треба знати про Українських січових стрільців. *ВІЛЕДЖ.* URL: https://www.village.com.ua/village/podcasts/simple-words-ua/330945-vulitsya-stepana-banderi-epizod-2-sichovi-striltsi (дата звернення: 20.01.2026).

18. Липа Ю. Галичани над морем (Одеса 1917–1918). *Літопис Червоної Калини*. *Ілюстрований журнал історії та побуту*. 1936. Ч. 3. С. 7–12.
19. Марітчак Т. Останні дні ІІ Осадного Корпусу. Декілька завваг з приводу спомину о. І. Бобиляка. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту.* 1936. Ч. 3. С. 3–6 .
20. Некролог В. Змієнка. *Діло.* 01.11.1938.
21. Крет М. Фонди ЦДАВО України як джерело дослідження діяльності генерал-хорунжого Армії УНР Всеволод Змієнка. *Воєнно-історичний вісник*. 2024. 3(53). С.59–60. DOI: https://doi.org/10.33099/2707-1383-2024-53-3-58-67
22. Гулай В. Регіональна ідентичність мешканців Галичини та «галицький атономізм»: сучасні політико-культурні та інституційно-процедурні практики. *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/gulai_regionalna.pdf (дата звернення: 21.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.83/.86)"14/16":929
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.09

ДО ІСТОРІЇ І ГЕНЕАЛОГІЇ РУСЬКОЇ ШЛЯХТИ КОЛОМИЙСЬКОГО ПОВІТУ: СВІДКИ ОДНІЄЇ УГОДИ 1419 Р. ТА ЇХ РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ

Кіцелюк Володимир Васильович,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0009-0008-5690-8970

У статті проаналізовано свідчення з ранніх джерел XV ст. щодо складу, походження та подальшої долі деяких родів руської шляхти Коломийського повіту Галицької землі. Відправною точкою дослідження є акт від 1419 р. про надання села Березів трьом братам, збережений у пізнішій обляті однієї з книг галицького гродського суду. Незважаючи на те, що цей документ дійшов до нашого часу у вигляді копії, його автентичність не викликає сумнівів, а зміст зберігає важливу інформацію з історії місцевої шляхти початку XV ст. В публікації приділено увагу переліку шляхтичів, які виступили свідками цієї угоди, їхній локалізації, соціальному статусу, походженню та можливій ідентифікації в інших джерелах XV ст., зокрема у списках васальної присяги польському королеві Владиславові II Ягайлові 1427 р., інших збережених грамотах того часу, а також у матеріалах галицького земського суду.

На підставі порівняльного аналізу актового матеріалу здійснено спробу реконструкції родинних зв'язків і майнової історії низки шляхетських родів руського походження, зокрема власників Делятина і Турки, Коршева і Лісок, Дебеславців, Хлібичина, Княждвору, а також окремих менш відомих осіб, згаданих лише побіжно. Окремо розглянуто проблеми ідентифікації шляхтичів унаслідок спотворень особових імен і топонімів у пізніших копіях документа, а також питання інформативної цінності такого типу джерел для просопографічних і генеалогічних студій.

Стаття показує, що значна частина руської шляхти Коломийського повіту, зафіксованої в першій третині XV ст., упродовж наступних десятиліть або втратила свої маєтності, або ж її чоловічі лінії вигасли, що призвело до зникнення цих родів із писемних джерел пізнішого часу. Запропонована реконструкція доповнює уявлення про ранню історію та генеалогію місцевої шляхти й уточнює персональний склад руського нобілітету в Коломийському повіті на початку XV ст.

Ключові слова: *руська шляхта, генеалогія, Коломийський повіт, Галицька земля, Руське воєводство, Коломия, Делятин, Турка, Фатівці, Коршів, Ліски, Дебеславці, Хлібичин, Княждвір, історичні джерела, локальна історія.*

Kitselyuk Volodymyr. Toward the history and genealogy of the Ruthenian nobility of the Kolomyia district: witnesses of a 1419 agreement and their family connections

The article analyzes evidence from early fifteenth-century sources concerning the composition, origins, and subsequent fate of certain families of the Ruthenian nobility of the Kolomyia County in the Galician Land. The point of departure for the study is an act of 1419 granting the village of Bereziv to three brothers, preserved in a later transcript entered in one of the books of the Galician castle court. Although this document has survived only in the form of a copy, its authenticity raises no doubts, and its content retains valuable information on the history of the local nobility at the beginning of the fifteenth century. The publication focuses on the list of nobles who acted as witnesses to this transaction, their localization, social status, origin, and possible identification in other fifteenth-century sources, in particular in the lists of the vassal oath sworn to the Polish king Władysław II Jagiełło in 1427, in other surviving charters of the period, as well as in the records of the Galician land court.

On the basis of a comparative analysis of the documentary material, an attempt is made to reconstruct the family ties and the history of landed property of a number of noble families of Ruthenian origin, including the owners of Deliatyn and Turka, Korshiv and Lisky, Debeslavtsi, Khlibychyn, and Kniazhdvir, as well as several lesser-known individuals mentioned only incidentally in the sources. Particular attention is paid to problems of identification caused by distortions of personal names and toponyms in later copies of the document, as well as to the informative value of this type of source for prosopographical and genealogical research.

The article demonstrates that a considerable part of the Ruthenian nobility of the Kolomyia County recorded in the first third of the fifteenth century either lost their estates in the following decades or saw their male lines die out, which led to the disappearance of these families from later written sources. The proposed reconstruction expands our understanding of the early history and genealogy of the local nobility and ymovifies the personal composition of the Ruthenian nobility in the Kolomyia County at the beginning of the fifteenth century.

Key words: *ruthenian nobility, genealogy, Kolomyia county, Halych land, Ruthenian Voivodeship, Kolomyia, Deliatyn, Turka, Fativtsi, Korshiv, Lisky, Debeslavtsi, Khlibychyn, Kniazhdvir, historical sources, regional history.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Та невелика кількість давніх документів з поч. XV ст., яка дійшла до нашого часу, фіксує доволі строкату масу шляхтичів різного штибу в межах тодішнього Коломийського повіту Галицької землі. Серед них чи не найбільше було власників окремих сіл з іменами, які явно вказують на їхнє руське походження. Деякі з них, як-от Васько Тептюкович і його наступник Прокоп, входили до вищих верств галицького нобілітету, маючи у власності обширні маєтки з більш ніж двох десятків сіл [1, с. 38–39; 2, с. 539]. Але з часом чоловіча лінія їхнього роду вигасла, а маєтність перейшла до магнатів, уже не руського походження. Інші ж, як-от шляхтичі з Березова чи Демидча, впродовж XV ст. добре закріпилися в родових гніздах і надалі безперервно володіли своїми не дуже великими спадковими уділами і, зрештою, стали засновниками численних і розгалужених родин, відомих аж дотепер.

Проте основна маса цієї шляхетської спільноти з різних, часто невідомих нам причин або не втримала своїх маєтків, або ж їхні чоловічі лінії вигасли, і до кін. XVI ст. ці роди фактично зникли з історичної сцени. А про ще іншу частину цих шляхтичів узагалі збереглися лише розрізнені поодинокі згадки з першої третини XV ст. Поточна розвідка – це спроба поглибити наше розуміння історії та генеалогії, власне, тієї маловідомої руської шляхти Коломийського повіту, про яку маємо згадки у XV ст., але яка в подальшому зникла зі сторінок давніх актів.

Треба сказати, що відомості про деякі роди руської шляхти Коломийського повіту в першій третині XX ст. спробував упорядкувати Л. Виростек, обґрунтовуючи свою концепцію Драго-Сасів. Так, він коротко описав зібрані ним звістки про Угерницьких, Княждвірських, Турецьких і Делятинських [3, с. 97–98]. Але, окрім цих кількох родів, у Коломийському повіті існувало ще чимало руської шляхти. З-поміж сучасних українських істориків руську шляхту цього регіону згадують в своїх працях В. Михайловський та О. Однороженко [2; 4].

На початку XV ст. у збережених давніх актах маємо відомості про цілий ряд власників місцевих сіл. Важливим у цьому контексті є перелік шляхтичів, які у 1419 р. були присутні та стали свідками запису в Коломиї, здійсненого коломийським війтом, про надання села Березів трьом шляхтичам[1] – Шандрові, Васькові і Станкові. До нас цей документ дійшов у королівському підтвердженні за 1578 р. [5, с. 391–392] і обляті в одній із книг галицького гродського суду за 1751 р. [6, с. 1135–1136]. В даній розвідці використовуємо текст із королівського підтвердження, оскільки саме він є першою копією з оригіналів і містить менше помилок і описок ніж текст з книги галицького гродського суду. Цей документ є доволі важливим історичним джерелом з історії руської шляхти Коломийського повіту поч. XV ст. Його автентичність не викликає сумнівів.

Отже, при записі коломийським війтом у 1419 р. села Березів згаданим трьом братам (від яких у подальшому виводили свій рід більшість Березовських) присутніми та свідками виступили: коломийський староста Влад (Strenuo Vlad Capitaneo, а також Strenuo viro Vlad Capitaneo protunc Colomiensi), Стечко з Делятина разом із братом Іваськом (Steczko de Delatin cum suo fratre Iwaskone), Сваншко з ?Белелуї (Swanszkone de Bialolug), Климашко із Заболотова (Klimaszkone de Sablotow), галицький суддя Добко (Dobkone Iusticiario Haliciensi), якийсь Поддимник (Poddimnikone Regali Fanne), Юрко ?Козеня (Jurkone Coszena), Борис Дебеславський (Borÿsone Dobeslawskj), Бенько Семаківський (Benkone Szÿmakowskj), Панас з Хлібичина (Panasone de Chlebiczÿn), Герко зі Сновидова (Gerkone de Snowidow), Андрійко з Княждвору, син Ходка[2] (Andreikone de Knezedwor Hodkonis filio) [5, с. 391–392].

Як бачимо, зібрані того дня в Коломиї шляхтичі були переважно з місцевих осідків – Делятина, Заболотова, Дебеславців, Семаківців, Хлібичина, Княждвору. За їхніми іменами (Стечко, Іваськo, Юрко, Борис, Панас, Андрійко, Ходко) видно, що принаймні половина з них були шляхтичами руського походження.

Спробуємо ідентифікувати згаданих тут осіб в інших джерелах. Багато з перелічених шляхтичів відомі також зі списків васальної присяги польському королеві Владиславові II Ягайлові 1427 р. Зокрема присягли Стечко з Делятина з братом Іваськом (Steczko de Dzelatyn et fratris Iwaskonis), Борис з Дебеславців (Bothisz de Dobreslawycze), Панас з Хлібичина (Panasz de Czlelebycze), Андрійко Княждвірський із братом Романом (Andreyko Knycziodworsky et fratris eius Roman) [7, с. 192–193]. Це ті особи, яких досить точно можна ідентифікувати в обох переліках.

1 У генеалогії Березовських, укладеній на поч. XVII ст., стверджується, що Шандро, Васько і Станко були між собою братами. (ЦДІАЛ. Фонд 5. Оп.1. Спр.282. Арк.1079).

2 Це єдина віднайдена на сьогодні згадка про те, що батьком Андрійка Княждвірського, а отже і його брата Романа, був шляхтич на ім'я Ходко.

Є й такі, щодо яких інформація не є настільки певною. Так, Сваншка з місцевості, яка у 1419 р. фігурує як Bialolug, можна ідентифікувати як Сваншка або ж Святослава з Белелуї (Swantoslai de Byaloluya, Swanschkone Byalokvysky, Swantoslaum Byalolvysky, Schwanschkonis de Byalolvy), відомого як із присяжних списків [7, с. 183], так і з актів галицького земського суду за 1436–1437 рр. [7, с. 11, 16, 29]. Юрка на прізвисько Coszena можна ототожнити з Юрком Козенею, котрому князь Свидригайло у 1424 р. записав копу грошей на селі Фатівці [9, с. 101-102]. Також згаданий у 1419 р. Бенько Семаківський у присяжних списках за 1427 р. значиться як Сенько Семаківський (Syenko Syemakowsky) [7, с. 193]. Отже, яке саме було його ім'я, а відповідно й походження, залишається нез'ясованим. Хоча можна здогадуватися, що йшлося все ж про Сенька, а не Бенька, бо в угоді про передачу половини Ланчина Іваськом з Саджавки Максимові з Ланчина у 1451 р. серед свідків значиться Іван з Семаківців (Ivano de Semacovcze) – шляхтич з руською формою імені [10].

Про Климашка з Заболотова і Герка зі Сновидова відомостей ні в присяжних списках, ні в інших актах не знаходимо[3]. Щодо згаданого Dobkone Iusticiario Haliciensi, то, ймовірно, йдеться про якогось Добка, який у той час був «галицьким юстиціарієм», тобто суддею. Важко дійти висновку, ким був Poddimnikone Regali Fanne; очевидно, в імені та титулі цього королівського урядника були допущені значні помилки під час переписування.

Також обережно можна припустити, що згаданий на початку переліку коломийський староста Влад міг бути тим «Максимом инако Владом Драгосиновичем», якому князь Свидригайло у 1424 р. надав село Косів із монастирем на ріці Рибниці, а також «полянами» Березово і Жаб'є над Черемошем [11, с. 28]. У присяжних списках за 1427 р. відразу за Владом Косовським (Vlad Koschowski або Vlad Kressowski) іде Драгіш з Лядського (Drohisz de Lankie) – можливо, його батько [7, с. 184; 12, с. 29–30]. У подальшому, принаймні з 1447 до 1486 рр., Косовом володів Максим з Ланчина – протопласт роду Ланчинських, імовірно нащадок Влада [13; 14, с. 204].

Розглянемо в послідовному порядку, які ще відомості про перелічених у 1419 р. шляхтичів руського походження чи їхніх нащадків збереглися в джерелах. Наприклад, свою маєтність брати Стечко та Івашко, або ж Іваško, звані Неговичами, набули ще у 1400 р., коли король Владислав Ягайло надав їм цілий ряд сіл у Коломийському повіті, серед яких – біля річки Прут – Делятин, Ланчин і Саджавку, а також Турку, Ясінки, Фатівці, а до того ж якісь Ополе і Чернієво, які нині важко ідентифікувати [15, с. 368]. Ці брати, судячи з усього, прожили довге життя: обидва згадані в грамоті від 1451 р., якою Іваško (названий Іваським із Саджавки) за згоди свого брата (названого Стечком із Турки) відписав шляхетному Максимові половину села Ланчин [10]. У подальшому цю маєтність, очевидно, успадкувала гілка, що походила від Стечка, представників якої з пізніших актів знаємо як Турецьких.

Щодо, імовірно, згаданого у 1419 р. Юрка Козені (Jurkone Czoszena), то, окрім прямої звістки про нього в записі Свидригайла за 1424 р., інших документів, які б містили його ім'я, наразі не виявлено. Сам запис Свидригайла є доволі неочікуваним, адже село Фатівці, згідно з привілеєм, у той час мало належати братам Стечкові й Іваськові з Делятина. І, очевидно, таки належало, оскільки в подальшому його успадкували Турецькі в комплексі разом з іншими селами, які колись перебували у власності Стечка та Іваська [16, с. 59 зв. – 60]. Отже, можна лише здогадуватися, чому саме село Фатівці у 1424 р. стало гарантією виплати Юркові Козені (Козеняті) копи грошей. Можливо, на той час Фатівці перебували в заставі.

Незважаючи на те, що про Юрка інших прямих згадок не знаходимо, маємо відомості про іншого шляхтича з таким самим прізвиськом. Так, у 1410 р. король Владислав II Ягайло надав Іванові Козені села Коршів і Ліски (Korzewa y Zliski) з умовами служби двома вершниками і лучниками [17, с. 336]. Очевидно, Іван Козеня був близьким родичем (можливо, батьком або братом) Юрка Козені. Примітно, що у списках васальної присяги Ягайлові за 1427 р. немає згадок про шляхтичів з Коршева чи Лісок, хоча, вочевидь, ці села перебували у власності цієї родини, а згодом – їхніх нащадків, ще тривалий час. Так, у 1475 р. маємо згадку про Олену з Лісок, дружину Гринька з Лісок [8, с. 375]. У подальшому, принаймні певні частки Коршева й Лісок були успадковані однією з ліній Апришовських – імовірно, хтось із них набув цю власність унаслідок шлюбу. У 1485 р. Настасія з Коршева, вдова Борсана (Borssan), зреклася батьківських і материнських маєтків у Лядському на користь свого племінника Федора з Лядського [14, с. 197]. Пізніше, в першій чверті XVI ст., у Лісках і Коршеві свої частки мав Мисько Борсан Апришовський [18, с. 311, 770–771].

3 Не відомо чи можна ототожнити Гірка зі Сновидова із згаданим серед свідків у коломийській грамоті за 1398 р. «паном Гірком». (Розов В. Українські грамоти. Том 1 : 14 і перша пол. 15 ст. Київ, 1928. С. 57.)

У цьому контексті в присяжних списках за 1427 р. впадає в око ім'я Юрка з Кам'янки, записаного разом із братом Костем (Jurko de Camyonek et fratris eius Cost) [7, с. 193]. Можливо, це той самий Юрко Козеня, якщо припустити, що сусіднє село Кам'янка тоді також могло перебувати у власності цієї родини[4].

Щодо власників Дебеславців, то, окрім Бориса, у присяжних списках фігурують ще двоє шляхтичів із цього села: Іван з Дебеславців (Iwan de Dobeslawycze) і Шандро з Дебеславців (Schandro Dobeslawski) [7, с. 184, 192]. Але, хоча у 1427 р. їх згадано аж троє, у подальшому мало що відомо як про їхніх нащадків, так і про долю самого села. Є запис про те, що у 1453 р. Марко з Яниковців (Marco de Yanycowcze, Marco de Yanycowycze) село Дебеславці в Коломийському повіті, яке він успадкував по смерті якогось Петра Зеленого, продав Дмитрові з Підвербців та його синам за 200 гривен [8, с. 222]. У 1461 р. половиною Дебеславців володів Федько з Підвербців, який записав на цій нерухомості частину віна і привінку своїй дружині Милохні [8, с. 275]. Зрештою, у першій половині XVI ст. Дебеславцями володіли вже Стогнієви [16, с. 56 зв.], а згодом, у другій половині XVI ст., – Свірські [19, с. 123].

Про Панаса з Хлібичина відомостей більше не знаходимо. Проте в проміжку між 1435 і 1440 рр. галицькі земські акти повідомляють про шляхтича Микоша (Mikosch, Mykosz, Mykossius, Mikossius, Mikos) з Хлібичина, котрий міг бути нащадком або спадкоємцем Панаса. Він дуже активно провадив різні судові тяжби з іншими довколишніми власниками – Кунашовським, Розумковою з Петрилова, Теодориком з Бучача, братами Колами та іншими [8, с. 2, 5, 7, 18, 30, 34, 35, 40, 43, 45, 59, 83]. Проте невдовзі це село якимось чином опинилося в інших руках: з 1443 р. власником Хлібичина значиться Ян Кола з Делієва [8, с. 118], і відтоді воно належало вже представникам заможніших верств шляхти польського походження. Що сталося з Микошем чи його нащадками, якщо такі були, залишається невідомим.

Про Княждвірських відомо, що з двох братів Андрійко (Андрій) залишився в самому Княждворі. Останню згадку про нього маємо у січні 1447 р., коли він записаний свідком у грамоті коломийського і снятинського старости Михайла Мужила з Бучача, наданій Максимові з Ланчина [12]. Інший брат, Роман, якийсь час (принаймні з 1435 до 1464 рр.) володів селом Марківці і в документах того періоду іменувався Романом Княждвірським з Марківців або ж просто Романом з Марківців. Так, 24 жовтня 1435 р. галицький земський суд наклав на Романа з Марківців за невідомих обставин штраф у сумі 24 гроші, які той повинен був сплатити протягом чотирьох тижнів [8, с. 2]. У червні 1458 р. Миколай Карнковський позивав Романа Княждвірського з Марківців (Herman Ksandzworsky de Markowcze) з приводу якоїсь крадіжки [8, с. 437]. 10 січня 1461 р. Роман з Княждвору був присутній на засіданні галицького земського суду в Коломиї і підписався під актом запису посагу Анні, дочці Злочила з Жукова [8, с. 271]. Чи то у 1463, чи у 1464 р. Роман з Княждвору продав своє село Марківці Петрові з Угорник за 200 гривен [8, с. 282, 294, 309]. У липні 1475 р. він знову був присутній у Коломиї на судовому засіданні та засвідчив угоду [8, с. 375]. У 1469 і 1474 рр. Роман Княждвірський згаданий як коломийський коморник (camerarius) [8, с. 325, 358]. Нарешті, останню згадку про Романа Княждвірського знаходимо у травні 1480 р. Він мав дочку Рухну і, будучи, очевидно, вже на схилі літ, уклав тоді угоду зі своїм зятем Грицьком Креховецьким з П'ядик, чоловіком Рухни. В угоді зазначено, що Грицько приніс до дому Романа Княждвірського 60 гривен готівкою і передав їх своїй дружині Рухні, дочці згаданого Романа. У відповідь Роман Княждвірський записав своєму зятеві 120 гривен на половині свого маєтку в Княждворі, половині двору, в якому проживав, половині млина і половині жупи. Грицько Креховецький мав володіти цією половиною Княждвору з року в рік доти, доки Роман Княждвірський або його нащадки не сплатять 120 гривен. Дружина Романа Княждвірського також дала згоду на такий запис посагу [14, с. 184]. З плином часу Княждвір якимось чином опинився у власності Димидецьких – вони утримували це село впродовж усього XVI ст. [16, с. 58 зв.; 19, с. 123].

Підсумовуючи зазначимо, що акт за 1419 р. про надання села Березів трьом братам дає змогу доповнити інформацію про місцевих шляхтичів. Порівняльний аналіз джерел сприяє реконструкції родинних зв'язків і майнової історії низки родів, зокрема власників згаданих сіл: Делятина, Турки, Фатівців, Коршева, Лісок, Дебеславців, Хлібичина, Княждвору. Ідентифікація осіб ускладнюється спотвореннями імен і топонімів у копіях документів, що підкреслює важливість критичного підходу до джерел. Значна частина руської шляхти цього повіту впродовж XV ст. втратила маєтності або її чоловічі лінії

4 У 1461 р. Петро Немірка обміняв Ігнатові з Кутищ своє дідичне село Кам'янка в Коломийському повіті на село Сокирчин в Галицькому повіті. А у 1485 р. Федька вдова покійного Нємерки (Nyemyerka) з Кам'янки квитувала Франциска з Кам'янки і Звоша (Zwosz) з приводу сплати їй віна та привінку в сумі 60 гривен, які були записані на половині села Кам'янка. Очевидно, Федька, отримавши від Франциска згадану суму, позбулася права на частку в селі і з тих пір руські шляхтичі не мали власності в Кам'янці. Немірка Казанович (Niemirka Kaszanowicz), вірогідно шляхтич із ще одного сусіднього села Казанів, підписаний свідком у 1424 р., вірогідно був батьком Петра Немірки.

обірвались, що пояснює її відсутність у пізніших актах. Запропонована реконструкція доповнює знання про ранню історію та генеалогію місцевої шляхти й уточнює персональний склад руського нобілітету на початку XV ст.

Література:

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. T. 5. Lwów, 1875. 289 s.
2. Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році. *Вісник львівського університету. Серія історична.* Львів, 2010 . Вип. 45. С. 521–544.
3. Wyrostek L. Rod Dragow-Sasow na Węgrzech i Rusi Halickiej. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.* R. 1931/32. T. IX. Krakow, 1932. 191 s.
4. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. Харків, 2009. 312 с.
5. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespół 4: Metryka Koronna. MK 118. 506 s.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 5 (Галицький гродський суд). Оп 1. Спр. 260. 2330 арк.
7. Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Polski XV wieku. *Archiwum Komisji Historycznej.* T. XII. Cz. 1. Kraków, 1919. 186 s.
8. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. T. 12. Lwów, 1887. 564 s.
9. Розов В. Українські грамоти. Том 1 : 14 і перша пол. 15 ст. Київ, 1928. 267 с.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, Ф. 77, Оп. 3, Спр. 3.
11. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. I : 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego. Lwów, 1887. 231 s.
12. Piekosiński Fr. Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historji polskiej. T. 7 : Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne. Kraków, 1907. 138 s.
13. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespol 64. Zbiór dokumentów różnej proweniencji. Yednostka 4.
14. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydzialu Krajowego. T. 19. Lwów, 1906. 852 s.
15. Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. P. 4, Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548). Vol. 3, Acta vicecancellariorum 1533-1548. 436 s.
16. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I. Rejestry podatkowe. Jednostka 18. Rejestry poborowe woj. ruskiego.
17. Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. VI : Dokumenty króla Władyslawa Jagiełły z lat 1386–1417. / Wyd. S. Kuraś iI. Sułkowska Kurasiowa. Wrocław, 1974. 495 s.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Фонд 5 (Галицький гродський суд). Оп 1. Спр. 13. 428 арк.
19. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego. LVI. Inwentarze starostw. Jednostka 79.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 629.7(092)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.10

ЗАВОД «ЛИВМАШ»: ВІД ВИПУСКУ АЕРАТОРА ДО СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ АВТОМАТИЗОВАНИХ ЛІНІЙ МАШИННОГО ВИРОБНИЦТВА (1954–2018)

Кушлакова Надія,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-гуманітарної підготовки та психології,
Західнодонбаський інститут ПрАТ
«ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID:0000-0001-8493-1846

У складний період післявоєнної розрухи і відбудови економіки (кінець1940-их – початок 1950-х) в Україні народжується нова галузь ливарного виробництва – ливарне машинобудування. Відбудовуються старі заводи (Новокраматорський, Харківський тракторний й ін.), вводяться в експлуатацію нові підприємства з випуску ливарного обладнання. Одним із таких заводів був і «Ливмаш» – Павлоградський завод ливарного машинобудування. Саме його історії створення і діяльності присвячена дана стаття. За допомогою обраного теоретико-методологічного інструментарію було здійснено історичну реконструкцію народження, становлення і розвитку заводу «Ливмаш» (Павлоград). Розглянуто соціально-економічні передумови народження заводу. Акцентовано увагу на деяких зразках ливарного устаткування: перший і найпростіший виріб – аератор, дробоструминний апарат, піскоструминний апарат, автоматизовані лінії з виготовлення стрижнів тощо. Здійснено періодизацію діяльності одного з перших підприємств України у галузі ливарного машинобудування. Проаналізовано й висвітлено технологічні особливості промислового виробництва ливарного обладнання на кожному з виділених періодів.

Джерельну базу дослідження склали матеріали архівного відділу райдержадміністрації м. Павлограда (фінансова звітність за період 1978-2018 рр.), спогади колишніх працівників заводу, а також наративні джерела (місцеві газети «Світло Жовтня» і «Павлоградська правда»). В процесі наукового пошуку з'ясовано, що в сучасній історіографії відсутні роботи з історії Павлоградського заводу ливарного машинобудування, що актуалізує порушену наукову проблему. В процесі проведеного дослідження доведено, що Павлоградський завод ливарного машинобудування – один із перших (чи не перший) завод нової галузі ливарного виробництва на теренах України у 1950-х роках, став потужною базою з виробництва ливарного устаткування в СРСР у 1980-х рр, високоефективна продукція якого експонувалась на міжнародних виставках і відповідала світовим стандартам якості.

Ключові слова: *«Ливмаш», ливарне виробництво, автоматизація процесів, промисловість, автоматика, машинобудування, електротехніка, інновації, біографістика, історія науки і техніки.*

Kushlakova Nadiya. «LIVMASH» PLANT: FROM THE PRODUCTION OF THE AERATOR TO THE CREATION OF THE COMPLEX AUTOMATED MACHINE PRODUCTION LINES (1954–2018)

In the difficult period of post-war devastation and reconstruction of the economy (late 1940s – early 1950s), a new branch of foundry production was born in Ukraine – foundry engineering. Old plants (Novokramatorsky, Kharkiv Traktorny, etc.) are being rebuilt, and new foundry equipment production enterprises are being put into operation. One of these factories was "Livmash" – the Pavlograd foundry engineering plant. This article is devoted to its history of creation and activity. With the help of the selected theoretical and methodological tools, a historical reconstruction of the birth, formation and development of the "Livmash" plant (Pavlograd) was carried out. The socio-economic prerequisites for the birth of the plant are considered. Attention is focused on some examples of foundry equipment: the first and simplest product is an aerator, a shot blasting device, a sandblasting device, automated lines for the production of rods, etc. The periodization of the activity of one of the first enterprises of Ukraine in the field of foundry engineering was carried out. The technological features of the industrial production of foundry equipment in each of the selected periods are analyzed and highlighted.

The source base of the research was made up of materials of the archival department of the district state administration of Pavlograd (financial statements for the period 1978-2018), memories of former employees of the plant, as well as narrative sources (local newspapers «Svitlo Zhovtnia» and «Pavlogradska Pravda»). In the process of scientific research, it was found that there are no works on the history of the Pavlograd Foundry Machine Building Plant in modern historiography, which actualizes the raised scientific problem. In the course of the research, it was proved that

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

the Pavlograd Plant of Foundry Machine Building was one of the first (if not the first) plant of the new branch of foundry production in the territory of Ukraine in the 1950s, and became a powerful base for the production of foundry equipment in the USSR in the 1980s, whose highly efficient products were exhibited at international exhibitions and met world quality standards.

Key words: *«Livmash», foundry production, process automation, industry, automation, mechanical engineering, electrical engineering, innovations, biography, history of science and technology.*

Постановка проблеми. Ливарне виробництво є однією з найдавніших галузей металургії, яка у своєму розвитку за тисячі років пройшла складний шлях від лиття простих форм і прикрас з бронзи й міді, поширення лиття чавуну і появи перших доменних мануфактур до промислового виплавляння сталі з впровадженням сучасних технологій та обладнання для заміни ручної праці автоматизованими системами та програмним забезпеченням. За рівнем промислового розвитку у 20-х роках минулого століття Україна, як і весь СРСР, до складу якого вона входила, значно відставала від США і низки провідних країн Європи. Проте вже у кінці 1930-х років внаслідок проголошеного курсу на індустріалізацію в Україні було створено таку потужну індустріальну базу, що вона змогла випередити навіть західноєвропейські держави за рівнем розвитку деяких галузей важкої промисловості, зокрема, Францію та Італію за виробництвом металу і машин. Крім того, за виплавкою чавуну Україна посідала друге місце в Європі після Німеччини і четверте місце у світі за обсягами видобутку вугілля. Були введені в експлуатацію і почали виробляти промислову продукцію металургійні заводи-гіганти, до прикладу «Азовсталь», «Запоріжсталь» й т. ін. Зростання обсягів ливарного виробництва в Україні у 30–40-х роках минулого століття створило сприятливі умови для швидких темпів розвитку машинобудування і металообробки – першу продукцію випустили новозбудовані Новокраматорський машинобудівний (1934), Харківський тракторний (1930) заводи, відновлені Луганський паровозобудівний (1896), Макіївський (1898), Дніпродзержинський металургійний (1889) заводи й ін. Україна стала важливим вугільно-металургійним і машинобудівним базисом господарства СРСР. Характерною особливістю післявоєнних 1950–1970-х років стало формування спеціалізованої галузі ливарного виробництва, а саме – ливарного машинобудування. У цей період вся наша країна нагадувала великий будівельний майданчик, на якому бракувало фінансів, матеріалів, спеціалістів різного профілю і фаху. Поряд з цим для відбудови господарства і економіки держави були необхідні вантажні машини, трактори, різноманітні верстати й інше обладнання [1]. Країна потребувала значної кількості ливарного устаткування, побудови спеціалізованих заводів ливарного машинобудування. Одним із перших таких заводів було побудовано у м. Павлоград (Дніпропетровська обл.) – завод «Ливмаш», який став у другій половині ХХ-го століття провідним підприємством ливарного машинобудування всієї країни. Слід зауважити, що в СРСР у 1970-х роках на випуску ливарного устаткування спеціалізувалось 8 заводів, серед яких два розташовувались в Україні: Павлоградський "Ливмаш" (1954) та пізніше Івано-Франківський "Автоливмаш" (1972).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі наукового пошуку з порушеної проблеми було віднайдено лише єдине ювілейне науково-публіцистичне видання з історії заводу «Ливмаш»[2]. Цей історичний нарис був підготовлений до друку співробітниками заводу і, як показало наше дослідження, містить певні неточності суб'єктивно-оціночного характеру щодо діяльності підприємства, проте, слід зауважити, що видання насичене світлинами і спогадами заводчан особистого характеру. В сучасній вітчизняній історіографії з означеного питання у статтях з історії Павлограда на різних інтернет-ресурсах повторюється побіжно майже однакова інформація, як то: «У повоєнне десятиріччя місто було відбудовано. За цей час склалась нова промислова структура, до якої увійшли підприємства машинобудівної, будівельної, хімічної, переробної, легкої і харчової промисловості» [3], або «У складі машинобудівних підприємств:…ПАТ завод «Палмаш» – виробництво машин і обладнання для добувної промисловості, ремонт (спеціалізований) для машин добувної промисловості та будівництва, виробництво машин для металургії, діяльність автомобільного вантажного транспорту, ремонт гірничошахтного обладнання» [4]. Відсутність публікацій виглядає дивно поряд із великою кількістю інформації щодо історії діяльності аналогічних вище згаданих підприємств, зокрема Івано-Франківського "Автоливмаша", Новокраматорського машинобудівного і Харківського тракторного заводів [5–7] тощо. Джерельну базу дослідження склали матеріали архівного відділу райдержадміністрації м. Павлограда (фінансова звітність за період 1978–2018 рр. з коротенькою історичною довідкою на 1 стор.) [8–9], а також наративні джерела [10].

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є вивчення і реконструкція історії народження, становлення та діяльності одного з перших спеціалізованих заводів ливарного машинобудування в Україні – Павлоградського заводу «Ливмаш».

Виклад основного матеріалу. У післявоєнний період, як зазначалося вище, країна потребувала великої кількості ливарного устаткування й спорудження спеціалізованих заводів, при виборі місця розташування яких слід було враховувати низку природно-географічних і соціально-економічних факторів. Якнайкраще для цього підходив саме Павлоград (обґрунтування наведено в роботі авторки [11]). Отже, Радою Міністрів СРСР у засіданні 3 листопада 1947 р. було прийнято рішення про будівництво заводу ливарних машин у м. Павлоград. За наказом міністра машинобудування і приладобудування СРСР від 21.01.1948 р. за №26 будівництво розпочалось на відстані 7 км на південно-захід від Павлограда. Цікаво, що це місце було обрано не випадково – напередодні Другої світової війни тут вже були зведені декілька будівель номерного заводу №359 оборонної промисловості СРСР, який підпорядковувався наркомату озброєння (НКВ). На розвалинах цього заводу були вцілілими деякі споруди, які планувалось в подальшому відновити і ввести в експлуатацію [9, л. 1]. Так розпочалась історія Павлоградського заводу ливарного машинобудування, в якій, на нашу думку, можна виділити такі періоди:

1. Народження, будівництво і становлення заводу (1947–1960)
2. Модернізація і механізація виробництва, нарощування виробничих потужностей (1961–1969)
3. Реконструкція заводу і початок випуску високоякісного надсучасного ливарного обладнання. Вихід на міжнародний ринок (1970–1992)
4. Приватизація. Пошук нових замовників і ринків збуту: освоєння виробництва гірничошахтного устаткування (1993–2011)
5. Випуск товарів широкого вжитку. Занепад виробництва. Банкрутство (2012–2018).

«Підготовка» території розпочалась вже у січні 1948 року, а безпосередні будівельні роботи майже через рік після затвердження Міністерством машинобудування і приладобудування СРСР 28.11.1949 р. технічного проєкт у інституту «Гідромашприлад». Разом із заводом народжувався і цілий мікрорайон у м. Павлоград. Станом на 1 січня 1954 р. на будівельному майданчику було завершено спорудження заводських блоків № 3 і № 4, навчальний корпус і майстерні, змонтовано 60 одиниць технологічного обладнання (здебільшого у ливарному цеху), а також уведено в експлуатацію 7 житлових будинків [2, с. 20].

Датою народження заводу «Ливмаш» вважається 28 січня 1954 р. (наказ Міністерства машинобудування СРСР №44), проте не було фахівців-ливарників. Тільки у квітні почали працювати перші п'ять верстатів у блоці №3, де розміщувались цехи: механіко-складальний, інструментальний, ремонтно-механічний, а також модельне відділення ливарного цеху і ковальсько-заготовчий, які розміщувались окремо. Першим директором Павлоградського заводу «Ливмаш» було призначено Мохначова Олексія Григоровича, який працював на цій посаді лише рік, проте залишив значний спадок мешканцям м. Павлоград. Понад 55 років він обіймав різні державні посади від секретаря Павлоградського міськкому партії до очільника відділу підготовки кадрів керівничого складу виробничого об'єднання «Павлоградвугілля». Олексій Григорович дуже багато уваги приділяв розбудові соціальної сфери: «Швидкими темпами будується житло та об'єкти соцкультпобуту. З'являються нові міські мікрорайони. Ставши центром Західного Донбасу, Павлоград абсолютно перетворився. Саме в ті роки за ініціативою О. Г. Мохначева в місто були завезені каштани, які сьогодні стали його прикрасою» [12, с. 11]. У своєму записнику щодо діяльності «Ливмашу» О. Г. Мохначев зазначив, що справжнім святом для заводчан став день 6 червня 1954 року, коли виплавили перший чавун. А от у перший день діяльності заводу (10 квітні 1954 р.) було виготовлено анкерні болти для установки обладнання і деталі для монтажу вагранки. Взагалі у перший рік діяльності невеликий колектив заводу (88 осіб) працював для виготовленням нестандартного обладнання для своїх цехів і освоював виробництво простого ливарного устаткування – аератора моделі 132 (машина для розпушування формувальний сумішей перед формовкою), яких виготовили протягом року 47 штук. Всього ж за перший рік діяльності ливарний цех заводу випустив 232 т чавунного литва [9, л. 1].

Протягом другого року колектив заводу, чисельність якого зросла майже втричі (254 особи), поряд з простим ливарним устаткуванням (землесіялка мод. 171), почав випуск дробоструминних апаратів мод. 334 М і освоїв виробництво перших формувальних машин моделі 233. Всього у 1955 р. було випущено 150 землесіялок і 105 дробоструминних апаратів, а в ливарному цеху прийнятий в експлуатацію мостовий кран вантажопідйомністю 5 т, бігуни й очисні барабани. Протягом наступних 1956–1960 –х років завод продовжував нарощувати виробничі потужності й вводити в дію планові промислові об'єкти: введена в експлуатацію заводська котельня, запущені перші термічні печі (1955 р.); освоєний повний цикл виробництва формувальних машин мод. 232 і 233 (остання модель випускалась заводом більше півстоліття) і запущена в експлуатацію компресорна станція, виготовлена перша машина для лиття під тиском мод. 511 (1956 р.); змонтована і запущена в експлуатацію автоматична телефонна станція (АТС) на 100 номерів, яка замінила комутатор на 30 номерів, мала вже дві сполучні лінії з міською

телефонною станцією, запущене серійне виробництво машини для лиття під тиском мод. 512 (1957 р.) й т. ін. В 1960 році завод «Ливмаш» вийшов на проектну потужність [9, л. 1 об.].

В період 1961–1969 рр. на заводі проводились роботи по удосконаленню виробництва: здійснена механізація ливарного цеху, упроваджено газорізальне устаткування, здійснено газифікацію котельні й виробничих цехів, розпочато впровадження універсально-складальних інструментів і приладів. За відсутності певних деталей і обладнання для своїх цехів інженери-конструктори і фахівці заводу значну частину виробів розробляли і виробляли самотужки. Для прикладу, при виробництві машини для лиття під тиском всю гідроапаратуру і навіть гідронасоси було вироблено заводчанами, а конструктори технічного відділу впровадили понад 300 різних нововведень, покращивши таким чином конструкцію, розроблену Науково-дослідним інститутом ливарного машинобудування [2, с. 26]. У 1966–1969 рр. тільки комплексних автоматизованих ліній для піскодувних стрижнів було виготовлено заводом у кількості 19 шт. У цей період завод «Ливмаш» став лідером у своїй галузі з виробництва нової продукції: першим у СРСР розпочав роботи по створенню вітчизняних машин для лиття під тиском з гарячою камерою пресування; почав серійне виробництво стрижнів піскодувних напівавтоматів, приступив до випуску устаткування для принципово нової технології виробництва ливарних стрижнів з рідких самотвердіючих сумішей (РСС).

Існуючі потужності підприємства вже не могли забезпечити випуск необхідної кількості устаткування. Тому Постановою Ради міністрів СРСР, яка була прийнята у квітні 1969 р., серед іншого передбачалась докорінна реконструкція Павлоградського заводу ливарного машинобудування, в результаті втілення якої планувалось збільшення потужності заводу більше, ніж у 3,5 рази. На реконструкцію було виділено близько 20 млн. карбованців, а територію заводу розширили майже до 19 га. Необхідність такої масштабної реконструкції диктувалась ще й тим, що унікальна продукція заводу вийшла на зовнішній ринок – експортні постачання здійснювались до Індії, Ірану, В'єтнаму, Болгарії, Угорщини, Кореї, Фінляндії й ін.. Внаслідок завершеної у 1972 р. першої черги реконструкції було введено в експлуатацію чотири прольоти головного корпусу заводу, перша черга побутового корпусу, компресорна, котельня. За другою чергою (1974–1975 рр.) введено в дію сучасний складальний цех, нову їдальню і ще декілька важливих об'єктів.

Нові конструкторські розробки дозволили вже у 1980 р. освоїти випуск автоматичних і напівавтоматичних ліній виготовлення стрижнів з холодних твердіючих сумішей (ХТС). Кращі моделі, що відповідали вимогам світового рівня, експонувались на міжнародних конгресах ливарників «Інтерливмаш». З 1991 р. завод «Ливмаш» починає випускати складне ливарне устаткування нового покоління – автоматичні лінії виробництва: безопочної формовки, центробіжного литва гільз, імпульсної формовки й т. ін.. Ці високоефективні вироби на той період не мали аналогів у Союзі незалежних держав (СНД) і повністю відповідали світовим стандартам. Серед споживачів заводу присутні такі промислові гіганти як ВАЗ, ЗІЛ, КАМАЗ, КрАЗ, ХТЗ, усі заводи групи «Центролив» та ще підприємства понад 20-ти країн далекого зарубіжжя [9, л. 2].

На початок 1990-х років припали складні політичні події: Україна отримала незалежність, почалось політичне й соціально-економічне перевлаштування держави. У цих умовах на багатьох промислових підприємствах відбувалась зміна форм власності. Ці процеси торкнулись і «Ливмашу» – у 1995 р. завод було реорганізовано у Відкрите акціонерне товариство «Завод Палмаш». З метою виживання керівництвом заводу було прийнято рішення розвинути новий напрям діяльності регіонального характеру через співпрацю з шахтами Західного Донбасу та інших вугледобувних регіонів – ремонт гірничо-шахтного обладнання (ГШО) й виготовлення запасних частин до нього. За шість років роботи на новому ринку збуту «Ливмаш» освоїв більше 200 найменувань запасних частин до ГШО, капітальний ремонт шахтного кріплення механізованої моделі 1КД80, КД90, «Глінік» тощо [9, л. 2]. Завод було включено до Програми соціального партнерства з ДТЕК.

За весь час існування завод «Ливмаш» неодноразово змінював свою назву і відомче підпорядкування:

1954–1993 – Павлоградський завод ливарного машинобудування (завод «Ливмаш»), наказ Міністерсва Машинобудування СРСР №44 від 28.01.1954 р.;

1993–1995 – Павлоградський завод автоматичних ліній і машин (завод «Палмаш»), наказ Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України №105 від 24.02.1993 р.;

1995–2011 – Відкрите акціонерне товариство «Павлоградський завод автоматичних ліній і машин» (ВАТ «Завод Палмаш»), наказ Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України № 264 від 09.08.1995 р.;

2011–2018 – Публічне акціонерне товариство «Павлоградський завод автоматичних ліній і машин» (ПАТ «Завод Палмаш»), наказ Міністерства промислової політики України №111 від 01.06.2011 р.

В лютому 2018 р. завод «Ливмаш» припинив своє існування: постановою господарського суду Дніпропетровської області від 13.02.2018 р. по справі №Б24/194-06 ПАТ «Завод Палмаш» визнано банкрутом з наступним відкриттям ліквідаційної процедури.

Підсумовуючи все вище викладене, слід зауважити, що на сьогодні, на жаль, територія бувшого промислового гіганта здебільшого занедбана. Колись успішне підприємство з такою затребуваною у всі часи продукцією з вини недбалості чи корисливих намірів власників або державних можновладців не тільки припинило своє існування, а й не залишило інформаційного сліду в історичній чи фаховій літературі. Проведене дослідження не вичерпує порушеної проблеми й залишає простір для здійснення подальших наукових розвідок.

Література:

1. Радянська індустріалізація в Україні – характерні ознаки, особливості та наслідки. URL: https://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/industrializaciya: https://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/industrializaciya (дата звернення 25.12.2025)
2. Палмаш. Піввіку історії…1954–2004. Історичний нарис. Д., АРТ-Пресс, 2004. 240 с.
3. Історія Павлограда.URL:https://pavlogradmrada.dp.gov.ua/istorichna-dovidka(дата звернення 25.12.2025)
4. Павлоград. URL: https://wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4#cite_note-32(дата звернення 25.12.2025)
5. Скаврон Б. Примари промисловості: франківський «Автоливмаш» від космосу до розрухи. URL: https://kurs.if.ua/articles/prymary_promyslovosti_frankivskyy_avtolyvmash_vid_kosmosu_do_rozruhy_32558.html/ (дата звернення 4.01.2026)
6. Новокраматорський машинобудівний завод. Історія. URL: www.skmz.dn.ua(дата звернення 4.01.2026)
7. Харківський тракторний завод (ХТЗ). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B4(дата звернення 4.01.2026)
8. Архівний відділ райдержадміністрації. Ф. №06-ос. Опис №2-ос. 1978–2019 рр.
9. Архівний відділ райдержадміністрації. Ф. №06-ос. Опис №1-ос. 1978–2017 рр.
10. Васильєв В. Для потреб радянської людини. *Світло жовтня*. 1969. Березень. №3. С. 4
11. Проблеми та перспективи розвитку кадрового потенціалу регіону: колективна монографія / за заг. ред. Н. М. Кушлакової. Павлоград : Арт Синтез-Т, 2022. 302 с. – Із змісту: Містоутворюючі підприємства Павлограда: історія та сучасність. С. 33–53.
12. Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Павлограда / Бібліографічний покажчик. Павлоград, 2014. 26 с.

Дата першого надходження статті до видання: 16.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 37.014.52:299.2(477)"1940/1980"
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.11

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1980-Х РР.

Лаврут Ольга,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті охарактеризовано один із напрямків виховання школярів, який був притаманний в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Він був важливим для радянської влади, оскільки покликаний сформувати світогляд і відповідну поведінку «радянської людини», яка би відмовлялась від власних переконань і слідувала партійним настановам.

З'ясовано, що атеїстичне виховання здійснювалося різними формами і методами. Воно відбувалося у межах школи та поза нею. Щодо першого, то акцент здійснювався у процесі вивчення різних предметів. Кожен мав свою мету і виховне спрямування. Тому, необхідно було використовувати його потенціал задля розвіювання релігійних догм і формування «правильного» світогляду дітей. На уроках природничого циклу проводили досліди і спостереження, гуманітарного – використовували силу слова та емоцій.

Проаналізовано вплив позакласних і позашкільних заходів. Учні долучалися до гуртkової діяльності, діяльності клубів, екскурсій. Проводилися лекції, бесіди, вечори запитань і відповідей, зустрічі із відомими особистостями: передовиками виробництва, науковцями, артистами, особами, які були віруючими, але згодом під впливом радянської дійсності і заходів, відмовилися від попередніх переконань і, які на власних прикладах мали продемонструвати переваги радянського пособу життя і світогляду.

Доведено, що держава докладала чималих зусиль для досягнення власної мети. Майже усі школярі були долучені до атеїстичного виховання. Демонструючи принади суспільства для них організовувалися подорожі не лише у межах УРСР, а й інших республік СРСР, де дітей не лише ознайомлювали із історією, природними ресурсами того чи іншого міста або цікавого куточка, а й показували велич країни і необхідність слугувати їй.

Частина дітей залишалися осторонь цих процесів, особливо із сімей віруючих. Їх поведінка була різною З одного боку, вони і їх батьки розуміли необхідність участі у подібних заходах і були пасивними, з іншого боку – змушені були демонструвати власну активність задля збереження не лише внутрішнього світу, а й перебування у сім'ї своїх батьків. Такі діти часто відмовлялися брати участь у гуртках, суботниках, що суперечило їхнім поглядам. Інструментом впливу на них стали їх батьки, яких могли звинуватити не лише у невиконанні власних обов'язків, а й у кримінальній діяльності. Це тягнуло за собою позбавлення волі. Державні органи влади постійно тиснули на учнів, учителів і батьків. Провідною фігурою при цьому залишався педагог.

Ключові слова: *учні, атеїстичне виховання, радянське суспільство, форми роботи, боротьба, погляди.*

Lavrut Olga. Atheistic education of schoolchildren of the ukrainian ssr in the second half of the 1940s – 1980s

The article describes one of the directions of educating schoolchildren, which was inherent in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s - 1980s. It was important for the Soviet government, since it was designed to form the worldview and appropriate behavior of a "Soviet person" who would renounce his own beliefs and follow party guidelines.

It was found that atheistic education was carried out in various forms and methods. It took place within the school and outside it. As for the first, the emphasis was placed on the process of studying various subjects. Each had its own goal and educational direction. Therefore, it was necessary to use its potential to dispel religious dogmas and form the "correct" worldview of children. Experiments and observations were conducted in the lessons of the natural science cycle, and the power of words and emotions was used in the humanitarian cycle.

The influence of extracurricular and extracurricular activities was analyzed. Students joined in the activities of circles, clubs, excursions. Lectures, conversations, evenings of questions and answers were held, meetings with famous personalities were held: leaders of production, scientists, artists, people who were believers, but later, under the influence of the reality and events of the republic, abandoned their previous beliefs and who, by their own examples, had to demonstrate the advantages of the Soviet way of life and worldview.

It is proven that the state made considerable efforts to achieve its own goal. Almost all schoolchildren were involved in atheistic education. Demonstrating the charms of society, trips were organized for them not only within the Ukrainian SSR, but also to other republics of the USSR, where children were not only introduced to the history, natural resources of a particular city or interesting corner, but also shown the greatness of the country and the need to serve it.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Some children remained on the sidelines of these processes, especially from families of believers. Their behavior was different. On the one hand, they and their parents understood the need to participate in such events and were passive, on the other hand, they were forced to demonstrate their own activity in order to preserve not only their inner peace, but also to stay in their parents' family. Such children often refused to participate in clubs and subbotniks, which contradicted their views. The instrument of influence on them was their parents, who could be accused not only of failing to fulfill their own duties, but also of criminal activity. This entailed imprisonment. State authorities constantly put pressure on students, teachers, and parents. The leading figure in this remained the teacher.

Key words: *pupils, atheistic upbringing, Soviet society, forms of work, struggle, views.*

Постановка проблеми. Реалізація демократичних свобод є запорукою існування багатогранного суспільства. Свобода совісті та віросповідання є головними маркерами толерантного ставлення до представників різних конфесій. У радянському суспільстві формально проголошені демократичні свободи залишалися на папері, а віруючі переслідувалися. Механізм боротьби із віруючими та інакомисленням використовували на різних етапах становлення особистості. Вагому роль при цьому відігравала школа. Атеїстичне виховання стало важливим напрямком виховання у закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цьому питанню приділяли увагу дослідники. Зокрема, О. Кисельов справедливо акцентує, що у радянському суспільстві не переймалися реалізацією демократичних прав і собод, зокрема і свободою совісті, зібрань та поглядів [7, с. 188–190]. Про течії, учасників і боротьбу із неправильним свотоглядом дітей та їх батьків зазначили В. Зайцев та І. Пятницькова [6, с. 49–53].

Регіональний вимір питання теж представлений у роботах В. Березняк [1, с. 246–250], О. Левенця [11, с. 58–64; 12, с. 91–96], Р. Пуйди [26, с. 128–132; 27] та ін. [8, с. 15–19]. П. Бондарчук проаналізував вплив суспільно-політичних подій в УРСР на релігійну ситуацію, взаємовідносини влади і церкви. Він зазначив про численне нормативне підгрунтя боротьби із віруючими, церквою та релігією, що здійснювала радянська влада. У роботі міститься аналіз динаміки цього явища. Автор акцентує: тиск з боку держави носив відкритий та прихований характер і негативно впливав на населення, яке переслідувалося не лише адміністративно, але й кримінально [2, с. 294–316]. В. Міщанин охарактеризував механізми здійснення антирелігійної та атеїстичної пропаганда на Закарпатті за часів десталінізації. Він зазначає, що вона спрямовувалася проти всіх конфесій і вбачала за основну мету побудову атеїстичного суспільства [15, с. 160–187].

Автори зазначали, що пріоритетним напрямом радянської держави у цей період стала побудова соціалістичного суспільства, а релігія була своєрідною перепоною. Пропаганда і реалізація радянської обрядовості стали знаряддям реалізації основних постулатів партії. Наслідком державної атеїстичної діяльності було зменшення кількості релігійних будівель, збільшення літератури відповідного спрямування і заходів, що здійснювалися із населенням [39, с. 530–536].

Г. Маринченко закцентувала на численних заходах та учасниках, які відбувалися у період десталінізації. Форми і методи роботи з населенням були численнними. У цьому брали участь і педагоги, зокрема природничих дисциплін, які повинні були «викривати дива релігії», підкріплюючи це дослідами. Вони вивчали атеїстичну літературу, виступали перед місцевими жителями, організовували і проводили виставкову діяльність [13, с. 62–66].

О. Левенець досліджує питання виховання у школах у Волинській області за часів «застою», акцентуючи на широкому масштабі заходів, що здійснювалися у закладах [12, с. 91–96]. М. Отрош звертає увагу на взаємовідносини, які скалися між державою і церквою у останній період існування СРСР, акцентуючи на переході від ідеологічного тотального контролю до свободи вірування, сповідань, суб'єктності вірян і церков, підгрунтям чого став закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (1990 р.) [21, с. 90–115].

Б. Недавня вивчила історіографію питання репрезентації релігії часів «передбудови» у навчально-методичній літературі, зазначивши незначну її кількість. Ця проблема вивчена у контексті реформ, що здійснювалися в СРСР, частковій демократизації та гласності у суспільстві. Вони носили непослідовний характер: з одного боку продовжували пропагувати марксистсько-ленінські постулати, а з іншого – простежувалося толерантне ставлення до церкви вцілому та віруючих різних напрямів. У підручниках залишалися антирелігійні мотиви, особливо негативне відношення до представників духовенства. Підручники з історії розглядали різні світові релігії, а саме ставлення авторів коливалося від негативного до позитивного. Попри те, що питанням атеїзму вцілому зазначеного періоду приділено достатньо уваги[16, с. 17–26], зважаючи на характеристику історіографії, деякі із них залишилися осторонь.

Метою нашої роботи є характеристика атеїстичного виховання школярів УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. Реалізувати її допоможуть виконання таких **завдань:** вивчення історіографічної

та джерельної бази дослідження; аналіз основних напрямків атеїстичного виховання, його форм і методів роботи із дітьми; окреслення подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Атеїстичне виховання учнів здійснювалося у школі та поза її межами. З метою його посилення у процесі викладання основ наук разом із Інститутом суспільних наук Академії наук УРСР вносилися відповідні зміни і доповнення в програми з української літератури та історії УРСР [22, арк. 27]. Відділи народної освіти, педагогічні колективи, піонерські і комсомольські організації шкіл проводили роботу з атеїстичного виховання учнівської молоді. Були складені конкретні заходи щодо поліпшення атеїстичного виховання дітей та їх батьків. Його стан періодично перевірявся і обговорювався на нарадах з народної освіти, педагогічних радах та методичних об'єднаннях учителів. У протоколі № 2 семінару-практикуму заступників директорів при Очаківській середній школі № 2 від 23 листопада 1959 р. розглядалися такі питання: спостереження та обговорення відкритого уроку з математики в Очаківській середній школі № 2, організація перевірки проведення практичних і лабораторних робіт та екскурсій у школі і стан науково-атеїстичного виховання [9, арк. 15]. Заступник директора з питань атеїстичного виховання акцентував про деяку гурткову роботу, де організовувались тематичні вечори. Але власне гурток атеїста не працював. Його колега із Очаківської восьмирічної школи № 3 Калініченко розповів, що у школі працював гурток, на базі якого проводилися вечори атеїста. Заступник директора Кам'янської середньої школи розповів про вечір із хімії та роботу кутка атеїста. Проте у місті у деяких школах були відсутні подібні гуртки. Учасники заходу звернули увагу на необхідність відмови від релігійних обрядів, натомість акцентували на радянських [9, арк. 17].

Керуючись постановами ЦК КПУ від 5 лютого 1964 р. та 4 липня 1967 р., Розпорядженнями Міністерства освіти УРСР «Про заходи до посилення атеїстичного виховання» органи народної освіти і педагогічні колективи шкіл мали звітувати про поліпшену роботу з атеїстичного виховання дітей і підлітків. Зазначалося про підвищену якість викладання основ наук, більш змістовною і цілеспрямованою стала позакласна і позашкільна виховна робота, індивідуальна робота з учнями, їх батьками і населенням. Обласними районними і міськими відділами народної освіти була розроблена система заходів спрямована на докорінне покращення атеїстичного виховання. Вивчався стан атеїстичного виховання у процесі вивчення основ наук, позакласної позашкільної роботи з учнями та їх батьками. Були визначені найбільш типові недоліки і помилки і узагальнений кращий досвід роботи вчителів окремих педагогічних колективів. У більшості шкіл учні систематично вели спостереження за станом погоди, складали різні календарі, діаграми, графіки, прогнози, стежили за повідомленнями бюро погоди по радіо, телебаченню та газетах. Все це допомагало учням «глибоко зрозуміти усю безглуздість тверджень церковників про залежність погоди від волі Бога, про шкідливість забобонів, позв'язаних зі змінами погоди». Для цих спостережень у більшості шкіл використовували барометри, термометри, опадоміри, флюгери тощо. Зокрема, в Одеській області крім систематичної інспекторської перевірки роботи шкіл, була проведена тематична перевірка стану атеїстичного виховання в школах Фрунзівського, Саратського, Болградського, Арцизького і Бугодністровського районів [28, арк. 1].

Протягом останніх чотирьох років в Одеській області видано п'ять наказів з питань щодо поліпшення науково-атеїстичного виховання в школах, серед яких і такі: «Про недоліки в роботі по атеїстичному вихованню в школах № 9 та № 2 в місті Білгород-Дністровський», «Про стан та заходи до покращення атеїстичного виховання в школах області». Тут систематично працювали міжрайонні і районні семінари, де читали цикли лекцій з марксистсько-ленінської філософії, а керівники шкіл і вчителі обмінювалися досвідом роботи [29, арк. 2].

В районах області працювало 38 постійно діючих семінарів, проведена обласна науково-практична конференція на тему «Ідейно-політичне виховання учнів в системі навчання основ наук, позакласній і позашкільній роботі», де заслухано близько 30 доповідей про кращий досвід роботи шкіл і вчителів з науково-атеїстичного виховання дітей і підлітків. На уроках природничо-математичного циклу і позакласній роботі перед учнями розкривалися питання, де демонструвалося застосування цих знань у науковому поясненні явищ природи і «викритті ідеалістичного релігійного погляду на природні явища». Лабораторні і практичні роботи мали переконати учнів, що найскладніші процеси відбувалися за волею людини без втручання якихось надприродних сил. Практикували і спостереження учнів в природі, де школярі, спираючись на наукові знання робили висновки про природні явища у їх розвитку, взаємозв'язок між ними і переконувалися у їх взаємообумовленості. «Педагогічні колективи шкіл глибоко стали вивчати характер релігійних вірувань, діяльність і тактику служителів культу даної місцевості». У школах області, зокрема у Балтському, Фрунзівському, Ананьївському, Болградському та інших районах, у містах: Одесі, Котовську та Ізмаїлі приділялася значна увага науково-атеїстичному

вихованні в процесі позакласної роботи. Серед форм масової позакласної роботи переважали такі: читання текстів вголос атеїстичного та науково-природничого змісту, колективні бесіди, доповіді, лекції з цієї тематики, тематичні вечори та ранки, вечори запитань та відповідей, зустрічі із передовиками виробництва, письменниками, участь у екскурсіях, виставках, туристичних походах, в організації атеїстичних кутків, стінгазет, колективні відвідування і наступні обговорення кінофільмів, діафільмів, телепередач тощо [30, арк. 5– 6].

На місцях традиційно проводилися міські та обласні зльоти юних атеїстів, де діти звітували про здійснену діяльність, оформлювалися виставки кращих стіннівок, стендів, альбомів, рефератів, сценаріїв вечорів, учнівських малюнків на атеїстичну тематику. Зокрема, у Івано-Франківській області у роботі обласного зльоту юних атеїстів, який відбувся у лютому 1974 р., взяли участь 200 учнів шкіл області. Увагу приділяли індивідуальній роботі з учнями, які перебували під релігійним впливом їхніх батьків. Їх брали на облік та залучали до роботи гуртків і вечорів. Зазначалося, що це позитивно впливало на дітей: вилучено з-під впливу батків-сектантів учениці 10 класу Олешанської середньої школи Ціник Марію, учнів Саджавської восьмирічної школи Надвірнянського району Семенюка Дмитра, Йосипа і Миколу, які вступили до піонерських лав і брали участь у житті школи. Серед них – і Дехторук М., Вацик Г. Зарічанської восьмирічної школи Надвірнянського району, які виросли у сім'ї ієговістів. Деякі діти «із сімей сектантів-фанатиків виховувалися у школах-інтернатах». Очевидно, дітей забирали від батьків, караючи останніх таким чином задля їх перевиховання і виховання їх дітей у потрібному напрямку, залякуючи їх та інших дорослих [17, арк. 4].

Але партійні органи звинувачували заклади освіти у «…формалізмі, а деякі педагоги не забезпечили у достатній мірі формування діалектико-матеріалістичного світогляду школярів у процесі викладання основ наук. Відсутня системність і наступність в організації науково-атеїстичної роботи з учнями у позакласний час». Не завжди враховувалися вікові особливості учнів, їх рівень знань та розвиток. Часто учителі активізували антирелігійну роботу лише напередодні або під час релігійних свят. Все ж, учні, які виховувалися у родинах віруючих, слабо долучалися до шкільного життя [18, арк. 5].

Пропонували у позаурочний час за участі учнівської спільноти використати активні форми атеїстичної роботи: вечори запитань і відповідей, клуби атеїстів, тематичні атеїстичні вечори, читацькі конференції, усні журнали, диспути, обговорення різноманітних питань, атеїстичних творів, індивідуальні і колективні бесіди тощо. При цьому особливу увагу необхідно було звертати на їх підготовку, діалогічний та контрпропагандистський характер. У шкільних бібліотеках рекомендували організовувати виставки літератури, альбоми атеїстичного спрямування, які розкривали начебто підривний характер зарубіжної католицької та уніатської пропаганди.

Разом із органами прокуратури, юстиції, внутрішніх справ необхідно було здійснювати заходи із убезпечення дітей, підлітків і молоді від впливу з боку релігійного мікросередовища, не допускати долучення їх до активних форм релігійної діяльності. Зверталась увага на посилення індивідуальної роботи із дітьми і підлітками, із сімей віруючих, і молодими віруючими, активне зацікавлення їх пізнавально-світоглядними проблемами, залучаючи їх до суспільного життя в учнівських колективах, художньої самодіяльності, роботи гуртків, клубів та секцій [23, арк. 25].

У школах склалася певна система науково-атеїстичного виховання учнів [3, арк. 1]. 1. Зокрема, педагогічні колективи Ясеницької, Боринської, Ільницької, Турківської середньої, Ластівківської, Риківської, Матківської восьмирічних шкіл Львівської області поєднували навчальну та позакласну роботу з атеїстичного виховання школярів із індивідуальною роботою з віручими дітьми та їх батьками. У довідках про стан викладання виховання школярів у школах Львівської області зазначали, що завдяки добре поставленій атеїстичній роботі педагогічного колективу Турківської середньої школи у школі зменшилась кількість дітей схильних до вірування. Часто діти демонстрували саме таку поведінку задля ментального виживання у школі та щоби це не суперечило власному сумлінню. Спостерігалася подвійна поведінка: у школі – пасивна або активна атеїстична, а вдома – релігійні погляди зберігалися і продукувалися далі [4, арк. 59].

З метою нейтралізації спроб закріплення серед послідовників католицизму релігійно-національної спільноти влада посилювала й інтернаціональне виховання учнівства із сімей віруючих католиків та їх батьків, пропагувала «традиції класової єдності, революційної антиклерикальної боротьби російського, українського, польського народів, радянсько-польське братство у боротьбі проти фашистських загарбників, благотворне співробітництво СРСР і Польської Народної Республіки». Для боротьби із впливом на молодь релігійних свят протиставляли запровадження у школах, вищих навчальних закладах, позашкільних закладах та за місцем проживання радянські свята, обряди і традиції, які відображали соціалістичний спосіб життя. Ширше рекомендували практикувати масові виховні заходи, особливо у дні релігійних свят [25, арк. 26].

Стежили і за так званими «пропагандистськими матеріалами про нові явища і процеси в релігійному середовищі, напрямках і змісту ідеологічних диверсій, зарубіжних і клерикальних антикомуністичних центрів», заходах із їх викриття і протидії, особливо серед учнівської та студентської молоді. Радянська влада докладала чималих зусиль задля ідеологічного виховання населення і формування відповідного світогляду. На західноукраїнських землях завжди спостерігався високий відсоток віруючих, тому влада спрямовувала зусилля на боротьбу із віруючими та реалізацію радянської обрядовості. Протягом четверга – п'ятниці навіть спостерігали деяке зниження продуктивності праці, близько 80 % населення відвідувало церкву, освячуючи паски. Діяли і протестанські громади. Хрестили дітей. Місцеві органи влади мали контролювати ці процеси, викорінювати їх, дискредитувати, здійснюючи просвітницькі кампанії [2, с. 294–316].

Певний досвід роботи з атеїстичного виховання учнів мали шкільні клуби «Світоч» Івано-Франківської області, яких нараховувалося 180. Основними формами їх роботи були підготовка і проведення конференцій, вечорів, усних журналів, організація дитячих ранків, огляд журнлів «Людина і світ», «Наука і релігія». Старшокласники – члени учнівських атеїстичних лекторіїв, виступали перед учнями, їх батьками і серед населення 19, арк. 3]. Висвітлювали боротьбу із уніатською церквою. Члени клубів «Світоч» відвідували місцеві підприємства, колгоспи, брали участь у запровадженні нових обрядів. Зокрема, учні Ковалівської середньої школи Коломийського району виступали перед робітниками меблевого цеху та металоцеху із «Щедрівками», члени клубу «Евріка» Калуської середньої школи № 5 – у гуртожитках будівельників і хіміків міста, хліборобами сіл Томашівці і Негівці [20, арк. 4].

З метою поліпшення діяльності шкільних атеїстичних клубів «Світоч» рада обласного відділу народної освіти і бюро ОК ЛКСМУ оголосила огляд-конкурс на кращу постановку роботи шкільних атеїстичних клубів «Світоч». Мали у цьому відігравати роль і учнівські організації: у їх планах повинна була відображатися робота комсомольських і піонерських організацій; також проводити збори загонів та комсомольські збори [20, арк. 4].

Ще однією формою роботи із дітьми стали екскурсії. Щорічно зростало число шкіл, які у канікулярний період здійснювали подорожі до Одеси, Ізмаїла, Севастополя, Ленінграда, Києва, Москви, до республік Балтії. Сприяли в організації та проведенні екскурсій за межі області шефські організації. Зокрема, правління колективного господарства «Україна», голова правління Музика (село Шевченково Кілійського району) придбало 18 туристських путівок в Німецьку демократичну республіку вартістю по 120 карбованців кожна. Учні старших класів шкіл міста Одеси і сусідніх районів відвідували Одеську обсерваторію. Діти і підлітки Одеси, Білгород-Дністровського, Ізмаїла і Татарбунарів були гостями планетаріїв [31, арк. 6 – 7].

Більшість дітей і підлітків, які відпочивали у таборах міста Одеси і довколишніх районів відвідували Одеську філармонію, де відомі артисти Вольф Месінг та Михайло Куні проводили психологічні досліди. Готуючись до літніх канікул Одеська екскурсійно-туристська база відкрила дві туристичні бази в Одесі, Севастополі, Москві, Києві на 100 місць у кожній. Цими базами прийнято майже 7 тис. учнів з 5-денним перебуванням у них. Проведені автобусні екскурсії для учнів шкіл області до міст Ульянівська, Ленінграда, Риги, Бреста, Ялти. Цими подорожами охоплено більше 2 тис. учнів. В області організовано профільний туристичний табір із 26-денним перебуванням у таборі «Туристичні тропи», яким охоплено 356 учнів. Проведено близько 20 екскурсій в Каховку, Асканію-Нову, Кишинів, Білгород-Дністровський. Недивно, що опісля цього писали: «піонерськими таборами охоплені всі діти з родин сектантів». Так місцеві органи влади намагалися підкреслити дієвість усих масових та індивідуальних заходів [32, арк. 8].

У Одеській області працювало 12 кінопрокатних шкільних баз, які систематично поповнювалися фільмами і фрагментами науково-популярного і атеїстичного змісту. Прокатні станції видавали безкоштовно для шкіл фільми відповідної тематики. Проводилися і фестивалі-огляди фільмів науково-атеїстичної тематики [34, арк. 6 – 7].

Гурткова діяльність щколярів була спрямована на краще зрозуміння закономірностей розвитку природи, спростування різних релігійних уявлень та прикмет. Значна частина досвідчених вчителів «збирала переконливі докази про те, що в канікулярний період керівники релігійних сект, зокрема секти п'ятидесятників значно посилювали власну діяльність, спрямовану на поширення свого впливу на молодь». Тому, громадськість, органи народної освіти і педагогічні колективи проводили роботу із широкого охоплення таборами і майданчиками максимальної кількості дітей і підлітків, у тому числі і під час оздоровчих заходів [35, арк. 6 – 7].

Міські та позаміські районні, колгоспні і міжколгоспні табори охопили близько чверті мільйона дітей і підлітків. Старші піонерважаті та вихователі приділяли значну увагу питанням атеїстичного

виховання, проводячи бесіди, лекції, зустрічі з передовиками виробництва, знаними особистостями у промисловості, сільському господарстві, з діячами науки, культури, мистецтва. Організовувалися й зустрічі з колишніми віруючими, досвідченими педагогами, лікарями, агрономами та іншими фахівцями, які проводили з дітьми цикли бесід і лекції з питань останніх досягнень науки і техніки [36, арк. 7].

Діти і підлітки виявляли інтерес до питань про сни і сновидіння, ілюзії, галюцинації, гіпноз та інші явища, які для них здавалися загадковими і таємничими, а також про роботи Олексія Кулябки, інших науковців з оживлення людини, про пересаджування серця та інших людських органів. Велика змістовна робота здійснювалася з червоними слідопитами. Зокрема, у школах Одеської області створено майже 400 ленінських кімнат, 182 кутки В. Леніна, 211 музеїв і залів та 220 кутків бойової слави, 83 краєзнавчих музеїв, близько 900 залів і кутків юного атеїста. В музеях, залах і кутках проводилася систематична виховна робота, в тому числі і робота науково-атеїстичного змісту. Значну допомогу з дослідницької роботи шкільних гуртків юних натуралістів здійснювали обласні станції юнатів Білгород-Дністровська, Балтська та Рутинська районні станції. Вони ознайомлювали педагогів і учнів із досягненнями агробіологічних наук і «соціалістичного сільського господарства». Значну допомогу станціям надавали вчені Інституту селекції і генетики сільськогосподарського інституту [37, арк. 8].

Значний пласт роботи із науково-атеїстичного виховання здійснювали Палаци піонерів, районні будинки піонерів і школярів. Станції юних техніків у співпраці із учителями, вченими і фахівцями дослідних організацій вищих навчальних закладів займалися і організаційною методичною роботою, допомагаючи школам в організації і якісному проведенні гурткових занять. Гуртківці брали участь у різних дослідницьких роботах, знайомилися з науково-популярною спеціальною літературою, зустрічалися із вченими різних галузей знань, будували моделі сучасних приладів. Звертали увагу і на популяризацію астрономії. Юні астрономи проводили цікаві спостереження за небесними світилами. Під час весняних канікул в Одесі була проведена обласна конференція Науково-технічного товариства школярів з фізики, хімії та астрономії. Велика кількість виготовлених учнями експонатів були схвалені і надіслані на республіканську виставку до Третього з'їзду вчителів і виставку досягнень народного господарства СРСР. 32 кращих юних техніків області відзначені медалями і дипломами ВДНГ СРСР. Серед них – геотермічна станція Саф'янської середньої школи Ізмаїльського району, експонати гуртка юних космонавтів Березівської середньої школи № 3, роботи хіміків Тарутинської середньої школи та інші. Технічними гуртками в школах області охоплено більше 24 тис. учнів. У районах області, зокрема, в Білгород-Дністровському, Арцизькому, Татарбунарському, Килійському та Ізмаїльському районах, окремих селах Комінтернівського району функціонували «сектантські групи різних толків». Серед них називали начебто фанатично віруючих ієговістів, п'ятдесятників та інших, які забороняли своїм дітям брати участь у громадській роботі, вступати до лав піонерів і комсомолу, дивитись кінофільми і телепередачі, слухати радіопередачі, читати газети, журнали і художню літературу. Більшість дітей не брати участь і у суботниках, оскільки батьки у вихідний день забороняли їм займатися будь-якою фізичною працею [38, арк. 9].

Недивно, що саме педагогів звинувачували у такому становищі, характеризуючи це байдужістю із їхнього боку. Тому, вони мали здійснювати посилену індивідуальну роботу із віруючими та їх дітьми. Разом із прокуратурою УРСР Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції УРСР, ЦК ЛКСМУ мали вивчати стан науково-атеїстичного виховання учнівства, убезпечити дітей і молодь від впливу релігії, зокрема і у Дніпропетровській області. Вони повинні були надати допомогу органам народної освіти, педагогічним колективам шкіл Вінницької і Хмельницької областей у реалізації основних постулатів науково-атеїстичного виховання учнівства, вивчати, узагальнювати і розповсюджувати досвід науково-атеїстичної пропаганди серед населення Волинської області клуба «Прометей» Луцького педагогічного інституту. Акцентували на розширенні тематики науково-дослідницької роботи за рахунок включення досліджень до проблем підвищення ефективності атеїстичного виховання учнівства та організації на сторінках педагогічних газет, журналів, багатотиражних публікацій статей, у яких розкривався досвід роботи органів народної освіти, педагогічних колективів шкіл, педагогічних навчальних закладів із «викриття реакційної сутності зарубіжної католицької і уніатської пропаганди, виховання учнівства і студентської молоді непримиреного ставлення до них» [25, арк. 28].

Школи, щоб зняти із себе таку відповідальність, надсилали періодично звіти про здійснену роботу у цьому напрямку. Зокрема, в інформації про атеїстичне виховання учнівства Київської області у квітні 1985 р. зазначалося, що педагогічні колективи шкіл та позашкільних установ області звертало увагу на цей напрямок виховання. Були проведені бесіди про походження і сутність релігійних свят і обрядів, видані стіннівки і бюлетені. У шкільних бібліотеках пройшли диспути про книги атеїстичного змісту, оформлені куточки та книжкові виставки. Проведені кінолекторії, відкриті засідання атеїстичних

клубів у містах: Біла Церква, Ірпінь, Переяслав-Хмельницький. У школах працювали клуби вихідного дня, організовані перегляди і обоворення кінофільмів антирелігійного спрямування, ранки та вечори: «Мистецтво і релігія» (у Яготинському районі), «Наука і релігія» (Фастівському) [5, арк. 23].

Пропонувались такі заходи: здійснювати конкретні кроки та їх обговорення у колективах; організовувати вивчення серед педагогів опублікованих матеріалів у пресі матеріалів ідеологічної комісії при ЦК КПРС з питань науково-атеїстичного виховання; цілеспрямовано використовувати атеїстичний зміст основ наук із формування науково-матеріалістичного світогляду учнів; ширше залучати позашкільні заклади для проведення масових заходів (бесід, лекцій, вечорів, диспутів, читацьких конференцій); створити у кожній школі куточки і гуртки «Юний атеїст», спрямувавши діяльність інших гуртків (юних натуралістів, краєзнавців, техніків, істориків, астрономів, фізиків) на посилення атеїстичного виховання учнів [14, арк. Арк. 26].

Висновки. Отже, атеїстичне виховання залишалося важливим напрямком виховання учнів у другій половині 1940-х – 1980-х рр. Держава здійснювала потужну роботу і тиск на формування «правильного світогляду» дітей. Численні заходи мали сприяти викоріненню власних або сімейних переконань у становленні «радянської людини». Перспективою нашого дослідження може бути вивчення питання ролі педагогів у атеїстичному вихованні учнівства та їх робота із батьками школярів зазначеного періоду.

Література:

1. Березняк В. Формування антирелігійного світогляду у навчальних закладах Рівненщини в добу застою. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* 2016. № 27. С. 246–250.
2. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 294–316.
3. Відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради народних депутатів. Шкільний відділ. Довідки про стан викладання виховання школярів у школах області. Інформація про роботи відділу народної освіти Турківського райвиконкому // Державний архів Львівської області (далі–ДАЛО). Ф. Р-169. Оп. 9. Спр. 1282. Арк. 1 зв.
4. Відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради народних депутатів. Шкільний відділ. Довідки про стан викладання виховання школярів у школах області. Інформація про роботи відділу народної освіти Турківського райвиконкому // Державний архів Львівської області (далі–ДАЛО). Ф. Р-169. Оп. 9. Спр. 1282. Арк. 59 зв.
5. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти // Державний архів Київської області. Ф. Р 144. Оп. 10. Спр. 391. Арк. 23 зв.
6. Зайцев В.О., Пятницькова І.В. Система освіти, як інструмент антирелігійної пропаганди кінця 1940-х – середини 1960-х років в Україні. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2021.* Том 2. № 12. С. 49–53. https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9229
7. Кисельов О. Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби. *Релігійна свобода*. 2016. № 1 (19). С. 188–190. DOI: https://doi.org/10.32420/rs.2016.19.1.967
8. Кисельов О. С. Івано-Франківський відділ наукового атеїзму: науково-дослідна діяльність 1980-х рр. *Софія*. № 3 (12). 2018. С. 15–19.
9. Книга протоколів, засідань, семінарів, нарад по Очаківському району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р 3098. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 15 зв.
10. Книга протоколів, засідань, семінарів, нарад по Очаківському району // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р 3098. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 17 зв.
11. Левенець О. М. Формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60–х–першій половині 80–х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник.* 2019. № 140 (1). С. 58–64.
12. Левенець О. Структура й функціонування радянської шкільної системи виховання в середині 60-х – у першій половині 80-х рр. XX ст. (на прикладі загальноосвітніх шкіл Волинської області). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2018. № 6. С. 91–96.
13. Маринченко Г. Заклади освіти та культури Миколаївщини в антирелігійній пропаганді періоду хрущовської «відлиги» (за матеріалами періодичних видань). *Емінак*. 2018. № 4 (24) (жовтень–грудень). Том 2. С. 62–66. URL: https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/59/13/
14. Мероприятия облвно по усилению научно-атеистического воспитания в школах, детских учреждениях и позашкольных заведений области, и стат. сведения о количестве воспитанников школ-интернатов, спец-школ и детдомов области. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся // Державний архів Івано-Франківської області (Далі – ДАІФО). Ф. Р 3 сг. Оп. 4 с/6. Спр. 49/11. Арк. 6 зв.
15. Міщанин В. Атеїстична пропаганда на Закарпатті в 1950-х роках *BIBLIA A WSPÓŁCZESNOŚĆ' III. Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności*. Krynica, 2018. III. rocznik. S. 160–187.
16. Недавня Б. Представлення релігії в навчально-методичній літературі з історії в УРСР періоду «перебудови» (1984–1990 рр.). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2019. Вип. 29. С. 17–26.
17. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 4 зв.

18. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 5 зв.
19. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 3 зв.
20. Отдел народного образования исполнительного комитета Ивано-Франковского областного совета депутатов трудящихся. Информация Министерству просвещения УССР «О работе об атеистическому воспитанию учащихся в школах области». 13 мая 1974 года. // ДАІФО. Ф. 93/с. Оп. 17. Спр. 15. Арк. 4 зв.
21. Отрош М. І. Історія державно-церковних відносин в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору в перші роки їх незалежності. *Проблеми всесвітньої історії.* 2025. № 3(31). С. 90–115.
22. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО). Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 27 зв.
23. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 25 зв.
24. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО). Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 26 зв.
25. Приказы, распоряжения, указания, решения закрытых заседаний коллегии Министерства просвещения УССР и документы об их выполнении. Государственный архив Ивано-Франковской области народного образования Ивано-Франковского облисполкома 1984 г. // ДАІФО. Ф. Р 3. Оп. 6. Спр. 19. Арк. 28 зв.
26. Пуйда Р. Б. Атеїзм в Українській РСР у другій половині 1960-х – першій половині 80-х роках хх ст.: теорія, пропаганда, протидія (на прикладі Івано-Франківської області). *Молодий вчений.* 2021. № 9 (97). С. 128–132. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-9-97-26.
27. Пуйда Р. Б. Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 312 с.
28. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одессы // Державний архів Одеської області (далі–ДАОО). Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 1 зв.
29. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 2 зв.
30. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одессы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 5–6 зв.
31. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
32. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
33. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
34. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
35. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 6–7 зв.
36. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 7 зв.
37. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 8 зв.
38. Справки о состоянии атеистического воспитання детей и подростков в школах Одесы // ДАОО. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 9 зв.
39. Страшко Є.М., Донець А.О. Реалії антирелігійної політики та «виховання атеїстів» у повсякденному житті ніжинців 1953–1964 рр. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 530–536.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)”1914–1918”
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.12

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У М. ДОБРОВЕЛИЧКІВКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «ГОЛОС ЮГА»)

Мілютін Сергій,
вчитель історії
КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»
ORCID: 0000-0003-3430-5542

У статті досліджено особливості повсякденного життя мешканців містечка Добровеличківка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії у роки Першої світової війни 1914–1918. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об’єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. На основі публікацій щоденної газети «Голос Юга» проаналізовано участь місцевої громади у підтримці фронту, організації допомоги пораненим, біженцям і родинам мобілізованих, а також функціонування кооперативних товариств у воєнний час. Показано, що війна суттєво трансформувала соціальне й економічне життя містечка, спричинила зростання цін, дефіцит продуктів, поширення спекуляції та загострення соціальних протиріч. Встановлено, що у місті діяли такі благодійні організації, як Добровеличківський жіночий комітет та комітет допомоги біженцям. З’ясовано, що вагомий внесок у роботу благодійних організацій здійснили місцеві землевласники, жінки, вчителі й інтелігенція. Доведено, що відсутність залізничного сполучення негативно впливала на економічний потенціал Добровеличківської волості в умовах війни й прискорила поширення кризових явищ у повсякденному житті містечка. Особлива увага приділяється еволюції настроїв населення від патріотичного піднесення 1914 р. до зростання соціальної напруженості й дезорганізації в останні роки війни. Показано, що активність благодійних організацій поступово знижувалася під впливом економічної кризи та інфляції, а в центр уваги виходила боротьба за продовольство. Таким чином, дослідження дозволяє відтворити локальний вимір Першої світової війни, висвітлюючи взаємодію державних структур і місцевих ініціатив, а також дає змогу краще зрозуміти механізми адаптації провінційних спільнот до викликів в умовах глобального конфлікту.

Ключові слова: *Перша світова війна, Добровеличківка, повсякденне життя, «Голос Юга».*

Milytin Serhiy. Everyday life in Dobrovelychkivka during World War I (based on materials from the daily newspaper «Holos Yuga»)

The article investigates the peculiarities of everyday life of residents of the town of Dobrovelychkivka in the Yelisavetgrad district of the Kherson province during World War I (1914–1918). Based on publications in the daily newspaper Golos Yuga, the article analyses the local community's participation in supporting the front, organising aid for the wounded, refugees and families of those mobilised, as well as the functioning of cooperative societies during wartime. It is shown that the war significantly transformed the social and economic life of the town, causing price increases, food shortages, widespread speculation and exacerbating social contradictions. It has been established that charitable organisations such as the Dobrovelychkivka Women's Committee and the Refugee Aid Committee operated in the town. It was found that local landowners, women, teachers, and intellectuals made a significant contribution to the work of charitable organisations. It was proven that the lack of railway connections had a negative impact on the economic potential of the Dobrovelychkivsky volost during the war and accelerated the spread of crisis phenomena in the everyday life of the town. Particular attention is paid to the evolution of public sentiment from the patriotic upsurge of 1914 to the growth of social tension and disorganisation in the final years of the war. It has been shown that the activity of charitable organisations gradually declined under the influence of the economic crisis and inflation, and the struggle for food came to the fore.

Thus, the study allows us to recreate the local dimension of World War I, highlighting the interaction between state structures and local initiatives, and provides a better understanding of the mechanisms of adaptation of provincial communities to the challenges of global conflict.

Key words: *First World War, Dobrovelychkivka, everyday life, «Holos Yuga».*

Постановка проблеми. Перша світова війна 1914–1918 рр. забрала життя мільйонів людей, докорінно трансформувала довоєнний порядок, вплинула на мистецтво, прискорила зміну статусу жінки в Західній Європі та США й створила умови для появи нових національних держав. Попри це в радянській історіографії вона отримала вузьке трактування: як пролог до громадянської війни чи типова війна за переділ світу на сфери впливу. У колективній пам’яті жителів Наддніпрянської України Першу

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

світову витіснили інші травматичні чи героїчні досвіди – Українська революція 1917–1921 рр., соціально-економічні експерименти більшовиків, Голодомор-геноцид та Друга світова війна. Все це так чи інакше формувало ставлення до Першої світової війни в академічному середовищі.

Відновлення незалежності України дозволило вітчизняним науковцям розпочати об'єктивне дослідження Першої світової війни. Окремий напрям сучасних студій становить вивчення повсякденних вимірів війни, зокрема побуту військових та життя цивільного населення в тилових регіонах. Серед тилових регіонів Російської імперії особливе місце посідала Херсонська губернія, де у роки Першої світової війни виконувалися важливі логістичні завдання. Саме тут було розгорнуто широку мережу госпіталів для поранених і хворих військовослужбовців, організовано прийом біженців, а також налагоджено збір пожертв на потреби армії та евакуйованого цивільного населення. Логістичне значення губернії істотно посилилося після відкриття Румунського фронту. У цьому контексті варті уваги, насамперед, провінційні містечка, які стали важливими вузлами військових і гуманітарних комунікацій. Одним із таких локальних осередків була Добровеличківка. Донині тема повсякденного життя в цьому населеному пункті під час Першої світової війни не перебувала у колі зацікавлення науковців. Спробуємо виправити це у запропонованій історичній розвідці.

Аналіз джерельної бази та публікацій. Основу джерельної бази нашого дослідження становить щоденна ліберально-демократична газета «Голос Юга». Видання висвітлювало політичні, економічні та культурні події, які відбувалися переважно на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Газета виходила за економічної підтримки громадського діяча з ліберальними поглядами Дмитра Горшкова. Встановлено, що редакція мала кореспондентів у Балті, Бобринці, Гайвороні, Гайсині, Добровеличківці, Знам'янці, Малій Висці, Новомиргороді, Новоукраїнці, Олександрії, Плетеному Ташлику, Черкасах, Херсоні та інших містах [1, с. 90]. На сторінках видання публікували статті провідні українські інтелектуали Наталія Бракер, Павло Зелений, Микола Левитський та Павло Рябков. Крім того, пересічні читачі часто надсилали до газети листи – здебільшого з аналізом соціально-економічних, культурних чи політичних проблем краю.

Під час Першої світової війни на сторінках «Голоса Юга» поширювалася інформація про міжнародну ситуацію та бойові дії. У виданні надавалася особлива увага опису місцевих подій: був поставлений акцент здебільшого на діяльності благодійних організацій, роботі військових госпіталів, засіданнях місцевих органів влади, культурному житті та соціально-економічних проблемах тилу. Усі виявлені нами публікації про події у Добровеличківці опубліковані без зазначення авторства.

Газета висвітлювала інформацію про місцеві події неупереджено й оперативно. У разі допущення одруків чи фактологічних помилок у наступних номерах редакція інформувала про це читачів або публікувала їхні листи з зауваженнями щодо виявлених неточностей. Разом з тим з недоліків видання варто виокремити практику згадок у тексті лише прізвищ окремих громадських діячів чи благодійників без зазначення імен, що значно ускладнює їхню ідентифікацію.

Діяльність газети «Голос Юга» та її окремих співробітників стала предметом досліджень Романа Базаки [1], Віталія Крижанівського [2] і Володимира Поліщука [3]. Історики Володимир Тимошенко [4; 5], Олександр Чорний [5] та Сергій Мілютін [6] використали матеріали часопису для вивчення Першої світової війни.

Мета статті – дослідити особливості повсякденного життя у Добровеличківці під час Першої світової війни на основі матеріалів газети «Голос Юга». Для досягнення поставленої мети нам потрібно виконати низку завдань: встановити, як змінилося життя мешканців Добровеличківки під час війни; проаналізувати діяльність благодійних організацій міста; визначити, як суспільство реагувало на соціально-економічні зміни, зумовлені затяжною війною.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. Добровеличківка була центром однойменної волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. 1890 р. на території Добровеличківської волості проживало 6422 особи [7, с. 7]. Через шість років у волості проживало вже 7965 осіб. На 1896 р. у Добровеличківці було 315 дворів. Тоді у містечку мешкало 976 чоловіків та 895 жінок [8, с. 220]. 1916 р., за офіційною інформацією, у Добровеличківці нараховувалося 468 господарств. Населення становило 2273 особи: 1013 чоловіків і 1260 жінок [9, с. 180].

За підрахунками істориків, під час Першої світової війни до лав Російської імператорської армії було мобілізовано щонайменше 4 млн. українців [10, с. 9]. Вихідці з Добровеличківської волості добре зарекомендували себе під час бойових дій. Нами встановлено, що бойові нагороди отримали Яків Андрєєв (126-й піхотний Рильський полк), Юхим Пономарьов (276-й піхотний Капустянський полк), Нестор Почтовий (15-а артилерійська бригада), Платон Романенко (204-й піхотний Ардагано-Михайлівський полк) та Ярема Трембач (13-й піхотний Білозерський полк) [11, с. 10–18].

З перших днів Великої війни кореспондент газети «Голос Юга» відзначив, що мобілізація помітно вплинула на життя у Добровеличківській волості. Окрім пересічних громадян, під мобілізацію підпадав персонал місцевої жіночої лікарні та ветеринарної станції. Вже у липні 1914 р. ветеринарна станція у Добровеличківці закрилась, оскільки всіх працівників мобілізували. Місцева жіноча лікарня продовжувала роботу, однак її ефективність значно знизилась через виснаження персоналу. У містечку припинилося кредитування, зменшилась активність на ринку та уповільнився збір зернових [12, с. 3]. З позитивних змін варто відзначити короткочасне падіння рівня злочинності, що часто пов'язували з забороною продажу горілки [13, с. 4]. Проте заборона продажу горілки мала й негативні наслідки для економіки в містечку, оскільки щомісячний офіційний дохід від її продажу становив шість тисяч рублів [14, с. 4].

7 серпня 1914 р. у Добровеличківці влаштували молебень. На заході з промовою виступив рабин Тягай, який виголосив патріотичну промову. Наступного дня над містечком спостерігалося сонячне затемнення, що викликало з-поміж населення різноманітні трактування. Кореспондент газети «Голос Юга» стверджував: у селянському середовищі побутувало переконання, що ця подія має тісний зв'язок з нинішньою війною, інші передбачали, ніби скоро сонце втратить здатність гріти. Були й ті, хто заговорив про пришестя антихриста [15, с. 4].

Наприкінці 1914 р. в Добровеличківці утворився жіночий комітет допомоги військовим та їхнім родинам. Комітет очолила В. Ревуцька [16, с. 4]. Активну участь у діяльності організації відігравали Семилевська та Суріна [17, с. 4]. Членами комітету могли стати всі охочі незалежно від статі чи національної належності [18, с. 4]. Комітет поставив за мету надавати матеріальну підтримку військовим та їхнім родинам. Добровеличківський жіночий комітет тісно співпрацював з місцевими організаціями, товариствами і приватними особами, а також підтримував зв'язок з Єлисаветградським жіночим комітетом.

На початку січня 1915 р. Добровеличківський жіночий комітет влаштував лотерею-алегрі. За декілька днів організаторам лотереї вдалося зібрати понад 930 руб. Ці кошти було перераховано Єлисаветградському жіночому комітету для закупівлі теплого одягу на потребу мобілізованих вояків [18, с. 4].

У середині лютого 1915 р. комітет постановив розпочати підготовку до відправки на передову великодніх пакунків, до яких планувалося додати паску, тютюн, білизну, чоботи та різноманітні гостинці. Для закупівлі всього необхідного передбачалося залучити кошти комітету [16, с. 4]. 21 лютого 1915 р. кореспондент газети «Голос Юга» інформував, що вже готово 40 пакунків [19, с. 4]. Всього вдалося заготовити 44 святкові пакунки [20, с. 3]. У квітні 1915 р. на адресу комітету надійшло декілька листів від вояків, які висловлювали подяку за отримані пакунки [21, с. 3].

Через декілька місяців Добровеличківський жіночий комітет влаштував збір на користь Червоного Хреста. За офіційною інформацією, сума склала 461 руб. 91 коп. [22, с. 3–4].

З літа 1915 р. активність жіночого комітету помітно зменшилась. На нашу думку, це обумовлено низкою факторів, а саме – погіршенням матеріального стану жертводавців, появою інших благодійних організацій у містечку та зменшенням інтересу до потреб фронту серед мешканців Добровеличківської волості.

Добровеличківський жіночий комітет влаштував останній великий збір на Різдво 1916 р., організувавши благодійну лотерею в приміщенні місцевої жіночої семінарії. Захід привернув увагу селян та інтелігенції, що дозволило зібрати на потреби поранених військових понад 900 руб. [23, с. 3].

У травні-червні 1915 р. німецько-австрійські війська провели масштабну наступальну операцію, яка закінчилася розгромом Російської імператорської армії і спричинила рух біженців на схід. Щоб допомогти біженцям, у Добровеличківці створили спеціальний комітет, який об'єднав зусилля мешканців Добровеличківської, Липняжської та Тишківської волостей. До бюро комітету увійшли: О. Ревуцький, Н. Глущенко, І. Гериншейн, В. Кубарнєв та Н. Казанський [24, с. 4]. У Липняжці відділ Добровеличківського комітету допомоги біженцям очолив священик Кирило Квашенко, а у Тишківці – священик Іоанн Даскал [25, с. 3].

Встановлено, що біженці прибували переважно залізницею до ст. Помічна, а звідти переїжджали до Добровеличківки, Липняжки і Тишківки. Витрати на перевезення біженців взяли на себе члени комітету: земський начальник Л. Юркевич, становий пристав О. Діаконов і добровеличківський волосний старшина Донченко. Перевезенням біженців до Липняжки займався Мандрула, а в Тишківці – Величко. За підрахунками бюро комітету, в Добровеличківській волості були готові прийняти 900 осіб, у Тишківській – 750 осіб і Липняжській – 350 осіб. Передбачалося, що біженці будуть проживати у селянських будинках [24, с. 4]. Згодом у Добровеличківці облаштували харчовий пункт для біженців [25, с. 3].

Вагомий внесок в організацію благодійних заходів у Добровеличківці здійснив колектив місцевої жіночої вчительської семінарії. Зокрема, у грудні 1916 р. з ініціативи начальниці жіночої вчительської

семінарії Худовіної відбувся літературно-музичний вечір за участі місцевих аматорів. Захід викликав значний інтерес у місцевої публіки, що дозволило зібрати понад 400 рублів [26, с. 3].

Матеріальну підтримку місцевим благодійним організаціям надавав землевласник Олексій Ревуцький. До добрих справ долучалися й пересічні громадяни. Зокрема, на початку 1915 р. селяни Кривинський та Роженко зібрали на потреби поранених військових 58 рублів [27, с. 4].

У газеті «Голос Юга» є інформація, що у Добровеличківці планували відкрити госпіталь для поранених і хворих вояків [28, с. 3]. Проте госпіталь у містечку так і не відкрили. Припускаємо, що у Добровеличківці не знайшлося придатної для госпіталю будівлі. Крім того, додатковою проблемою для відкриття у Добровеличківці такого закладу могла бути відсутність залізничного сполучення.

Натомість нами виявлено, що госпіталі для військових діяли у сусідніх Помічній та Піщаному Броді. Зокрема, госпіталь на 25 ліжок облаштували у Піщанобрідській земській лікарні [29, с. 4]. У квітні 1915 р. в зазначеному госпіталі проходили лікування сім осіб, з-поміж яких – унтер-офіцер Василь Діордіца [30, с. 4]. Першим начальником госпіталю у Піщаному Броді був лікар Машин [29, с. 4].

Деякі жінки з Добровеличківської волості склали екзамени на здобуття фаху сестер милосердя й вирушили безпосередньо на місця бойових дій. З-поміж них була колишня начальниця жіночої вчительської семінарії Давидова [31, с. 4] та В. Гриневич. Встановлено, що В. Гриневич походила з заможної поміщицької родини. У січні 1916 р. жінка трагічно загинула внаслідок аварії потягу біля ст. Новосокольники. У лютому 1916 р. її поховали в сімейному склепі [32, с. 4].

Дозвілля у Добровеличківці під час Першої світової війни було доволі одноманітним. Місцеві жителі відвідували ярмарки, благодійні літературно-музичні вечори, організовані Добровеличківським жіночим комітетом або жіночою вчительською семінарією. Також у приміщенні, яке належало О. Ревуцькому жителі волості могли відвідати показ кінематографічних картин [31, с. 4].

Важливим елементом дозвілля жителів Добровеличківської волості під час війни стало святкування перемог Російської імператорської армії. Зокрема, 5 квітня 1915 р. у Добровеличківці відбулися урочистості з нагоди взяття фортеці Перемишль. До заходу залучили два хорових колективи з міністерської школи та жіночої вчительської семінарії. Під час урочистостей провели збір пожертв для поранених і хворих вояків [33, с. 3]. У сусідньому Піщаному Броді захоплення Перемишля відзначили більш помпезно. Святкування почалися на площі біля пам'ятника Олександру ІІ. З промовами виступили місцевий вчитель та священик. Обидва акцентували увагу на значені фортеці Перемишль і прославляли правлячу династію. Натомість селяни з національними прапорами країн Антанти та портретами Миколи ІІ співали національний гімн і вигукували антинімецькі гасла [34, с. 4].

До початку Першої світової війни на території Добровеличківської волості діяв молитовний дім баптистів-євангелістів, а також проживали громадяни Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії. Ставлення до них було толерантним, однак в умовах військового конфлікту ситуація змінилася. 22 січня 1915 р., виконуючи розпорядження губернатора, місцева влада закрила молитовний дім баптистів-євангелістів у Добровеличківці [35, с. 3]. Через декілька тижнів поліція заарештувала шістьох іноземців-громадян країн Четвертинного союзу і відправила їх до поліцейського повітового управління [36, с. 4].

Війна негативно вплинула на купівельну спроможність населення Добровеличківської волості. Вже у січні 1915 р. значно зросли ціни на сало: зокрема, за пуд продавці просили 8 руб. [35, с. 3]. Через два тижні вартість сала вже складала 9 руб. за пуд [37, с. 4]. Також зросли ціни на борошно, а наприкінці лютого 1915 р. у Добровеличківці спостерігалася нестача цього продукту [17, с. 4]. Ще одним дефіцитним товаром на той час стало вугілля [38, с. 4]. На нашу думку, нестача борошна та вугілля обумовлена не лише зростанням попиту на ці товари, але й логістичними проблемами у містечку. Добровеличківка не мала залізничного сполучення, тому значну кількість товарів до волосного центру доставляли ґрунтовими дорогами, які взимку мали низьку прохідність.

Навесні 1915 р. вартість більшості продовольчих товарів почала знижуватися. У містечку пройшов великий ярмарок, де порівняно високі ціни спостерігалися лише на худобу [39, с. 4].

1916 р. економічна ситуація у Добровеличківці значно погіршилась. Зокрема, автор допису в газеті «Голос Юга» стверджував: «Дорожнеча у нашому районі дійшла до крайньої межі. Предмети першої необхідності у нас надзвичайно дорогі, перевищуючи попередні норми в 2–3 рази». Як зазначав кореспондент, спостерігалася проблема з працевлаштуванням: місцеві жителі були змушені їхати на роботу до великих міст чи інших волостей. Частина мешканців Добровеличківки попрямувала до Малої Виски, де влаштувалась на цукровий завод: його керівництво забезпечувало працівників харчами й платило чоловікам 30 руб., а жінкам – 18 руб. на місяць [40, с. 3].

Війна позначилась й на доходах місцевих заможних землевласників, оскільки частину їхніх працівників мобілізували до Російської імператорської армії. Нестачу робочих рук вдалося частково

компенсувати лише в середині 1915 р. за рахунок військовополонених. 27 травня 1915 р. газета «Голос Юга» інформувала, що найближчим часом очікується прибуття на територію Єлисаветградського повіту 265 військовополонених австрійців, які будуть залучені до польових робіт. Передбачалося влаштувати 40 військовополонених на роботу в економію О. Ревуцького і 60 – в економію братів Ковальових у с. Юріївка [41, с. 4]. Становище військовополонених залишалося незмінним до Лютневої революції. Влітку 1917 р. нова місцева влада розпорядилась відібрати військовополонених у землевласників і передати солдатським вдовам та селянським комітетам. Проте це рішення виявилося економічно неефективним, оскільки солдатські вдови і селянські комітети не могли забезпечувати військовополонених дахом над головою і стабільним харчуванням. Подекуди військовополонені самовільно поверталися до колишніх роботодавців або ж їх повертали солдатські вдови чи селянські комітети [42, с. 4].

Кооперативний рух у Добровеличківці під час Першої світової війни був слабким. У газеті «Голос Юга» є лише одна згадка про успішну роботу артілі чоботарів. У грудні 1916 р. артіль офіційно затвердила статут. Старостою організації став Г. Любовний. Артіль працювала на потреби армії, виготовляючи чоботи, й отримувала замовлення від Єлисаветградської земської управи [43, с. 4].

Наприкінці 1916 р. у Добровеличківці та на її околицях почали з'являтися дезертири. 2 лютого 1917 р. газета «Голос Юга» повідомляла, що неподалік від с. Новостанкувате Добровеличківської волості знайдено тіло військового. Згодом вдалося встановити особу померлого: ним виявився рядовий 15 стрілецького полку Дмитро Чорний, який 2 жовтня 1916 р. самовільно пішов з армії [44, с. 4]. На початку 1917 р. у сусідньому Піщаному Броді дезертир Микола Шабатур скоїв убивство, проте далеко втекти не зміг і був затриманий у Новоукраїнці [6, с. 108; 45, с. 3]. Після невдалого літнього наступу 1917 р. кількість дезертирів на території Добровеличківської волості значно зросла. Зазначимо, що більшість з них не затримувалися у Добровеличківці й рухалися далі на схід. Місцева влада виявилась безсилою у боротьбі з дезертирами. Для захисту містечка від банд дезертирів мешканці волості утворили загони Вільного козацтва.

Після Лютневої революції інтерес до подій на фронтах Першої світової війни різко впав як у кореспондентів газети «Голос Юга», так і у місцевих жителів. Суспільно активна меншість долучилась до роботи місцевих органів влади чи відділу «Просвіти». Натомість переважна більшість населення концентрувала зусилля на пошуках додаткових джерел заробітку, щоб утримувати себе й родину в складних економічних умовах.

Висновки. Практично відразу Перша світова війна помітно вплинула на повсякденне життя у Добровеличківці. Частину місцевих жителів було мобілізовано до лав царської армії, а ті, хто лишився у містечку, за можливості долучалися до збору пожертв на користь військових, їхніх родичів та біженців. Практично відразу війна негативно вплинула на якість життя мешканців Добровеличківки, що, на нашу думку, обумовлено відсутністю у містечку залізничного сполучення. На третій рік війни повсякденне життя у Добровеличківці звелося до стратегії виживання в умовах тотального зростання цін на продовольчі товари, дрова та вугілля.

Література:

1. Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика. Кропивницький, 2018. 270 с.
2. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 41. С. 265–269.
3. Поліщук В. Час псевдонімів і робкорів. Кропивницький, 2019. 122 с.
4. Тимошенко В. Л. Початок Першої світової війни у сприйнятті жителів Єлисаветграда (за матеріалами газети «Голос Юга»). *Наукові записки. Серія: Історичні науки».* 2019. Вип. 25. С. 202–211.
5. Чорний О. В., Тимошенко В. Л. Загибель та шлях на батьківщину генерала О. В. Самсонова у повідомленнях єлисаветградської газети «Голос Юга» 1914–1915 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2021. Т. 32 (71) №2. С. 85–90.
6. Мілютін С. Ю. Повсякденне життя у м. Новоукраїнка під час Першої світової війни (За матеріалами щоденної газети «Голос Юга»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2025. Т. 36 (75). №3. С. 102–110.
7. Статистика Россійской имперіи. XVI. Волости и гмины 1890 года. Херсонская губернія / Изданіе Центрального статистическаго комитета Министерства внутреннихъ дѣль. Санкт-Петербург, 1890. 16 с.
8. Списокъ населенныхъ мѣстъ Херсонской геберніи и статистическія данные о каждомь поселении / Изданіе Губернскаго Статистическаго Комитета. Херсонъ, 1896. 544 с.
9. Списокъ населенныхъ мѣстъ Херсонской губерніи (По даннымъ Всероссійской сел.-хоз. переписки 1916 г.) / Изданіе Херсонской Губернской Земской Управы. Александрія, 1917. 377 с.
10. Реєнт О., Сердюк О., Перша світова війна і Українка. Київ, 2004. 480 с.

11. Мілютін С. Ю. Герої забутої війни (на прикладі Єлисаветградського повіту). *Музейний вісник Центральної України*. 2024. Вип. 4. С. 8–20.
12. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1914. 24 июля. С. 3.
13. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 7 февраля. С. 4.
14. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 28 февраля. С. 4.
15. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1914. 13 августа. С. 4.
16. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 14 февраля. С. 4.
17. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 22 февраля. С. 4.
18. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 9 января. С. 4.
19. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 21 февраля. С. 4.
20. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1915. 14 марта. С. 3.
21. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 14 апреля. С. 3.
22. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 21 мая. С. 3–4.
23. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1917. 5 января. С. 3.
24. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 24 сентября. С. 4.
25. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 6 октября. С. 3.
26. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 16 декабря. С. 3.
27. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 17 января. С. 4.
28. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 18 апреля. С. 3.
29. Песчаный Бродъ. *Голос Юга*. 1915. 21 марта. С. 4.
30. Песчаный Бродъ. *Голос Юга*. 1915. 15 апреля. С. 4.
31. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 23 января. С. 4.
32. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1916. 18 февраля. С. 4.
33. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 10 апреля. С. 3.
34. Песчаный Бродъ. *Голос Юга*. 1915. 18 марта. С. 4.
35. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 27 января. С. 3.
36. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 19 февраля. С. 4.
37. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 11 февраля. С. 4.
38. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 8 февраля. С. 4.
39. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 15 апреля. С. 4.
40. Добровеличковка. *Голос Юга.* 1916. 16 февраля. С. 3.
41. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1915. 27 мая. С. 4.
42. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1917. 8 июля. С. 4.
43. Добровеличковка. *Голос Юга*. 1916. 30 декабря. С. 4.
44. Замерзшій дезертиръ. *Голос Юга*. 1917. 2 января. С. 4.
45. По уъзду. *Голос Юга*. 1917. 22 января. С. 3.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.7)"1941/1945":930.1
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.13

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РАДЯНСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ 1970-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.

Нефьодов Дмитро,
доктор історичних наук, доцент
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
ORCID ID: 0000-0003-1992-7271

У статті здійснено комплексний аналіз радянської історіографії 1970-х – першої половини 1980-х рр., присвяченої проблемі радянської течії руху Опору в Південній Україні в роки Другої світової війни. Показано, що зазначений період розвитку радянської історичної науки характеризувався посиленням ідеологічного контролю, догматизацією методологічних підходів та фактичним поверненням до неосталінських трактувань війни і ролі комуністичної партії в організації підпільно-партизанського руху. Водночас доведено, що попри загальну некритичність та заангажованість, історіографія цього часу відзначалася значним кількісним і фактографічним зростанням.

Проаналізовано основні напрями досліджень, представлені в академічних узагальнюючих працях, колективних монографіях, регіональних «Нарисах» історії партійних організацій, серії «Історія міст і сіл Української РСР», а також у спеціалізованих монографічних дослідженнях провідних радянських істориків. Особливу увагу приділено характеристиці археографічної складової, зокрема ролі збірників документів і матеріалів, які сприяли введенню до наукового обігу значної кількості джерел з історії підпільно-партизанської боротьби на Півдні Української РСР.

Визначено, що центральним лейтмотивом більшості праць залишалася теза про «керівну і спрямовуючу» роль компартії, що зумовило домінування історико-партійного напряму та однобічне висвітлення діяльності руху Опору. Водночас встановлено, що в низці досліджень здійснювалися спроби об'єктивнішого аналізу специфіки боротьби в південних областях, зокрема масового саботажу як провідної форми Опору в умовах степового регіону та розвинених промислових центрів.

Зроблено висновок, що радянська історіографія 1970-х – першої половини 1980-х рр., попри значний емпіричний доробок, залишалася обмеженою ідеологічними рамками, що не дозволяло всебічно висвітлити проблемні та суперечливі аспекти організації й діяльності підпільно-партизанського руху в Південній Україні.

Ключові слова: *Друга світова війна, історіографія, методологія, рух Опору, Українська РСР.*

Nefodov Dmytro. The Soviet Resistance Movement in the South of the Ukrainian SSR in Soviet Historiography of the 1970s–First Half of the 1980s

The article provides a comprehensive analysis of Soviet historiography of the 1970s–the first half of the 1980s devoted to the problem of the Soviet strand of the Resistance movement in Southern Ukraine during the Second World War. It demonstrates that this stage in the development of Soviet historical scholarship was marked by the intensification of ideological control, the dogmatization of methodological approaches, and a de facto return to neo-Stalinist interpretations of the war and of the role of the Communist Party in organizing the underground and partisan movement. At the same time, it is argued that despite its overall uncritical and ideologically biased character, the historiography of this period was characterized by substantial quantitative growth and a significant expansion of factual material.

The main research directions represented in academic synthetic works, collective monographs, regional Essays on the history of party organizations, the series History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR, as well as in specialized monographic studies by leading Soviet historians are analyzed. Particular attention is paid to the archaeographic component, especially to the role of documentary collections, which facilitated the introduction of a large number of sources on the history of the underground and partisan struggle in the southern regions of the Ukrainian SSR into scholarly circulation.

It is established that the central leitmotif of most works remained the thesis of the "leading and guiding" role of the Communist Party, which led to the dominance of the historical-party approach and to a one-sided interpretation of the activities of the Resistance movement. At the same time, a number of studies attempted a more objective analysis of the specific features of resistance in the southern regions, particularly mass sabotage as the principal form of resistance in the conditions of the steppe region and highly developed industrial centers.

The article concludes that Soviet historiography of the 1970s–the first half of the 1980s, despite its considerable empirical contribution, remained constrained by ideological frameworks that prevented a comprehensive examination of the problematic and controversial aspects of the organization and activities of the underground and partisan movement in Southern Ukraine.

Key words: *Second World War, historiography, methodology, Resistance movement, Ukrainian SSR.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. 1970-ті – перша половина 1980-х рр. ввійшли в історію радянської історичної науки під знаком «застою». Остаточно відбулася реанімація методологічних постулатів «Короткого курсу історії ВКП(б)». Історична наука в цілому та історіографія руху Опору зокрема в цей період мала некритичний характер, проте дещо розширилося коло досліджуваних проблем. Півтора десятиліття відзначилися гучними святкуваннями 25-ї, 30-ї, 35-ї та інших річниць перемоги, річниць визволення Української РСР та ін. До цих дат приурочено випуск значної кількості збірників документів, академічних узагальнюючих праць, монографічних досліджень, проведено ряд загальносоюзних, республіканських та інших конференцій, в тезисах доповідей яких та на сторінках монографій розкривався підпільно-партизанський рух й у Південному регіоні УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць, конкретно-історичні предмети дослідження яких опосередковано пов'язані з темою нашої статті варто виділити роботи В. Стецкевича [1; 2], О. Марущенка [3], Д. Нефьодова [4–7].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей радянського історіописання 1970-х – першої половини 1980-х рр. з проблеми радянської течії руху Опору в Південній Україні в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом для археографічної складової досліджуваної проблеми став вихід ґрунтовних збірників документів і матеріалів [7–13]. Введення до наукового обігу значної кількості документів на сторінках даних збірників слугувало об'єктивною причиною поглибленого вивчення підпільно-партизанської тематики, розширення кола досліджуваних проблем. Певного значення для історіографії війни загалом та руху Опору у Південній Україні зокрема мала розробка академічних фундаментальних праць, які побачили світ саме в 1970-ті – першу половину 1980-х рр. Перш за все мова йде про «Историю второй мировой войны. 1939–1945» в 12-ти томах [14] на сторінках якої зосереджена велика кількість фактографічного матеріалу з питання підпільно-партизанського руху, в тому числі на Півдні УРСР. На жаль, заплановане як «передове слово» вітчизняної історіографії, це видання стало «жертвою» недолугої та необ'єктивної політичної кон'юнктури, навіть поступаючись академічним працям попереднього десятиріччя. Причиною цього став своєрідний «відкат» до неосталінізму та часткове повернення до сталінського трактування війни. Відносно нашого питання, це вилилось в однобічне, вкрай позитивне трактування ролі комуністів в підпільно-партизанському русі, відсутність будь-якого щонайменше об'єктивного показу прорахунків в їх діяльності, значна перевага історико-партійного напряму і, як наслідок, майже цілковита відсутність показу ролі непартійного підпілля та недостатнє зображення саботажу широких народних мас. Те саме можна сказати і про п'ятий том шеститомника «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» [15] та «Историю СССР» в 12-ти томах [16]. Більш вдалою стала восьмитомна «Історія Української РСР», сьомий том якої присвячений історії республіки періоду війни [17]. Провівши аналіз форм та методів підпільно-партизанської боротьби, автори наголосили на тому, що найбільш масовою формою Опору у південних областях України виступив саботаж, спрямований на зрив економічних планів окупантів, на підтвердження цього наведено велику кількість прикладів саботажу робітниками запорізьких заводів, херсонських та миколаївських суднобудівних верфей. Головна заслуга даних праць полягає в поданні значного фактографічного наповнення та значної кількості сюжетів підпільно-партизанської боротьби на території Півдня республіки.

На самому початку 1980-х рр. вийшла серія колективних праць, присвячених історії обласних партійних організацій республіки [18–22]. Головним позитивним надбанням даних «Нарисів…» є подання достатньо великої кількості фактичного матеріалу та часткове узагальнення, особливо ролі комуністів та комсомольців в підпільно-партизанському русі у південних областях. Головним негативом цих праць є завищена оцінка ролі комуністів в русі Опору та їх чисельності, відсутність глибокого аналізу причин невдач, які призвели до провалу багатьох підпільних організацій та диверсійних груп (в працях постійно наголошується на «зрадництві», проте вкрай спрощено змальовуються причини цього явища). До того ж, розглядається переважно діяльність лише великих та загальновідомих партизанських загонів та підпільно-диверсійних груп, таких як «Буревісник», «Партизанська іскра», «Миколаївський центр», «Ревком» та ін., а невеликі підпільні групи майже не знайшли свого відображення на сторінках цих праць. Масовий саботаж, що став фактично головною формою Опору в південних областях УРСР, майже не висвітлюється.

В цей же період передові українські історики, краєзнавці створили фундаментальну серію томів «Історія міст і сіл Української РСР», в якій на сторінках відповідних томів, в тому числі висвітлюється і підпільно-партизанський рух на території Півдня республіки [23]. Безумовним мінусом даних праць є заангажованість та заполітизованість. Проте залучення величезної кількості науковців, місцевих

краєзнавців, працівників музеїв та бібліотек сприяло введенню в науковий обіг великої кількості історичних фактів та цікавих матеріалів.

Тематика підпільно-партизанського руху в 1970-х – першій половині 1980-х рр. продовжувала залишатись дуже актуальною, над розробкою її проблем працювали провідні фахівці республіки з історії минулої війни: В. Замлинський, Ю. Зинченко, В. Клоков, М. Коваль, В. Кучер, В. Нем'ятий, І. Слинько та багато інших спеціалістів. Масово почали з'являтись ґрунтовні монографії з тієї чи іншої конкретно заданої теми, що забезпечувало глибоку опрацьованість проблеми.

Один із провідних дослідників руху Опору В. Кучер в своїй кандидатській дисертації [24], присвяченій партизанським краям та зонам в роки війни, влучно зазначив, що найбільшою зоною партизанських дій на Півдні республіки стала гористо-лісиста місцевість Криму, яка була умовно поділена на п'ять районів, на території яких діяли 27 партизанських загонів [24, с. 32]. Якраз у цих географічних умовах диверсійно-підривний спосіб боротьби давав найбільший ефект. В цілому, автор дав високу оцінку воєнно-політичному значенню партизанських країв і зон, докладно показав їх роль у розвитку боротьби в тилу окупантів, змалював захист населення, зрив планів пограбування українського села та промисловості. По матеріалам кандидатської дисертації науковцем опублікована монографія та ряд статей [25]. В подальшому В. Кучер зосередився на дослідженні бойової діяльності підпілля на території України, з цієї теми опублікував ряд наукових розвідок, монографію та захистив докторську дисертацію [26]. У 1983 р. побачила світ монографія «Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944» [27]. В праці досліджена діяльність підпілля на всій території республіки, в той же час особлива увага приділена висвітленню особливостей дій підпільників на Півдні. На думку автора, у малолісистих і степових районах, містах і промислових центрах України, де діяльність великих партизанських формувань була неможливою, бойові і диверсійні дії здійснювали численні підпільні організації і групи. Особливої ваги вони набрали у південних областях республіки, оскільки, як вказує автор, це найбільш розвинутий в промисловому відношенні район з густою мережею залізничних, шосейних і ґрунтових шляхів, які окупанти інтенсивно використовували для перекидання військових вантажів і людських резервів на фронт [27, с. 5]. На переконання історика, велика роль в розгортанні діяльності підпілля в південних районах належала робітникам великих промислових підприємств і заводів та радянським військовослужбовцям, які вирвалися з оточення або таборів військовополонених. Дослідник докладно зупинився на зображенні дій загонів В. Молодцова, В. Лягіна, І. Кулика, аналізі активної диверсійної діяльності на транспорті підпільних організацій Одещини, Запоріжжя та ін. Особливо автор звернув увагу на забезпечення партизанських формувань розвідувальними даними, зазначив, що в південних областях переважна більшість підпільних організацій і груп на першому етапі займалась саме агітаційно-масовою роботою та збиранням інформації про ворога. В. Кучер також констатував велику допомогу підпільників Півдня партизанським загонам у вигляді зброї, боєприпасів, військового майна [27, с. 126–131], сприяння у бойовій діяльності, постачання продовольства. Науковець прийшов до висновків, що масовий перехід численних підпільних організацій до відкритої партизанської форми боротьби був вищим ступенем їх діяльності.

Особливо плідно в досліджуваний період розробляли підпільно-партизанську тематику науковці, що входили до проблемної групи з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, яка була створена в Інституті історії партії при ЦК КП(б)У. В першу чергу слід відзначити індивідуальний доробок та колективні монографії Д. Григоровича, П. Денисенка, В. Замлинського, В Нем'ятого [28–34]. Найбільш повно історія діяльності партійного підпілля розкрита в колективних монографіях «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны» [33] та «Партийное подполье» [34]. Дослідники зазначили, що внаслідок швидкого просування військових частин вермахту та його союзників не вдалося у повній мірі завчасно підібрати людей для роботи в підпіллі та провести ряд інших підготовчих заходів в Миколаївській, Одеській та інших областях. Однак не дивлячись на це, формування підпільних партійних органів в цих областях все ж таки відбулося. Відзначаючи формування партійного і комсомольського підпілля, автори відтворили картину створенняспеціальних підпільних розвідувальних і диверсійних груп В. Лягіна, В. Молодцова та ін. Розкрили діяльність Одеського підпільного обкому КП(б)У, члени якого розробили ряд заходів по встановленню зв'язку із сільськими підпільними організаціями, по зміцненню партійних комітетів Одеси, керівники яких були заарештовані окупантами. Найбільш поширеною формою Опору в південних областях науковці назвали масовий саботаж заходів окупантів, детально описали диверсії і масове невиконання робіт працівниками миколаївських, одеських і херсонських суднобудівних заводів і портів, а також їх діяльність, спрямовану на збереження майна цих заводів та інших матеріальних цінностей під час відступу німецько-румунських військ. Дослідники

приділили значну увагу аналізу особливостей руху Опору у Південній Україні, змалювали відмінні форми та методи боротьби в степових умовах Півдня республіки.

В праці «Партийное подполье» [34] комплексно розглянуті питання створення, зростання і організаційного зміцнення комуністичного підпілля, проаналізована структура, основні напрями, форми і методи діяльності. Автори звернули увагу на особливо важкі умови, в яких довелося діяти підпільникам південних областей УРСР, відзначили широкий розмах підпільно-партизанського руху в Криму в 1943 р. Вони пов'язали цей успіх з активними діями партійних органів влади щодо подальшого розгортання підпільно-партизанської боротьби. Дослідники зазначили, що вирішальною умовою успішної роботи партійного підпілля був склад його учасників, організаційні здібності, досвід, особові якості. Загалом автори високо оцінили дії партійного підпілля Півдня, підкреслили особливо важкі умови діяльності підпільників у південних областях.

Великий внесок в дослідження радянського руху Опору зробив миколаївський історик В. Нем'ятий. В нарисі «Вірність» [29] автором зосереджена увага на дослідженні підпільно-партизанської боротьби на території Миколаївської області. Праця має значну джерельну базу, яка складається з матеріалів партійних і державних архівів Миколаївщини та Херсонщини, значна частина документів введена до наукового обігу вперше. Значна увага в праці приділена показу допомоги миколаївському підпіллю з боку УШПР, висвітлена діяльність Миколаївського, Вознесенського підпільних центрів, Прибузького повітового підпільного партійного комітету, підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра». Цінність праці В. Нем'ятого полягає в тому, що в ній вперше глибоко проаналізовані форми та методи боротьби підпільних організацій і груп, найбільш характерні для підпілля південних областей. Узагальнюючи автор вказав на те, що на території області діяло 89 підпільних організацій і груп, у яких брали участь більше 4 тис. чоловік.

Важливою складовою досліджень В. Нем'ятого стала проблема боротьби підпілля та народних мас за зрив планів окупаційної влади щодо економічного пограбування території УРСР. Цій темі присвячені його докторська дисертація та дві монографії [30; 31]. В дослідженні В. Нем'ятого показані форми і методи цієї боротьби, її розмах та засоби. Науковець прийшов до важливого висновку, що окупанти змогли використати економічну міць УРСР менше ніж на 1/3 [30, с. 209]. Отже, праці членів проблемної групи при ЦК КП(б)У значно збагатили вітчизняну історіографію великим фактографічним матеріалом з руху Опору на Півдні УРСР, однак ідеологічні перепони та заполітизованість не дозволили фахівцям вийти за рамки історико-партійної проблематики.

В праці М. Загорулька та А. Юденкова [35] доволі детально проаналізовані заходи підпільників та партизанів по зриву планів окупантів щодо економічного використання окупованих територій СРСР. Посилаючись на джерела німецької сторони, автори відмітили, що така форма Опору як саботаж економічних заходів, виникла відразу ж з моменту окупації, а форми і способи саботажу, диверсій, масових зривів економічних планів окупантів багато в чому визначалися специфікою виробництва і обставинами. Проаналізувавши трофейні документи німецької морської групи «Південь», що об'єднувала суднобудівні підприємства Півдня України, автори підсумували, що спроби налагодити виробництво судів на верфях Миколаєва виявилися «нездійсненною мрією» [35, с. 215], на металургійних заводах Запоріжжя також систематично і організовано здійснювалися диверсії, знищувалося устаткування, відбувався масовий саботаж у сільській місцевості. Науковці прийшли до висновків, що в жодній з галузей промисловості та сільського господарства окупантам не вдалося досягнути поставлених цілей, масовий саботаж населення та диверсії підпільників призвели до того, що окупанти використали весь економічний потенціал СРСР лише на 1/4 [35, с. 355]. Певна частка цього «досягнення» лежить і в масовому саботажі підпільників та населення Півдня.

В дослідженні В. Клокова [36] на великому документальному матеріалі проаналізовані бойові дії партизанів України на залізничних шляхах. Однак на жаль автор майже зовсім не приділив уваги диверсіям на території Південної України. Лише мимохідь науковець торкнувся опису диверсій на залізничних шляхах в Одеській області, вказав на те, що всього одеські партизани та підпільники організували знищення 27 військових ешелонів противника; навів деякі приклади диверсій підпільних груп Запоріжжя [36, с. 102–103].

І. Слинько на широкій джерельній базі, представленій в основному матеріалами партійних архівів, дослідив розвиток підпільно-партизанської боротьби на завершальному етапі визволення території республіки [37]. Проаналізувавши та порівнявши розвиток боротьби в тилу в 1941–1942 рр. з 1943–1944 рр., автор наголосив, що саме в 1943–1944 рр. в південних степових районах України відбулась значна активізація руху Опору. Важливу роль у розгортанні підпільно-партизанської боротьби в Одесі автор відвів організаторській групі В. Авдєєва і Д. Гавшина, яка була десантована літаком в середині

січня 1944 р. Весною 1944 р. на території Херсонщини та Миколаївщини діяло 11 загонів, частина яких виникла саме на базі організаторських груп. Дослідив науковець і величезну кількість актів саботажу і диверсій, які здійснювались підпільними групами на території всієї Одещини. Історик констатував той факт, що на початку 1944 р. в Криму нараховувалося понад 50 тис. партизанів, які входили до складу трьох з'єднань: «Північного», «Південного» та «Східного». За оцінкою науковця, партизани і підпільники відіграли важливу роль під час визволення Херсону, Миколаєва, Криму та інших територій Півдня. Особливо автор виділив загони І. Калиниченка, В. Авдєєва, Є. Баркалова, підпільні групи М. Гефта, О. Зарембовського та ін. Лише під час визволення Одеси, як зазначив автор, партизани взяли в полон понад 1200 ворожих солдатів і офіцерів. Науковець детально торкнувся такого аспекту проблеми як діяльність партизанської розвідки, відмітив активні дії у південних районах України розвідувальних груп Ф. Ілюхіна та М. Снєсова, навів результати їх діяльності. Загалом автор відмітив нечуваний розмах підпільно-партизанського руху у 1943–1944 рр. та велике значення дій його учасників під час визволення території південних областей УРСР та Криму.

Вийшли друком в цей період і нові роботи колишньої учасниці партизанського руху в Криму – К. Шамко [38; 39]. У путівнику «Дорогами крымских партизан» [38] дослідниця продовжила вивчення місць боїв партизанів з німецько-румунськими окупантами, розповіла про нові пам'ятники, встановлені учасникам руху Опору, на місці боїв. Науковець стверджує, що за роки війни неодноразово змінювалася структура підпільних груп і організацій. Дослідниця акцентувала увагу на тому, що зазнав великих змін підпільний обком партії. Наприкінці грудня 1941 р., після висадки десанту на Керченському півострові та звільнення Керчі, підпільний обком був легалізований. З січня по квітень 1942 р. організацією підпілля займався безпосередньо УШПР. У жовтні 1942 р. створюється обласний підпільний партійний комітет. Автором встановлено, що всього в період окупації на півострові вели боротьбу з ворогом близько 200 підпільних організацій і груп.

Висновки. Таким чином, період 1970-х – першої половини 1980-х рр. став найбільш плідним для радянської історіографії руху Опору у Південній Україні. Однак на її розвитку позначились суспільно-політичні процеси, які відбувались в цей час у державі – поступово всі ініціативи «відлиги» зійшли нанівець і настала доба «ліберального неосталінізму». Для радянської історіографії це означало посилення кон'юнктурщини, догматизму, загальне зниження наукового рівня праць. Радянська історіографія руху Опору загалом та в Південній Україні зокрема поповнилася рядом збірників документів та матеріалів, на сторінках яких до наукового обігу введено величезну кількість архівних матеріалів. Це надало можливість історикам більш ґрунтовно та об'єктивно (на скільки це дозволяла офіційна ідеологія) досліджувати питання руху Опору. Головним лейтмотивом усіх праць виступила теза про "керівну та спрямовуючу" роль компартії в організації руху Опору, про величезне значення комуністів в діяльності підпілля та партизанських загонів. А тому не дивно, що історико-партійний напрям отримав найбільшого розвитку. В першу чергу, досліджувався процес створення місцевих партійних органів для керівництва підпільно-партизанським рухом, аналізувалися особливості цього процесу в південних областях УРСР та на Кримському півострові, зазначались деякі докорінні відмінності в діяльності підпільних обкомів, міськкомів, райкомів в південному регіоні, підкреслювались вкрай важкі умови дій партійного підпілля в населених пунктах даного регіону. В той же час об'єктивно досліджувався масовий саботаж як найбільш поширена форма Опору на Півдні. Загалом радянська історіографія цього періоду є занадто позитивістською, майже не висвітлювались прорахунки та помилки в організації боротьби в тилу ворога, фактично в усіх працях замовчувався, наприклад, факт цілковитого знищення партизанських формувань у Південній Україні в першій половині 1942 р. Все це стало наслідком адміністрування в радянській історичній науці, незацікавленості представників влади в об'єктивному відтворенні історії підпільно-партизанського руху.

Фундаментальні праці, що з'явились в цей період, віддзеркалили всі помилки та ідеологічні нашарування, всі негативні та псевдонаукові тенденції, що з'явились в радянській історіографії в добу «застою». Однак не дивлячись на все це, тематика руху Опору залишалася провідною в радянській історіографії, над її аспектами працювали провідні фахівці в галузі історії минулої війни. Завдяки їх зусиллям світ побачила значна кількість монографій, збірників статей, дисертацій, на сторінках яких досліджувались особливості руху Опору в Південній Україні, більш глибо аналізувались окремі аспекти цієї тематики, а також з'явились узагальнюючі праці з історії підпільно-партизанського руху на території всієї республіки, на сторінках яких знайшли відображення окремі сюжети боротьби підпільників та партизанських загонів Півдня.

Література:

1. Стецкевич В. В. Воєнна історіографія України. *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945* / [голов. ред. кол. : Герасимов І. О., Муковський І. Т., Панченко П. П., Вишневський Р. Г.]. К.: Книга пам'яті України, 2000. С. 631–662.
2. Стецкевич В. В. Радянська історіографія Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: в 2 кн. / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.; НАН України. Інститут історії України]. К. : Наукова думка, НАН України, 2010. Кн. 1. С. 43–82.
3. Марущенко О. В. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: в 2 кн. / [А. Айсфельд, І. Вєтров, Т. Вінцковський та ін.; НАН України. Інститут історії України]. К. : Наукова думка, НАН України, 2010. Кн. 1. С. 83–142.
4. Нефьодов Д. В. Історіографія руху Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. 238 с.
5. Нефьодов Д. В. Воєнна та післявоєнна історіографія підпільно-партизанського руху на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. Житомир, 2010. № 1/2. С. 53–60.
6. Нефьодов Д. В. Рух Опору на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): сучасна історіографія проблеми. *Вісник Черкаського університету*. Черкаси, 2010. Вип. 202, ч. 1: Історичні науки. С. 76–83.
7. Нефьодов Д. В. Історіографія руху Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.) періоду "перебудови" (1985–1991 рр.). *Мандрівець*. 2012. № 3. С. 49–54.
8. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. (Июнь 1941 г. – 1945 г.). Документы и материалы. М.: Политиздат, 1970. 494 с.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. К.: Политиздат Украины, 1977.
10. Тридцатилетие Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Документы и материалы. М.: Политиздат, 1975. 64 с.
11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: в 3-х т. К.: Наукова думка, 1980.
12. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. Одесса: Маяк, 1970. 388 с.
13. Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов и материалов. Симферополь: Таврия, 1973. 494 с.
14. История второй мировой войны. 1939–1945. В 12 т. М.: Воениздат, 1974–1977.
15. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: в 6 т. К.: Політвидав України, 1974.
16. История СССР. С древнейших времён до наших дней. В 2-х сериях. В 12 т. Т.10. СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. М.: Наука, 1973. 782 с.
17. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). К.: Наукова думка, 1977. 535 с.
18. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск: Промінь, 1981. 326 с.
19. Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь: Таврия, 1981. 376 с.
20. Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса: Маяк, 1980. 327 с.
21. Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одесса: Маяк, 1981. 539 с.
22. Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь: Таврия, 1981. 278 с.
23. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. К.: Ін-т історії АН УРСР, 1971.
24. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. К., 1973. 26 с.
25. Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). К., 1973. 141 с.
26. Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1944 : автореф. дис. … доктора іст. наук. К., 1986. 32 с.
27. Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. К.: Наук. думка, 1983. 238 с.
28. Григорович Д. Ф. Идейно-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1983. 165 с.
29. Нем'ятий В. М. Вірність: З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Одеса: Маяк, 1973. 204 с.
30. Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. К.: Политиздат Украины, 1982. 230 с.
31. Немятый В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). К.: Знание, 1980. 62 с.
32. Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1980. 335 с.
33. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К.: Политиздат Украины, 1976. 223 с.
34. Партийное подполье: Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. М.: Политиздат, 1983. 352 с.
35. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). М., 1970. 323 с.
36. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, 1941–1944. К.: Наукова думка, 1984. 168 с.

37. Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р. К.: Наукова думка, 1970. 173 с.
38. Шамко Е. Н. Дорогами крымских партизан. Симферополь: Таврия, 1976. 143 с.
39. Шамко Е. Н. Партизанский лес: путеводитель. Симферополь: Таврия, 1975. 48 с.

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477:438):316.64
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.14

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ ЯК ФРОНТИР ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ

Нінічук Сергій,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0002-0452-9414

У представленій статті досліджується українсько-польське порубіжжя, яке стало своєрідним фронтиром двох націй, культур та ідентичностей. Тисячолітня історія сусідства українців та поляків увібрала у себе усі грані спільного співжиття на порубіжних землях, перетворившись у динамічну перехідну зону на межі двох націй/суспільств/держав/культур, котра є не просто лінією на карті, а являє собою колоритний та специфічний регіон, що увібрав у себе культурну та національну багатогранність обох народів, тим самим, увиразнюючи національні особливості.

Історично склалося так, що території де століттями зустрічалися та переплiталися культурні впливи націй, де поряд, або ж спільно, проживали різні народи, разом творячи історію регоіну, зокрема, і окремих держав загалом, отримали узагальнену назву пограниччя/порубіжжя. Саме порубіжні терени проживання націй найчастіше ставали предметом суперечок чи гострих кровопролитих конфліктів, переходячи у склад то однієї то іншої держави, які граничили між собою, стаючи своєрідним фронтиром із власною історичною пам'яттю, набором історичних міфів та суспільно-історичних стереотипів, із особливою (іноді, загостреною) ідентичністю.

На прикладі особливостей формування та трансформації історичної пам'яті українців та поляків у статті аналізуються міжнаціональні відносини на порубіжжі. Доведено, що історична пам'ять мешканців порубіжжя є, по-перше, виразним маркером ідентичності, а по-друге, досить чутливим елементом міжнаціональних взаємин.

Дослідження порубіжжя є, фактично, складовою регіоналістики – науки, котра нині є доволі популярною та активно розвивається. Водночас, представлена наукова розвідка є досить вузькою науковою проблемою локальної історії і покликана заповнити прогалини у вивчені історії пограничних українсько-польських територій.

Ключові слова: *історична пам'ять, українсько-польське порубіжжя, ідентичність, історичні міфи, культурна спадщина, історія, фронтир, міжнаціональні відносини, українці, поляки.*

Ninichuk Serhii. The Ukrainian-Polish border as a frontier of historical memory and identity

This article examines the Ukrainian-Polish borderland, which has become a kind of frontier between two nations, cultures and identities. The thousand-year-old history of Ukrainian-Polish coexistence has absorbed all aspects of shared life in the borderlands, transforming them into a dynamic transition zone on the border between two nations/societies/states/cultures, which is not just a line on the map, but represents a colourful and specific region that has absorbed the cultural and national diversity of both peoples, thereby emphasising national characteristics.

Historically, the territories where the cultural influences of nations met and intertwined for centuries, where different peoples lived side by side or together, creating the history of the region in particular and of individual states in general, have been given the general name of borderlands/frontiers. It was precisely the border areas where nations lived that most often became the subject of disputes or acute bloody conflicts, passing from one state to another, which bordered each other, becoming a kind of frontier with its own historical memory, a set of historical myths and socio-historical stereotypes, with a special (sometimes acute) identity.

Using the example of the formation and transformation of the historical memory of Ukrainians and Poles, the article analyses interethnic relations in the borderlands. It is proven that the historical memory of borderland residents is, first, a distinct marker of identity and, second, a rather sensitive element of interethnic relations.

The study of borderlands is, in fact, a component of regional studies – a science that is currently quite popular and actively developing. At the same time, the presented scientific research is a rather narrow scientific problem of local history and is intended to fill the gaps in the study of the history of the Ukrainian-Polish borderlands.

Key words: *historical memory, Ukrainian-Polish borderlands, identity, historical myths, cultural heritage, history, frontier, interethnic relations, Ukrainians, Poles.*

Узагальнена назву пограниччя/порубіжжя застосовують до терен де спільно проживали різні народи, разом творячи історію та культуру регоіну, де впродовж тривалих історичних періодів зустрічалися та переплiталися культурні впливи націй. Особливістю порубжних земель є те, що вони часто ставали предметом суперечок чи гострих кровопролитих конфліктів, переходячи у склад то однієї, то іншої держави, які граничили між собою. Як наслідок на порубіжжі тісно переплітаються історичні

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

міфи та суспільно-історичні стереотипи (частіше негативні), у націй, що проживають на порбужжі формуються окремі (часто суперечливо-протилежні) історичні пам'яті із власним набором національних героїв, історичних правд, тощо. Специфікою порубіжжя є і той факт, що тут поряд існують відмінні національні ідентичності (іноді в загостреній формі), і саме ідентичність, часто слугує виразним маркером окремішності націй.

Одним із перших ідентичності порубіжжя став досліджувати Ю. Лотман [2, с. 143], вважаючи, що прикордонні ідентичності зумовлені подвійною чи, навіть, потрійною семантикою, і тим самим, вчений щораз задавав нові горизонти розуміння ідентичності. У своїх працях Ю. Лотман розуміє кордон та порубіжжя, як принципову дуальність, що програмує механізми культурного семіозису [2].

Серед величезного розмаїття визначень поняття «ідентичність», автор найбільш близьким для себе вважає наступне: ідентичність – це усвідомлення людиною власної унікальності, самототожності та постійності, що охоплює цінності, переконання, соціальні ролі, життєвий та історичний досвід. Окрема людина і цілі покоління формуються впродовж життя через взаємодію з середовищем, подіями та включають відповіді на питання «хто я?» та «до якої групи я належу?». Основні типи включають особистісну, культурну, національну та історичну ідентичності. Історична пам'ять є одним із важливих чинників формування та трансформацій національної ідентичності.

Історично склалося так, що на порубіжжі часто виникали конфлікти пов'язані із приналежністю територій та земель, із спробами утвердження чи домінування однієї із націй та національними утисками іншої, фактично, території порубіжжя стали фронтиром двох націй, двох культур. Фронтир (від англ. frontier – кордон, прикордоння) – це динамічна перехідна зона на межі різних суспільств, культур або цивілізацій, що характеризується взаємодією, конфліктами та трансформаціями, а не просто лінійною межею. Це територія освоєння, контактів та культурного обміну.

Фронтир може виступати, щонайменше, у трьох значеннях: історичний, політичний та культурний. Поняття історичного фронтиру включає прикордонну зону, котра активно освоюється, де зустрічаються різні етноси, культури та способи життя. У випадку українсько-польського порубіжжя це переплетення різних релігій (православ'я та католицизму), укладення міжнаціональних шлюбів у яких підтримувалися і українські, і польські традиції, а мовна близькість сприяла глибшому розумінню та культурному взаємопроникненню.

Поняття політичного фронтиру, також притаманне для українського порубіжжя, адже політичний фронтир – це прикордонні області/регіони між ворогуючими/конкуруючими системами, буферна зона із високою нестабільністю. Лише історія XX століття для українсько-польських відносин стала важким та контраверсійним спадком, наприклад, українсько-польська війна 1918–1921 років, під час якої і українці, і поляки намагалися утвердити власну державність на одних і тих же теренах [5, с. 450–451], а війна за власну державність перетворила порубіжжні землі на предмет кривавого конфлікту. Як відомо, українці програли у цьому протистянні, а новоутворена Друга Річ Посполита, включивши до свого складу Західну Волинь та Східну Галичину, повела жорсткий наступ на українську національну культуру, мову, Православну Церкву, що виклкало спротив українців [11, с. 128–129]. Саме згадані моменти важким історичним спадком вкоренилися в українську національну пам'ять на порубіжжі, постаючи через образи польських осадників, через репресій проти українців у період пацифікації і .т.д.

Ще одним виразним прикладом політичного фронтиру для українсько-польського порубіжжя може слугувати міжнаціональний конфлікт між українцями та поляками, що розгорівся у роки Другої світової війни на Волині та в Галичині. Кривавий перебіг міжнаціонального протистояння не просто важким тягарем ліг на історичну пам'ять українців та поляків, але й породив чимало історичних міфів та суспільних стереотипів, які, попри десятиліття, пробовжують залишатися досить стійкими складовими національних історичних пам'ятей [8, с 53–55]. «Волинь'43» не просто один із найгостріших каменів у сучасних українсько-польських відносинах, але й дуже зручний предмет для маніпуляцій та інструментів у гібридній війні, що її нині веде Російська Федерація супроти України. Поняття політичного фронтиру, якраз у згаданому випадку, може слугувати хрестоматійним прикладом.

Повоєнні роки, що пов'язані із утвердженням радянської системи на теренах Західної України та ПНР, ще більше поглибили на порубіжжі відчуття буферної зони із високою нестабільністю. Депортаційні та переселенські акції в історичній пам'яті мешканців порубіжжя закарбувалися новими болючими шрамами, а збройна боротьба з УПА, яка тривала у повоєнні роки лише поглибила міжнаціональний розбрат [6, с. 159–161] і відчутя фронтиру, як динамічної перехідної зони на межі довох націй, що характеризується конфліктами та трансформаціями, а не просто лінійною межею, послилося багатократно.

На переконання автора, саме історична пам'ять про події першої половини та середини XX століття, на сьогодні, є домінуючими в історичній пам'яті українців та поляків, а на пробужжі ці пам'яттєві рани є особливо болючими, перерісши в культурну історичну травму.

Як зазначалося вище, вирізняють і поняття культурного фронтиру. Так от, культурний фронтир розпочинається із межі, за якою розпочинається невідоме: ознайомлення із культурою сусідів, прилучення до їхніх традицій, цінностей, світогляду. Українсько-польське порубіжжя є, також, яскравим прикладом культурного фронтиру, на якому не просто зустрічалися дві культури, але й творилася спільна культурна спадщина, яка, з одного боку, об'єднувала та зближувала два сусідні народи, а з іншого – увиразнювала національну окремішність та ідентичність.

Одним із наслідків формування культурного фронтиру на порубіжжі українців та поляків є багата спільна культурна спадщина. Однак і тут, свого часу, не обійшлося без конфліктів, адже часто траплялося так, що кожна із сусідніх націй вважала той чи інший культурний об'єкт є власною культурною пам'яткою, а у випадку, якщо такі пам'ятки знаходилися за межами держави виникало чимало конфліктів щодо опіки, відбудови/реставрації, користування архітектурним об'єктом [3, с. 39–40], тощо. У цьому сенсі лінійна межа культурного фронтиру (йдеться про кордони держав) часто породжувала претензії щодо територій, як от наприклад, поширені у польському суспільстві дискусії про «польськість Львова» [8, с. 77–79], які, доречі, із регулярністю постають у польському суспільному дискурсі, особливо в середовищі «кресов'яків».

І будучи, згідно визначення фронтиру, динамічною перехідною зоною на межі різних суспільств, культур або націй, українсько-польське порубіжжя, як фронтир просякнутий численними історичними стереотипами та міфами, неминуче вів до формування та побутування пам'яттєвих історичних та культурних травм. Такі травми в історичній пам'яті, як показали дослідження, постійно програються/прокручуються у колективній свідомості, на національному рівні і є, надвчайно, стійкими категоріями, а тому їх надзвичайно складно позбутися [7, с. 13].

Про культурну травму у прикордонних ідентичностях багато писав французький філосов П. Рікер [4], зокрема у праці «Пам'ять, історія, забуття». Так, вчений ствердував, що історичній пам'яті притаманними є не лише механіми повторення культурної травми, а й обов'язкова зацикленість на травматичних спогадах. Таку зацикленість людина не взмозі подолати сама, а лише за допомогою певної спільної колективної герменевтики [4, с. 217].

Уже із початку XXI століття поняття культурної травми дослідники тісно пов'язують із колективною національною ідентичністю (це особливо є характерним для порубіжних регіонів), що розуміється не лише як механізм побудови свого колекивного «культурного обличчя», але й як механізм культурного опопсердкування. Через цей механізм культурна травма виявляється, проголошується, і, що цікаво, як вважають вчені, виліковується, чи притамовується, оскільки, на думку дослідтників, вона не може бути остаточно подолана, принаймні на рівні одного-двох поколінь [7, с. 14]. Звідси і виникають генераційні теорії травми, у яких розглядаються культурні травми, властиві для тих чи інших поколінь.

Таким чином, можна ствердувати, що культурна історична травма є певною точкою розриву з колишнім досвідом задля того, щоби реалізувати позитивний сценаррій розвитку та змін. А тому, прикордонні ідентичності можуть та повинні стати новим полем діалогу та взаємодії, що дозволить переосмислити травматичний досвід українсько-польських відносин та збудувати новий дружній до відмінних ідентичностей світ. Враховуючи негативний багаж національних пам'ятей українців та поляків, що мешкають на проубіжжі, надзвичайно враховувати згадані вище моменти щодо подолання культурних пам'яттєвих травм.

Історична пам'ять українсько-польського порубіжжя, як уже зазначалося вище, рясно просякнута суспільно-історичними стереотипами, що побутують тут і є доволі стійкими. Саме на прикладі останніх, пропонуємо простежити трансформації історичної пам'яті на порубіжних земелях, візмімо до прикладу стереотипи товариства кресов'ян. На початку 90-х років XX століття, з моменту коли на політичній мапі Європи постають незалежні Республіка Польща та Україна, частина польського суспільства перебувала під впливом діяльності так званих «кресових» середовищ [8, с. 78]. Кресовяцькі осередки, головним чином, складали мешканці колишніх південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої, порубіжних земель, котрі вимушені були залишити свої місця проживання у роки Другої світової війни та у перші повоєнні роки (а зізміною державних кордонів, вони так і не повернулися на терени довоєнного проживання). До складу кресових товариств входили і нащадки (діти та онуки) згаданих переселенців, які вважали себе емоційно пов'язаними себе із «трагедією поляків Волині та Східної Галичини». Кресов'яни, часто, називали себе останніми із живих свідків історії «східних кресів» Другої Речі Посполитої, вважали обов'язковим засвідчити історичну правду про те, як жили і боролися поляки на цій землі. Просвітньо-патріотична праця для них була «зрозумілою», адже, за їхніми словами, «плеяда спеціалістів від пропаганди і брехні докладає всіляких старань, аби цю історичну правду стерти з пам'яті народу або абсолютно її змінити» [10, с. 3].

Представники української національно-демократичної думки, вважали предстаників кресов'яцьких середовищ, знаряддям частини політичних сил для «нацьковування поляків на литовців, українців та білорусів», принаймні, такої точки зору притримувався львівський історик Я. Дашкевич [1, с. 15].

Цитований вище львівський історик Л. Хахула стоїть на переконанні, що сильні сегменти можна пояснити і тим, що довоєнна «кресова» традиція зміцніла в епоху ПНР, коли саме лише походження зі «східних кресів» майже дорівнювало спротиву комуністичній системі. У суспільній свідомості «креси» функціонували як острівець автентичної Польщі, відмінної від комуністичної брехні. Кресов'яни, як і колишні вояки АК, для польської антикомуністичної опозиції становили надважливе підгрунтя національно-патріотичної діяльності [8, с. 79].

Проте, вже від початку істнування незалежної демократичної Польщі, частина колишньої опозиції відійшла від кресов'ян. І якщо діячі Комітету захисту робітників прагнули будувати демократичну і приязну до сусідів державу, то кресов'яни – прагнули відродження міжвоєнної Польщі. «Кресові» організації, з одного боку, переймалися правами за кордоном, а з іншого – емоційно, з погордою ставилися до сусідів. Серед найактивніших «національно-кресових організацій» була організація створена у 1991 році під назвою – Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів. А уже з наступного, 1992 року, згадане Товариство стало видавати часопис «На рубежі» («Na Rubieżu»). Саме на сторінках цього часопису, чи ненайбільше, ширяться негативні стереотипи про українців/українців-повстанців.

Варто акцентувати, що усі ці стереотипи напряму тісно пов'язані із пограничними теренами і є складовою політичного фронтиру українсько-польського порубіжжя. Дані стереотипи є, напрочуд, стійкими як демонструє досвід українсько-польських взаємин і неодноразово ставали причиною загострення міжнаціональних відносин. Адже, аналіз особливостей історичної пам'яті, досліджуваного регіону свідчить, що пам'яттєвий спадок періоду Другої світової війни є найбільш чутливим сигментом у двосторонніх взаєминах. Проведене дослідження, також, показало, що історична пам'ять мешканців порубіжжя виступає виразним маркером ідентичності.

Варто акцентувати і на тому факті, що лише у частини суспільства існує сприйняття чи несприйняття стереотипів, до того ж суспільно-історичні стереотипи мають здатність змінюватися, трансформовуватися у позитивний чи негативний бік. Автор статті погоджується із думкою низки дослідників про те, що усе «зло» від стереотипів полягає, навіть, не в тому, що вони пропонують фальшивий образ дійсності (спотворюють, викривляють історичну пам'ять), а радше в унеможливленні у зв'язку із ними, появи альтернативного бачення цієї дійсності [9, с. 128–129]. Досвід показує, що стереотипи не завжди помилкові і можуть містити в собі «зерна правди», а також правильно віддзеркалювати міжгрупові різниці.

Література:

1. Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії історії укаїнського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльності). *Український час.* 1991. № 1 (8). С. 11–35.
2. Лотман Ю. Непередбачувані механізми культури. К.: Дух і Літера, 2010. 233 с.
3. Притулюк В. Державна політика у сфері охорони культурної спадщини (на прикладі пам'яткоохоронної діяльності на Волині). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 38–42.
4. Рікер П. Пам'ять, історія, забуття. Київ. 2004. 728 с.
5. Стрільчук Л. Волинські «Просвіти» у боротьбі за національну ідею та українізацію православно церкви у 20-30-х роках ХХ століття: публічний резонанс, виклики та протидії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. P. 446–465.
6. Стрільчук, Л., Нінічук, А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 368 с.
7. Титар О. Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27 – 28 січня 2021 року).* Ужгород, 2022. С. 11–15.
8. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискусії про Україну. Львів, 2016. 304 с.
9. Caruth C. Listenihg to Trauma. Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience. Baltimore: John Hopkins University Press, 2014. 392 p.
10. Sprawozdaie z pierwszej sesji Ogólnopolskiego Seminarium Historii Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. *Na Rubiży*. 1992. № 1. s. 3.
11. Strilchuk L., Yarosh Ya.. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House "Helvetica", 2021. Issue 20. P. 127–135.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:323.13:316.647.6(=161.2)]:343.13“1970”
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.15

КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ПОБУТОВОГО ХАРАКТЕРУ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ДИСИДЕНТКИ ГАННИ МИХАЙЛЕНКО В 1970-Х РР.

Паска Ганна,
докторка філософії (PhD) за спеціальністю «Історія та археологія»,
наукова співробітниця Івано-Франківського краєзнавчого музею
ORCID ID: 0000-0003-3485-5392

Паска Богдан,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України і методики викладання історії
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

У статті досліджено кримінальні справи побутового характеру, які виступали одним із засобів боротьби радянського режиму проти дисидентки Ганни Михайленко у 1970-х рр. Джерельна база статті включає раніше засекречені документи відкритої проти правозахисниці кримінальної справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській області, а також збірку матеріалів «Діагноз КҐБ: шизофренія», у якій опубліковано інтерв'ю з нею та окремі документи з її справи. Автори ретельно аналізують передумови, перебіг і результати судових процесів проти Г. Михайленко в 1977 і 1979 рр. У роботі використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел для встановлення об'єктивної картини подій. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що окреслена проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення у сучасній українській історіографії. Автори роблять висновок про те, що активна участь Г. Михайленко у правозахисному русі в Одесі не могла залишатися поза увагою Комітету державної безпеки (КДБ). Порушені проти неї кримінальні справи 1977 р. і 1979 р. були використані радянськими спецслужбами як інструмент цілеспрямованого морального тиску на дисидентку, її репутаційної компрометації та дискримінації в суспільстві. Обидва провадження ініціювалися в період активізації правозахисного руху, зумовленого створенням Української Гельсінської групи (УГГ). Слідство в цих справах мало формалізований характер. У перебіг розслідувань здійснювалося безпосереднє втручання органів КДБ, зокрема через тиск і залякування свідків. Переслідування Г. Михайленко у 1970-х рр. стало основою для розгортання нової репресивної кампанії проти неї, що призвела до фабрикації кримінальної справи 1980 р. за суто політичними статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР і ув'язнення дисидентки в спеціальній психіатричній лікарні.

Ключові слова: *Ганна Михайленко, Українська Гельсінська група (УГГ), Комітет державної безпеки (КДБ), український правозахисний рух, український дисидентський рух, радянський режим, політичні репресії.*

Paska Bohdan, Paska Hanna. Criminal cases of a domestic nature as a method of the Soviet regime's struggle against dissident Hanna Mykhailenko in the 1970s

The article examines criminal cases of a domestic nature, which served as one of the means of the Soviet regime's struggle against dissident Hanna Mykhailenko in the 1970s. The source base of the article includes previously classified documents of a criminal case opened against the human rights activist from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) in the Odessa region, as well as a collection of materials "KGB Diagnosis: Schizophrenia", which publishes an interview with her and some documents from her case. The authors carefully analyze the prerequisites, course and results of the trials against H. Mykhailenko in 1977 and 1979. The work uses methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, and the method of comparing and contrasting information from various sources to establish an objective picture of events. The scientific novelty of the study lies in the fact that the outlined problem has not yet become the subject of full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The authors conclude that the active participation of H. Mykhailenko in the human rights movement in Odessa could not remain unnoticed by the Committee for State Security (KGB). The criminal cases initiated against her in 1977 and 1979 were used by the Soviet special services as an instrument of targeted moral pressure on the dissident, her reputational damage and discrimination in society. Both proceedings were initiated during the period of the activation of the human rights movement, caused by the creation of the Ukrainian Helsinki Group (UHG). The investigation in these cases was of a formalized nature.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

The KGB bodies directly intervened in the course of the investigations, in particular through pressure and intimidation of witnesses. The persecution of H. Mykhailenko in the 1970s became the basis for the launch of a new repressive campaign against her, which led to the fabrication of a criminal case in 1980 under purely political articles of the Criminal Code of the Ukrainian SSR and the imprisonment of the dissident in a special psychiatric hospital.

Key words: *Hanna Mykhailenko, Ukrainian Helsinki Group (UHG), Committee for State Security (KGB), Ukrainian human rights movement, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, political repression.*

Постановка проблеми. Одним із методів боротьби радянського режиму проти учасників українського дисидентського та правозахисного руху в 1970-х рр. була фабрикація кримінальних справ побутового характеру, які формально не мали політичної складової, але фактично виконували функції репресивних заходів. Такі методи переслідувань проти свідомої частини українців мали сприяти формуванню негативного образу дисидентів у суспільній свідомості та, щонайважливіше, уникнути небажаного розголосу під час судових процесів у середовищі громадськості й за кордоном. У цьому контексті показовим є приклад використання «побутових» судових розправ проти одеської дисидентки та правозахисниці Ганни Михайленко. Актуальність проблеми підсилюється відсутністю в українській історіографії комплексних наукових досліджень, які висвітлюють дисидентську та правозахисну діяльність Г. Михайленко.

Аналіз основних досліджень. Загальне становище українського дисидентського руху в 1970-х рр., його протистояння з радянським режимом, окремі аспекти діяльності Української Гельсінської групи (УГГ) висвітлюються в узагальнюючих працях Г. Касьянова [10], А. Русначенка [13], Ю. Данилюка й О. Бажана [6], Б. Захарова [9]. Специфіку й особливості руху опору радянському режиму на Півдні України простежено у статті Ю. Зайцева [8]. Дослідник Я. Секо виділив ключові етапи діяльності УГГ протягом 1976–1988 рр. [15]. У статтях Б. Паски висвітлено реакцію радянського режиму на створення цієї правозахисної організації, а також специфіку використання КДБ судових та позасудових репресивних методів для переслідування її учасників [12; 16]. Короткі біографічні нариси про учасницю гельсінського руху Г. Михайленко наявні в енциклопедичному довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990» [14], а також на сайті Харківської правозахисної групи [11]. Тим не менше, використання КДБ побутових справ проти дисидентки ще не ставало предметом вивчення в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті виступили раніше засекречені матеріали кримінальної справи проти Г. Михайленко, яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Одеській обл., а також збірка «Діагноз КҐБ: шизофренія», у якій опубліковано інтерв'ю дослідника Ю. Зайцева з правозахисницею та окремі документи з її кримінальної справи [7].

Мета статті – всебічний та комплексний аналіз двох кримінальних справ побутового характеру, які виступали засобом приглушення громадської активності дисидентки Ганни Михайленко у 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Ганна Михайленко (1929–2015) – перекладачка, дисидентка, учасниця правозахисного руху, неоголошена членкиня Української Гельсінської групи (УГГ). У 1951 р. внаслідок договору між СРСР і Польщею про обмін територіями була переселена з рідного с. Михновець Стрілківського району Дрогобицької обл. (воно було передано польській стороні) у с. Агафіївку Любашівського району Одеської області. У 1964 р. переїхала в Одесу, де долучилася до українського дисидентського руху. У 1971 р. познайомилася із Ніною Строкатою-Караванською [7, с. 22–23, 27].

У 1970-х рр. вона спільно з національно свідомими одеситами Ганною Голумбієвською, Василем Барладяну, Оленою Даніелян, Леонідом і Валентиною Сірими та ін., сформувала в Одесі неофіційну правозахисну групу. Учасники групи 5 грудня 1976 р. вийшли на протест до пам'ятника Пушкіну на Приморському бульварі, маючи інформацію, що в цей день у Москві мала відбутися схожа акція протесту російських дисидентів. Також Г. Михайленко організовувала в Одесі покладання квітів до пам'ятника Т. Шевченку. Такі акції відбувалися 9 березня у день народження поета і 22 травня – в день його перепоховання у Каневі [7, с. 32].

У травні 1972 р. вона разом із друзями-одеситами протестувала під судом під час процесу Ніни Строкатої-Караванської, Олекси Різниківа й Олекси Притики [8, с. 427]. У 1975–1976 рр. виступила проти переслідувань та арешту одеського дисидента Леоніда Тимчука, засновника Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, якого радянські спецслужби намагалися притягнути до кримінальної відповідальності за звинуваченням у хуліганстві. Зокрема, вона разом із однодумцями блокувала прокуратуру, влаштовувала пікети, писала заяви протесту, наслідком чого стало звільнення Л. Тимчука на поруки. З метою уникнення провокацій дисидентка також супроводжувала його під час викликів на допити, оскільки на вулиці за ним постійно стежили невідомі особи (очевидно, завербовані КДБ) [2, арк. 224–228; 4, арк. 249; 7, с. 31].

Згодом відстоювала інтереси мистецтвознавця Василя Барладяну – учасника правозахисного руху в Одесі, затриманого каральними органами в березні 1977 р. У червні цього ж року його було засуджено до трьох років позбавлення волі у колоніях загального режиму за ст. 187, ч. І КК УРСР[1]. Під час ув'язнення у В. Барладяну розвинулася гіпертонія та інші супутні захворювання. Тому Г. Михайленко разом із його дружиною Валентиною неодноразово зверталася з клопотаннями та колективними заявами до вищих органів влади, інформуючи про ненадання в'язню належної медичної допомоги та вимагала його дострокового звільнення за станом здоров'я [2, арк. 248–250 зв; 4, арк. 33, 249; 7, с. 31]. Окрім цього, вона надавала матеріальну підтримку репресованим, надсилаючи продуктові посилки та грошові перекази політв'язням, зокрема Стефанії Шабатурі, Івану Світличному, В. Барладяну, Л. Тимчуку та ін. [4, арк. 249]. Наприкінці 1970-х рр. Г. Михайленко за доручення київської дисидентки Оксани Мешко, активної учасниці УГГ, виготовляла рукописні документи, що стосувалися фактів порушення прав людини в СРСР [2, арк. 268].

Громадська та політична діяльність Г. Михайленко, а також її відмова в 1977 р. від співпраці з КДБ призвели до переслідувань та фабрикації кримінальних справ побутового характеру. Першу справу проти дисидентки було інспіровано в 1977 р. – нібито за побиття учнів середньої школи № 1, у якій вона працювала на посаді бібліотекарки. Провадження відкрито 20 травня цього року на основі матеріалів адміністрації навчального закладу. Дії обвинуваченої кваліфіковано за ст. 107, ч. ІІ КК УРСР[2] [3, арк. 68–69].

Ще перед порушенням цієї кримінальної справи, Г. Михайленко у травні 1977 р. намагалися притягнути до відповідальності за значну нестачу бібліотечних книг, пов'язану з пограбуванням закладу освіти. Ні директор школи, ні міліція не погодилися скласти акт про крадіжку. З ініціативи адміністрації школи було створено комісію задля перевірки обліку книг та вжиття відповідних заходів. Частково перекривши власними книгами нестачу викраденої літератури, Г. Михайленко тоді уникнула кримінального переслідування [7, с. 40–41].

Аби протистояти безпідставним звинуваченням, Г. Михайленко систематично надсилала скарги та заяви до вищих владних інстанцій. Зокрема, 2 червня 1977 р. вона підготувала скаргу прокурору УРСР Федору Глуху, де йшлося про те, що працівники обласної прокуратури Чорнобай і Сандульська, а також співробітник одеського відділу КДБ Ковалевич причетні до фабрикації кримінальної справи по звинуваченню її у побитті школярів. Останній, за словами Г. Михайленко, погрожував «вимести [її] мітлою зі школи», не маючи на це жодних законних підстав. На думку правозахисниці, причиною переслідувань з боку КДБ став захист нею інтересів дисидента Л. Тимчука, якого у 1975 р. теж намагалися засудити за надуманими звинуваченнями. Вона просила прокурора вислати в Одесу свого представника для розслідування цієї ситуації і вжити заходів для припинення безпідставних переслідувань органами держбезпеки, які мали безпосередній вплив на перебіг слідства [2, арк. 243–247].

У цій скарзі Г. Михайленко також інформувала прокурора Ф. Глуха про подію, яка трапилася з нею кількома роками раніше та не була належно розслідувана з огляду на втручання КДБ. 14 квітня 1973 р. у дворі школи на дисидентку напала група школярів, які, за її свідченнями, перебували у стані наркотичного сп'яніння. Після зробленого зауваження щодо заборони куріння під час навчального процесу підлітки завдали їй тяжких тілесних ушкоджень, що стало причиною її звернення по медичну допомогу. Попри подану заяву, ані прокуратура Іллічівського району м. Одеси, ані міліція не вжили заходів для притягнення винних до відповідальності. Відсутність належного реагування з боку правоохоронних органів Г. Михайленко пов'язувала з вказівками КДБ. Про зазначений вище інцидент вона також повідомляла в заяві на адресу народного суду Іллічівського району м. Одеси від 10 листопада 1977 р. [2, арк. 215–216, 243–247].

Постановою слідчого від 29 червня 1977 р. справу про побиття дітей закрили через відсутність у діях обвинуваченої складу злочину. Однак 8 липня цього ж року рішенням прокурора Іллічівського району м. Одеси цю постанову було скасовано, а справу відправлено на додаткове розслідування [2, арк. 243–247]. Г. Михайленко інкримінували побиття дев'яти учнів, що слугувало формальним обґрунтуванням кримінального переслідування [3, арк. 71].

Під час допитів 30 травня і 28 липня дисидентка своєї вини не визнала, стверджувала, що дітей ніколи не била, а кримінальна справа, відкрита за ст. 107, ч. ІІ КК УРСР, є інспірованою радянськими спецслужбами, які «самі порушують закон, а роблять вигляд, що стоять на його сторожі». Зазначала, що в СРСР «мають місце переслідування громадян за їхні переконання». Крім того, у письмових показах

1 Поширювання завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад.

2 Умисне нанесення удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю.

детально охарактеризувала свої відносини з тими учнями, яким нібито завдавала тілесних ушкоджень. Вона писала, що директорка школи проводила з ними індивідуальні бесіди, під час яких схиляла їх до надання свідомо неправдивих свідчень. В обмін на такі покази школярам обіцяли сприяння у складанні іспитів. Крім того, зазначені учні відзначалися систематичними порушеннями дисципліни й незадовільною поведінкою у навчальному закладі, що об'єктивно викликало сумніви щодо достовірності їхніх свідчень [2, арк. 253–254, 258–265; 3, арк. 69].

1 серпня 1977 р. Г. Михайленко надіслала скаргу першому секретарю Одеського обкому КПУ М. Кириченкові. У ній вона висловлювала незадоволення поведінкою окремих співробітників КДБ, які спільно з прокурором Іллічівського району Глобою та директором середньої школи № 1 Ганною Николенко сфабрикували проти неї кримінальну справу [2, арк. 251–252].

У заяві від 24 серпня цього ж року, адресованій прокурору Одеси Арнаутову та прокурору УРСР Ф. Глуху, Г. Михайленко характеризувала директора школи як «нездібного керівника». За її словами, Г. Николенко не володіла належними управлінськими якостями, внаслідок чого у навчальному закладі панувала атмосфера недисциплінованості як серед учнів, так і серед педагогічних працівників. Фактичне керівництво школою здійснювала заступниця директора Розалія Розова, яка, за словами Г. Михайленко, спільно зі своїми однодумцями вдавалася до внутрішніх інтриг з метою усунення від роботи небажаних співробітників. Г. Михайленко стверджувала, що негативне ставлення до неї у колективі було зумовлене її національною позицією. Водночас, з огляду на хронічні захворювання – бронхіальну астму, серцево-легеневі патології та онкологію, – вона перебувала у стані постійної фізичної слабкості, що, за її твердженням, унеможливлювало вчинення нею фізичного насильства щодо старшокласників. У цій заяві Г. Михайленко вимагала вжити ряд заходів, щоб покарати наклепників, припинити антиконституційні переслідування українців і української мови у цій школі [2, арк. 229–239]. 14 вересня 1977 р. у заяві на ім'я заступника прокурора Одеської області Г. Михайленко висловила різке незадоволення впливом КДБ на хід слідства. Просила долучити до справи заяви батьків, які давали їй позитивну характеристику. Ці заяви знаходилися у секретаря Іллічівського райкому Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) Л. Сорокіної і не бралися до уваги слідством [2, арк. 213–214].

З метою цілеспрямованої дискредитації Г. Михайленко серед громадськості Одеси 23 жовтня 1977 р. у газеті «Прапор комунізму» було опубліковано замовну статтю під назвою «…В ком совесть не чиста», авторкою якої була кореспондентка Тамара Проценко. У публікації поширювалися відомості про нібито побиття дітей обвинуваченою, а зміст інтерв'ю подавався у спотвореному вигляді. За допомогою емоційно забарвлених висловлювань у читачів формувався негативний образ Г. Михайленко, зокрема: «А коли мова заходить про потерпілих, очі спалахують злобою, із її уст ллються далеко не педагогічні слова». Водночас у статті згадувалося про анонімні телефонні дзвінки з погрозами, які нібито надходили до редакції газети від її імені напередодні публікації матеріалу, що додатково посилювало ефект публічного осуду дисидентки та мало відіграти важливу роль під час суду [4, арк. 249].

10 листопада цього ж року відбувся суд над Г. Михайленко. За вироком кримінальну справу було закрито відповідно до указу президії Верховної Ради СРСР від 4 листопада 1977 р. «Про амністію у зв'язку з 60-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції» [3, арк. 70–71]. Зі слів Г. Михайленко, напередодні суду вчителі ходили по домівках учнів школи та скликали батьківські збори, під час яких змушували батьків відмовлятися від своїх підписів на підтримку дисидентки. Тому на суд майже не було викликано свідків захисту [2, арк. 217–223; 7, с. 102–105]. У інтерв'ю досліднику Ю. Зайцеву (записаному 5–6 серпня 1997 р.) Г. Михайленко розповідала, що допомогли їй потрапити під амністію перший заступник прокурора і начальник слідчого відділу обласної прокуратури Леонард Бухтіяров та прокурор з кримінального відділу Анатолій Мудров, які свідомо затягували розгляд справи і не піддавалися тиску з боку КДБ [7, с. 42].

Після звільнення зі шкільної бібліотеки 26 червня 1977 р. Г. Михайленко відмовляли у прийнятті на роботу, а якщо і оформляли – то на тимчасовій основі. До відкриття другої кримінальної справи побутового характеру у серпні 1979 р. вона змінила щонайменше три місця роботи. 18 січня 1979 р. хтось зі знайомих запропонував дисидентці роботу на Одеському міжгалузевому підприємстві залізничного транспорту [4, арк. 2]. Напередодні вторгнення СРСР в Афганістан цей завод виконував об'ємні військові замовлення, виготовляв тягачі для ракет і фургони для систем зв'язку [7, с. 43].

Працюючи на підприємстві, Г. Михайленко систематично зазнавала провокацій із боку окремих працівників, які часто перебували в стані алкогольного сп'яніння. Їм було дано вказівку провокувати свою колегу на конфлікти, щоб дискредитувати та в майбутньому мати змогу притягнути до відповідальності. Вони в сусідній із Г. Михайленко кімнаті демонстративно грали в доміно, голосно розмовляли, стукали по столах, створюючи умови, що унеможливлювали нормальну працю. Як згадувала

дисидентка, «після тієї роботи боліла кожна клітинка мозку». На її зауваження припинити шум вони не реагували. Якогось разу Г. Михайленко забрала в них доміно, за що їй викрутили руку, а після – написали заяву про нібито образи на їх адресу [7, с. 44].

Важливим джерелом для дослідження подальших репресивних намірів радянських спецслужб є заява Г. Михайленко, адресована ідеологічному відділу ЦК КПУ від 11 січня 1978 р. У ній наводяться міркування, що свідчать про усвідомлення дисиденткою загрози подальших переслідувань. Зокрема, вона зазначала: «По багатьох признаках я відчуваю, що над моєю головою висить нова кримінальна справа, яка буде сфабрикована краще, ніж попередня [2, арк. 217–223; 7, с. 102–105].

Упродовж 1978–1979 рр. щодо Г. Михайленко органи КДБ почали здійснювати комплекс заходів оперативного та попереджувально-профілактичного характеру, що мали стати підґрунтям для активізації подальшого репресивного тиску [12, с. 121]. 15 березня 1978 р. у квартирі Миколи Буйненка, з яким вона познайомилася у березні 1977 р. під час вшанування пам'яті Т. Шевченка біля його пам'ятника, було проведено обшук. У його результаті вилучено книгу Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», яку, за словами М. Буйненка, він отримав саме від Г. Михайленко [5, арк. 110]. 21 квітня 1978 р. органи КДБ пред'явили дисидентці офіційне застереження за нібито поширення нею «ідейно шкідливої» літератури. У письмовому поясненні на ім'я начальника одеського управління КДБ вона заперечувала факт передачі зазначеної книги [5, арк. 44–45 зв]. За її словами, М. Буйненко придбав «Архіпелаг ГУЛАГ» на базарі, але під тиском спецслужб був змушений сказати, що отримав її від Г. Михайленко [1, арк. 205].

13 липня 1978 р. у її квартирі було проведено обшук і вилучено 122 документи: листи від В. Барладяну, С. Шабатури, телеграми, протестні заяви, ніж (як холодну зброю) тощо. Ці матеріали у травні 1980 р. були приєднані до третьої кримінальної справи, відкритої проти дисидентки [4, арк. 94–96]. Після незаконного обшуку Г. Михайленко зверталася зі скаргою до прокуратури Одеської області. У відповідь 31 серпня 1978 р. їй було повідомлено, що нібито працівники міліції допустили помилку, порушивши окремі норми процесуального кодексу, за що отримали строге попередження. У той же час дисидентці повідомляли, що під час обшуку вилучили літературу «ідейно-ворожого змісту, у зв'язку з чим Вас неодноразово попереджали про відповідальність…» [7, с. 120].

На 1979 р. припав пік боротьби радянського режиму з українським правозахисним рухом. Почастішали провокації, фабрикувалися суто кримінальні справи, здійснювалися побиття членів УГГ, під час обшуків підкидалися незаконні речі тощо [9, с. 132; 10, с. 207]. Цілком імовірно, що проти Г. Михайленко, яка неофіційно брала участь у діяльності УГГ, застосовувалися схожі методи залякування. Дивним видається той факт, що 29 липня 1979 р. вона потрапила у лікарню із забоєм голови та струсом мозку. В історії хвороби зазначено, що тілесні пошкодження були завдані їй сусідом і призвели до тимчасової втрати свідомості. Виписали правозахисницю з лікарні 7 серпня, а через три дні проти неї було порушено другу кримінальну справу [4, арк. 79–79 зв]. У своєму інтерв'ю Ю. Зайцеву Г. Михайленко розповідала про численні провокації з боку КДБ – переслідування на вулиці, побиття та, щонайменше, дві спроби вбивства у власній квартирі невідомими кримінальними злочинцями [7, с. 38–39].

10 серпня 1979 р. народним судом Ленінського району м. Одеси щодо Г. Михайленко було відкрито кримінальне провадження за ст. 126 КК УРСР[3]. Підставою для її відкриття була заява працівника Одеського міжгалузевого підприємства залізничного транспорту Володимира Щенявського, який стверджував, що в робочий час зазнавав від неї образ і принижень. Згодом В. Щенявський подав ще одну заяву, у якій звинуватив колегу в поширенні за місцем його проживання свідомо неправдивих відомостей про нього та просив притягнути дисидентку до відповідальності за наклеп. На підставі цієї заяви проти Г. Михайленко було порушено ще одну справу за ст. 125 ч. I КК УРСР[4], яку об'єднали із відкритою раніше. У відповідь на це Г. Михайленко 29 серпня 1979 р. звернулася до суду із зустрічною скаргою на В. Щенявського і просила притягнути його до відповідальності за ст. 107, ч. I та ст. 126 КК УРСР [3, арк. 60–62].

11 вересня 1979 р. у відкритому судовому засіданні було розглянуто кримінальні справи щодо Г. Михайленко та В. Щенявського. За результатами їх розгляду вину підсудної доведено та призначено покарання у вигляді одного року виправних робіт зі стягненням 20 % її заробітної плати на користь держави. У той же час В. Щенявського суд виправдав. Вирок суду ухвалою судової колегії у кримінальних справах Одеського обласного суду від 19 жовтня 1979 р. було залишено без змін [3, арк. 62, 65]. Дисидентка вважала своє засудження політичним замовленням каральних органів.

3 Образа, тобто умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі.

4 Наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу.

Каральні органи прагнули відлучити Г. Михайленко від доступу до оборонного підприємства. Тому 1 листопада 1979 р. під значним тиском вона змушена була звільнитися з роботи та перейшла працювати на посаду старшої комірниці на склад Одеського заводу ковальсько-пресових автоматів. На цьому підприємстві в подальшому, напередодні свого третього арешту в лютому 1980 р., Г. Михайленко переховувала частину заборонених документів, зокрема, телеграми від О. Мешко [7, с. 38–39]. Зрештою, на початку 1980 р. КДБ розпочав проти Г. Михайленко відкриті політичні переслідування – пущено в хід третю кримінальну справу вже за політичною ст. 62, ч. І КК УРСР[5]. Суд виніс вирок про примусове лікування дисидентки у Казанській психіатричній лікарні спеціального типу, де вона провела 7 років [14, с. 490].

Таким чином, активна участь Г. Михайленко у правозахисному русі в Одесі не могла залишатися поза увагою органів КДБ. Порушені проти неї кримінальні справи 1977 р. і 1979 р. були використані радянськими спецслужбами як інструмент цілеспрямованого морального тиску на дисидентку, її репутаційної компрометації та дискримінації в суспільстві. Обидва провадження ініціювалися в період активізації правозахисного руху, зумовленого створенням УГГ. Слідство у цих справах мало формалізований характер. У перебіг розслідувань здійснювалося безпосереднє втручання органів КДБ, зокрема через тиск і залякування свідків. Переслідування Г. Михайленко у 1970-х рр. стало основою для розгортання нової репресивної кампанії проти неї, що призвела до фабрикації кримінальної справи 1980 р. за суто політичними статтями КК УРСР і ув'язнення дисидентки в спеціальній психіатричній лікарні..

Перспективними напрямами подальшого дослідження проблеми є аналіз третьої кримінальної справи проти Г. Михайленко 1980 р. і вивчення практики використання каральної психіатрії як одного з методів боротьби з інакодумством на території УРСР.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) в Одеській обл. Спр. 16260-п Кримінальна справа № 256 щодо Михайленко Ганни Василівни, яка здійснила суспільно-небезпечну дію, передбачену ст. 62, ч. 1 КК УРСР. 20 лютого 1980 р. – 19 вересня 1980 р. Т. 2. 215 арк.
2. ГДА СБУ в Одеській обл. Спр. 16260-п. Т. 3. 269 арк.
3. ГДА СБУ в Одеській обл. Спр. 16260-п. Т. 4. 284 арк.
4. ГДА СБУ в Одеській обл. Спр. 16260-п. Т. 5. 249 арк.
5. ГДА СБУ в Одеській обл. Спр. 16260-п. Т. 6. 205 арк.
6. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
7. Діагноз КҐБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / Вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 240 с.
8. Зайцев Ю. Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х –1980-ті роки): Одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Випуск 24. С. 413–434.
9. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.
11. Овсієнко В. Михайленко Ганна Василівна. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи.* 2005. URL: https://museum.khpg.org/1120818672. (дата звернення: 26.01.2026).
12. Паска Б. Судові репресії Комітету державної безпеки проти Української Гельсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.). *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис Галичина*. 2025. Том 38. С. 119–129. DOI: https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129.
13. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х–початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
14. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник : 2-ге видання. Київ : Смолоскип, 2012. 896 с.
15. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2012. Випуск 1. С. 142–149.
16. Paska B. The State Security Committee`s use of extrajudicial repression against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979). *Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* Issue 53. Vinnytsia: VSPU, 2025. 74–83. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-74-83/.

Дата першого надходження статті до видання: 20.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

5 Антирадянська агітація і пропаганда.

УДК 726.1/7 (477.82)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.16

АКТОВІ КНИГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ, ПРАВОВОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI–XVIII СТОЛІТТЯ

Петрович Валентина,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-0407-0471

Актові книги – писемні пам'ятки, продукт канцелярського діловодства, які необхідно розглядати передусім у джерелознавчому аспекті як пам'ятки, що є носіями ретроспективної архівної інформації та мають фундаментальне значення для вивчення інституційної, правової, соціально-економічної історії України XVI–XVIII століття. Їх поява зумовлена практикою середньовічного діловодства, що передбачала записування текстів більшості документів, виданих від імені правителя. Актові книги в різний час називалися по-різному – залежно від установи, в якій вони продукувалися, від мови, якою велися, та правового поля, в якому діяли. З кінця XV ст. було введено записування в актові книги документів за тематичним принципом. Варто зауважити, що генеза актових книг безпосередньо пов'язана з генезою судово-адміністративних установ.

Дана тематика неодноразово привертала до себе увагу дослідників. У статті підкреслено вагомість дослідження даної проблематики, що стосується історії заснування та діяльності Київського архіву давніх актів. З'ясовано, що саме на основі актових книг було утворено Київський архів давніх актів. Доведено, що створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилося на розвитку історичних досліджень українських учених, а головне – на роботі Київської археографічної комісії.

Джерельну базу наукової розвідки склали архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, де найціннішу частину документального зібрання складають актові книги судово-адміністративних і станових установ Правобережної України – гродських, земських, підкоморських, конфедератських судів, магістратів і ратуш. Показано, що в актових книгах зосереджені документи, у яких відображено соціально-економічний, політичний розвиток Правобережжя за період з початку XVI ст. до кінця XVIII століття.

Ключові слова: *актова книга, архівна інформація, судово-адміністративні установи, Київська археографічна комісія, Київський архів давніх актів.*

Petrovich Valentina. Act books as a source for the study of institutional, legal, socio-economic history of Ukraine XVI–XVIII century

Act books are written monuments, a product of clerical record keeping, which must be considered primarily in the source study aspect as monuments that are carriers of retrospective archival information and are of fundamental importance for the study of the institutional, legal, socio-economic history of Ukraine in the sixteenth-eighteenth centuries. Their appearance is due to the practice of medieval office work, which involved writing down the texts of most documents issued on behalf of the ruler. Act books were called differently at different times – depending on the institution in which they were produced, on the language in which they were kept, and the legal field in which they operated. From the end of the XV century. Entry of documents in the act books on a thematic principle was introduced. It is worth noting that the genesis of act books is directly related to the genesis of judicial and administrative institutions.

This topic has repeatedly attracted the attention of researchers. The article emphasizes the importance of the study of this problem, which concerns the history of the foundation and activities of the Kyiv Archive of Ancient Acts. It was found out that it was on the basis of the act books that the Kyiv Archive of Ancient Acts was formed. It is proved that the creation of the archive contributed to the preservation of many historical materials and had a positive impact on the development of historical research of Ukrainian scientists, and most importantly – on the work of the Kyiv Archeographic Commission.

The source base of scientific intelligence was made up of archival materials of the Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv, where the most valuable part of the documentary collection is made up of the act books of judicial-administrative and state institutions of the Right-Bank Ukraine – Grodno, Zemstvo, Podkomorsky, Confederate courts, magistrates and town halls. It is shown that the act books contain documents that reflect the socio-economic, political development of the Right Bank for the period from the beginning of the sixteenth century. to the end of the eighteenth century.

Key words: *aktova Kniga, archival information, judicial and administrative institutions, Kyiv Archeographic Commission, Kyiv Archive of Ancient Acts.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Актові книги – узагальнена назва для книжкової документації судово-адміністративних установ, які діяли протягом XV–XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства (після 1569 р. – Речі Посполитої) [9, с. 12–13]. Вони були формою діловодства у гродських, земських і підкоморських судах, а також апеляційних інстанціях, зокрема у Головному Люблінському трибуналі. Також актові книги велися і в усіх інших установах, що виконували судові функції: магістратах і ратушах, каптурових судах, судах конфедерацій, прикордонних комісіях тощо. Актові книги мали і церковні суди [16, с. 21].

Генезис актів в Україні остаточно не з'ясований. Для появи актових книг на території України мало значення виникнення даної форми діловодства в трьох центрах: італійському, північно-німецькому та чесько-моравському [3, с. 135–136]. Проте, існує припущення, що книги як форма діловодства виникла на місцевому ґрунті й могли існувати вже в Галицько-Волинському князівстві. Офіційно їх запроваджено на землях Західної України внаслідок судової реформи 1435 р., на Правобережній Україні – Другим Литовським Статутом 1566 р. при усіх шляхетських судах [16, с. 22].

Актові книги – це документальні пам'ятки, в яких досить детально відображені важливі події вітчизняної історії. Вони слугують найбагатшим матеріалом для вивчення приватного та громадського життя, змін у державному та судовому устроях, урядових розпоряджень й приватних справ шляхти, нападів татар, утворення козацтва, розвитку ремесел і промислів, побуту міст і сіл, релігійної боротьби. Відображені в актових книгах сторінки соціально-економічного та політичного розвитку дають можливість дослідникам вирішувати чимало важливіших питань минулого життя України [6, с. 3–4].

На основі актових книг було утворено Київський архів давніх актів, хоча спроби описувати книги відомі ще до його створення [14, с. 121]. У 1843 р., при обстеженні архівів приватних осіб, церков, монастирів Правобережної України, виконуючий обов'язки екстраординатора професор Університету св. Володимира В. Домбровський, зібрав і відправив до Києва для майбутньої Археографічної комісії близько 80 книг та окремих документів. У своїх рапортах він уперше вказав на актові книги як на найцінніше історичне джерело й зробив спробу класифікувати їх [4, с. 40–41]. Професор Київського університету М. Іванишев вивчав родові поміщицькі архіви Сангушків у Заславлі та Потоцьких у Тульчині. Згодом частина виявлених ним документів XIV–XVIII ст. опинилися в Київському центральному архіві давніх актів – першому державному архіві на території України, що входила до складу російської імперії. Тільки за два перших роки – 1852–1854, в новому архіві було зібрано 5 838 актових книг [17, арк. 1–64].

Створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилося на розвитку історичних досліджень українських учених, а головне – на роботі Київської археографічної комісії. До заснування архіву комісія друкувала перше серійне видання «Пам'ятки», переважно за матеріалами приватних архівів, доступ до яких був досить обмеженим [4, с. 51, 57]. Зі створенням архіву було розроблено план систематичного видання документів у новій серії – «Архів Південно-Західної росії», що поділялося на 8 частин, кожна з яких присвячувалася певній темі. Київська археографічна комісія опублікувала 35 томів за матеріалами Київського центрального архіву давніх актів. Майже всі співробітники архіву брали участь у виявленні, відбиранні, копіюванні, археографічному опрацюванні актових документів до видання [11, с. 65].

Завідувач архіву І. Каманін у звіті за 1912 р. повідомляв, що видрукувано описи до 70 книг (60 брошур), 4 – дозволено до друку, 117 – друкується, 54 – підготовлено до друку. Перша світова війна завадила здійсненню цих намірів. Загалом із 1869 р. було видрукувано описи лише до 79 книг [18, арк. 24].

До вивчення актових книг у різін часи зверталися такі видатні історики, як М. Максимович, В. Антонович, В. Мякотін, О. Левицький , М. Володимирський- Буданов, М. Каманін, М. Грушевський, В. Романовський. У своїх наукових працях, присвячених історії козацтва, селянським рухам, історії міст і розвитку права тощо, вони використовували актовий матеріал [2, с. 35].

XX ст. стало для актових книг згубним через війни, знищення й пограбування. Зрештою книги земських, гродських і підкоморських судів Правобережної України відклалися у фондах Центрального державного історичного архіву в місті Києві. Кількісні показники цього зібрання актових книг, які хронологічно охоплюють XVI – першу половину XVII ст., такі: 524 гродських книги, 179 земських книг, 11 книг актів підкоморських та інших судів. Найзначніший серед них фонд 25 – Луцький гродський суд, який складають 265 актових книг [8, с. 77].

Метою роботи є з'ясування діяльності Київської археографічної комісії щодо дослідження актових книг і показати їх роль та значення для вивчення інституційної, правової, соціально-економічної історії України XVI–XVIII століть.

Усі актові книги стосуються території Київського, Волинського, Брацлавського та Подільського воєводств. Їх можна поділити на декілька груп за мовною ознакою, тому що в різні роки вони писалися українською, польською, вірменською та єврейською мовами. У багатьох книгах трапляється поєднання декількох мов, які хронологічно розподіляються: за часів литовського панування й до XVI ст. документи писалися виключно українською мовою. З другої половини XVII ст. все більше з'являється документів польською мовою, а в XVIII ст. польська та латинська мови стають панівними в судовому діловодстві, тому книги українською мовою трапляються тільки як виняток наприкінці XVIII століття. Вірменська мова використовувалася у діловодній документації вірменського магістрату в Кам'янці [7, с. 30].

Особливу цінну збірку склали актові книги, насамперед, земських і гродських судів, що розглядали цивільні та карні справи шляхти. Актові книги земських судів є цінним історичним джерелом, яке розкриває різні аспекти історії Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX століття. У першу чергу вони є важливими для вивчення соціально-економічної історії регіону.

В актові книги вписували запродажні, заставні, орендні контракти на маєтки. Складовими частинами цих документів часто були інвентарі маєтків та описи нерухомого та рухомого майна. Зазвичай інвентарі та описи укладалися в присутності судових урядників або ж ними самими, що свідчило про їх відповідність реальному стану речей. В інвентарях міститься інформація про відробіткові, натуральні та грошові повинності селян, чиншової шляхти та міщан, про громадську селянську адміністрацію в панських маєтках, про селян-ремісників та їх становище. Заставні та орендні контракти дозволяють детально з'ясувати питання про непряму ренту, яку дідичі отримували з маєтків, а саме: маєткові монополії (винокуріння, продаж алкогольних напоїв, мливо збіжжя в млинах та ін.). Окрім того, інвентарі є цінним джерелом для вивчення родоводів селян, чиншової шляхти та міщан [12, с. 83]. Є також актові книги підкоморських судів, які вирішували спірні питання шляхти за земельні володіння. Згодом до актових книг почали записувати не тільки судові справи, а інші приватно-правові акти, у такий спосіб надаючи їм юридичної сили. Саме тому судові акти завжди були доступні для вписування потрібних документів суспільного або державного значення: королівські грамоти, привілеї, ухвали сеймів, конституції, установи про податки та мита, переписи військових земських ополчень, люстрації, ревізії та інвентарі, скарги позивачів і відповідачів, особисті та корпоративні заяви, протести й повідомлення, постанови конфедерацій [7, с. 30]. Таким чином, у першій половині XVI ст. у судах існував поділ актів на декретові, записові й поточні [6, с. 8; 1, с. 145].

До декретових книг вносилися судові протоколи кримінальних і цивільних справ, які розглядалися під час судових засідань (вироки, ухвали, рішення та постанови суду).

Записові книги мали аналогію з нотаріальними записами. До них заносились різного роду приватно-правові документи: угоди (заставні, мінові, відступні), договори, зобов'язання майнового і особистого характеру, акти купівлі-продажу, орендних, заставних, дарчих записів, боргових розписок, духовних заповітів. Також до таких книг вписувалися королівські привілеї й жалувані грамоти, сеймові конституції, постанови повітових сеймиків і конфедерацій, устави про податки і мита, люстрації, інвентарі тощо. Крім того, в актові книги шляхтою вносилося чимало документів просто для підстраховки, адже копія документа в актовій книзі мала силу оригіналу. Саме книги записів мають найбільшу історичну цінність як джерело для вивчення соціально-економічної історії та походження дворянських родів Правобережної України [12, с. 81–82].

Поточні книги призначалися для запису усіх інших актів, які не могли бути включені до книг перших двох категорій (скарги позовників і заперечення звинувачених, протести і маніфести, свідчення і реляції возних про вручення позовів і огляди ними спірного місця чи місця вчинення злочину, заяви та повідомлення різного характеру і змісту). Записи робилися в такій формі (редакції), у якій вони були заявлені [16, с. 22; 8, с. 75].

Актова книга судових установ становить зібрання документів, які зберігалися в канцелярії гродських і земських судів за певний період. Вперше актові книги були введені статутом 1529 р. лише при ґродських судах. Пізніше актові книги з'явилися і в діловодстві земських судів. Документи вносилися до актових книг у порядку їх надходження. Складні акти перед занесенням до актової книги писалися на чернетках – «протоколу» («мануалу») за скороченою схемою, без вступу і заключення, оскільки вимагали чітких формулювань і відповідності правовим нормам. Після цього вони переписувалися в чистовик – «індукту». Акти переписувалися не одразу після судового засідання, оскільки потрібний був час для їх остаточного редагування та формулювання рішень [1, с. 141]. Ще існували ще й фасцикули копій – в'язки оригіналів актів, що подавалися до канцелярії для внесення їх до книг [5, с. 69].

Перш ніж потрапити на сторінки актової книги, документ реєстрували, інколи переписували. На останньому аркуші урядовці підписувалися в закінченні актової книги. У більш давніх книгах останнє слово одного аркуша пвторювалося на початку другого. Кожний документ мав також літерну нумерацію [13, с. 54].

Безпосередню роботу із актовими книгами контролював писар. Він особисто нічого не писав, за нього це робили помічники-підписки. Однак всю відповідальність за правильність оформлення ділової документації ніс саме писар як «особа присягла» (тобто така, що склала присягу) [1, с. 141]. Акти, які складалися за кожен місяць, писалися дубовими чорнилами на ганчірковому папері різних відтінків, переважно жовто-сірому, згорнутому в зошити по 4–6 аркушів. Ті актові книги, що збереглися повністю, як правило, включають документи за один рік. Якщо судові установи внаслідок різних причин не функціонували деякий час, то до однієї книги вміщено документи за кілька років, і навпаки, якщо за один рік було багато документів, їх розбивали на кілька томів по місяцях. Відповідно і кількість аркушів у книгах була різна – від 5 до 2 000. Книги нумерувалися, укладався реєстр, який вміщували на початку або в кінці книги. Певної системи внесення актів до книг за темами чи окремими питаннями не було. Усі книги були оправлені або зброшуровані. Оправи книг були зроблені переважно в XVIII столітті. Найпоширенішою формою оправ були паперові папки [8, с. 147].

На значення актових книг як юридичних актів вказує й вимога Статуту ВКЛ 1566 р., за якою ці книги необхідно було переховувати в безпечному від пожежі місці. При відсутності такого приміщення повітова шляхта мала збудувати спеціально для архіву кам'яницю. Актові книги, в буквальному розумінні, зберігалися у скринях за трьома замками, ключі від яких мали три різні посадові особи (від одного замка в кожного) – воєводи або старости, судді та писаря, що виключало вільний доступ до них не тільки сторонніх людей, але й окремо кожного зберігача ключа [10, с. 80].

На сьогодні збереглася порівняно невелика кількість актових книг. Найдавніші актові книги шляхетських судів Галичини датуються початком XV ст., а книги судів Правобережної України – першою чвертю XVI століття. Причиною такої незначної кількості актових книг в наших архівосховищах були далеко не завжди сприятливі умови їх зберігання, різні стихійні лиха природного і соціального порядку.

Крім актового матеріалу згаданих судів, збереглися магістратські та цехові актові книги, фондоутворювачами яких були магістрати як адміністративно-судові установи та ремісничі цехи як похідні від них економічні структури. Оскільки найповніше збереглися актові книги магістрату міста Львова, саме вони дозволили М. Ковальському здійснити їх класифікацію за видовими ознаками: книги записів ради (індукти, протоколи формуляри, розрізнені копії та оригінали); акти і книги лави (індукти, протоколи спірних і неспірних справ); розрізнені матеріали в справах міщан (книги записів і протоколів виборів до міських органів самоврядування); фінансові і касові книги (книги прибутків і видатків міста, реєстри державних і міських податків, інвентарі, прибутково-видаткові книги ремісничих і купецьких об'єднань) [8, с. 81].

У фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві збереглося дуже мало магістратських книг або їх залишків, що стосуються до міст Правобережної України. Існують книги за окремі роки міст Вінниці, Володимира, Дубна, Кам'янця, Ковеля, Кременця, Луцька, Львова та книги ратуш міст Вижви, Ратна, Олики тощо [15, с. 61]. Більшість книг, на жаль, не збереглися до нашого часу. Загальновідомо, що історичні документи масово гинули під час війн, повстань, пожеж. Саме тому були втрачені актові книги різних міст України, які хронологічно охоплювали цілі століття.

Таким чином, актові книги, які виникли в результаті функціонування адміністративно-судових органів, магістратів і цехів, тривалий час зберігалися при цих установах. Не завжди сприятливі умови зберігання та війни були головною причиною великих втрат архівів. На цей час актові книги судових установ XVI–XVIII ст. зберігаються в основному у двох архівах – в ЦДІАУ в м. Києві – книги Правобережної та Лівобережної України та у м. Львові. Не дивлячись на вагомий доробок щодо опрацювання актового матеріалу, значна кількість документів залишилася неописаною, тому злободенним залишається питання подальшої розробки унікального зібрання. Кількість дослідників актових книг зростає з кожним роком.

Література:

1. Висотін М. Актові книги як джерело з історії України ранньомодерної доби. *Українознавство.* 2024. № 4(93). С. 135–151. URL: http://journal.ndiu.org.ua/article/view/317583.
2. Гісцова Л. Київський архів давніх актів: перший етап діяльності. *Студії з архівної справи та документознавства*. К., 2002. Т. 8. С. 29–36.
3. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження). *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 4. К. : Наукова думка, 1969. С. 129–170.
4. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Написи історії і діяльності. К. : Наукова думка, 1993. 185 с. URL: https://surl.li/foghuc (дата звернення 20.01.2026).
5. Клювак В. Державний архів у Львові в міжвоєнний період 1918–1941 рр. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2007. Вип.9. С. 62–79. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/AAD-2007.pdf (дата звернення 20.01.2026).
6. Левицкий О. И. История учреждения Киевского Центрального архива. Чтения в обществе Нестора Летописца. Київ, 1903. Кн. XVII. С. 3–73. URL: https://surl.li/sblqys (дата звернення 20.01.2026).
7. Мітюков О. Г. З історії архівів України. *Архіви України*. 1991. № 2. С. 29–40.
8. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред І. Б. Матяш та К. І. Климової. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. 612 с.
9. Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с. : іл. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/96/1/OA-encykl_2_03_11.pdf (дата звернення 20.01.2026).
10. Паламарчук Н. Проблема генезису актових книг гродських і земських судів в українських землях XV–XVIII століть. *Українознавство*. 2016. № 3(60). С. 75–87. URL: http://journal.ndiu.org.ua/article/view/141220 (дата звернення 20.01.2026).
11. Палієнко М. Діяльність Київської археографічної комісії у контексті розвитку європейської археографії XIX – початку XX ст. *Архіви України*. 2014. № 6. С. 59–73. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2014/05.pdf (дата звернення 20.01.2026).
12. Петренко О. С. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення. *Архіви України*. 2012. Вип. 1 (277). С. 78–110. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/05-19.pdf (дата звернення 20.01.2026).
13. Проценко Л. А. Актові книги як джерело вивчення спеціальних історичних дисциплін. *Історичні джерела та їх використання*. К. : Наукова думка, 1964. Вип. 1. С. 52–63.
14. Сухих Л. А. «Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве»: до історії створення і використання (до 165-річчя Київського центрального архіву давніх актових книг). *Архіви України*. 2017. Вип. 1. № 306. С. 121–152. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/9.pdf (дата звернення 20.01.2026).
15. Тхор В. І. Актові книги ЦДІА у м. Києві. *Український історичний журнал.* 1975. № 5. С. 61.
16. Українська архівна енциклопедія. К., 2008. 880 с.
17. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф.707, оп. 18, спр. 328, арк. 1–64.
18. Центральний державний історичний архів України в місті Києві, ф.707, оп. 81, спр. 66, арк. 24.

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:316.64:2-523 (477:438)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.17

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА (НА ПРИКЛАДІ ВІДБУДОВИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ КУЛЬТОВИХ СПОРУД)

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Особливості національної історичної пам'яті визначаються цілою низкою специфічних складових, серед яких і релігійний світогляд. У цьому сенсі українсько-польське порубіжжя є надзвичайно колоритним регіоном, адже тут паралельно співіснують православ'я та католицизми, які поряд, із менш масовими релігіями, складають культурно-світоглядний ландшафт досліджуваного регоіну. Візуальною однакою українсько-польського порубіжжя, в досліджуваному сенсі, є тісне переплетення культової архітектури, відбудова та реставрація якої вивчається у представленій статті та ананалізується вплив культурно-релігійного ландшафту на формування і трансформації історичної пам'яті мешканців порубіжжя.

Адже не секрет, що впродовж століть українці та поляки не лише спільно приживали на порубіжних землях, але й спільно створили багату культурну спадщину, що представлена, у тому числі, культовими спорудами, які, нажаль, у радянський період здебільшого зазнали руйнації та перебудов. За понад три десятки років незалежності РП та України культові споруди порубіжжя було відбудовано та реставровано.

Історична пам'ять кожної нації – це багатогранний комплекс складових, що включає у себе сукупність уявлень, знань та образів минулого, які зберігаються в колективній свідомості суспільства та передаються із покоління в покоління. У представленій статті акцентується на релігійній складові історичної пам'яті, яка не просто є виразною рисою національної ідентичності, але візуалізує специфіку українсько-польського порубіжжя. Адже саме тут тісно переплітаються польська та українська культури, історія, традиції, на порубіжних землях сформувалася особлива прикордонна ідентичність та спільна українсько-польська культурна спадщина, складовою якої є культові спруди що належать Православній, Римо-католицькій та Українській греко-католицькій Церквами. Релігійна та культурна багатогранність формує національну ідентичність, допомагає усвідомити спільну історію та культуру, базуючись не на сухих фактах, а на емоційному та візуальному сприйнятті.

Ключові слова: *історична пам'ять, українсько-польське порубіжжя, культові споруди, культурна спадщина, ідентичність, пам'яткоохоронна діяльність, релігія, архітектурна пам'ятка, Православна Церква, Римо-католицька Церква, Українська греко-католицька Церква, реставрація.*

Strilchuk Lyudmila. Historical memory of the Polish borderland: features and specifics (based on the example of the reconstruction and restoration of religious buildings)

The characteristics of national historical memory are determined by a number of specific components, including religious worldview. In this sense, the Ukrainian-Polish borderland is an extremely colourful region, as Orthodox Christianity and Catholicism coexist here alongside less widespread religions, forming the cultural and ideological landscape of the region under study. The visual unity of the Ukrainian-Polish borderland, in the sense under study, is the close intertwining of cult architecture, the reconstruction and restoration of which is studied in this article, and the influence of the cultural and religious landscape on the formation and transformation of the historical memory of the inhabitants of the borderlands.

After all, it is no secret that over the centuries, Ukrainians and Poles not only lived together on the borderlands, but also jointly created a rich cultural heritage, represented, among other things, by religious buildings, which, unfortunately, were mostly destroyed and rebuilt during the Soviet period. Over more than three decades of independence of the Republic of Poland and Ukraine, the religious buildings of the borderlands have been rebuilt and restored.

The historical memory of every nation is a multifaceted complex of components, including a set of ideas, knowledge and images of the past that are preserved in the collective consciousness of society and passed down from generation to generation. This article focuses on the religious component of historical memory, which is not only a distinctive feature of national identity, but also visualises the specificity of the Ukrainian-Polish borderland. It is here that Polish and Ukrainian cultures, history and traditions are closely intertwined, a special borderland identity and a common Ukrainian-Polish cultural heritage have formed in the borderlands, part of which are the cult buildings belonging to the Orthodox, Roman Catholic and Ukrainian Greek Catholic Churches. Religious and cultural diversity shapes national identity and helps to understand shared history and culture, based not on dry facts, but on emotional and visual perception.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Key words: *historical memory, Ukrainian-Polish borderland, religious buildings, cultural heritage, identity, monument preservation, religion, architectural monument, Orthodox Church, Roman Catholic Church, Ukrainian Greek Catholic Church, restoration.*

Будучи наймасовішими на українсько-польському порубіжжі, за числом прихильників, Церквами: Православна, Греко-католицька та Римо-католицька Церкви – є невідємним образом архітектурно-культурного розмаїття досліджуваного регіону. Однак, попередній історичний період, пов'язаний із радянською добою, вніс чимало негативних тенденцій щодо функціонування архітектурних пам'яток за їх прямим призначенням та суттєво вплинув на їхнє збереження. Тому на початку 90-х років XX століття і Україна, і Республіка Польща постали перед проблемою відбудови та реставрації культових об'єктів, які були занедбані, або ж частково зруйновані у роки радянського «войовничого атеїзму». Однак, новопосталі молоді незалежні держави на початку 90-х років XX століття зіткнулися із дефіцитом бюджетних коштів, тому стан багатьох пам'яток архітектури (у даному випадку маються на увазі не лише культові споруди) погіршувався і після 1991 року.

Досліджуючи стан збереження та реставрації пам'яток архітектури на українсько-польському порубіжжі, вважаємо за необхідне визначити суть поняття «пам'ятка архітектури». Сучасні міжнародні юридично-правові документи доволі широко трактують це поняття, зокрема: ««пам'ятка архітектури» не є обмеженим лиш рамками якоїсь окремої споруди: йдеться про охорону історико-культурної спадщини як окремого та цілісного комплексу архітектурного історичного середовища, яке водночас виступає і як інформаційний джерельний носій інформації про минуле» [13, с. 437].

Закон України «пам'ятки архітектури» визначає як один з різновидів культури, що збудовані у минулі історичні періоди (п'ятдесят і більше років віддаленості від нинішніх днів), котрий представлений різноманітними об'єктами архітектурної спадщини, серед них: культові споруди, палацово-паркові комплекси, історичні будівлі, твори монументального мистецтва, пам'ятки архітектури, які занесено у Державний реєстр нерухомих пам'яток [9]. Слід акцентувати, що разом із зазначеним в Законі визначається і окрема видова категорія «об'єкти архітектури: окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або ж частково збереглися у автентичному стані та характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або ж є творами відомих авторів» [9], тощо.

В історичній пам'яті і українців, і поляків міцно закарбувалися репресії проти Української греко-католицької та Римо-католицької церков, що їх чинила радянська влада із середини 40-х років минулого століття, фактично із моменту, коли на теренах Західної України утверджується радянський тоталітарний режим [12, с. 198–199]. Фактично дзеркально складалася ситуація і у Польській Народній республіці: після того, як у ПНР утверджується прорадянське керівництво, розпочинається брутальне переслідування Православної Церкви, релігійно-церковних діячів та прихожан [8, с. 136]. Впродовж радянських повоєнних десятиліть закривалися і піддавалися руйнації православні церкви на теренах Східної Польщі [15, с. 137–138] (найбільш масового характеру ліквідація православних церков набула наприкінці 40-х років XX століття, після низки депортаційних акцій, що їх було здійснено щодо українців). Під заборону в УРСР, з березня 1946 року, потрапляє УГКЦ, утиски та переслідування РКЦ породжують феномен «церкви у катакомбах», а разом із цим відбувається масове закриття культових споруд та використання їх не за призначенням: у кращому випадку культові споруди використовуються під склади, у гіршому – вони піддавалися руйнації, чи повному знищенню [8, с. 135–136].

Нищення культових споруд, релігійні заборони призвели до формування культурної пам'яттєвої травми на порубіжжі, і, як наслідок, формування специфічних особливостей історичної пам'яті його мешканців. Американський учений Артур Ніл [17, с. 124–125], одним із перших вводить та пояснює поняття «культурної травми» і розглядає його, як подію, що регулярно прокручується в колективній свідомості (на індивідуальному та національному рівнях) є надвчайно стійкою категорією, а тому її дуже важко позбутися. Виходячи із цього можемо висновковувати, що релігійна ситуація на українсько-польському порубіжжі 40-80-х років XX століття спричинила до формування специфічних особливостей історичної пам'яті його мешканців.

Без перебільшення можна стверджувати і те, що церковна архітектура українсько-польського порубіжжя виступає виразним маркером національної ідентичності українців та поляків, увиразненює національно-культурні відмінності сусідніх народв і паралельно засвідчує глибоке взаємопроникнення культур, адже саме архітектурні об'єкти, пам'ятки церковної архітектури, увібравши у себе історію, є візуальним джерелом. Розуміння важливості відбудови та реставрації культових споруд по обидва боки кордону, що постраждали у радянську добу, було більш ніж чітким, як з боку польського, так і з боку українського суспільств. Більше того, усвідомлення факту, що церковна архітектура порубіжжя

є елементом спільної культурної спадщипи спонукало українську та польську сторони до співпраці на державному рівні у справі відбудови та реставрації культових споруд. До відбудови та відновлення храмів активно долучалися і релігійні громади.

Так, уже від початку 90-х років XX століття, однією із перших, до процесу відбудови та реставрації храмів долучилася греко-католицька громада, що розгорнула однаково активну роботу по обидва боки кордону. Дані статистики ілюструють, що тільки до 1994 року на території Підкарпатського воєводства у Перемишльському повіті Польщі було зруйновано 116 церков [7, с. 326–327]. Деяким греко-католицьким храмам пощастило більше, вони піддалися лише частковій руйнації і пізніше були передані Римо-католицькій церкві задля подальшої перебудови на костели [4, с. 21]. Зрозуміло, що за згаданих обставин, культовим архітектурним спорудам не вдалося зберегти автентичних рис, оскільки вони зазнавали перебудов, реконструкцій, втрачаючи власну самобутність. Авторка статті не випадково обрала для прикладу саме ситуацію на Перемишильщині, адже саме Перемишль упродовж значного історичного періоду залишався центром Греко-католицької Церкви і саме тут знаходилася переважна більшість культових споруд греко-католициків. Варто акцентувати, що схожа ситуація простежується, фактично, в усіх східних воєводствах РП.

Розрив із комунізмом та демократизація суспільств, що відбулися на межі 80-90-х років у РП та Україні поставли на порядок денний ревізію релігійної політики новопосталих держав. Відбувається активізація релігійних громад, історична пам'ять мешканців порубіжжя вимагає повернення до усталених церковно-релігійних традицій і онією із першочергових потреб висувається необхідність повернення релігійним громадам культових споруд, їхня відбудова та реставрація.

Услід за релігійними громадами до справи відбудови церковної архітектурної спадщини долучилася спеціальна інституція – Інститут мистецтв Польської академії наук, який у 1989 році ініціював дослідження пам'яток архітектури. Суть ініціативи зводилася до виявлення, консервації/реставрації та збереження об'єктів церковниї архітектури. Наприклад, на той момент лишень на території Перемишльщини 40 церков та дзвінниць вимагало негайної реставрації [18, с. 20–22] (маються на увазі греко-католицькі і православні храми), на теренах РП їхня кількість вимірювалася цифрами у п'ять-шість разів більшими [7, с. 326–327]. Після кропіткого аналізу стану речей із збереженням об'єктів церковниї архітектури було вироблено спеціальну програму, яка передбачала реалізацію пам'яткоохоронної діяльності у справі збереження церковної архітектури в три способи:

по-перше, збереження поодиноких пам'яток, котрі виконували сакральні функції, або ж виступали як музеї чи туристичні об'єкти. До прикладу, на теренах Пермишльщини нараховувалося шість таких об'єктів: як музеї діяли церкви у Посаді Ритотицькій, Рудці та П'ятакові. Діяли, як культурно-освітні осередки церкви у Перемишлі, Ярославлі та Прухнику [4, с. 21];

по-друге, консервацію ансамблів архітектурних пам'яток та сворення заповідників дерев'яної архітектури, котрі, паралельно виконували б і сакральні функції;

по-третє, переміщення сакральних пам'яток архітектури до етнографічних заповідників [7, с. 327].

Завдяки реалізації програми було врятовано декілька цінних архітектурних пам'яток на території Республіки Польща. Однак, не обійшлося без втрат: чималу кількість культових споруд не вдалося зберегти. Причиною цього стало те, що частина із них не вносилися до згаданого реєстру пам'яток взагалі, а тому не потратляла відповідно під дію цього Закону. На заваді збереження згаданих архітектурних об'єктів стала, також, нестача коштів та відсутність відповідних нормативно-правововых документів, які б чітко регулювали даний процес [11, с. 77–78].

На прикінці 80-х – на початку 90-х років XX століття у РП з'являються різноманітні фундації, метою яких була пам'яткоохоронна діяльність щодо церковної архітектури та взяття їх на державний облік. Так, було утворено мистецьку майстерню культури «Веселка» у польському місті Ряшеві, що діяла під егідою ЮНЕСКО. Метою фундації була організація молодіжних таборувань на об'єктах у Мякішу Старому, Змієвиських, Котові, Опаці та Вільці Зміївській Перемишльського повіту [8, с. 136–137]. Польські ЗМІ активно популяризували такі заходи з метою широкого громадського резонансу та залучення до процесу охорони культурної спадщини як можна більшого кола осіб.

Паралельно, процеси з охорони архітектурної церковної спадщини стартують і в Україні. Початок цьому було покладено Законом УРСР від 23 квітня 1991 року «Про свободу совісті та релігійних організацій» [5, с. 283]. У згаданому Законі мова йшла про важливість та необхідність подолання усіх негативних наслідків державної політики, що здійснювалася у радянський період щодо Церкви та релігії. У Законі, зокрема, йдеться: «…культові споруди та майно, що становили державну власність, передавалися організаціям у безоплатне користування або поверталися у власність релігійних організацій безоплатно. Ті ж культові будівлі, які становили історичну або культурну цінність, передавалися

організаціям, які могли використовувати їх з дотриманням правил охорони та використання пам'яток історії та культури…» [5, с. 283].

Однак, навіть, попри наявність юридично-правової бази сам процес передачі культових споруд та майна римо-католицьким, греко-католицьким та православним громадам відбувався вкрай повільно. Наприклад, від початку 90-х років в Україні збільшується кількість діючих римо-католицьких костелів: до рубежу 80-90-х років ХХ століття їх діяло в Україні лише 26, у 1990 році нараховується вже 106, а у 1991 році додається іще 56 діючих костелів. В 1992 році продовжує зберігатися динаміка до зростання, відкривається для вірних іще 41 костел. Паралельно ведеться будівництво нових культових споруд, зокрема на початку 90-х років ХХ століття було збудовано 5 нових костелів [14, с. 131–134].

Специфікою українсько-польського порубіжжя з точи зору релігійної складової є той факт, що діючі костели, головним чином, було зосереджено саме на теренах Західної України [7, с. 328–329], фактично саме тут, сформувалася особлива національно-релігійна ідентичність, яка і вирізняє даний регіон від інших терен України. У 1994 році, згідно розпорядження Президента України Л. Кравчука «Про повернення релігійним оргаанізаціям культового майна» [2, с. 11], розпочався процес повернення церковних будівель та майна релігійним громадам. Щоправда, цей процес рухався доволі повільно через правові колізії та бюрократичні зволікання. Аби пришвидшити та спростити процес повернення культових споруд, більшість із яких вимагали негайної реставрації, Постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 року затверджувався графік, згідно із яким об'єкти культової архітектури мали передаватися релігійним громадам. Згідно тієї ж Постанови запроваджувалася практика формування реєстру об'єктів церковниї архітектури [6].

Римо-католицькі костели, як і культові споруди Греко-католицької та Православної Церков, у більшості випадків, знаходилися у незадовільному стані, оскільки за роки радянської влади піддавалися перебудовам та використанню не за пизначенням: під склади, магазини, спортзали, та ін.. Споруди, що вціліли, доволі часто перебудовувалися чи ж зазнавали реконструкцій, наприклад, докорінно змінювалося внутрішнє оздоблення, добудовувалися куполи і т. ін. Саме така доля спіткала костели у Львові, Олеську та Кристинополі. Приблизно 90 відсотків із архітектурних споруд культового призначення, котрим пощастило, хоча б частково, вціліти потребували капітального реонту та відновлення [16, с. 15–16]. Найчастіше, кошти на відновлення чи реставрацію, зокрема, йдеться про костели на теренах України, надавалися Римо-католицькою Церквою, римо-католицькою громадою Республіки Польща, різноманітними благодійними організаціями США та країн Європи.

Загалом за 90-роки ХХ – перші два десятиліття ХХІ століть на теренах Західної України було відбудовано, реставровано та збудовано нових близько сотні костелів. Волинський дослідник культурної спадщини В. Притулюк, лише по Луцькій дієцезії, називає цифру близько трьох десятків відбудованих та реставрованих костелів [8, с. 137–138]. Звісно, що обсяги проведених відбудовчо-реставраційних робіт вмагали чималих коштів. Ці витрати покривалися коштом Міністерства закордонних справ РП, а також на гроші різноманітних релігійних і громадських організацій Польщі [7, с. 328–329] та відбувалися завдяки пожертвам окремих осіб. Так, до прикладу, римо-католицький костел в селі Затурці, що на Волині (у 2013 році) було відновлено на пожертви народного депутата С. Мартиняка. Ще одним прикладо може слугувати історія костелу у місті Здолбунів, який у середині 90-х років минулого століття, було відремонтовано на горші місцевої громади [8, с. 137–139].

Паралельно велася відбудова архітектурних споруд, що належали греко-католицькій громаді. Так наприклад, станом середину 90-х років ХХ століття в Перемишльському повіті греко-католицьким громадам повернули шість культових споруд, ними стали церкви у селах Сєнява, Малява, Лучиці, Ярослав, Хотинець та Нові Сади [18, с. 22]. Тоді ж, у Республіці Польща було створено спеціальне Бюро документації пам'яток, інституція, що проводила дослідницько-пошукову роботу та документувало усі види пам'яток [1, с. 214–216].

Обсяги статті не дозволяють зупинитися на вичерпному аналізі ситуації пов'язаної із відбудовою та реставрацією культових споруд на українсько-польському порубіжжі у період 90-х років ХХ – початку ХХІ століття, дана проблема мала б стати предметом більш широкого, наприклад, дисертаційного дослідження. Однак, підняті положення та факти дозволяють зробити низку висновків:

– по-перше, з моменту здобуття незалежності РП та Україною в обох державах розпочинаються активні процеси по відбудові церковної архітектури та передачі культовх споруд і церковного майна релігійнми громадам;

– по-друге, в обох досліджуваних країнах, формується правов база щодо пам'яткоохоронної діяльності, яка уможливила процеси відбудови та реставрації, внесення культових споруд до реєстрів пам'яток;

– по-третє, релігійно-конфесійне розмаїття українсько-польського порубіжжя здійснило відчутний

вплив на формування особливостей та специфіки історичної пам'яті досліджуваного регіону, зробивши її релігійну складову особливо чутливою ланкою.

Важливим є і той факт, що усі досліджуванні у статті Церкви порубіжжя, у 90-х роках XX – на поч. XXI століття, шукали компромісних рішень у трактуванні історичних подій минувшини та проводили політику сприяння толерантності у суспільствах, що є надзвичайно важливим для еволюційної трансформації історичної пам'яті на порубіжжі [3, с. 146]. Адже, як відомо, XX століття загалом, і події Другої світової війни, що позначилися українсько-польським міжнаціональним конфліктом, зокрема, є надзвичайно важливою складовою історичної пам'яті, особливо, для мешканців порубіжжя, а порозуміння українців та поляків значною мірою залежить і від позиції Церкви.

Література:

1. Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. 268 с.
2. Волга Л. Звітує Держкомнацмігрaції. *Урядовий кур'єр.* 1999. 20 березня. С. 11.
3. Голак-Горбачевська Т. Римо-католицька Церква у Львові на початку XXI століття: взаємини з Українською греко-католицькою Церквою. *Катедральні записки. Вип.1: Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії) : кол. Монографія/ відп. ред П. Хомяк.* Суми: Університетська книга, 2025. С. 146–162.
4. Завалень Є. Про охорону пам'яток церковної архітектури перемищини після 1947 року. *Перемиські дзвони*. 1995. № 1. С. 21–23.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 21.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 25. С. 283.
6. Постанова Кабінету міністрів України від 21 вересня 1998 р. № 1482 «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1482-98-%D0%BF#Text (дата звернення 12.04.2024 р.).
7. Притулюк В. До питання охорони пам'яток церковної архітектури на українсько-польському прикордонні у 90-х роках XX століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVIII.* Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 325–330.
8. Притулюк В. Українськопольське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-католицької, Римо-католицької тп Православної церков у 90-х роках XX століття – на початку XXI століття. *Катедральні записки. Вип. 1. Міжконфесійні відносини в Україні історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії) : кол.монографія* / відп. за випуск П. Хомяк. Суми: Університетська книга, 2025, С. 135–145.
9. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III. URL: http: //zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14 (дата зверення: 10.11.2020 р.).
10. Стрільчук Л. Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 30. Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 113–118.
11. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і спрвробітництва. Луцьк, 2013, 258 с.
12. Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 роки). *Volhynia during the Second World War: Socio-Political Situation, Interethnic Relations, and Sovietisation : Scientific monograph ; Edited by Liudmyla Strilchuk.* Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2025. P. 184–206.
13. Україна в міжнародно-правових відносинах / Відп. ред. : Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. *Кн. 2 : Правова охорона культурних цінностей.* К. : Юрінком Інтер, 1997. 864 с.
14. Хом'як П. П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності: монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 268 с.
15. Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. Warszawa, 2010. S. 137–138.
16. Hlebowicz A. Sytuacja Polaków na Ukrainie. *Ośrodek Studiów Wschodnich «Biuletyn Ukraiński».* nr 6–7, lipiec 1994, S. 15–16.
17. Neal, A. (1998). National Trauma and Collective Memory: *Major Events in the American Century, Armonk*, New York. 458 p.
18. Zawaleń E. Zatrymać zagładę cerkwi. *Перемиські дзвони*. 1994. № 3. С. 20–22.

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477.7-074)"1941/1944":[353.8:329.18]
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.18

ІНСТИТУТ ГЕНЕРАЛЬНИХ КОМІСАРІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ «НОВОГО ПОРЯДКУ»

Тішин Олександр,
кандидат історичних наук, вчитель комунального закладу "Василівський ліцей "Сузір'я" Василівської міської ради Запорізької області
ORCID ID: 0009-0003-5094-1650

У статті здійснено комплексний аналіз інституту генеральних комісарів як ключового елементу системи цивільного управління, запровадженої нацистською владою на території Півдня України в умовах реалізації політики «нового порядку» в роки Другої світової війни. Акцентовано увагу на тому, що саме генеральні комісари відігравали провідну роль у практичному впровадженні окупаційних директив на регіональному рівні, поєднуючи адміністративні, політичні, економічні та репресивні функції. Показано місце генеральних комісаріатів у владній ієрархії рейхскомісаріату «Україна» та окреслено специфіку їхньої взаємодії з центральними органами нацистського управління.

Особливу увагу приділено діяльності генеральних комісарів на Півдні України, що дозволяє виявити як загальні риси функціонування окупаційної адміністрації, так і регіональні особливості, зумовлені соціально-економічними та демографічними чинниками. Наголошено на тому, що слабка координація між центральною владою рейху та місцевими адміністративними структурами, а також внутрішні суперечності в нацистській управлінській вертикалі сприяли зростанню автономії генеральних комісарів і формуванню різних моделей управлінської практики.

Проаналізовано кадровий склад генеральних комісарів, їхній попередній партійний і адміністративний досвід, а також вплив особистісного чинника на характер здійснення окупаційної політики. На прикладі біографій К. Зельцнера, Е. Опермана та А. Фрауенфельда простежено, як індивідуальні управлінські стилі визначали специфіку реалізації репресивних, економічних і пропагандистських заходів у межах окремих генеральних округів. Зроблено висновок, що інститут генеральних комісарів мав виразні риси колоніального типу управління, був спрямований на максимальну експлуатацію ресурсів окупованих територій і водночас залишався внутрішньо суперечливим та нестабільним елементом нацистської адміністративної системи.

Ключові слова: *нацистський окупаційний режим, «новий порядок», генеральні комісари, рейхскомісаріат «Україна», Південь України, цивільна адміністрація, Друга світова війна.*

Tishyn Olexandr. The institution of general commissioners in the territory of Ukraine under the conditions of the “new order”

The article provides a comprehensive analysis of the institution of general commissioners as one of the key elements of the civil administration system established by the Nazi authorities in the occupied territory of Southern Ukraine during the Second World War within the framework of the so-called “New Order” policy. The institution of general commissioners is examined not merely as an administrative component of the occupation apparatus, but as an important instrument for the practical implementation of the political, economic, and social directives of the Third Reich at the regional level.

The study focuses on determining the place of general commissariats within the structure of the Reichskommissariat Ukraine, defining the scope of authority of general commissioners, and identifying the specific features of their interaction with the Reichskommissar of Ukraine, the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, and military structures. It is demonstrated that, despite their formal subordination to higher authorities, general commissioners often acted with a relatively high degree of autonomy, which resulted both from weak coordination between central and local administrative bodies and from internal contradictions within the Nazi system of power

.Particular attention is paid to the activities of general commissioners in Southern Ukraine, a region of significant strategic and economic importance for Nazi occupation policy. The analysis of regional materials makes it possible to trace the specific features of the functioning of the civil administration under conditions of a multiethnic population, an agrarian-oriented economy, and proximity to the frontline zone. It is argued that these factors substantially influenced the administrative practices of general commissioners and the character of the implementation of occupation measures.

The article also examines the personnel composition of general commissioners, their previous administrative and party experience, and the role of individual factors in shaping models of occupation governance. Based on a biographical analysis of selected officials, it is shown that management styles, the intensity of repressive measures, and methods of economic exploitation largely depended on the individual characteristics of particular general commissioners rather than solely on directives issued by the central authorities.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

The study concludes that the institution of general commissioners played a leading role in the functioning of the Nazi civil administration in Ukraine, combining features of both bureaucratic and colonial forms of governance. Its activities were aimed at subordinating the socio-economic life of the occupied territories to the needs of the war economy of the Third Reich and ensuring political control over the local population.

Key words: *Nazi occupation regime, "New Order," general commissioners, Reichskommissariat Ukraine, Southern Ukraine, civil administration, Second World War.*

Вивчення інституту генеральних комісарів на території України в умовах нацистського «нового порядку» є важливою складовою комплексного розуміння адміністративно-політичних механізмів окупаційного режиму в роки Другої світової війни. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених загальній історії нацистської окупаційної політики або окремим аспектам її реалізації, питання функціонування саме інституту генеральних комісарів залишається недостатньо дослідженим. У науковому дискурсі бракує цілісного аналізу ролі цих посадових осіб як ключових фігур у побудові системи цивільного управління на окупованих українських територіях, їхніх повноважень, взаємодії з гітлерівською адміністрацією та впливу на соціально-економічне життя місцевого населення.

Дослідження цієї теми має не лише історичну, але й практичну значущість. Генеральні комісари були тим елементом окупаційної структури, який безпосередньо реалізовував політику «нового порядку» в регіонах, координував репресивні та адміністративні заходи, регулював економічні відносини й контролював повсякденну діяльність місцевих громад. Розуміння їхньої ролі сприяє глибшому осмисленню механізмів державного примусу, колабораціоністських практик і соціальної адаптації в умовах воєнного управління. Також це дозволяє реконструювати складні взаємовідносини між окупаційною владою та українським суспільством, що є важливим для загального осмислення історичного досвіду України XX століття.

Попри наявність окремих наукових публікацій, які торкаються проблематики окупаційного управління, систематичний аналіз діяльності інституту генеральних комісарів у регіональному вимірі – зокрема на Півдні України – досі не набув достатньої уваги. Такий підхід дозволяє не лише окреслити загальні риси окупаційної адміністрації, але й виявити регіональні особливості, що визначали специфіку взаємодії між владою та населенням. Отже, комплексне дослідження зазначеної проблеми сприятиме заповненню важливого пробілу в національній історіографії та розширить розуміння специфіки функціонування колоніальних адміністративних структур у XX столітті.

Адміністративно-політична складова функціонування німецького окупаційного режиму в Україні знайшла ґрунтовне висвітлення у працях низки дослідників. Зокрема, окремі аспекти цієї проблематики проаналізовано у дисертаціях О. Гончаренко [11], О. Господаренко [13], Ю. Левченко [17], наукових студіях Ф. Турченка, В. Мороко та О. Штейнле [15], а також у дослідженнях Н. Сугацької [34; 35].

Найвищий рівень цивільної окупаційної адміністрації на території Півдня України становив генеральний комісаріат, очолюваний генеральним комісаром, який посідав ключове місце в системі німецького управління регіоном. Перебуваючи у безпосередньому підпорядкуванні рейхскомісара України Е. Коха, генеральний комісар здійснював керівництво відповідним генеральним округом (Generalbezirk) на підставі директив і розпоряджень як рейхскомісара, так і рейхсміністра у справах окупованих східних територій А. Розенберга. Така модель управління відображала жорстку вертикаль адміністративного підпорядкування та обмежену автономію регіональних структур цивільної влади.

Водночас сама назва посади «генеральний комісар» викликала певні застереження навіть серед представників окупаційної адміністрації. Зокрема, генеральний комісар округу «Крим» А. Фрауенфельд звертав увагу на те, що використання терміна «комісар» асоціювалося з управлінською практикою більшовицької влади, що суперечило ідеологічним уявленням націонал-соціалістичного режиму щодо формування нового адміністративного порядку на окупованих територіях [16 с. 231]. Розширення повноважень генерального комісара Криму відбулося у другій половині 1942 р., коли цивільна адміністрація почала поступово перебирати на себе функції, що раніше належали військовому управлінню. Як повідомляла окупаційна преса, з 1 вересня 1942 р. А. Фрауенфельд, як генеральний комісар, прийняв під свій адміністративний контроль територію Таврії, тимчасово розмістивши резиденцію та штаб у Мелітополі. До складу підпорядкованого йому простору увійшли територіальні комісаріати Мелітопольський, Якимівський, Каховський, Генічеський та Олешківський [18]. Із цього часу всі питання невійськового характеру – адміністративні, господарські та соціальні – мали вирішуватися виключно в межах компетенції генерального комісара. Таким чином, на території генерального округу він виступав найвищим представником німецької цивільної влади, концентруючи у своїх руках основні управлінські повноваження та контроль за реалізацією політики «нового порядку» [18].

Як зазначає С. Беллецца, генеральні комісари фактично зосереджували у своїх руках усю повноту влади в межах підпорядкованих їм генеральних округів, що на практиці надавало їм рис одноосібних правителів [3 с. 79]. Додатковим чинником свавільних управлінських практик стало хронічне протистояння між рейхскомісаром України Е. Кохом та рейхсміністром у справах окупованих східних територій А. Розенбергом щодо загальних засад окупаційної політики на захоплених землях СРСР. У цій ситуації місцеві нацистські функціонери змушені були орієнтуватися на одну з конфліктуючих сторін, що посилювало фрагментацію системи управління.

Наслідком такої конкуренції стали випадки самовільних дій з боку гебітскомісарів, зокрема у питаннях, пов'язаних із реалізацією політики «остаточного розв'язання єврейського питання» [12 с. 30]. Так, у межах генерального округу «Дніпропетровськ» окремі гебітскомісари на власний розсуд зараховували до категорії «расово неповноцінних народів» також вірменське населення [12 с. 30]. У відповідь на подібні дії 1 вересня 1942 р. генеральний комісар К. Зельцнер надіслав підлеглим циркуляр, у якому наголошував, що вірмени становлять окрему етнічну спільноту і не мають жодного відношення до єврейської раси, а відтак повинні розглядатися як нейтральна або дружня нація [12 с. 30]. Водночас показовим є те, що жоден із гебітскомісарів, які вдалися до зазначених самоуправних рішень, не був притягнутий до відповідальності [12 с. 30].

Суперництво між Е. Кохом і А. Розенбергом позначалося й на взаємовідносинах між самими генеральними комісарами. У своїх спогадах генеральний комісар Криму А. Фрауенфельд згадував про напружені стосунки з сусідніми очільниками генеральних округів, які перебували під протекцією Е. Коха і відкрито висловлювали критичні оцінки його поведінки в Рівному [40 s. 232]. Характеризуючи власні відносини з рейхскомісаром України, Фрауенфельд підкреслював, що сприймався ним як цілком «чужорідний елемент», що лише поглиблювало відчуження в системі окупаційного управління [40 s. 224].

На низький рівень координації між центральною адміністрацією рейхскомісаріату та генеральними комісарами Півдня України істотно впливали також технічні та комунікаційні обмеження. Як зауважує К. Беркгоф, штаб-квартира Е. Коха тривалий час не мала прямого телефонного зв'язку з генеральними комісарами в Миколаєві, Дніпропетровську та Мелітополі [4 с. 49]. Передача нормативно-правових актів із центру на місця також відзначалася значними затримками: зокрема, штадткомісар Херсона отримував відповідні розпорядження в середньому через три тижні після їх оприлюднення в Рівному [10 с. 194]. Загалом рух управлінських документів у системі окупаційної влади вибудовувався за багатоступеневою схемою – від фюрера через райхсміністра східних окупованих територій і рейхскомісара України до генеральних та гебітскомісарів, а далі до органів місцевого самоврядування, включно з районними управами й сільськими старостами [10 с. 196].

Керівництво Третього рейху ще задовго до початку німецько-радянської війни приділяло значну увагу формуванню управлінського апарату для майбутніх окупованих територій. Загалом нацистське керівництво розраховувало створити на захоплених землях СРСР близько 1050 обласних комісаріатів, для кадрового забезпечення яких до міністерства у справах окупованих східних територій було направлено 144 офіцери СА, 711 службовців міністерства внутрішніх справ та Німецького робітничого фронту [14 с. 85]. Такий масштаб підготовчих заходів свідчить про прагнення заздалегідь вибудувати жорстко ієрархізовану систему цивільного управління.

Характерною рисою кадрового складу генеральних комісарів було те, що більшість із них мали значний досвід служби в структурах СС або СА, належали до вищої ланки партійного апарату НСДАП або раніше обіймали відповідальні посади в адміністративних органах Німеччини [33 с. 92]. У Південній Україні генеральні комісаріати очолювали представники різних сегментів нацистського управлінського та силового апарату. Зокрема, генеральним комісаром був оберфюрер СС К. Зельцнер, пов'язаний із Німецьким робітничим фронтом; інший генеральний округ очолив А. Фрауенфельд, який мав управлінський досвід у партійних структурах та міністерстві закордонних справ; ще один округ перебував під керівництвом Е. Опермана – групенфюрера Націонал-соціалістичного авіакорпусу. Водночас у складі рейхскомісаріату «Україна» на аналогічні посади в інших регіонах призначалися й представники місцевого самоврядування (К. Клем у генеральному окрузі «Житомир»), керівники регіональних осередків Німецького робітничого фронту (В. Магунія в генеральному окрузі «Київ») або функціонери Штурмових загонів СА (Г. Шене в генеральному окрузі «Волинь – Поділля»).

Процес власного призначення на посаду генерального комісара у вересні 1941 р. докладно описав у мемуарах А. Фрауенфельд [40 s. 215]. За його словами, отримання відповідного наказу не викликало в нього особливого ентузіазму [40 s. 216]. Водночас генеральний округ «Крим» розглядався

нацистським керівництвом як один із найперспективніших регіонів на Сході, що зумовило гостру конкуренцію між кандидатами, яких підтримували різні центри впливу – Г. Гіммлер, Р. Лей та Е. Кох [40 s. 216–217]. Зрештою, як згадував А. Фрауенфельд, рішення щодо його призначення було ухвалене особисто А. Гітлером, який аргументував свій вибір у властивій йому манері [40 s. 217].

Характеризуючи ввірену йому територію, А. Фрауенфельд зазначав, що спочатку здійснював управління лише континентальною частиною округу на північ від Криму, тоді як сам Кримський півострів унаслідок зміни воєнної ситуації так і не був включений до складу генерального округу [40 s. 229]. Водночас, оцінюючи перспективи регіону, він наголошував на наявності на південноукраїнських землях значної кількості німецького цивільного населення, зокрема жінок і дітей, що дозволяло розглядати цю територію як потенційний простір для подальшої колонізаційної політики після завершення війни [40 s. 217].

Генеральні комісари були наділені надзвичайно широкими функціональними повноваженнями. Передусім вони здійснювали нагляд за діяльністю підпорядкованого їм адміністративного апарату, що реалізовувалося через регулярні службові наради з представниками нижчих ланок окупаційної влади [25]. Важливою складовою їхньої роботи були також постійні інспекційні поїздки територією генеральних округів. Так, у матеріалах «Верхньодніпровської газети» підкреслюється підхід генерального комісара генерального округу «Дніпропетровськ» К. Зельцнера до виконання службових обов'язків: «…Генеральний Комісар Клаус Зельцнер завжди вважав своїм найважливішим завданням розв'язувати справи по керуванню округою не тільки за письмовим столом, але також найближче знайомитись особисто зі своїми гебітскомісарами й з місцевим населенням…» [5]. Наприкінці літа 1943 р. К. Зельцнер здійснив масштабну інспекційну подорож генеральним округом «Дніпропетровськ», під час якої відвідав Кам'янське, Верхньодніпровськ, П'ятихатки, Кривий Ріг, Нікополь, Петриківку, Новомосковськ, Павлоград, Синельникове, Гальбштадт, Пологи та Бердянськ [25]. Аналогічний візит 24 липня 1943 р. до Геніческа здійснив генеральний комісар генерального округу «Крим» А. Фрауенфельд, де він провів зустрічі з представниками Генічеського, Ново-Троїцького та Сиваського районів [2].

На переконання С. А. Беллецци, діяльність генерального комісара К. Зельцнера в межах генерального округу «Дніпропетровськ» характеризувалася спробою реалізації своєрідного управлінського експерименту. Уміло апелюючи до риторичних настанов німецького націоналізму та водночас спираючись на політичну підтримку з боку центральних органів влади, зокрема проукраїнськи налаштованого Альфреда Розенберга, Зельцнер зумів залучити до співпраці частину дореволюційної управлінської еліти, а також окремі групи радянської технічної інтелігенції. У результаті цього було сформовано відносно стійку систему місцевого управління, яка певний час забезпечувала функціонування окупаційної адміністрації [39 p. 226].

По-друге, генеральні комісари активно залучалися до проведення агітаційно-пропагандистської роботи. Вони брали участь у спеціальних нарадах [8; 9], урочистих прийомах, церемоніях нагородження [6; 7], а також у пропагандистських зустрічах із місцевим населенням [23; 24; 26]. Звернення генеральних комісарів посідали помітне місце на сторінках окупаційної преси [1]. Зокрема, наприкінці червня 1943 р. А. Фрауенфельд узяв участь у нагородженні медаллю «Для народів Сходу» місцевих діячів, серед яких були І. Курило-Кримчак – бургомістр Мелітополя, А. Зубашев – обласний і головний лікар, П. Селецький – керівник фінансового відділу та С. Приступа – бургомістр Кізіяру; загалом нагороди отримали 36 осіб [21].

По-третє, до кола обов'язків генеральних комісарів належала участь у регулюванні господарського життя окупованих територій. Пріоритетним напрямом у цій сфері вважалася відбудова та відновлення економічного потенціалу регіонів. Під час перебування у Запоріжжі 19 серпня 1943 р. К. Зельцнер заявив: «Я відвідав 16 округ і впевнився, що праця українців і в сільському господарстві і на підприємствах йде дружно і добре» [28], додавши, що в Запоріжжі та Дніпропетровську «…робота здійснюється так, як цього потребують наші спільні інтереси» [28]. Він також підкреслював, що масштабна відбудовча діяльність здійснюється не лише на Сході, а й у Польщі, Норвегії, Франції та країнах Балканського регіону [28]. Зі шпальт газети «Мелітопольський край» від 22 травня 1943 р. відомо, що за ініціативою Генерал-комісаріату було проведено інженерну нівеляцію річки Молочної та прилеглих заболочених територій з метою визначення обсягів гідротехнічних робіт, спрямованих на осушення осередків розмноження малярійного комара [20].

По-четверте, генеральні комісари відігравали ключову роль у санкціонуванні діяльності релігійних інституцій. Так, за повідомленням газети «Мелітопольський край» від 27 березня 1943 р., генеральний комісар генерального округу «Крим» А. Фрауенфельд надав «…повноваження на служительське керівництво Таврійською єпархією автономної автокефальної церкви – архімандриту о. С. Охотенко,

а на служительське керівництво Таврійською єпархією автономної ортодоксальної церкви – єпископу владиці Серафиму» [19].

Основні напрями діяльності генерального комісара чітко простежуються через організаційну побудову його адміністративного апарату, який був покликаний забезпечити реалізацію окупаційної політики на підконтрольних територіях. Як правило, структура генералкомісаріату включала кілька ключових управлінських блоків. Центральне управління охоплювало підрозділи, відповідальні за кадрові питання, бюджет і звітність, систему заготівель, діяльність головного бюро та архіву, статистичний облік, квартирне й продовольче забезпечення, транспорт і конвой, а також функціонування головної каси.

Основні напрями діяльності генерального комісара знаходили відображення в організаційній структурі його адміністративного апарату, який формувався відповідно до потреб окупаційного управління. Здебільшого цей апарат складався з кількох ключових відділів. Першим з них було центральне управління, до складу якого входили підрозділи, відповідальні за кадрові питання, бюджет і звітність, заготівельну діяльність, роботу головного бюро та архіву, статистичний облік, квартирне й продовольче забезпечення, транспорт і конвой, а також функціонування головної каси.

Другим важливим елементом був політичний відділ, у межах якого діяли підрозділи загального управління, охорони, національностей та політики поселень, культурної політики, економіки й господарства, робітничої та соціальної політики, молодіжних і жіночих питань, пропаганди, організації праці, медицини, ветеринарії, правового й фінансового забезпечення, а також науки і культури. Третю складову адміністративного апарату становив відділ господарства, до компетенції якого належали питання промислового виробництва, продовольчого та сільськогосподарського забезпечення, лісового й паливного господарства, функціонування залізничного транспорту та поштового зв'язку, формування і регулювання цін, банківської та валютної системи, торговельної політики й вексельного обігу. Окремо функціонував технічний відділ, до складу якого входили технічний підрозділ і відділ шляхів сполучення [17].

Практична реалізація цієї моделі управління простежується на прикладі генералкомісаріату генерального округу «Миколаїв». Як зазначається в джерелах, загалом усі окупаційні управлінські структури тут налічували 35 відділів, кожен з яких відповідав за окрему сферу адміністративної діяльності [35 с. 144]. Водночас базових відділів у межах генералкомісаріату було 12, серед яких провідне місце посідав відділ центрального управління, якому підпорядковувалися ще десять структурних підрозділів. Особливий статус мав перший (спеціальний) відділ, що підпорядковувався безпосередньо генеральному комісару або його постійному представникові. Характерною рисою цього підрозділу було те, що в ньому працювали виключно німецькі службовці, загальна чисельність яких становила 155 осіб [35 с. 144].

З метою глибшого розуміння специфіки функціонування інституту генеральних комісарів доцільно детальніше розглянути біографічні та кар'єрні траєкторії осіб, які очолювали генеральні округи на Півдні України. Їхній життєвий шлях, досвід партійної та адміністративної роботи, а також ступінь інтегрованості в нацистську владну вертикаль істотно впливали на практики управління окупованими територіями.

Клаус (Ніколаус) Зельцнер (Nikolaus Selzner) (20 лютого 1899 р., Гросс-Мьоверн – 21 червня 1944 р., Кайзерслаутерн) належав до числа функціонерів, чия кар'єра формувалася ще в період становлення нацистського руху. Його рання політична активність була тісно пов'язана з НСДАП і воєнізованими структурами партії, зокрема СС та СА. Уже наприкінці 1920-х років Зельцнер обіймав відповідальні посади в Німецькому робітничому фронті, що дало йому значний організаційний і управлінський досвід.

Після обрання депутатом рейхстагу в 1932 р. К. Зельцнер поступово інтегрувався до вищих щаблів партійно-державного апарату. Його діяльність у структурах «Сили через радість» та Націонал-соціалістичної заводської організації сприяла формуванню репутації ефективного адміністратора, здатного координувати великі масиви підлеглого персоналу. Саме цей досвід значною мірою визначив його подальше залучення до системи управління окупованими територіями на Сході.

Звіти айнзатцштабу А. Розенберга підкреслювали прагматичність К. Зельцнера та його орієнтацію на залучення місцевих фахівців і представників інтелігенції до співпраці з окупаційною владою, що розглядалося ним як важливий інструмент стабілізації адміністративної системи [3 с. 79]. У період перебування на посаді генерального комісара генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1944 рр.) він поєднував жорстке виконання директив рейху з намаганням забезпечити керованість регіону.

Евальд Оперман (Ewald Oppermann) (25 лютого 1896 р., Кенігсберг – 29 січня 1965 р.) представляв інший тип генерального комісара – вихідця з професійно-технічного середовища, який поєднав управлінський досвід у будівельній галузі з активною участю в партійних і напіввійськових структурах. Його діяльність у Німецькому військово-спортивному союзі та служба в люфтваффе сприяли формуванню жорсткого, дисциплінарного стилю управління.

Політична кар'єра Е. Опермана, зокрема його депутатство в ландтазі Пруссії та рейхстазі, забезпечила йому необхідні зв'язки в партійному керівництві. Перебуваючи на посаді генерального комісара генерального округу «Миколаїв», він демонстрував беззастережну лояльність до рейхскомісара України Е. Коха, що відображалося як у його управлінських рішеннях, так і в реалізації репресивної та економічної політики.

Оперман був безпосередньо причетний до здійснення антиєврейських заходів і масштабних реквізицій у сільському господарстві. Виданий ним наказ від 13 лютого 1942 р. щодо конфіскації зерна та інших культур свідчить про жорстку експлуатаційну спрямованість його діяльності [31 с. 157]. Після завершення війни він, на відміну від багатьох інших нацистських функціонерів, зміг інтегруватися в цивільне життя, працюючи у будівельній сфері.

Альфред Едуард Фрауенфельд (Alfred Eduard Frauenfeld) (18 травня 1898 р., Відень – 10 травня 1977 р., Гамбург) вирізнявся серед південноукраїнських генеральних комісарів як за походженням, так і за характером політичної діяльності. Його австрійське коріння, участь у Першій світовій війні та досвід роботи в культурних і дипломатичних структурах рейху зумовили специфічне бачення завдань окупаційної адміністрації.

Після вимушеної еміграції з Австрії А. Фрауенфельд зробив кар'єру в апараті Імперської палати театру та міністерстві закордонних справ, що сформувало в нього уявлення про «м'які» інструменти впливу та управління. Призначення його генеральним комісаром округу «Крим» стало результатом внутрішньої боротьби між різними центрами влади в Третьому рейху, зокрема між А. Розенбергом і Е. Кохом [36 с. 181].

На відміну від багатьох інших окупаційних адміністраторів, А. Фрауенфельд неодноразово виступав із критикою практик, що застосовувалися на території України. Його меморандуми засвідчують намагання звернути увагу керівництва рейху на деструктивні наслідки надмірної жорстокості та принизливого ставлення до місцевого населення [4 с. 427]. Порівняння окупаційної політики з колоніальними моделями рабовласництва, зроблене Фрауенфельдом, є показовим прикладом внутрішньої критики в межах нацистського апарату [38, с. 257]. У повоєнний період Фрауенфельд поєднував підприємницьку діяльність із участю в неонацистських мережах, що намагалися реінтегрувати колишніх функціонерів Третього рейху в політичне життя ФРН.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що інститут генеральних комісарів був одним із ключових елементів системи цивільного управління, запровадженої нацистською владою на окупованих територіях України в умовах реалізації політики «нового порядку». Саме через діяльність генеральних комісарів відбувалося практичне втілення директив центральних органів рейху, поєднане з адаптацією окупаційної політики до конкретних регіональних умов.

Аналіз функціонування генеральних комісаріатів на Півдні України засвідчує, що генеральні комісари концентрували у своїх руках надзвичайно широкі повноваження, поєднуючи адміністративні, політичні, економічні та репресивні функції. Формально перебуваючи у жорсткій ієрархічній підпорядкованості рейхскомісару України та рейхсміністрові у справах окупованих східних територій, на практиці вони часто діяли автономно, що було зумовлено як слабкою координацією між центром і регіонами, так і внутрішніми конфліктами в нацистській владній верхівці.

Ефективність і характер діяльності генеральних комісарів значною мірою залежали від їхнього особистого управлінського досвіду, політичних орієнтацій та ступеня інтегрованості в партійно-державні структури Третього рейху. Біографічний аналіз К. Зельцнера, Е. Опермана та А. Фрауенфельда дає підстави стверджувати, що, попри спільні ідеологічні засади, практики управління в межах окремих генеральних округів могли суттєво відрізнятися – від прагматичних спроб стабілізації адміністративної системи до відверто репресивних та експлуатаційних моделей.

Загалом інститут генеральних комісарів слід розглядати як інструмент колоніального типу управління, спрямований на максимальну експлуатацію людського й матеріального потенціалу окупованих територій за умов воєнного часу. Водночас його функціонування супроводжувалося внутрішніми суперечностями, управлінською фрагментацією та залежністю від особистісного чинника, що істотно обмежувало стабільність окупаційної адміністрації.

Література:

1. Азовский вестник. 1943. 20 июня.
2. Азовский вестник. 1943. 31 июля.
3. Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 78–91.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : «Критика», 2011. 455 с.
5. Верхнєдніпровська газета. 1943. 21 серпня.
6. Голос Дніпра. 1942. 08 листопада.
7. Голос Дніпра. 1942. 22 грудня.
8. Голос Дніпра. 1943. 14 березня.
9. Голос Дніпра. 1943. 15 квітня.
10. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944). Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.
11. Гончаренко О. М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 44 с.
12. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.
13. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2005. 18 с.
14. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Москва : «Экономика», 1970. 376 с
15. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя : Просвіта, 2013. 416 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 684 с.
17. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 319 с.
18. Мелітопольський край. 1942. 12 вересня.
19. Мелитопольский край. 1943. 27 марта.
20. Мелитопольский край. 1943. 22 мая.
21. Мелитопольский край. 1943. 22 июня.
22. Новая жизнь. 1943. 15 июля.
23. Нове життя (Первомайськ). 1942. 31 жовтня
24. Нове життя (Первомайськ). 1942. 07 листопада.
25. Нове життя (Первомайськ). 1942. 13 грудня.
26. Нове життя (Первомайськ). 1943. 14 травня
27. Нове життя (Первомайськ). 1943. 07 вересня.
28. Нове Запоріжжя. 1943. 21 серпня.
29. Нове Запоріжжя. 1943. 4 вересня.
30. Новий час. 1943. 11 квітня.
31. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
32. П'ятихатська газета. 1943. 11 серпня.
33. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90–101.
34. Сугацька Н. В. Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) в контексті подій Холокосту. Південний архів (Історичні науки). Херсон, 2005. Вип. XX. С. 148–153.
35. Сугацька Н. В. Створення місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування на півдні України в часи нацистської окупації краю. Сучасний вимір держави та права. Миколаїв, 2008. С. 143–145.
36. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упоряд. і передмова В. Косика. Львів, 1997. 384 с.
37. Українська думка (орган Новогеоргіївського районового та міського управління). 1943. 8 березня.
38. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. Київ : Наш формат, 2017. 488 с.
39. Belezza S. A. Il tridente e la svastica. L'occupazione nazista in Ucraina orientale. Milano : Franco Angeli, 2010. 245 p.
40. Frauenfeld A. Und trage keine Reu': vom Wiener Gauleiter zum Generalkomissar Krim. Leoni am Starnberger See : Druffel-Verlag, 1978. 303 S.

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 378.014:811.161.2:323.1(477)“1918/2026”
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.19

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК МАРКЕРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДОСВІД 1918 РОКУ ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Хоменко Олена,
кандидат історичних наук, доцент,
проректор з виховної роботи,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID ID: 0009-0003-3428-7417

У статті здійснено спробу дослідити значення мовного питання крізь призму діяльності активного національно-патріотичного активу 1918 року та сучасної студентської спільноти, чия мовна самосвідомість виступає запорукою утвердження суб’єктності України у глобальному вимірі. На основі аналізу архівних документів періоду 1918 року охарактеризовано основні кроки питання мовної політики під час створення Української держави П. Скоропадського, підкреслено зв’язок між мовною політикою та кроками побудови власної держави на початку ХХ століття. Наводяться приклади підтримки мовної політики з багатьох регіонів тогочасної України. А також приклади нав’язуваності «правильної мови» періоду СРСР та боротьбу українського народу за мову сьогодні. Показано, що однією з ключових ролей існування будь-якої держави, і України зокрема, є мова як чинник формування національної ідентичності, особливо в умовах воєнної агресії та глобальних викликів сучасності. Її функціонування у вищій освіті, де у студентів вже сформований більш свідомий вибір і розуміння, визначає не лише рівень освіченості та культурної єдності суспільства, але й рівень зміцнення державності загалом. Історичний досвід має вагоме значення для зміцнення та збереження ідентифікації, особливо сьогодні в період війни. Досвід 1918 року, коли в період діяльності уряду гетьмана Павла Скоропадського відбувалися важливі кроки у сфері мовної та освітньої політики говорять про те, що питання мови це не другорядний або декоративно-культурний процес, а важливий крок в утвердженні держави. Саме тоді українська мова була вперше впроваджена як мова адміністративного управління, судочинства й освіти. За ініціативи уряду розпочалося активне заснування українських університетів, академічних установ та шкіл, де українська мова утверджувалася як основа освітнього процесу й державотворення. І хоча пройшло більше 100 років питання мови в процесі державотворення залишається актуальним і сьогодні, особливо в Україні під час війни з Російською Федерацією, коли наша держава проходить процес деколонізації, у тому числі і мовної. Автор звертає увагу на відсутність системних монографічних досліджень з цієї тематики, що свідчить про потребу в подальших дослідженнях з даного питання.

Ключові слова: *мовна політика, національна ідентичність, уряд 1918 року, лінгвоцид,вища освіта, студентська спільнота, мовна деколонізація.*

Khomenko Olena. The role of the Ukrainian language in higher education as a marker of national identity: the experience of 1918 and the challenges of the present day

The article attempts to examine the significance of the language issue through the prism of the activities of active nationalist activists in 1918 and the contemporary student community, whose linguistic self-awareness is a guarantee of Ukraine's subjectivity in the global dimension. Based on an analysis of archival documents from 1918, the article describes the main steps in language policy during the creation of P. Skoropadsky's Ukrainian state and emphasizes the connection between language policy and the steps taken to build a state at the beginning of the 20th century. Examples of support for language policy from many regions of Ukraine at that time are given. There are also examples of the imposition of the “correct language” during the Soviet period and the Ukrainian people's struggle for their language today. It is shown that one of the key roles of any state, and Ukraine in particular, is language as a factor in the formation of national identity, especially in the context of military aggression and the global challenges of today. Its functioning in higher education, where students already have a more conscious choice and understanding, determines not only the level of education and cultural unity of society, but also the level of strengthening of statehood in general. Historical experience is of great importance for strengthening and preserving identity, especially today in times of war. The experience of 1918, when important steps were taken in the field of language and education policy during the reign of Hetman Pavlo Skoropadskyi, shows that the language issue is not a secondary or decorative-cultural process, but an important step in the establishment of the state. It was then that the Ukrainian language was first introduced as the language of administrative management, justice, and education. On the initiative of the government, Ukrainian universities, academic institutions, and schools began to be actively established, where the Ukrainian language was established as the basis of the educational process

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

and statehood. Although more than 100 years have passed, the language issue in the process of statehood remains relevant today, especially in Ukraine during the war with the Russian Federation, when our state is undergoing a process of decolonization, including linguistic decolonization. The author draws attention to the lack of systematic monographic studies on this topic, which indicates the need for further research on this issue.

Key words: *language policy, national identity, government of 1918, linguicide, higher education, student community, linguistic decolonization.*

Постановка проблеми. Сучасна Україна, перебуваючи у стані повномасштабної війни, знову переживає необхідність боротьби за збереження і посилення власної мовної ідентичності. 2 січня 2026 року урядом було затверджено державну цільову соціальну програму «Молодь України: покоління стійкості - 2030» і таке спрямування державних зусиль на підтримку молодої генерації є стратегічно виправданим вектором, оскільки саме студентство виступає головним ретранслятором системи національних цінностей та ключовим носієм українського історичного та культурного коду.

Такий акцент у державній політиці підтверджує розуміння того, що молодь. як основний потенціал стійкості є носієм мовної самосвідомість та інтелектуальним капітал і запорукою незворотності державотворчих процесів у процесі збереження суб'єктності України у майбутньому. Освіта сьогодні виконує стратегічну роль у формуванні громадян, які усвідомлюють значення української мови як символу свободи й незалежності. А державні органи та інституції мають бути і є гарантом її офіційного статусу, забезпечуючи єдність суспільства й протиставлення багатовіковій політиці русифікації. Досвід минулого може стати або прикладом і пам'ятю або вивченням і переосмисленням історії власного народу щодо питанні здобуття і збереження власної ідентичності на карті світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростання наукового інтересу до вивчення, окрім історичних й політичних й мовно-ментальних чинників, що й призвели до російсько-української війни, яка розпочалась ще 2014 року. Саме в активній фазі війни дослідники актуалізували вивчення питання мови як ключового елементу національної безпеки й ідентичності. Зокрема, дослідниця Яковлєва О. у своїй праці піднімає питання української мови та проблем багатомовності у нашій державі, що стало одним з приводів початку війни [21]. Праці Хоменко О., Мовчан О., Пирожкова С., Хамітова Н., Сібрука А., Литвинської С., Федюніна О. та ін. у деякій мірі фокусуються на проблемах національної ідентичності, де окреслюється і питання мови як чинника безпеки та деколонізації освіти у формуванні свідомого громадянина [1; 6; 8; 11]. Варта уваги і праця Л. Шлєіної, яка розглядає вивчення фахової української мови як головний інструмент формування національної ідентичності та професійної свідомості саме студентів [20]. Проте праць чи монографічних досліджень у зміцненні національної безпеки через механізми мовної стійкості та культурної самоіндентифікації ще не стали предметом системного наукового аналізу.

Метою статті є аналіз мовного питання як визначального чинника у збереженні української державності в умовах війни з Росією, з урахуванням історичного досвіду 1918 року та обґрунтування важливої ролі сучасного студентства як інтелектуально-свідомої суспільної верстви, яка забезпечує мовно-культурний аспект ідентичності в освітньому просторі держави. Проаналізувати сучасні проблеми утвердження української мови на державному рівні, що було і є ключовим складником консолідації суспільства та розвитку державотворчих процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Більше 100 років тому під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. активно почало підніматись питання впровадження рідної мови у процесі відродження власної державності, як важливої складової у створені будь-якої держави. Наприклад, з утворенням Української Держави 1918 року та її законодавчо-виконавчого органу – Ради Міністрів, серед основних державних питань постало і питання державної мови. Офіційно державною мовою була українська, однак діловодство всіх основних державних органів велося російською або паралельно двома мовами – російською та українською. У архівних документах за 09 липня 1918 року зазначено, що Державний Секретар уряду того часу особисто звертався з проханням щодо українізації діловодства до всіх міністерств Української Держави, так як не всі міністерства дотримувались державної мови у листуванні й Загальна Канцелярія, яка вела журнали засідань уряду, була змушена постійно переписувати службові папери та перекладати їх українською мовою [7, с. 314].

Позицію українізації всіх державних структур постійно відстоював Державний Секретар Кабінету Міністрів 1918 року, він підкреслював, що з утворенням Української Держави, українська мова стала державною і тому всі урядовці повинні знати її та вживати у всіх урядових актах, переписці, відносинах. Саме повага до національних прав українського народу та інтереси української державності вимагали рішучої боротьби проти русифікації, що і робила та дотримувалась значна кількість представників уряду 1918 року [19 арк. 30–30 зв.].

Також на захист української мови, як державної у 1918 році виступили і культурні організації, серед яких значна кількість була молодь та студенти. Так Кам'янець-Подільське товариство «Просвіта», яке надіслало телеграму до Києва з нотами протесту стосовно домагання деяких урядових оголосити російську мову державною [14, арк. 240].

На підтримку української мови виступила і частина тогочасної преси, так газета «Державний Вістник», яка була офіційним органом керівництва Української Держави 1918 рокц друкувала всі офіційні документи лише українською [15, арк. 80].

Тогочасна українська преса також гостро критикувала запровадження в.о. Міністра шляхів сполучень 1918 року В. Ландсберга службової переписки на залізничній дорозі лише російською мовою [4].

Важливий процес українізації в сфері освіти і науки проходив в Українській Державі 1918 року на належному рівні. Для утвердження державної мови в нижчій ланці освіти, необхідно було, насамперед, прийняти закон про утвердження української мови в інститутах та університетах, де навчалися майбутні вчителі, які згодом мали викладати в школах Української Держави. Насамперед, викладачі університету самі мали засвоїти державну мову та викладати нею на заняттях у вищих навчальних закладах на належному рівні. Відповідно до цього урядом був прийнятий закон про право написання та захисту дисертації українською мовою про це зберігся відповідний запис закону в документах архіву. В якому зазначалося "… писання та оборону дисертації на вченні ступені в усіх вищих школах України українською мовою надати право особам, які бажають досягти учених ступенів магістра та доктора.., подавати та обороняти в усіх вищих школах України свої дисертації як на російській, так і на українській мові, а також надати право взагалі як дисертантам, так і опонентам вести диспути як на російській, так і на українській мові". Міністр М. Василенко у пояснюючій записці відмічав, що "з встановленням на території Української Держави державних університетів з викладанням української мови, 4 кафедр української мови та українознавства, тому по закінченню однієї з вищих шкіл, особи, які бажають дістати вчений ступінь мають право представляти свої дисертації не тільки на російській, але і на українській мові, цей законопроект дозволить українській молоді та українським вченим добиватися вчених ступенів на своїй рідній мові" [16, арк. 1, 2-2 зв.]. І це був важливий крок тогочасної влади в процесі мовної ідентичності.

Окрім закладів столиці, українізація в Українській Державі поширювалася і на інші міста. Наприклад, Радою Міністрів був прийнятий відповідний закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському державних університетах. У законі відмічалося, що: «…в цих університетах відбулося відкриття з 1 липня 1918 р. трьох нових кафедр: історії України, історії української мови та історії українського письменства на історико-філологічному факультеті... Навчання цих дисциплін було обов'язковим для слухачів університетського курсу». А в пояснюючій записці М. Василенка поданій до Кабінету Міністрів від 23 вересня 1918, мова йшла вже про утворення кафедр українознавства по всіх вищих закладах, що «має бути черговим завданням уряду» [17, арк. 1, 3].

З метою й фінансової підтримки процесу українізації уряд П.Скоропадського видав закон про курси українознавства для вчителів по всій території Української Держави. З цією метою від 6 червня 1918 р. з коштів Державної скарбниці було виділено 2.184.790 крб. [18, арк. 9].

Можливість студентам навчатись рідною мовою у вищих навчальних закладах стало важливим кроком для формування майбутньої свідомої національної еліти. Отримавши можливість здобувати освіту та займатися наукою українською мовою, студенти могли стати не просто висококваліфікованими фахівцями, а й активними учасниками творення власної держави. Саме такий підхід дозволив виховати частину нового покоління інтелігенції, яке розуміло цінність своєї культури та працювало на зміцнення незалежності країни. Проте, на жаль, короткий термін існування Української Держави 1918 року вніс свої корективи.

Варто зазначити, що деякий час, до приходу до влади більшовиків, питання української мови було важливим і для представників уряду після періоду правління Павла Скоропадського. Так, у газеті «Нова Рада» за 2 січня 1919 року був опублікований наказ «По осадному корпусові Ч. 47. 31 грудня 1918 року м. Київ» про зняття усіх російських написів як державних, так і приватних установах, крамницях, складах, редакціях, книгарнях та ін. До 18 січня мали бути вивішені усі надписи українською мовою і за невиконання наказу був передбачений навіть штраф від 10, 000 до 80, 000 грн. [5].

На нашу думку, встановлення суворої відповідальності за невиконання мовного законодавства було стратегічно виправданим інструментом подолання наслідків тривалої русифікації. Хоча штрафні санкції виглядають суворими, вони відображали рішучість політичного керівництва у питанні оперативного створення цілісного україномовного середовища як обов'язкового атрибута життєздатної держави.

Таким чином, аналіз досвіду уряду Павла Скоропадського у 1918 році й періоду початку 1919 року та сучасних реалій доводить: українська мова у сфері вищої освіти та державних інституціях є не лише інструментом комунікації, а й стратегічним чинником державотворення, національної безпеки й культурного розвитку. Загальна характеристика цієї проблематики підкреслює, що мовна політика – це не лише питання освіти чи адміністрування, а й основа виживання та майбутнього України.

Узагальнюючи досвід періоду національно-визвольних змагань, слід констатувати, що впровадження жорстких адміністративних важелів та високих штрафних санкцій було стратегічно виправданим кроком, спрямованим на швидку демаркацію тогочасного національного простору. Попри суворість вимог, такий підхід був безальтернативним інструментом утвердження державної української суб'єктності в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої дезорганізації. Характерно, що сучасна мовна політика України, зокрема діяльність Уповноваженого із захисту державної мови, багато в чому ретранслює цю логіку: перехід від так званої «лагідної українізації» до імперативних норм (включно із системою штрафів за порушення мовного законодавства у сфері послуг та освіти) є вкрай необхідною умовою витіснення колоніальної спадщини. Сьогодні мовне питання має постати не як обмеження свободи, а як дієвий механізм захисту національного суверенітету та ідентичності України.

Згідно Конституції України у нашій державі є чимало національних меншин. Проте українська національна модель багатомовності у переважній більшості випадків являє собою де-факто українсько-російську двомовність. Як вірно зазначає дослідниця Яковлєва О. В. у своїй статті, що одним із факторів котрі зумовлюють підвищений ступінь соціальної проблемності феномену багатомовності в Україні, слід вважати її роль у самоідентифікації особистості, а також у визначеності цією особистістю своєї приналежності до певного колективу або групи. Багатомовна модель організації національного мовного середовища уже самим фактом свого існування ускладнює таку самоідентифікацію. І таке визначення на підставі спільності/відмінності як рідної мови, так і мови повсякденного спілкування в колективі [21, с. 303–304].

Багатомовність в українському суспільстві має не лише комунікативний, а й глибокий ідентифікаційний вимір. Вона може стати як ресурсом для культурного збагачення, так і чинником, що ускладнює процес самоідентифікації особистості та її належності до спільноти. Визначення рідної та основної мови спілкування останнім часом виступає маркером соціальної ідентичності, що впливає на відчуття єдності чи відчуженості у колективі, особливо у студентській спільноті. Саме тому мовна ситуація в Україні потребує особливої уваги в контексті національної консолідації.

На нашу думку, аналіз мовної ситуації доцільно здійснювати, починаючи ще з сімейного середовища, а далі – у закладах дошкільної освіти, загальної середньої, фахової передвищої та вищої освіти. Кожен із цих етапів виступає важливою складовою формування мовної та культурної самоідентифікації особистості. Водночас особливого значення, на наш погляд, набуває саме етап здобуття вищої освіти, де студенти більш глибше розуміють і усвідомлюють значення мови для збереження нації та утвердження власної держави на міжнародній арені.

Слід відзначити, що сьогодні існує і проблема правової колізії у мовному законодавстві, яка потребує комплексного підходу, що враховуватиме як національні інтереси, так і міжнародні зобов'язання України. Так як нормативна вимога щодо використання української мови поширюється лише на академічні години освітнього процесу й не охоплює перерви між парами, студенти на перервах мають право розмовляти будь-якою мовою, зокрема і російською. Тому недостатня врегульованість механізмів упровадження мовного законодавства в системі вищої освіти зумовлює правову невизначеність, яка стає основою для хибних або спрощених інтерпретацій конституційних норм щодо мовних прав студентів [12, с. 269–270].

Варто зазначити, що під час опитувань і досліджень різного характеру щодо приналежності українців, значна частина стверджують про те, що вони є громадянами Радянського Союзу, що, наприклад, у їхній пам'яті залишилась російська мова – як універсальна мова спілкування і немає нічого поганого в тому, що українці розмовляють російською. У результаті цього діти, виховані в подібному мовному середовищі, приходять до закладів освіти та відтворюють мовні моделі, що сприяють подальшому поширенню російської мови серед однолітків.

Можна погодитись з думкою сучасного дослідника Лизанчука В., який у своїй статті зазначив: «Мовознавець, професор Олександр Пономарів, наголосив, що "не треба спекулювати на тезі "російськомовні патріоти України", якщо вони патріоти, то хай позбудуться комплексу меншовартости й починають спілкуватися українською мовою. Чи можна уявити патріота, наприклад Угорщини, який замість угорської розмовляв би в себе вдома фінською або естонською мовою?" [13, с. 178].

Безперечно потрібно враховувати факт колонізації нашої держави, особливо у контексті маніпуляції з питанням мови, яке йде ще, як мінімум, з періоду Радянського Союзу. Як зазначає Таран Людмила у своїх спогадах, що: «…свідомість і підсвідомість прошивала безконечна неписана настанова: головна, домінантна, престижна, пріоритетна, статусна, обов'язкова мова – саме російська. Українська ж – одна з мов «национальных окраин»: необов'язкова, непрестижна тощо. І якщо хочеш бути успішним, будувати кар'єру, жити більш-менш забезпечено – маєш прийняти ці неписані правила гри: бути «советским человеком» (тобто, лояльним до режиму) і спілкуватися російською….» [9].

Безперечно, що радянська мовна політика була продуманим інструментом для продовження процесу колонізації, який штучно перетворив російську мову на єдиний можливий засіб для досягнення життєвого успіху та кар'єрного зростання. Обмеження української мови і спілкування нею лише на побутовому рівні, змушувало людей обирати між національною ідентичністю та соціальним статусом, перетворюючи їх на уніфікованих «радянських людей». Цей психологічний тиск з боку радянської влади сформував стійкі стереотипи меншовартості українців, наслідки яких доводиться долати й сьогодні.

Після проголошення незалежності у 1991 році державною стає українська мова, проте відголоски минулого і впливу російської мови залишаються в менталітеті значної кількості українців і до сьогодні. Війна з Російською Федерацією стала своєрідним каталізатором до переосмислення власної історії та приналежності. Починає все більше відбуватись процес так званої самодеколонізації, який є частиною деколонізації України, особливо у питанні мови. І вже сьогодні можна констатувати, що свідома частина української молоді не лише розуміє значення рідної мови для нації, а й цілеспрямовано опановує її, активно залучаючи різноманітні освітні платформи та ресурси.

Наприклад, автори Сібрук А. і Литвинська С. провели дослідження серед студентів про обізнаність ресурсів з української мови. За підсумками дослідження було виділено 9 основних груп, які знають і якими користуються студенти, а саме: «Є-мова», яка є освітньою платформою ГО «Український світ»; «Українська мова: лайфхаки»; «Мовний марафон»; «Мова єднає»; «Чиста мова»; «Перейди на українську»; лінгвістичний портал «Mova.info»; сайт викладача Київського університету імені Бориса Грінченка та автора підручників з української мови Олександра Авраменка; офіційний сайт української мови [8, с. 33].

Таким чином, слід відзначити, що сучасна молодь демонструє високий рівень зацікавленості у вивченні та використанні української мови, активно залучаючи для цього різноманітні онлайн-платформи та ресурси. Саме цифрові інструменти забезпечують молодому поколінню доступність, інтерактивність і практичність мовної освіти. Це свідчить про позитивну тенденцію у формуванні свідомого ставлення студентської молоді до державної мови та її інтеграції у всі сфери суспільного життя. Водночас слід зауважити, що викладання дисципліни «Ділова українська мова» у вищих навчальних закладах виступає також важливим елементом у формувані свідомого ставлення студентської молоді до державної мови. Збільшення кількості годин, відведених на практичні заняття, було б доцільним і обґрунтованим кроком у контексті реформ, ініційованих Міністерством освіти і науки України.

Також автори вищезазначені автори роблять висновки, з якими можна цілком погодитись, що «будучи активними учасниками української спільноти, спілкуючись у соціальних мережах, молоді люди з такими знаннями зможуть протистояти впливовим маніпуляторам, категорично спростовувати неправдиву інформацію та бути активними учасниками розбудови української держави на європейських та євроатлантичних засадах інтеграції» [8, с. 34].

На наше переконання вивчення рідної мови має ґрунтуватися насамперед на вихованні з сім'ї і на внутрішній мотивації та усвідомленні її цінності, а не на примусових механізмах (погрозах, приниженні та ін.). Такий підхід забезпечить глибше засвоєння мовних знань і сформує стійке прагнення у людини до їх практичного застосування. Особливо важливим є виховання цього усвідомлення серед молоді, студентства, які становить інтелектуальний і культурний потенціал майбутнього суспільства. Сьогодні запровадження державної цільової соціальної програми «Молодь України: покоління стійкості – 2030», затвердженої урядом 2 січня 2026 року, є надзвичайно своєчасним і конструктивним кроком. Така державна ініціатива створює сприятливе середовище для самореалізації молоді, що дозволяє перетворити вивчення мови з формального обов'язку на свідомий елемент особистісного зростання та громадянської відповідальності, сподіваємось, що це буде програма реальних дій, а не паперова версія документу [3].

Станом на сьогодні в Україні досить активно функціонують курси, вебінари та конференції, які проводиться як офлайн, так і в онлайн-форматі на різноманітних платформах з метою сприяння державним інституціям, громадянам та всім зацікавленим у вивченні та поглибленні знань рідної мови. Має бути лише усвідомлене бажання вивчати рідну мову або поглиблювати вже існуючі знання. Наприклад

напередодні Дня Незалежності проходив пізнавальний вебінар «Українська як стратегічна перевага: як мова формує світогляд, бренд, довіру та комунікацію». Захід був організований агенцією Golden Staff у співпраці з Марією Словолюб – філологинею, викладачкою, фольклористкою та експерткою з красномовства. Учасники отримали і цінні поради для комунікації «Українська – бренд компанії» та ознайомилися з актуальними тезами щодо ролі української мови та грамотності в компанії. Досвід компаній, які переходять на українську мову у спілкуванні, демонструє українцям і світу, що це не лише формування сучасного та привабливого бренду, а й внесок у зміцнення нашої ідентичності та боротьби за свободу під час війни. Подібні ініціативи сприяють утвердженню української мови як ключового елементу національної ідентичності, розвитку комунікаційної культури та формуванню позитивного іміджу України у світі [10].

Впевнені, що в системі вищої освіти подібні вебінари допоможуть студентам не лише грамотно спілкуватись, а стати у майбутньому фахівцем компанії, який формуватиме свідомість, бренд і довіру. Це важлива складова освітнього процесу. І безперечно, що кількість годин на викладання дисциплін таких як: «Ділова українська мова» чи «Українська мова за професійним спрямуванням» має бути значно більшою, ніж зараз затверджено у багатьох закладах України. Та незважаючи на те, що програми вищих навчальних закладів передбачають покращення фахового мовлення, недостатньо уваги приділяється викладанню мовознавчих дисциплін та міждисциплінарним зв'язкам.

Це свідчить про потребу в подальшому вдосконаленні процесу формування мовної компетентності студентів, зазначає дослідниця Шлєіна Л. І. у своїй праці. І вона безсумнівно права, адже вивчення дисципліни, зокрема української мови, історії, культури для глибшого усвідомлення мають базуватись на міждисциплінарних зв'язках [20, с. 167].

Далі автор зазначає, що під час навчання гуманітарних дисциплін, зокрема «Українська мова (за професійним спрямуванням)», формуються ключові чинники мовної особистості, яка володітиме навичками та вміннями вільно користуватися мовою. Це сприяє розумінню культурної ідентичності та культурних відмінностей націй загалом [20, с. 169].

Також дослідниця Федюніна О. І. підкреслює, що «позитивне ставлення до мови є ознакою високої мовної свідомості. Людина з високим рівнем мовної свідомості – це зріла мовна особистість, а висока мовна свідомість також свідчить про загальний розвиток особистості, зокрема про її інтелігентність, освіченість та моральну стійкість. Далі автор зазначає, що чітке усвідомлення своєї причетності до розвитку мови дає здобувачам вищої освіти поштовх до саморозвитку, виявлення бажання вдосконалювати мовні знання і навички, дбати про культуру мовлення й культуру поведінки, соціальної взаємодії загалом [11, с. 84–85].

Безперечно, що сьогодні збільшилась кількість україномовних громадян нашої держави, було створено і ряд різноманітних заходів, платформ, організовано додаткові години вивчення рідної мови у закладах освіти, помітна і підтримка значної кількості українців з боку суспільства та держави спілкуватися виключно рідною мовою і це з урахуванням географічного показника, де кількість ВПО зі східної частини України в більшості спілкувались лише російською мовою.

Проте, насамперед, важливим є питання підтримки української мови на державному рівні. За ініціативи Українського інституту національної пам'яті Верховна Рада України прийняла Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». І це важливий крок до всебічного законодавчого врегулювання питань, пов'язаних із формуванням та реалізацією державної політики національної пам'яті Українського народу. Серед ключових засад закону особливе місце відведено питанню мови як складової національної пам'яті та безпеки. Документ спрямований на захист і утвердження державної мови в освіті та культурі як складової політики відновлення історичної пам'яті. Охорона української мови й збереження культурної спадщини розглядаються як ключові чинники подолання російської імперсько-тоталітарної спадщини та формування єдиної мовно-культурної основи українського суспільства [2].

Сьогодні створено ряд умов для вивчення української мови для кожного, хто має бажання і це все підкріплено на законодавчому рівні, тепер лише потрібен час у процесі самодеколонізації і самоідентифікації українців. Під час війни це надзвичайно важливе питання, бо це не лише «я перейшов на українську», а це питання збереження нації серед світової спільноти. Це дуже непросте завдання адже ж одним із засобів російської пропаганди до будь-якої окупованої ними країни був і залишається лінгвоцид, в сучасних умовах російсько-української війни Росія постійно використовує українську мову, як маркер розподілу на «свій» і «чужий», таку мовну політику вона і успішно проводить на тимчасово окупованих територіях сьогодні [1, с. 174].

Тому можна цілком погодитись з думкою українських дослідників Пирожкова С. І. та Хамітова Н. В., які у своїй статті зазначають, що в російському імперському дискурсі, який обґрунтовує агресію щодо України, (і у питаннях мови також, начебто захищаючи російськомовних українців – авт.), в тому числі й нинішню повномасштабну війну, маємо доволі показову картину: «Українська ідентичність принципово не визнається, попри декларативні пасажі про право націй на власне і самостійне буття». При цьому автори показують, що Російська Федерація вступила в конфлікт не просто з Україною, а з усім світовим порядком, правила якого забезпечували мирне, а подеколи й успішне співіснування країн з різних цивілізаційних спільнот: «Нова фаза російсько-української війни кинула тотальний виклик сучасній глобалізації світу... Попри прагнення більшості європейських політиків будь-що утримати війну в українських межах, вона невпинно наближає людство до критичної межі – Третьої світової катастрофи...» [6, с. 46].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що сучасна російсько-українська війна це закономірний наслідок колонізації України з боку Росії, яка постійно маніпулювала питанням історії, державності, культури і мови, зокрема, та яка застосовувала і застосовує лінгвоцид у своїй пропаганді до всіх країн, які окупувала. Встановлено, що питання мови проходить також етап деколонізації серед українців. Також з'ясовано, що проблеми виховання з сім'ї, як відголосок радянської окупації, серед викликів сучасності у цьому питанні варто відмітити наступні це: не чіткість щодо питання мови на законодавчо-державному рівні та запровадження механізму чіткої імплементації мовного законодавства, зокрема і в системі вищої освіти, незначна кількість годин для вивчення мови у закладах освіти, яку необхідно збільшити, як мінімум у два рази та сама мовна культура українців залишаються проблемним маркером у процесі деколонізації українців і відповідно в процесі самодеколонізації. У цьому контексті особливої суб'єктності набуває студентство як найбільш динамічна та інтелектуально-свідома верства, що здатна трансформувати освітній простір у середовище активного мовного спротиву, особливо під час війни в Україні. Саме молода генерація виступає тим рушійним елементом, який через внутрішню самодеколонізацію формує нові стандарти нашої національної ідентичності та забезпечує незворотність мовних змін у суспільстві.

Варто зазначити, що мовне питання в умовах війни набуває не лише культурного чи освітнього, а й безпекового виміру, оскільки воно прямо пов'язане із збереженням української нації та її суб'єктності на міжнародній арені. Як слушно зазначають сучасні дослідники, російська агресія спрямована не тільки проти України, а й проти світового порядку, що базується на визнанні права кожного народу на власну ідентичність. У цьому контексті українська мова стає ключовим маркером опору та самоідентифікації, а також засобом подолання колоніальної спадщини. Спроби утвердити національну мову, зберегти її на державному рівні відбувались у період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. – одному із періодів відродження та становлення української держави, є підтвердженням того, що мова мала і має значення. Сподіваємося, що світове співтовариство зуміє запобігти розповсюдженню війни у Європі як катастрофічному сценарію глобального масштабу, а також зуміє зупинити війну в Україні. Переконані, що утвердження української мови серед усіх українців, як основа фундаментальності у процесі державотворення, сприятиме подальшій консолідації українського суспільства, особливо у період виборювання права за існування та його інтеграції у світовий цивілізаційний простір.

Література:

1. Khomenko, O., & Movchan, O. The russo-ukrainian war as a catalyst for the decolonization of ukrainians: historical-educational dimensions and information-psychological operations. Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies, 2025, 18(60). P. 171–181. DOI: https://doi.org/10.24919/3083- 6158.18/60.19 [in English].
2. Верховна Рада України прийняла закон про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. Сайт «Українського інституту національної пам'яті» від 21.08.2025. URL: https://surl.li/wjznyu (дата звернення 17.10.2025)
3. Державна цільова соціальна програма «Молодь України: покоління стійкості 2030». Сайт «Урядовий портал» від 03.01.2025. URL: https://surli.cc/lisbjo (дата звернення 09.01.2026)
4. Киевская мысль, 1918, 15 (2 листопада).
5. Нова рада. 1919, 2 січня.
6. Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. Visnik Nacional Noi Academii Nauk Ukraine, 2022, (9). С. 38–49. https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038
7. Пшенишна О. О. Питання мови у діловодстві уряду та окремих міністерств Української Держави. Мова, освіта, культура в контексті Болонських реалій: Матеріали науково-практичної конференції, 2-4 квітня 2008 р. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. С. 314–316.
8. Сібрук А., Литвинська С. Українська мова як маркер національної ідентичності (на прикладі вивчення дисциплін мовознавчого циклу в ЗВО України). Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Філологія. 2023, № 5 (10), С. 30–36. URL: https://surl.lu/tuupfu DOI:https://doi.org/10.32689/maup.philol.2023.5.5.

9. Таран Людмила. Як мене русифікували. Як я русифікувалася. Інтернет-видання «Український Тиждень.ua.» від 1 вересня 2025. URL: https://surl.lu/moqseh (дата звернення 18.10.2025)
10. Українська як стратегічна перевага: як мова формує світогляд, бренд, довіру та комунікацію. Вебінар агенції Golden Staff разом з Марією Словолюб від 20.08.2025. URL: https://www.youtube.com/watch?v=sLPMTto5v4w&feature=youtu.be
11. Федюніна О. І. Значення української мови у процесі формування ціннісних орієнтирів здобувачів вищої освіти в Україні. Сучасна вища освіта: досягнення, виклики та перспективи розвитку в умовах невизначеності: Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції. (Запоріжжя – Мелітополь, 04–05 жовтня 2024 р.). URL: https://surl.lu/lhftiu (дата звернення 19.12.2025)
12. Хоменко О. О. Мовна політика у вищій освіті України: колізії законодавства та правові виклики // Розвиток юридичної науки України в умовах воєнного стану. Юридична наука: проблеми та шляхи їх вирішення [Електронне видання] : збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 6 березня 2025 року. Київ : Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», 2025. С. 268–271. URL: https://surl.lt/jyrbdd (дата звернення 10.01.2026)
13. Хоменко О. О. Переосмислення історичної пам'яті як передумова деколонізації українського суспільства. Історична пам'ять та тенденції історичної науки: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 4 листопада – 15 грудня 2024 року. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 177–179. URL: https://surl.li/zoyfip (дата звернення 12.12.2025)
14. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 32, Арк. 240.
15. ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп.1, Спр. 13, Арк. 80.
16. ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 138, Арк. 1 – 2-2 зв.
17. ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 185, Арк. 1, 3.
18. ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 211, Арк. 9.
19. ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 2, Спр. 5, Арк. 30-30 зв.
20. Шлєіна Л. І. Розвиток мовної ідентичності здобувача вищої освіти в процесі вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Актуальні питання сучасної гуманітаристики: комунікативно-культорологічний аспект. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський 14 травня 2024 року) URL: https://surl.li/gdfodf (дата звернення 29.10.2025)
21. Яковлєва О. В. Багатомовність в українському суспільстві та вищій освіті України: витоки, специфіка, засади оцінювання. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Філософські науки. 2017. Випуск 118. С. 302–306. URL: https://surl.lt/jyrbdd (дата звернення 30.11.2025)

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477):140.8]-043.83»19/20»
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.20

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ІВАНА ГЕЛЯ: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Шнир Христина,
здобувач наукового ступеня
кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського,
завідувач сектору абонементу та читальних залів відділу обслуговування
та менеджменту послуг Наукової бібліотеки
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0009-0009-3434-7364

У статті розглянута постать знаного українського політичного діяча Івана Геля, чия діяльність охоплювала важливі етапи національної історії сповнені протистояння радянському режиму. Він став яскравим прикладом боротьби за національну державу, а його діяльність вплинула на формування національної свідомості та державотворчих устремлінь. Детально проаналізовано основні чинники, які вплинули на формування свідомості Івана Геля. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових та спеціально-історичних методів. У статті дотримано принципи історизму, об'єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ. Коректність вивчення джерельної бази забезпечена застосуванням евристичного методу. Використання історико-генетичного, історико-типологічного та історико-системного методів дало змогу прослідкувати та максимально достовірно відобразити процес формування світогляду як процес боротьби проти радянського режиму за Незалежну Україну. Дослідження фокусується на ключових факторах, що трансформували особистість від юнака з галицької родини до незламного політв'язня та ідеолога національного відродження. Вперше у науковий обіг на основі маловідомих архівних, просопографічних, особистих матеріалів було введено відомості, що засвідчують багатогранний внесок Івана Геля у боротьбу проти радянського режиму. Аналіз сучасної історіографії засвідчив досить побічне вивчення цієї постаті в контексті руху за вільну Україну.

Аналіз формування свідомості постаті відомого львівського політв'язня Івана Геля демонструє вагомий внесок передової національної спільноти у формування незалежної України. Враховуючи сімейне оточення, релігійні вподобання, університетське середовище, студентські осередки та участь у культурно-просвітницьких товариствах, які вплинули на формування особистості Івана Геля, можемо стверджувати про наявність ґрунтовної національної ідеологеми у його світогляді. Збереження національної ідентичності та пам'яті про видатних державотворців на прикладі Івана Геля засвідчує актуальність вивчення їх життєпису для формування сучасних державотворчих процесів.

Ключові слова: *Іван Гель, національно-визвольний рух, політв'язень, шістдесятництво, національна ідентичність, тоталітарна система, формування свідомості.*

Shnyr Khrystina. The formation of Ivan Hel's worldview: historical and biographical aspects

The article examines the figure of the prominent Ukrainian political figure Ivan Hel, whose activities covered important stages of national history marked by opposition to the Soviet regime. He became a vivid example of the struggle for a national statehood, and his activities influenced the formation of national consciousness and state-building aspirations. The main factors that influenced the formation of Ivan Hel's consciousness have been analyzed in detail. The research methodology is based on the application of general scientific and special historical methods. The article adheres to the principles of historicism, objectivity and a value-based approach to the phenomena under study. The reliability of the source base has been ensured by the use of the heuristic method. The use of historical-genetic, historical-typological and historical-systemic methods made it possible to trace and accurately reflect the process of worldview formation as a process of struggle against the Soviet regime for Independent Ukraine. The study focuses on the key factors that transformed him from a young man from a Galician family to an indomitable political prisoner and ideologist of national revival. For the first time, information was introduced into scholarly circulation based on little-known archival, prosopographic, and personal materials, which attest to Ivan Hel's multifaceted contribution to the struggle against the Soviet regime. An analysis of modern historiography has shown that this figure has been studied rather indirectly in the context of the movement for a free Ukraine.

An analysis of the formation of consciousness of the famous Lviv political prisoner Ivan Hel demonstrates the significant contribution of the national conscious community to the formation of independent Ukraine. Taking into account the family environment, religious preferences, university environment, student centres and participation in cultural and educational societies that influenced the formation of Ivan Hel's personality, it can be asserted that a coherent national ideology was

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

present in his worldview. The preservation of national identity and memory of outstanding state-builders on the example of Ivan Hel demonstrates the relevance of studying such biographies for understanding contemporary state-building processes.

Key words: *Ivan Hel, national liberation movement, political prisoner, sixties, national identity, totalitarian system, formation of consciousness.*

Двадцяте століття в історії України – це доба масштабної інтенсивної суспільно-політичної мобілізації українського народу за державність нації та особисту свободу українця. Впродовж цього часу український народ виступав активним суб'єктом історичного процесу. Зокрема, український визвольний рух кінця 1960-х – початку 1990-х рр. слід розглядати як закономірний етап тривалого та безперервного процесу визвольної боротьби українського народу у ХХ столітті. Він сформувався на ґрунті попередніх історичних традицій опору та став продовженням суспільно-політичних і культурних трансформацій, спрямованих на відновлення державної незалежності України. В умовах функціонування радянської тоталітарної системи, сформувалося коло діячів, нова генерація українських політв'язнів, які після поразки визвольного руху 1940 – 1950-х рр. переосмислили значення духовного та культурного чинника у процесі національного відродження. Саме ця група стала основою нової української інтелектуальної еліти – шістдесятдесятників. Етап національного відродження в Україні розпочинається з початком т. зв. «хрущовської відлиги». Шістдесятництво – це унікальний феномен українського культурно-національного і політичного руху ХХ століття, яке принесло в український визвольний рух цілий ряд нових ідей, гасел та методів боротьби. Саме шістдесятники розпочали новий етап національно-державного відродження України, який завершився проголошенням незалежності України. Шістдесятництво мало два напрями: культурно-національний та національно-політичний, які були взаємозалежні та доповнювали один одного, а представників об'єднував спільний ідеал – свобода. Варто зазначити, що свобода політична і свобода творчості є невіддільні. «Шістдесятники, продовжуючи справу батьків, уміли відстоювати національну честь і гідність українців» [31, с.8].

Двадцяте століття сформувало нову плеяду українських політв'язнів. Серед представників опозиційно налаштованих до радянської системи діячів особливе місце посідає постать Івана Геля – політв'язня, громадсько-політичного діяча. Сам Іван Гель стверджував, що «українське політв'язнівство – явище історичне» [15, с. 34–42].

Проблематика українського опозиційного руху, явища інакомислення, ідеологічних репресій в УРСР 1950 1980-х рр. стала предметом дослідження та опублікована у працях Георгія Касьянова [24], Юрія Курносова [28], Юрія Зайцева [22, с. 195–235], Юрія Киричука [25], Анатолія Русначенка [32; 33], Юрія Данилюка, Олега Бажана [6, с. 145–158; 8; 7; 3, с. 80–82; 4, с. 40–49; 5, с. 45–55], Радомира Мокрика [30], Романа Клочка [26], Володимира В'ятровича [12], Олексія Сінченка [17.], інтерв'ю з визначними шістдесятниками [11], Романа Корогодського [27]. Також важлива інформація про шістдесятників як ціле покоління інтелігенції міститься у виданні Україна крізь віки [9].

Постать легендарного політв'язня була об'єктом зацікавлення дослідників. Зокрема, політичні погляди представлені у дослідженні Тараса Батенка, у якій автор висвітлив увесь період життя політв'язня Івана Геля [10], праці Ірини Єзерської [13], Вахтанга Кіпіані [18] та збірнику, упорядником якого був Юрій Зайцев [23]. Інформацію про І. Геля можна знайти в бібліографічних довідниках та енциклопедіях. Зокрема в Енциклопедії Львова [20] та Енциклопедії історії України.[21]. Важливу інформацію про студентський період навчання та викладацьку діяльність Івана Геля у Львівському університеті можна отримати з матеріалів особових справ, які знаходяться у Архіві Львівського національного університету імені Івана Франка [1;2].

Метою нашого дослідження є аналіз основних чинників, які вплинули на формування свідомості Івана Геля крізь призму його оточення та суспільно-політичної діяльності.

Відомий дослідник постаті Івана Геля Тарас Батенко зазначив, що сукупністю психологічних властивостей, що формують характер українського борця є не лише успадковані родинні риси, але й своєрідності психологічного складу, притаманні всій нації. Характер будь-якого борця є одночасно характером політичного руху, апологетом якого він виступає [10, с. 40].

Діяльність Івана Геля охоплювала значну кількість проблемних аспектів у суспільно-політичній, культурній та релігійній сферах життя українського народу у другій половині ХХ ст. Вплив особистості, який здійснив Іван Гель на українське інтелектуальне середовище УРСР, формувався на основі багатьох чинників – від родинних зв'язків до формування власної національної ідентичності. На нашу думку, варто виділити кілька основних чинників, які найбільшою мірою вплинули на формування світогляду Івана Геля:

По-перше, основним чинником, що впливає на ранню побудову особистості є сімейне середовище та його традиції, виховання. Іван Гель народився в селянській родині [29, с. 181–191]. Батько Андрій був добровольцем в УГА, очолював «Просвіту». співпрацював з підпіллям Організації українських націоналістів (далі – ОУН) як станичний і зв'язковий окружного проводу. За участь у національно-визвольному русі був заарештований у 1950 р. і засуджений на 10 років таборів, а у 1956 р. достроково звільнений у зв'язку з поганим станом здоров'я. Батько як голова сільської «Просвіти» виписував газети, тому, їхня хата вечорами перетворювалася на місце зустрічі і спілкування багатьох людей. Мати Февронія походила з роду Тершаковців, активних учасників національно-визвольного руху [10, с. 41]. Це велика родина відома в Галичині, з якої походить низка знаних діячів політичного, духовного та культурного життя національного масштабу. Родичі, духовні традиції, християнські цінності та українські звичаї – все це стало частиною домашнього виховання.

Наступний важливим чинником формування світогляду Івана Геля став вихід за межі сімейного кола, що розширило його бачення на навколишній світ, яке відбулося у юнацькому віці. Батько Івана співпрацював з підпіллям ОУН, тому час від часу повстанці з'являлись уночі в їхній хаті. Змалку, проявляючи велику цікавість до батьківських справ, Іван навчився науки мовчання [10, с.42]. Таким чином, він немов би готував себе до боротьби за волю України, усвідомлюючи вірогідність арешту і допитів. Дуже ранній моральний і психологічний досвід протистояння відбувся після арешту батька, де було побито і матір, а сам Іван Гель намагався захистити батьків. Юний Іван Гель публічно відмовившись вступити у комсомол був виключений з 10 класу Комарнівської середньої школи, тому довелося закінчувати навчання у Самборі. [19, с. 151–155].

По-третє, Іван Гель з дитинства успадкував від батьків любов та повагу до Української Греко-Католицької церкви. Його релігійні переконання стали одним із основних факторів його майбутньої політичної та культурною діяльності. Постійні перепони спонукали працювати над собою і відстоювати гідність та громадянські права. Серед потужних психологічних факторів, що протистоять державній диктатурі, є сила віри. Іван Гель був глибоко релігійною людиною. Це релігійне начало у свідомості Івана Геля, вкорінене ще з дитинства, дозволяло чинити психологічний опір і залишатися особистістю. Зцілення батька було прикладом віри у Бога і залишилось із ним на все життя. Християнська віра та традиції, які були важливим компонентом у родині й у середовищі: суворе дотримання заповідей Божих, моральні чесноти. У родинній хаті Івана Геля було багато образів. Тож можна стверджувати що це був «храм науки і церкви».

Згодом важливим чинником у формуванні світогляду Івана Геля стало бажання отримати фахову вищу освіти у Львівському університеті. Широкі можливості для здобуття вищої освіти, перспектива досягнення стабільного соціального статусу та відносної фінансової незалежності були привабливими стимулами для галицької молоді. Особливо важливо наголосити, що у цей період життя Іван Гель знайомиться із львівським студентським середовищем, в якому він розвиває власні ідеї та переконання.

Двічі Іван Гель намагався скласти вступні іспити на юридичний факультет Львівського університету, але його документів не прийняли через сімейне походження. Із 1960 р. навчався на вечірньому відділі історичного факультету. Детально про саму заяву Івана Геля можна ознайомитись з особової справи, яка знаходиться в Архіві Львівського національного університету імені Івана Франка [1, арк. 1]. Саме тоді Іван Гель почав знайомитись з шістдесятниками. Студентське коло друзів-однодумців сприяло формуванню глибокої політичної, громадянської та культурної свідомості.

Боротьба тоталітарної системи СРСР проти інакодумства став ще одним чинником формування світогляду Івана Геля. Репресії, спричинені радянською владою, сприяли, зокрема, популяризації підпільної української преси – Самвидав. Активна участь в опозиційному русі призвела до арешту 24 серпня 1965 р., звинувачення в антирадянській пропаганді. Другий арешт 12 січня 1972 р. на 15 років ув'язнення.

Варто згадати, що Іван Гель був автором політично-філософського дослідження «Грані культури» [14], присвяченого українському Руху опору, яку він написав перебуваючи в одиночній камері у тюрмі у 1976 р. та яку дружина нелегально передала за кордон та у 1984 р. її видали в Лондоні під псевдонімом «Степан Говерля» [16].

Арешти, перебування та заслання в табори суворого режиму не стали випробуваннями, які мали зламати ідейність І. Геля, а навпаки, збагатили її досвідом страждання, протесту, моральної і духовної сили. Саме у мордовських таборах відбулося завершальне становлення національно-політичного становлення Івана Геля, що згодом стало підґрунтям його активної правозахисної та громадсько-політичної діяльності.

Останнім важливим чинником формування світогляду Івана Геля стала його національна ідентичність та прагнення до утворення української державності. Іван Гель перебував у соціокультурному

середовищі, яке характеризувалося процесами культурної, мовної та релігійної асиміляції, а також системною русифікацією. Ці умови сприяли формуванню у нього глибокого усвідомлення значущості української мови, національної культури та державності як ключових елементів національної ідентичності. Після звільнення Іван Гель поринув у активне політичне життя. Очолив Комітет Захисту Української Греко-Католицької Церкви. Єдину мету, яку Іван Гель поставив перед Комітетом це добитися легалізації УГКЦ. Також був відповідальним секретарем журналу «Український вісник», редагував журнал «Християнський голос», стояв біля витоків товариства «Меморіал», Народного Руху України. У 1990 р. І. Гель був обраний депутатом до Львівської обласної ради і до завершення своєї каденції обіймав посаду заступника голови Львівської обласної ради. З 1994 р. він голова комісії з питань репресованих.

З 1 вересня 2004 р. І. Геля зарахували на посаду старшого викладача кафедри новітньої історії України історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка [2, арк. 1], а з 1 вересня 2005 р. він був доцентом цієї ж кафедри [2, арк. 7]. Іван Гель читав спецкурс з історії національно-визвольного руху другої половини XX ст. [2, арк. 19].

Формування світогляду Івана Геля – складний багатовимірний процес, який тісно пов'язаний з його особистим життєвим досвідом, історичним контекстом, духовними переконаннями та активною громадянською позицією. Іван Андрійович Гель здійснив усвідомлений світоглядний та життєвий вибір, пов'язаний із активною опозицією до радянського тоталітарного режиму. Його діяльність засвідчує послідовність і принциповість у відстоюванні національних та правозахисних ідеалів. Попри системний тиск, репресії та тривале ув'язнення, він зберіг ідейну стійкість і моральну цілісність. Таким чином, Іван Андрійович Гель гідно вистояв у боротьбі проти радянського режиму, маючи чітку громадянську позицію, яка базувалася на вірі у Бога, Людину та любов до України. З дитинства він мав приклади близьких, які виховували у ньому дух спротиву та авторитет до державницьких й національних ідей. Він є ідейним спадкоємцем та правонаступником безперервної боротьби за українську державність, внаслідок національно-свідомого виховання в межах сім'ї та подальших зіткнень з радянською владою. Упродовж свого життя повною мірою усвідомлював своє право на особисту свободу та державність нації, тому ставив перед собою такі цілі: збереження і поширення національної культури, мови, духовності, самовизначення нації, захист прав людини та відновлення української державності.

Література:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. Р-119. – Опис особових справ випускників історичного факультету. Особова справа студента Геля Івана Андрійовича. – Спр. 527. – 40 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 3 О/С. Гель І. А. – Спр. 9370. – 26 арк.
3. Бажан О. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2006. №1. С. 80–82.
4. Бажан О. Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Київ, 2007. Т.65: Історичні науки. С. 40–49.
5. Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970 – 1980-х роках. *Краєзнавство: науковий журнал*. № 1. 2008. С. 45–55.
6. Бажан О. Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумців в Україні в другій половині 1950-х – 70-х рр. *Історія України : Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей.* Київ, 1998. Вип. 3. С. 145–158.
7. Бажан О., Данилюк Ю. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті 20 ст.)*. Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
8. Бажан О., Данилюк Ю. *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.).* Київ: Рідний край, 2000. 232 с.
9. Баран В., Даниленко В. *Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)* / *Україна крізь віки*. *У 15 т.* Т.13. За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
10. Батенко Т. *«Я повстаю, отже я існую…». Політичний портрет Івана Геля (нариси з іст.орії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років)*. Львів, 1999. 224 с.
11. *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами* / Б. Бердиховська, О. Гнатюк. Київ: Дух і Літера, 2004. 332 с.
12. В'ятрович В. *Історія з грифом «Секретно».* Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 328 с.
13. Гель І. *Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття* / Ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
14. Гель І. *Грані культури*. Львів, 1993. 216 с.
15. Гель І. У вінок в'язням свободи // *За Україну, за її волю. Матеріали II всесвітнього конгресу політичних в'язнів. 4-6 червня 1993 року*. Київ: Райдуга, 1994. С. 34–42.
16. Говерля С. *Грані культури: до серії Політичні лекції для української молоді*. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1984. 184 с.
17. *Дисиденти. Антологія текстів*. / за ред. О. Сінченка. Київ: Дух і Літера, 2018. 656 с.
18. *Дисиденти*: зб. інтерв'ю / Укр. культур. фонд; уклад. і передм. Вахтанг Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 348 с.

19. Зайцев Ю. Талант передбачення // *Дзвін*, 1996. № 2. С. 151–155.
20. Зайцев Ю. Гель Іван // *Енциклопедія Львова. Т. 1: А-Г* / за ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: Літопис, 2007. С. 506–507.
21. Зайцев Ю. Гель Іван Андрійович // *Енциклопедія історії України: в 5 т.* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д, 2004. С. 68.
22. Зайцев Ю. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. *Сторінки історії України: ХХ століття: посібник для вчителя* / за ред. С. В. Кульчицького. Київ: Освіта, 1992. С. 195–235.
23. *Іван Гель: інтерв'ю, документи, твори, спогади* / Вступна стаття, упоряд. Юрія Зайцева. 2-е вид., доп. і перероб. Львів: Інститут українознавства ім.. І. Крип'якевича НАН України, 2024. 538 с.
24. Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960 – 80 років*. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
25. Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика.* Львів: Добра справа, 2003. 463 с.
26. Клочко Р. *Невидима битва. Як дисиденти боролися за незалежність України.* Київ: Віхола, 2023. 288 с.
27. Корогородський Р. *Брама світла: Шістдесятники* / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. 656 с.
28. Курносов Ю. *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття).* Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 222 с.
29. Матеріяли справи Гель І.А.// *Визвольний шлях,* 1981. Кн. 2. С. 181–191.
30. Мокрик Р. *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 416 с.
31. Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї // *Матеріали науково-практичної конференції* / відп.ред. Іван Гель. Львів, 2005. 108 с.
32. Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр.* Київ: В-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
33. Русначенко А. *Розумом і серцем: українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років*. Київ: Києво-Могилянська академія, 1999. 323 с.

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 271.2 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.21

ПРОПОВІДЬ ЯК МОРАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Юрій Михайло,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236

У статті йдеться про те, що проповідь у Давній Русі була ключовим жанром літератури і способом поширення християнства, становлячи моральноучительний ораторський твір, заснований на Біблії і житіях святих, і служила для духовної настанови, пояснення віри, а також зачіпала питання моралі, суспільства і навіть політики, використовуючи цитати й алегорії для виховання праведного життя. Важливішими авторами були митрополити і книжки, а проповіді зачитувалися у церквах і монастирях. Метою проповіді було навчити людей основам віри, благочестя, пояснити складні місця Писання і формувати християнський світогляд. Жанром і формою були усні настанови, які переписувалися і ставали частиною писемної культури, а також включалися тлумачення біблійних текстів життя святих, притч, настанов про боротьбу з гріхом, доброчесність і спасіння душ. Здійснена спроба показати, що проповідь у Давній Русі була не просто релігійною настановою, але й важливим літературним, освітнім і ідеологічним інструментом епохи. Зазначається, що саме в мові проповідей реалізується, зберігається і передається через систему законів і символів, через культурно-мовну систему релігійна і ціннісна картина світу. Вказано, що проповідь у Давній Русі була основним жанром літератури і способом духовної просвіти, становлячи усні і писемні моральноучительні тексти, що пояснювали біблійні істини, засуджували гріхи, оспівували подвиги святих і брали участь у формуванні ідеології, часто зачіпаючи політичні і суспільні питання через призму віри, першочергово на підставі візантійських зразків і живої традиції як засіб спасіння душ. Основними функціями проповіді були: освітня – через проповіді роз'яснювалось Слово Боже, формувалися моральні орієнтири, ідеологічна – служили інструментом утвердження християнської влади і моралі і літературна – проповідь була самостійним жанром з характерною мовою, композицією (вступ, основна частина, висновки) і проблемами (притчі, житія, аналогії).

Ключові слова: *проповідь, культура, панморалізм, Бог, душа, любов, благодать.*

Yurii Mykhailo. Sermon as a moral context of ancient Russian culture

The article states that the sermon in culture of Kyivan Rus was a key genre of literature and a way of spreading Christianity, being a moral-teaching oratorical work based on the Bible and the lives of saints, and served for spiritual guidance, explanation of faith, and also touched on issues of morality, society and even politics, using quotes and allegories to educate a righteous life. The most important authors were metropolitans and books, and sermons were read in churches and monasteries. The purpose of the sermon was to teach people the basics of faith, piety, explain difficult passages of Scripture and form a Christian worldview. The genre and form were oral instructions, which were transcribed and became part of written culture, and also included interpretations of biblical texts of the lives of saints, parables, instructions on the fight against sin, virtue and salvation of souls. That it is in the language of sermons that the religious and value picture of the world is realized, preserved, and transmitted through a system of laws and symbols, through the cultural and linguistic system. It is stated that the sermon in culture of Kyivan Rus was the main genre of literature and a method of spiritual enlightenment, constituting oral and written moral-teaching texts that explained biblical truths, condemned sins, glorified the exploits of saints and participated in the formation of ideology, often touching on political and social issues through the prism of faith, primarily on the basis of Byzantine models and living tradition as a means of saving souls. The main functions of the sermon were: educational – through sermons the Word of God was explained, moral guidelines were formed, ideological – served as a tool for establishing Christian authority and morality and literary – the sermon was an independent genre with a characteristic language, composition (introduction, main part, conclusions) and problems (parables, lives, analogies).

Key words: *sermon, culture, panmoralism, God, soul, love, grace.*

Для середньовічної культури був характерний панморалізм. Моральний світогляд, складаючи її характерну рису, диктував особливе сприйняття життя. Тому не тільки людські відносини, але й інші феномени світу, як земного, так і небесного, сприймалися через призму практичної моралі, зміст якої в основному визначався християнським віровченням. Перші тексти етичного змісту з'явилися на Русі з прийняттям християнства. Власне кажучи, майже всі твори давньоруської книжності пронизані моральними сентенціями, винятки складають деякі пам'ятки правової думки («Руська правда»), де морально-етичні поняття («честь») можна знайти лише в пізніх редакціях.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Проповідь – як моральний контекст давньоруської культури висвітлюються у статтях, нарисах та монографіях українських науковців. П. Білоус охарактеризував особливості жанру в історії української літератури [1]. Філософсько-історичний зміст циклу православних свят у духовній культурі України XI–XVI ст. розкрито С. Бандерою [2]. В. Горський у своїй монографії описує святих Київської Русі [3]. О. Коржовський говорить про апологію книжності у києворуських літописах [4]. О. Паращук розглядає ієрархічну структуру авторитету Святого Письма у проповідях Кирила Турівського [5]. Т. Сивець описує когнітивні стратегії проповідницької літератури Київської Русі (на матеріалі проповіді Кирила Турівського «Слово в неделю по Пасце») [6]. О. Сліпушко розглядає еволюцію та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII) [7]. Л. Филипович через призму етнології релігії досліджує традицію вітчизняного релігієзнавчого осмислення [8]. Толочко О., Толочко П. описують Київську Русь не тільки через соціально-економічні, політичні, але й релігійні особливості, характеризуючи також і проповідницький характер православ'я [9]. Рафальський О., Калакура Я., Калакура О., Юрій М. в монографії «Цивілізаційна ідентичність українства» розкривають процес її формування, починаючи з прийняття християнства, що підкреслював Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать», надаючи особливого значення богословській проповіді [10.]. Названі автори аналізують морально-етичний світ проповіді після прийняття християнства на Русі, що сприяло його утвердженню.

Мета статті показує, що в давньоруській культурі проповідь була основою церковного красномовства, яка розвилася під впливом візантійської традиції, поступово набуваючи яскравого національного колориту і стаючи зрозумілою простому народу. Підкреслити, що основними рисами були простота, чіткість, сердечність, використання Святого Письма для ілюстрації, а також актуалізація вічних тем в контексті давньоруської дійсності, як у знаменитому «Слові про закон і благодать» Іларіона.

У XI–XШ ст. як джерело моральних повчань використовувалися тексти Псалтиря, Притч Соломонових і Премудрості Соломона, писання отців церкви, що входили до складу збірників дидактичного і просвітительського характеру – Ізборників, з яких найбільше виділяються «Ізборник 1073 р.» й «Ізборник 1076 р.». Основою для багатьох давньоруських повчань стали компіляції, що становили собою довідник з питань християнської моралі: «Пандекти» Антіоха (VII ст.) і складені в наслідування їм «Пандекти» Никона Чорногорця (XI ст.). Але найпопулярнішими були «Ізмарагди», що містять не тільки повчання «како жить» «крестьяном» і ченцям, але і пронизані турботою про злиденних і бездомних: «Лежа в твърде храме и слыша дъждя шум, помысли о сиротах, како нине каплями дождя устремляеми». Необхідність доброчесного життя в більшості слів цього збірника пояснюється швидкоплинністю людського життя [11, С. 56]. Одним з найбільш шанованих і улюблених на Русі збірників афоризмів і висловів була «Бджола». Виникнувши в домонгольську епоху, вона постійно переписувалася на Русі, починаючи з XI ст. «Бджола» містила вислови не тільки отців церкви, але й античних філософів: Демокрита, Аристотеля, Діогена, Піфагора. Основна тема всіх афоризмів і висловів – людина, її моральний світ, проблеми добра і зла, чесноти і пороку, правди, мудрості. Моральна проблематика зачіпається в багатьох висловах цього збірника. Не можна стверджувати, що в «Бджолі» міститься цільне навчання про моральну природу людини, часом деякі вислови навіть суперечать один одному, але збірник висловів і не претендує на однодумність, кожен читач міг вибирати те, що йому ближче. Так, характеризуючи «єство» людини, «Бджола» наводить два різних міркування про нього: (обидва належать Іоаннові Златоусту): «Мнози бо глаголют: родом есмы гневливы или блужни, да не можем удержать в себе сих», и «Аще кто естеством благ, то… не можеть быти зол; аще ли естеством зол, то никогда не может бытии благ» [12, С. 1541]. Наступне міркування дотримується середньої лінії: «Несть праведна, иже не имать ничто же согрешения, и несть грешна, иже не имать ничто же блага», тобто немає злих і немає добрих, у кожному є часточка добра і дещиця зла, і не можна стати праведником, не згрішивши. У цілому давньоруська «Бджола» оцінює людську природу («єство») як добру, вбачаючи причину поведінки людини в її повсякденному житті («звичаї»). У вченні про вік людини «Бджола» поділяє точку зору «піфагорян» про те, що «человечьскыи възраст (поділяється) на четыре части: на младьство, на уностьство, на мужьскыи възраст и на старость». Один вік неминуче заступає інший, природа неминуче веде людину від розквіту тілесних і духовних здібностей до заходу. Але людина може протистояти природі, оскільки обдарована «самовільним» розумом і спроможна до навчання. Навчання, згідно з «Бджолою», це не просто «многознание», а єдність слова і справи, мудрість. Мудрість трактується авторами «Бджоли» в етичному сенсі, тому що виявляється вона в справах і вчинках людини. Учитель мудрості вчить не тільки «словом», але і «нравом» своїм.

Давньоруські книгарі були знайомі не тільки з окремими афоризмами античних філософів, але і з їх творами. Та перекладений цілком був лише «Енхідріон» Еліктета. Перекладений

на слов'янську мову в X ст., він дійшов у восьми слов'янських списках. В «Енхідріоні» не міститься систематичного викладу етичного вчення стоїків, він складається з порад бажаючим знайти «нестрастие», і тим самим досягти мудрості і досконалості. В основі порад лежала стоїчна теза про те, що дія відповідно до природи – це дія відповідно до розуму.

Середньовічні мислителі, змушені співвідносити усі свої справи з вищою метою людського існування – порятунком, вбачали у всіх явищах природи морально-релігійний зміст і прагнули піддати «моральній інтерпретації усі феномени життя: камені, птахи, звірі і фантастичні істоти оберталися символами чеснот і пороків. Звичка до морально-етичного сприйняття світу вироблялася завдяки збірникам притч, які були досить поширеними на Русі.

Давньоруська етична термінологія виникла в процесі перекладу пам'яток філософської думки, тому в становленні давньоруської етичної думки дуже важлива роль перекладачів, що створили гуманітарну термінологію, якою ми користуємося і донині. Такі терміни, як «совість», «свідомість», «чеснота» є словотворчими кальками з грецької мови. Перекладачами були введені у філософський оборот і споконвічні слов'янські слова: благо, річ, провина (причина), влада, дух, душа, закон, вдача, сенс тощо. Такі слова, як, наприклад, доля етика, філософія з'явилися в давньоруських книгах завдяки прямому запозиченню з грецької.

Семантичний спектр поняття «філософія» у середньовіччі був хаотично широкий. У Стародавній Русі поширення набули два визначення філософії: Костянтина (Кирила) Філософа й Іоанна Дамаскіна. Перекладені на слов'янську мову вони стали надбанням давньоруської думки. Ці дефініції важливі тим, що в них визначається місце і роль етики в системі давньоруської думки. У давньоруській думці етична проблематика ще не виділяється з єдиного філософсько-релігійного шару, і це стає очевидним при аналізі дефініції філософії, даної Костянтином Філософом. У цьому невеликому, але дуже ємному за змістом визначенні Костянтина Філософа, взятому з його житія, відбилося те ставлення до філософії і до проблеми людини, що було вироблено на основі синтезу стародавньої мудрості Сходу, Старого Завіту, платонізму, стоїцизму і християнства, і сформульовано в кирило-мефодіївській традиції: «Розуміння речей Божих і людських, щоб наблизитися людині до Бога, наскільки це можливо, і навчитися через чесноти ставати таким, як Той, хто створив його за образом і подобою своєю» [13, С. 79]. З дефініції видно, що філософія має мету, і ця мета – доброчесне життя і прийдешній порятунок. Ключовими категоріями цієї етики є «розум», «образ» і «подоба».

Терміном «розум» Костянтин Філософ і наступні за ним давньоруські книгарі найчастіше перекладали грецьке пізнавання, дізнавання, знання. Узагалі «розум» у давньоруській мові – дуже ємне поняття. У «Словнику руської мови XI–XVII ст.» наводиться вісімнадцять значень, серед яких: здатність пізнання, знання, розуміння, поняття, думка, дух, напрям думок, воля, бажання, суть, сутність, причина, ознака, прикмета. У «Хроніці Георгія Амартола» поняття «розум» має сакральний відтінок, часто використовується разом із прикметниками «божественний», «Господній», «церковний», а прикметник «розумивий» означає «той, що володіє духовним баченням». Уявлення про філософію як про «розум», тобто розуміння божественних і людських речей започатковується зі стоїчної традиції. У давньоруській традиції «розум» найчастіше виступає як божественний дарунок: «Любимиче аще сподобишися разуму йдасть и мне Господь с вами войти в царстви його радьма, яко тому слава». Теза про філософію як способуі наближення людини до Бога був сформульований ще Платоном, і використовувався вже батьками церкви (і в першу чергу Григорієм Назіанзіном), які прагнули об'єднати його з християнською концепцією самовдосконалення людини з метою відновлення втраченої через гріхопадіння богоподібності. У середньовіччі саме це уявлення стає основою етики. З ним пов'язане космологічне обґрунтування моралі, відповідно до якого першими Богом були створені «розумні істоти» – ангели. Ангели, створені за образом Божим (образ Божий в ангелів полягає в розумності), були наділені самовладдям, але «не за суттю, але волею» («за суттю» самовладна лише людина). І це самовладдя стало для частини ангелів причиною гордині. Гординя і була причиною падіння ангелів «И гордость – тьма бысть» [14, С. 77].

Бог вклав у душу людини здатність відрізняти зло і від добра, і прагнення до досконалості, про це свідчить будова людської душі. Тому давньоруські книгарі приділяли настільки значне місце вченню про душу. Відповідно до Никифора, природа людини двоїста, вона підкоряється законам єства, і разом з тим є образом і подобою Божою: «сугубо есть житиє наше: словесно, и безсловесно, и бесплотно, и телесно». Словесне і безтілесне мають божественне походження, воно належить до безтілесного світу. Безсловесне – почуттєве начало, джерело розбрату між душею і тілом: «И того ради рать у нас есть многа, и противится плоть духови и дух плоти» [15, С. 143]. Завдання людини – гармонізувати духовно-тілесні відносини з допомогою поста. Тому піст Никифор вважає підставою чесноти. Але в сучасній людині добро і зло перемішані, і для їхнього поділу необхідно усвідомити джерело добра і зла.

Прагнучи знайти це джерело, мислителі Стародавньої Русі зверталися до вчення про душу. Вона подібна до Бога, який «животворит и устрояет» увесь світ, «оживоряет» людську плоть. Вбираючи в себе все багатство образів світу («в человеческом жительстве мнози образи зрятся: о всловесни, ов зверский, ов скотский и инакови образи. Ов же паки превосходительный, божественний»), людина відмінна від усіх. Її сутність не ангельська, хоча з ангелами людину ріднить безтілесна і безсмертна душа, але і не тваринна, оскільки хоча тварини й наділені «душею живою», природа їхньої душі інша. Тваринна душа нерозумна, це «оживотворенная кровь». Таке уявлення про природу душі започатковується із старозавітних текстів. Ця душа видима і «с плотию умирая». Людська ж душа, «безтілесна і невидима», безсмертна, і, на відміну від всіх інших душ, має свободу дій, утім, ця свобода дій притаманна людській душі лише доти, поки вона знаходиться в єдності з тілом. Тіло робить душу реальною. Без тіла її можливості знаходять лише в потенціалі. Розум дає можливість душі розрізняти добро і зло. Саме розумність душі, на думку давньоруських книжників, наслідуючих каппадокійську традицію, ставить людину над світом я, робить її «образом Божим». Душа, згідно з цією концепцією, складається з трьох частин (за образом Святої Трійці): «Та душа три ичастии есть, рекше сили мать три: словесне, и чростное и желанное». Давньоруськими книгарями вище всіх душевних частин ставилася словесна (розумна) частина, оскільки вона «старее и више всех есть». Словесна частина допомагає людині з допомогою розуму наблизитися до Бога, але може і занурити її в невідомі безодні, подібно до ангелів, які пішли за своїм проводирем Люцифером, чий образ у книжності середньовіччя Русі використовувався як приклад падіння гордого розуму [16, С. 106-110].

Велика увага приділялася руськими християнськими мислителями і проблемі любові. В «Ізмарагді» (XIV ст.) подана класифікація любові. Любов, відповідно до неї, має три іпостасі. В першій вона втілює любов як «матір добрих справ», дарована Богом («Боже дарування Батька і Сина і Святого Духа»), друга – людська любов «телесная и чашная, и черевная, – телесам угодная, нечиста и потакована на блуд, си есть ненавистна Богу любовь», третя іпостась любові найпохмуріша – це любов, викликана ворожінням і договором з дияволом. Любові першого роду присвячене «Повчання про любов», приписуване Климентові Смолятичу. У цьому повчанні, заснованому в основному на цитуванні Євангелія від Іоанна, а також апостольських послань, любов розглядається як наслідок божественної єдності. Божественна любов пронизує увесь світ і рятує його. Дарунок любові відрізняє людину від «тварин нерозумних». Без нього неможливий порятунок, оскільки «Богъ же любы есть. Да иже живет в любви, то в Бозе жтветъ, і Богъ живет в немъ» [17, С. 349]. У середньовічній думці «любов» трактується як категорія гармонійна. З нею пов'язані поняття про міру, гармонію і згоду. Вчення про любов є характерною рисою улюбленого давньоруськими книжниками Євангелія від Іоанна.

Релігійно-філософські уявлення про добро і благо виявляються в найдавніших шарах вітчизняної думки. Ми зіштовхуємося з ними в перших писемних пам'ятках Стародавньої Русі. «Благо» – споконвічне слов'янське слово, яке творці старослов'янської мови, солунські брати Кирило і Мефодій, перемістили до розряду термінів. При цьому на нього був перенесений комплекс даних і асоціацій, пов'язаний з грецьким розумінням морального і фізичного блага. У патріотичній традиції семантичний спектр поняття благо досить широкий – це сам Бог, ангели, а також добро, що виявляється в суперечці: моральне добро, правильний порядок речей, виконання природної волі тощо. У християнській концепції протилежності блага не існує зовсім, а той, хто схиляється до зла, просто занурюється в Ніщо, і в її есхатологічній перспективі приречений на небуття.

У Стародавній Русі слово «благодать» мало кілька значень: дарування зверху рятівної сили і допомоги, милість, добро, доброта, дарунок, чесність. Найчастіше благодать – богословське поняття, що означає божественну силу, яка дарується Богом людині для порятунку. Адже до гріхопадіння благодать була «складовою частиною» створеної Богом людини. Благодать дарується Богом людині, що прагне духовного перевтілення як «сила, тая души неизреченная – к видению Божественному духом простиратися» [18, С. 195]. Але якщо в XI ст. книгарі вважали достатнім для одержання людиною божественної благодаті віри, то пізніше основний акцент робився не стільки на вірі, скільки на діяннях, без яких дарунки Бога залишаються незатребуваними. І не випадково одним з улюблених сюжетів Стародавньої Русі («Повчання» Володимира Мономаха, притчі Кирила Туровського) стає притча про таланти, даних паном своїм рабам (Мф. 25,14-30), сенс якої – в необхідності постійного самовдосконалення. Словами цієї притчі давньоруські книгарі часто починали свої твори. Опозиція «закон-благодать» тісно пов'язані з опозицією «істина-милість» [19, С. 87].

Багатозначність поняття добро виявляється в численній перекладній літературі, і насамперед у перекладах Іоанна Дамаскіна. Саме слово «добро» є споконвічно слов'янським, і спочатку воно означало щось добре зроблене, чи то людина, чи горщик, чи скаковий кінь, тобто як «річ» «добротна»

і максимально відповідає своєму призначенню, тобто своїй ідеї. При цьому «зробленість» людини сприймалася в різні епохи по-різному. Архаїчні уявлення про доброчесну поведінку відбивають зазвичай військовий ідеал і зводяться до відваги, мужності, багатства тощо. З утвердженням християнської системи цінностей доброчесним починає вважатися той, хто наслідує нормам, закріпленим у християнській традиції. Метою життя при цьому вважається можливість, що інтерпретується як онтологічне явище, оскільки трактується як буттєва зміна всього людського єства, «повернення» людини в первісний стан єднання з Богом, який створив її доброю: «Сотворил убо Бог человека чистаго, без злости, простаго, силнаго, благодарнаго, безпечалнаго, всякими добродетелями украшеннаго и всякими благами обдаренна» [20, С. 91].

В основі давньоруських моральних міркувань лежить питання про походження добра і зла. Зло має не космологічний, а моральний характер, і корениться у вільній волі людини. Давньоруськими книгарями воно визначається негативно, оскільки, не маючи онтологічної основи, воно є лише відсутністю добра. Перешкодою на шляху зла може бути воля, приборкана чеснотою, цей процес «приборкання» називається «обмеження» волі. «Обмеження», однак, не трактується як повне знищення волі. Просто воля, що пройшла болісне аскетичне переплавлення, перестає «народжувати» зло. Для середньовічного світогляду, як давньоруського, так і європейського характерно те, що зло акцентується значущістю не вчинку (діяння), а станом душі, адже гріх – внутрішня готовність зробити зло. Спроба перекласти провину за власне зло на деякі потойбічні сили сприймалася майже як єресь.

Проблема добра і зла розглядалася давньоруськими книгарями не тільки в етико-антропологічному, але й у історіософському контексті. Для руського середньовіччя характерне уявлення про світ як про жорстко ієрарховану систему, що рухається не тільки в тимчасовій – з минулого в майбутнє, але й у цінніснiй – вертикальній площині (відповідно до уявлень, що події людської історії є блідим відблиском історії священної). Людська історія починається з того моменту, коли Адам і Єва, втративши безсмертя, були вигнані з Раю, вся подальша історія поділяється на дві частини: до і після першого пришестя Христа, і закінчується історія в день Страшного Суду, коли звертається простір і час. У книжності ми зіштовхуємося з уявленням про три стадії розвитку людства: стадії звичаю, коли люди живуть за звичаями, ними самими встановленими, у чому давньоруські книгарі вбачали прояв тваринної, а не духовної природи людини; стадії Закону, коли вперше уклавши договір з Богом, люди почали жити відповідно до жорстких законів; і стадії Благодаті, що наступила після прийняття віри в Христа. Саме на цій стадії люди почали вільно вибирати між добром і злом. Роздуми про ці періоди у житті людства були досить важливі для Стародавньої Русі, оскільки у вітчизняній думці з кінця X ст. існували дві системи цінностей, що пояснюється характерним для середньовіччя антитетичним баченням світу. Перша система сягала коренями ще в дохристиянську епоху, і відносини між людьми в ній будувалися з допомогою закону. Вона діяла лише в людському, тілесному світі. І покарання при відступі від закону могли бути лише тілесними, вони не торкалися сфери духовного. Інша виникла разом із християнством і основою міжлюдських відносин у ній була любов, а відносинами між Богом і людиною – благодать.

Отже давньоруська проповідь була жанром церковної літератури, спрямованим на роз'яснення християнського вчення. Для авторів текстів проповідей, разом з більш високим рівнем релігійного і історичного знання, з'явились запити і на політичні почуття як у «Слові про закон і благодать» Іларіона. Цей спосіб проповідництва включав у себе створення складних тестів, від яких вимагалося прийняття до уваги впливу, що здійснювався текстом на слухачів, спосіб передачі, а також образ сприйняття. Цей спосіб проповідництва став не тільки інструментом поширення православ'я після прийняття християнства на Русі, але й важливим жанром офіційного письма і його передачі. Проповідь була важливим літературним твором (слово, повчання) для передачі християнського вчення. Проповідники роз'яснювали Святе Письмо, моральні заповіді, говорили про Божий суд, доброчесності і спасіння. Сильний вплив мали візантійські зразки (переклади творів Отців Церкви), але давньоруські проповідники наповнювали їх місцевим колоритом. Варто зазначити, що проповідь у Давній Русі була не просто церковним словом, а потужним інструментом формування духовної культури, моральності і світогляду, пов'язуючи візантійський спадок з унікальним давньоруським життям.

Література:

1. Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, 1997, 160 с.
2. Бондар С. Філософсько-історичний зміст циклу православних свят у духовній культурі України XI–XIV ст. *Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006, с. 34–76.
3. Горський В. Святі Київської Русі. К.: Абрис, 1964, 176 с.
4. Коржовська О. Апологія книжності в києворуських літописах. *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки: (зб. наук. праць). Запоріжжя: ЗНУ, 2010, № 2, с. 147–152.

5. Паращук О. Ієрархічна структура авторитету Святого Письма у проповідях Кирила Туровського. *Літературознавчі студії*: Збірник наукових праць. К., 2011, вип. 31, с. 306–311.
6. Сивець Т. Когнітивні стратегії дослідження проповідницької літератури Київської Русі (на матеріалі проповіді Кирила Туровського «Слово в неделю по Пасце»). *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство, літературознавство): зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017, с. 104–107.
7. Сліпушко О. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.): Монографія. К.: Аконіт, 2009, 416 с.
8. Филипович Л. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: дис. д-ра філос. наук / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 2000, 421 арк.
9. Толочко О., Толочко П. Київська Русь: К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 352 с.
10. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол. О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
11. Києво-Печерський патерик / Пам'ятки мови та письменства давньої України. К., 1930, т. 4, 470 с.
12. Пчела // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф.. Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1963, т. 6, с. 1541.
13. Історія філософії на Україні: філософія доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1987, т.1, 400 с.
14. Пам'ятки мови та письменства давньої України. Т.4, 470 с.
15. Із київського Ізборника великого князя Святослава 1073 року / Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII ст. К., 1922, 30 с.
16. Історія філософії на Україні: філософія доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1987, т.1, 400 с.
17. Ричка В. Климент Смолятич // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін..; Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007, т. 4, с. 349.
18. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. К.: Радянська школа, 1991. 576 с.
19. Кирило Туровський / Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). К.: Радянська школа, 1967, 784 с.
20. «Хожденіє» ігумена Даніїла / Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). 784 с.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477:438):316.64
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.22

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЄС ТА КРАЇН ЄВРОПИ

Каліщук Оксана,
докторка історичних наук, професор,
професорка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1272-7920

У статті здійснено спробу комплексної характеристики меморіальної сфери. Розкрито сучасні інтерпретації ключових понять «історична пам'ять», «політика пам'яті», «історична політика», «політизація історії», «використання минулого», «війни пам'ятей» і вказано на міждисциплінарність їх вивчення.. Зроблено висновок, що історична політика в постмодерну епоху суттєво впливає на політику в цілому. При чому це стосується і внутрішньої політики, і формування цілісного репрезентаційного образу країни на зовнішньополітичній арені. Актуалізовано вплив політики пам'яті на сучасні міждержавні та міжнаціональні відносини. Особливо це стосується країн, які пройшли через посткомуністичні трансформації. Вказано, на сформовану у цих країнах модель «подвійної жертви». Окреслено також події Другої світової війни як об'єкт «війн пам'ятей», до яких активно долучені, науковці, державці інституції, політичні та громадські діячі різних країн. Проведено порівняльний аналіз європейської та національних політик пам'яті. Визначено важливість узгодження політики пам'яті для євроінтеграційних процесів. Підкреслено важливість переходу до стандартів й цінностей європейської спільноти у гуманітарній сфері. При цьому слід враховувати і прийняті у європейському співтоваристві стандарти пам'ятання, і особливості національної історії з її трагічними та героїчними сторінками. Стверджено, що в ідеалі політика пам'яті повинна бути спрямована на формування національної ідентичності, толерантності та пам'яті про історичні події, які мають значення для національної і світової історії. Водночас «війни пам'яті» доводять складність її проведення. У підсумку стверджено необхідність розширення наукового складника історичної пам'яті як необхідної складової формування об'єктивної та ефективної політики пам'яті.

Ключові слова: *історична пам'ять, політика пам'яті, історична політика, моделі політики пам'яті, Європейський Союз, Республіка Польща, Угорщина, Ізраїль, Голокост, Волинська трагедія.*

Kalishchuk Oksana. Historical memory and memory policy of the EU and European countries

The article attempts to provide a comprehensive description of the memorial sphere. It reveals contemporary interpretations of key concepts such as 'historical memory,' 'politics of memory,' 'historical politics,' 'politicisation of history,' 'use of the past,' and 'wars of memory,' and points to the interdisciplinary nature of their study. It concludes that historical politics in the postmodern era has a significant impact on politics as a whole. This applies to both domestic politics and the formation of a coherent representative image of the country in the foreign policy arena. The influence of memory politics on contemporary interstate and inter-ethnic relations is highlighted. This is especially true for countries that have undergone post-communist transformations. The model of 'double victimhood' that has developed in these countries is highlighted. The events of World War II are also outlined as an object of 'memory wars,' in which scholars, state institutions, political and public figures from various countries are actively involved. A comparative analysis of European and national memory policies is conducted. The importance of harmonising memory policies for European integration processes is identified. The importance of transitioning to the standards and values of the European community in the humanitarian sphere is emphasised. At the same time, it is necessary to take into account both the standards of remembrance adopted in the European community and the peculiarities of national history with its tragic and heroic pages. It is stated that, ideally, memory policy should be aimed at forming national identity, tolerance and memory of historical events that are significant for national

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

and world history. At the same time, 'memory wars' prove the complexity of its implementation. As a result, the need to expand the scientific component of historical memory as a necessary component of the formation of an objective and effective memory policy has been confirmed.

Key words: *historical memory, memory policy, historical policy, models of memory policy, European Union, Republic of Poland, Hungary, Israel, Holocaust, Volhynia tragedy.*

Взаємозв'язок минулого, сьогодення і майбутнього нині ніхто не піддає сумніву. Історія давно визнана об'єднуючим елементом, а після Другої світової війни її почали свідомо використовувати та "працювати" з нею. Тож не випадково явище пам'ятання стало об'єктом численних досліджень і суто теоретичного, і практичного характеру. Попри заявлений Фукуямою "кінець історії" можна констатувати, що він не настав, а отже необхідність реагувати на виклики з якими стикається людство залишилась. Ба більше – з другої половини XX ст. активний розвиток *memory studies* лише підтвердив актуальність цієї тематики.

Не претендуючи на вичерпність чи концептуальність усе ж уважаємо за необхідне окреслити понятійно-термінологічний апарат, що є умовою успішности наукового дослідження. Тим паче, коли маємо до справи з такими відносно новими для української науки та неусталеними концептами як "історична пам'ять", "політика пам'яті", які у різних країнах трактуються по-різному. Адже на використання того чи іншого терміну в різних країнах накладають відбиток наукові лінгвістичні традиції, міждержавні контакти й особливості відповідної термінології. Англомовні автори оперують поняттям *politics of memory* (політика пам'яті) [4; 6]. У Німеччині та Польщі використовують категорії *geschichtspolitik, polityka historyczna* (історична політика). Поняття "політики пам'яті", "історичної політики" пов'язані з такими категоріями „*Vergangenheistbewältigung*" (подолання минулого) чи „*Vergangenheitspolitik*" (політика щодо минулого) – запропонованими відповідно Германом Гемпелем і Норбертом Фреєм [2] і підтриманими вітчизняними вченими [19], як рівно ж "політизація історії", "використання минулого", «війни пам'ятей» та ін.

Впродовж останніх десятиліть активно дискутують довкола категорії "політика пам'яті", причому роблять це і вчені, і публіцисти, і подекуди політики. Якщо до цього додати міждисциплінарність явища, то виклики у окресленні цих понять стають ще очевиднішими. З'ясування взаємозв'язку історії, пам'яті, політики, особливо гостро поставлене результатами Другої світової війни і підсилене завершенням холодної війни та розпадом комуністичної системи стає науковим викликом і надає академічним студіям цієї проблеми прикладного характеру. Слід розуміти, що нині історична пам'ять – це продукт цілеспрямованої політики пам'яті або історичної політики. Саме тому, історичну пам'ять експерти іноді потрактовують "своєрідно сфокусованою свідомістю, яка відображає значущість і актуальність інформації про минуле, в тісному взаємозв'язку з теперішнім і майбутнім".

Історичну пам'ять визначає сукупність донаукових, наукових та інших знань та масових уявдень про спільне минуле. Тому вона є результатом і виразником процесу організації, збереження і відтворення історичного досвіду народу, країни, держави, з метою його використання в діяльності пересічних людей чи урядовців. Леонід Зашкільняк твердить, що історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію на своє місце в ній; себто, історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [16, с. 156].

Містком, перекинутим між двома ключовими поняттями розвідки та *memory studies*, слід уважати визнання факту, що маніпулювання спогадами та пам'яттю стала могутнім знаряддям управління індивідуальною / особистою та суспільною свідомістю [23, с. 102].

"Політика пам'яті" для Марека Ціхоцького, – це безперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституалізації. На його переконання "ми не можемо залишити історію історикам, і пам'ять повинна залишатися живою субстанцією будь-якої політики. Політика щодо минулого є політикою щодо сучасності" [1, s. 5]. Роберт Траба визначає політику пам'яті як будь-які навмисні й формально легітимні дії політиків й чиновників, які спрямовані на закріплення, видалення або зміну окремих фраґментів суспільної пам'яті [11]. Своєю чергою, на переконання Еугеніуша Пончека, історична політика полягає на діяльності, яка уможливлює легітимацію діювої влади та відповідну "мобілізацію" суспільства [8, s. 10].

У підготовленому співробітниками Українського інституту національної пам'яті термінологічному словнику-довіднику подане таке визначення: політика пам'яті – дійсний простір творення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій,

покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого [24, с. 325]. Алла Киридон дає наступне окреслення: "Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним поілтичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинник функціонування держави та характер політичної влади" [18, с. 49]. Дослідниця розрізняє історичну політику й політику пам'яті: історична політика – це діяльність державних еліт, спрямована на переписування історії та деформацію суспільної пам'яті, цілеспрямований політичний вплив на історичну науку; політика пам'яті – осмислення умов співіснування різних пластів суспільної пам'яті й відповідних досвідів [20]. Водночас, у візії інших дослідників – саме "політика пам'яті" полягає у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над конструюванням знань / уявлень про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, твори літератури та мистецтва, форми міфологізації, топонімічні назви та ін. [21, с. 158] Тут зішлемося також на погляди одного з німецьких дослідників – Штефана Требста, який уважав історичну політику багатовимірним явищем, а політика пам'яті, пов'язана з юридичними питаннями, місцями пам'яті та т. зв. *transitional justice*, у такому випадку може бути її елементом [12, s. 26].

Як будь-які суспільно-політичні та соціальні явища історична пам'ять та політика пам'яті вписані у загальний історичний процес і є гнучкими до викликів сьогодення. Одним із них є пошук загального й індивідуального, коли під час побудови європейської спільноти європейські нації не готові відмовлятися від власної ідентичності та пам'яті.

Уже теорія публічного опрацювання минулого Юрґена Габермаса мала європейський ракурс [3, p. 95]. Активне звернення сучасної європейської науки до проблем пам'яті обумовлене практичним завданням – пошуком джерел загальноєвропейської ідентичності, що є однією з важливих засад існування Європейського Союзу. Тому невипадковими є спроби формування понаднаціональних загальноєвропейських місць пам'яті, котрі можуть послужити основою "меморіальної", як наслідок "ментальної" європейської інтеґрації.

Створення єдиної Європи передбачає формування простору спільної європейської пам'яті, спільної "культури пам'яті". Її основні вихідні точки зводяться до наступного: підґрунтям минулого Європи мають стати фундаментальні європейські цінності, як то гуманізм, терпимість, демократія; повинна бути створена відкрита сфера обговорення, яка передбачає взаєморозуміння та примирення всередині націй й між націями; необхідно висвітлювати "незручні" сегменти національних історій; судження про минуле мають базуватись виключно на вивченні історичних фактів без опертя на поняття "єдиної історичної правди" [22, с. 31]. Не менш важливим було формування єдиної нормативно-правової бази, що стало викликом для країн Центраьно-Східної Європи [13; 25].

На переконання експертів примирення колективної пам'яті стало неможливим без подолання численних векторів колишніх протистоянь: німецько-французького, англійсько-ірландського, німецько-чеського, німецько-польського, італійсько-словено-хорватського, грецько-турецького тощо [17, с. 11-12]. Тут лише зазначимо, що досвід польсько-німецького примирення, який уважають класичним прикладом успішного історичного примирення, виявив усю його глибину та багатовимірність. Нагадаємо, що тоді провідну роль відіграли головно релігійні інститути – Католицька та Протестантська церкви у ФРН та Католицька церква у ПНР – беззаперечно авторитетні у своїх країнах та суспільствах. Впродовж 1954 – 1968 рр. саме церковні діячі визнали взаємну відповідальність за трагічні події Другої світової війни та ініціювали низку звернень, меморандумів, конференцій та інших двосторонніх заходів. Паралельно з середини 1950-х років відбулося відновлення економічних відносин й як наслідок – збільшення товарообігу між країнами. Усе це стало підґрунтям для політичних рішень, які знайшли втілення у кроках нового Федерального канцлера Віллі Брандта, який виявися готовим відмовитися від конфронтації з ПНР та проводити перемовини про врегулювання німецько-польських відносин. Саме він увійшов в історію, коли 7 грудня 1970 р. покладаючи вінок до пам'ятника загиблим учасникам повстання у Варшавському гетто став на коліна. І тут варто нагадати думку одного з провідних західних дослідників Неда Лебоу Річарда, що вплив Німиччини на міжнародній арені, її високий статус у Європі були б немислимі без серйозних зусиль цієї країни, спрямованих на визнання своїх минулих злочинів та дистанціювання від них [15, с. 146].

Складність подолання минулого можна проілюструвати наступним прикладом. Після Другої світової війни і особливо падіння комуністичних режимів час до часу у процесі історичного примирення

пропонують формулу "Вибачаємо й просимо вибачення", яка з'явилася у польсько-німецькому контексті. Її уважають шляхом до формування спільної європейської ідентичності / пам'яті. Однак, практичний досвід виявляє неоднозначність її застосування – у випадку польсько-німецького примирення ця формула спрацювала, тоді як виявилася неефективною, наприклад, в українсько-польському контексті десятиліття по тому.

Приклад країн Центральної Європи виявляє узалежненість проблематики історичної пам'яті та євроінтеґрації та необхідність встановлення балансу між національною пам'яттю та загальноєвропейськими маркерами. Адже, як звернув увагу британський вчений Майкл Геффернен "з одного і того самого середземноморського півострова маємо європейське Відродження, але й італійський фашизм" [14, с. 12].

З розширенням Європейського Союзу в 2004 і 2007 р. темою-маркером став Голокост та оцінки державами / спільнотами цього трагічного явища. Комеморація Голокосту була негласною вимогою до нових членів Євросоюзу – колишніх країн комуністичного табору. Це має свої ризики. З одного боку – знецінення інших травм (колоніалізм, сталінські / комуністичні репресії, геноцид вірмен та ін.), з іншого – монополізація ролі "жертви", що може ускладнити міжкультурний діалог і навіть стати інстрементом тиску. У публічному просторі ізраїльські політики акцентують на Шоа, як унікальній трагедії та обґрунтовують навіть цим територіяльні претензії. З іншого боку, в окремих випадках спостерігаємо свідоме маніпулювання задля уникнення звинувачень у причетності до Голокосту. Так, угорську владу неодноразово звинувачували у замовчуванні ролі країни та спробах зняти відповідальність з режиму Міклоша Горті за депортацію євреїв. Концепція країни-жертви "Меморіалу жертвам німецької окупації" у Будапешті викликала неприйняття єврейською громадою. Не менш дискусійним виявилося у Республіці Польщі питання участі етнічних поляків у винищенні єврейських сусідів. Від травня 2000 р. до липня 2001 р. відбулася величезна дискусія щодо масового вбивства євреїв у липні 1941 р. у Єдвабному [10, s. 18]. Дискусію спричинила публікація "Сусідів" Яна Томаша Гросса, а завершили офіційні заходи на місці злочину і перепросини польського президента Александра Кваснєвського. Частина громадян РП категорично неприйняла звинувачення місцевого населення в участі в антиєврейських погромах. Політичні сили країни спекулятивно використовують спогади про Шоа для підсилення образу "жертви" та героїзації і уникнення теми колаборації. Як наслідок – 9 липня 2002 р. ІНП оприлюдний остаточне рішення слідства щодо замордування єврейських мешканців Єдвабного, відповідно до якого знищення євреїв 10 липня 1941 р. здійснила група з 40 польських мешканців, яка мала у ньому "вирішальну роль", однак інспіраторами були німці, хоча їх роль остаточно не встановлена. Нещодавно вибухнув скандал, пов'язаний з появою неофіційного "альтернативного" меморіялу – на приватній території з'явилися камені з вказівками про вчинення злочину німцями. Передбачувано Яд Вашем висловив протест проти "профанації" історичної правди і вказав на "небезпечне розмивання польської історичної та моральної відповідальности" [7]. І тут слід пам'ятати, що вагомою складовою європейської політики пам'яті є визнання лідерами та моральними авторитетами народів власних злочинів і вибачення за них.

Слід пам'ятати, що для центрально-східноєвропейських країн, на відміну від країн Старої Європи, уже на момент євроінтеґрації сформувалась власна історична пам'ять, в підґрунті якої було уявленння про "подвійну жертву", пов'язане з комуністичною спадщиною. Для країн Центрально-Східної Європи та Балкан комуністичний досвід став підставою закріплення образу "жертви" на академічному, суспільному та політичному рівнях. Це отримало свою інституалізацію через створення музеїв комуністичного терору – Дім терору в Будапешті, "Тюрма на Лонцького" у Львові, Музей комунізму у Празі, Музей окупації і боротьби за свободу у Вільнюсі, Музей окупації Латвії у Ризі, Музей радянської окупації у Тбілісі. Як приклад згадаємо також українсько-польський науковий проєкт, який стосувався українсько-польського протистояння і отримав назву "Поляки і українці між двома тоталітарними системами" [26].

Сучасний період доводить правомірність актуалізації тези про відновлення в національній пам'яті тем забутих сюжетів, що "замовчувалися". Власне нині помітно активізувалася робота саме під знаком "пам'ять як відкрита рана та спроби її артикуляції" [5]. І нині все очевиднішою стала загроза використання трагічних сторінок минулого непорядними політиками на свою користь [9, s. 33]. Після падіння "залізної завіси" ми спостерігали як європейські нації виправдано чи невиправдано віднаходили "забуті геноциди" (як приклад згадаємо досвід поляків, сербів).

Висновковуючи ствердимо, що історична пам'ять та політика пам'яті / історична політика стали визначальними характеристиками суспільно-політичного життя сучасності. Саме у цьому слід шукати причини пильної уваги науковців та громадськості до цих явищ. Саме формування єдиної європейської ідентичності через створення єдиної історичної пам'яті слід уважати потужним інструментом

консолідації європейського простору та обов'язковою складовою євроінтеґрації. Водночас, саме ототожнення з певною нацією є передумовою для формування європейської ідентичності і при цьому саме історична пам'ять впливає на рівень євроскептицизму. Так чи інак, відповідальна політика пам'яті є запорукою розвитку і Європейського Союзу, і окремих національних держав.

Література:

1. Cichocki M. Władza i pamięć. O politycznej funkcji historii. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2005.
2. Frei N. Polityka wobec przeszłości. Początki Republiki Federalnej i przeszłość nazistowska, przeł. B. Ostrowska. Warszawa, 1999.
3. Habermas J. Kultur und Kritik. Verstreute Aufsätze. Frankfurt an Main: Suhrkamp Verlag, 1973.
4. Maurantonio N. The Politics of Memory. *The Oxford Handbook of Political Communication*. Edited by Kate Kenski and Kathleen Hall Jamilson. Oxford: Oxford University Press, 2014;
5. Megill A. History, Memory. Identity. *History of the Human Sciences*. 1998. Vol. 1. No 3. P. 37 – 62.
6. Nasrallah L. The politics of memory. *Harvard Divinity Bulletin*. 2005. Vol. 33. No 2.
7. „Obraźliwa instalacja" w Jedwabnem. Jest wezwanie do polskich władz. URL:https://tvn24.pl/polska/izrael-jad-waszem-jestesmy-wsrtasnieci-nowymi-tablicami-w-jedwabnem-to-profanacja-pamieci-st8551369
8. Ponczek E. Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej. *Przegląd Politologiczny*. 2013. Nr 2. S. 7–22.
9. Snyder T. Źli przywódcy przekuwają cierpienia na swoja korzyść. Rozmawiał Juan Cruz, tłum. Anna Wójcicka. *Gazeta wyborcza*. 2020. 2 – 3 maja. Nr 102, dod. Agazyn Świateczny Wychodzi na Majówkę. S. 33.
10. Sułek A. Pamięć Jedwabnego. *Gazeta Wyborcza*. 2011. Nr 167. S. 18.
11. Traba R. Przeszłość w teraźniejszości: polskie spory o historie na początku XXI wieku. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 325 s.
12. Troebst S. Geschichtspolitik. Politikfeld. Analyserabmen. Streitobjekt. Geschichtspolitik in Europa seit 1989 – Deutschland, Frankreich und Polen im Internationalen Vergleich. Göttingen, 2013.
13. Власенко С. Політика європейської пам'яті через призму євроінтеграції постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи: нормативно-правова основа. *Аспекти публічного управління.* 2023. Т. 11. № 2. С. 65 –73.
14. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. Київ, 2011.
15. Європейська політика пам'яті = European Memory Politics: навч. посіб, / О. Тупахіна, Ю. Каганов, О. Маклюк, І. Павленко, К. Сіріньок-Долгарьова. Запоріжжя: ЗНУ, 2023.
16. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна – Європа – Світ*. 2009. Вип. 2. С. 156–159.
17. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. .... канд. політ. наук: 23. 00. 05 – етнополітологія та етнодержавознавство / Національний інститут статегічних досліджень. Київ, 2009.–
18. Киридон А. "Історична пам'ять" у просторі політики пам'яті. *Історичні та політологічні дослідження*. 2018. Спецвипуск. С. 45–53.
19. Киридон А. "Подолання минулого" в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції. *European Historical Studies*. 2016. Issue 4. P. 126 – 143.
20. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка_ЦЕнтр, 2016. 320 с.
21. Коник А. "Історична пам'ять" та "політика пам'яті" в епоху медіакультури. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. 2009. Вип. 32. С. 153–163.
22. Лозовий В. С. Історична політика в країнах Європейського Союзу як чинник консолідації суспільства та примирення народів: досвід для України. *Стратегічна панорама*. 2017. № 12. С. 30–35.
23. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Інститут політичних та етносоціальих досліджень. Київ, 2002.
24. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. Киридон. Київ: ДП НВЦ "Пріоритети", 2013.
25. Петраков М. О. Тридцять років політики пам'яті в Європейському Союзі: національні та наднаціональні наративи спільного майбутнього. *Політичне життя*. 2024. Вип. 3. С. 39–52.
26. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945. Ч. 1-2 / Гжегож Мотика і Юрій Шаповал, наук. ред. Варшава – Київ, 2005

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:[355.48:357.1](4-11=512.145)"1410"
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.23

ТАТАРСЬКІ ВІЙСЬКА У ГРЮНВАЛЬДСЬКІЙ БИТВІ (1410 Р.): ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ТА ОЦІНКА ВТРАТ

Козловський Сергій,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0002-4590-2433

У статті здійснено спробу проаналізувати участь татар в одній з найбільших битв Середньовіччя – Грюнвальдській (при Танненберзі) 1410 р. Татари відігравали особливу роль у військовій історії Великого князівства Литовського у XIII–XIV ст. – знаючи про ефективну тактику легкої кінноти татар, литовські князі прагнули використати кочівників для зміцнення обороноздатності своєї держави, заохочуючи переселення татар до Литви та залучаючи їх до своїх військових кампаній. Литовський князь Вітовт уклав військовий союз з татарськими ханами Тохтамишем та Джелал ад-Діном, згідно умов якого, литовці мали надати підтримку у боротьбі за трон Золотої Орди, а татари – допомогти у боротьбі з Тевтонським орденом. Саме через це татарські загони опинились на полях поблизу Грюнвальда 15 липня 1410 р. і саме татари, першими нанесли удар по ворожому війську, разом з литовцями прийняли на себе удар частини важкої кінноти Ордену, що загалом вплинуло на перебіг усієї битви. Розглянуто причини та хід війни 1409–1411 рр., сили сторін, озброєння, тактику та перебіг бойових дій. Доведено, що об'єднане польсько-литовське військо мало чисельну перевагу над хрестоносцями-тевтонцями, хоча в точні цифри обох військ встановити неможливо. Простежено причини та процес появи татар на території Великого Князівства Литовського, проаналізовано процес формування литовсько-татарського оборонного союзу, здійснено спробу встановити кількість татарських родів, котрі перейшли на службу до князів ВКЛ. Проаналізовано причини та характер військових експедицій великого князя Вітовта у татарські землі. Простежено хід Грюнвальдської битви 15 липня 1410 р., з'ясовано, що литовське військо, у складі якого перебували татарські загони, першим вдарило по правому флангу ворога, завдало певних втрат та, що найголовніше, спрямувало на себе удар значної частини війська Ордену, чим порушило бойовий стрій тевтонців та зменшило натиск на польські коронні загони. На основі комплексного перехресного аналізу тогочасних наративних джерел здійснено огляд озброєння, тактики та сумарної кількості татарських загонів у складі військ ВКЛ. Доведено, що історіографічна теза про розгром частини війська князя Вітовта не відповідає дійсності, оскільки литовці та татари брали також активну участь на завершальному етапі битви, під час розгрому військ Тевтонського ордену.

Ключові слова: *військова історія, татари, Грюнвальдська битва, військо, кочівники, тактика, оманливий відступ, кіннота, втрати, Велике князівство Литовське, Тевтонський орден.*

Kozlovskyi Serhii. Tatar's troops in the Battle of Grunwald (1410): numbers, tactics and losses

The article attempts to analyze the participation of the Tatars in one of the greatest battles of the Middle Ages – Grunwald (Tannenberg) in 1410. The Tatars played a special role in the military history of the Grand Duchy of Lithuania in the 13th-14th centuries – knowing about the effective tactics of the Tatar light cavalry, the Lithuanian princes sought to use the nomads to strengthen the defense of their state, encouraging the resettlement of the Tatars to Lithuania and involving them in their military campaigns. The Lithuanian prince Vytautas concluded a military alliance with the Tatar khans Tokhtamysh and Jalal ad-Din, according to the terms of which the Lithuanians were to provide support in the struggle for the throne of the Golden Horde, and the Tatars were to help in the fight against the Teutonic Order. It was because of this that the Tatar detachments found themselves on the fields near Grunwald on July 15, 1410, and it was the Tatars who were the first to strike at the enemy army, together with the Lithuanians, who took on the blow of part of the Order's heavy cavalry, which generally influenced the course of the entire battle. The reasons and course of the war of 1409-1411, the forces of the parties, weapons, tactics and the course of hostilities are considered. It is proved that the united Polish-Lithuanian army had a numerical advantage over the Teutonic Crusaders, although it is impossible to establish the exact numbers of both armies. The reasons and process of the appearance of the Tatars on the territory of the Grand Duchy of Lithuania are traced, the process of the formation of the Lithuanian-Tatar defensive alliance is analyzed, and an attempt is made to establish the number of Tatar clans that went into the service of the princes of the Grand Duchy of Lithuania. The reasons and nature of the military expeditions of Grand Duke Vytautas to the Tatar lands are analyzed. The course of the Battle of Grunwald on July 15, 1410, was traced, it was found that the Lithuanian army, which included Tatar troops, was the first to strike the enemy's right flank, inflicted certain losses and, most importantly, directed the blow of a significant part of the Order's troops at itself, thereby disrupting the Teutonic order's battle formation and reducing

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

the pressure on the Polish crown troops. Based on a comprehensive cross-analysis of contemporary narrative sources, an overview of the armament, tactics and total number of Tatar troops in the Grand Duchy of Lithuania's troops was carried out. It is proven that the historiographical thesis about the defeat of part of Prince Vytautas's army is not true, since Lithuanians and Tatars also took an active part in the final stage of the battle, during the defeat of the Teutonic Order troops.

Key words: *military history, Tatars, Battle of Grunwald, army, nomads, tactics, deceptive retreat, cavalry, losses, Grand Duchy of Lithuania, Teutonic Order.*

Грюнвальдська битва стала однією з наймасштабніших доби Середньовіччя. На полі бою зійшлись об'єднане польсько-литовсько-руссько-татарське військо та сили Тевтонського Ордену. В ході запеклого протиборства військо Ордену зазнало поразки, загинуло майже усе керівництво тевтонців, включно з великим магістром фон Юнгінгеном. Поразка Ордену у битві та у війні 1409–1411 рр. загалом, призвела до значних геополітичних та територіальних змін у Східній Європі та Балтійському регіоні. Орден втратив колишню могутність і вже не мав сил для експансії. Одним з факторів перемоги союзних військ стала ефективна участь у битві татарських загонів. Якщо за найбільш об'єктивними оцінками польсько-литовське військо налічувало до 40 тис. воїнів, то кілька тисяч татар, що перебували у його складі становили досить помітний відсоток і відіграли значну роль у битві. Саме литовці та татари першими завдали удару по тевтонцям, згодом стримували потужні контрудари, відволікаючи на себе частину сил ворога. Слід зауважити, що литовські князі, особливо Вітовт, були добре знайомі з ефективним військовим мистецтвом кочівників, тому прагнули залучити їх на військову службу. За однією з версій, яка щоправда не доведена, великий магістр Ордену – Ульріх фон Юнгінген, загинув від рук саме татарського воїна.

Одна з найбільших битв Середньовіччя не уникнула уваги багатьох істориків – М. Ючаса [1], А. Надольського [2], Т. Грабарчика [3] та багатьох інших. Незважаючи на велику кількість праць, до сих пір серед істориків точаться суперечки стосовно чисельності військ, що билися на полі бою, про залучення артилерії, наявність інженерних перешкод, дії литовських хоругв та багато іншого. Це зумовлене суперечливою інформацією, що міститься у різних писемних джерелах. Однією з таких суперечливих, та водночас малодосліджених тем стосовно Грюнвальдської битви, є участь у ній татарських загонів, їх загальна кількість, тактика та озброєння. Відомий британський історик С. Тернбулл ставить під сумнів «оманливий відступ» війська Вітовта, акцентуючи на тому, що така маса воїнів не могла проводити такий маневр [4]. А. Якубаускас навпаки, стверджує що татари та литовці вдались до тактичних хитрощів, які вплинули на весь перелік битви. виявили пастки тевтонців [5]. Більш обережний у своїх висновках польський дослідник С. Кучинський, який вважає, що тевтонці розгромили частину війська Вітовта, а інша частина (разом, з татарськими загонами) змогла вистояти та пізніше брала участь у контратаках [6]. На жаль, майже відсутні праці присвячені окремо участі татар у битві. Виняток становить стаття дослідника С. Хазбієвича, який справедливо зауважує, що участь татар у битві недостатньо вивчена, присутні необ'єктивні домисли, суперечливі факти [7]. Щодо джерельної бази дослідження, то окрім матеріалів польського хроніста Яна Длугоша [8], якого полюбляють цитувати історики, для комплексного, перехресного аналізу нарративів, слід звернути увагу на хроніку Йогана фон Посільге [9], «Хроніку конфлікту польського короля Владислава з хрестоносцями у 1410 році» [10] та інші.

Виклад основного матеріалу. У XIII ст. військо Тевтонського Ордену, за підтримки папи, імператора Священної Римської імперії та лицарів європейських держав здобули землі прусів та прагнули анексувати й території, що належали до Великого Князівства Литовського (ВКЛ). Річ у тім, що у зазначений період на Близькому Сході впали усі держави хрестоносців і подальша експансія європейців у вказаному регіоні втратила сенс. У 1382 р., скориставшись міжусобицями у Литві, тевтонці здобули контроль над Жемайтією. Однак вже у 1385 р., завдяки Кревській унії, розпочався процес християнізації Литви, поступове об'єднання ВКЛ та Польщі в одну державу, що створювало великі перешкоди для експансії тевтонців на литовські землі, однак Орден не збирався переглядати свою зовнішню політику. У травні 1409 р. у Жемайтії вибухнуло повстання, яке підтримували литовці [11, s. 10]. Орден вимушений був евакуювати гарнізони з регіону і 6 серпня 1409 р. оголосив війну Литві та Польщі, оскільки остання не могла полишити у майбутньому конфлікті литовців [4, p. 20]. Магістр Ордену Ульріх фон Юнгінген прагнув розгромити Польщу та Литву по одинці, звелів атакувати Добжинський край та Куявію – тевтонці здобули Бобровники, Бидгощ, кілька інших містечок [12, p. 130]. У відповідь на це поляки в результаті контратак повернули собі Бидгощ, литовці атакували Мемель, однак жодна із сторін не була готова до повномасштабних бойових дій [6, s. 514; 13, s. 59]. Зважаючи на це, сторони звернулись до третейського судейства і чеський король Вацлав IV, за хабар у 60 тис. флоринів визнав Жемайтію за Орденом, водночас Добжинська земля залишалася за Польщею [4, p. 20; 14, s. 6]. Тевтонці

підкупили також угорського короля Сигізмунда аби той допоміг розірвати польсько-литовський союз, запропонувавши литовському князю Вітовту королівську корону [14, s. 6–7]. Однак задум не було реалізовано. 8 жовтня 1409 р. Польща та Орден уклали тимчасову мирну угоду терміном до 21 червня 1410 р., згідно якої тевтонці зобов'язувались не атакувати польські території, а Польща – не підтримувати жемайтів [1, p. 51]. Підписавши тимчасову угоду, обидві сторони почали готуватись до масштабного конфлікту, робили дипломатичні маневри, намагаючись залучитись підтримкою інших держав, набирали найманців до війська. Литовці та поляки вирішили завдати удару по території Ордену, здобути його столицю Марієнбург. Аби скувати сили ворога на кордонах, литовці здійснювали набіги на прикордонні території, залишили потужні гарнізони у найбільших містах і фортецях. Тевтонці сконцентрували своє військо у Свеце, оскільки очікували, що литовці та поляки атакуватимуть з двох напрямків та просуватимуться до Рагніта та Данцига [1, p. 75].

У червні 1410 р. Орден, Литва та Польща вже зібрали війська. В історичній літературі відсутня єдина статистика стосовно чисельності війська протиборчих сторін. В європейських хроніках та частині офіційних документів сильно завищена чисельність польсько-литовського війська. Наприклад, у звіті Тевтонського ордену Пізанському собору сили польського короля оцінили у 500 тис. осіб [15, p. 10–12]. Д. Стоун стверджує, що Литва виставила 11 тис. воїнів, Польща – 27 тис., а Орден – 21 тис. [16, p. 16]. А. Надольський стверджує, що поляки могли виставити до 30 тис. військ, включаючи 18 тис. вершників [2, s. 80–83]. К. Гевекер обчислив сили Тевтонського Ордену у 11 тис. осіб, а військо Ягайла – 16,5 тис. осіб [17, s. 33]. На думку М. Елера, Тевтонський Орден зібрав 15 тис. вершників та 6 тис. піхотинців, а литовці та поляки – 23 тис. вершників, а от скільки у них було піхоти дослідник не вказує [18, s. 50]. Л. Колянковський, спираючись на праці М. Елера, підрахував сили тевтонців у 20–22 тис. осіб та 100 гармат, а король Ягайло, на його думку, зібрав 18–23 тис. осіб [19, p. 95]. Т. Василевський говорить, що Вітовт зібрав 13–14 тис. вершників, лише половина з яких мала добрих коней та озброєння [20, s. 52–53]. Німецькі історики стверджують, що об'єднане польсько-литовське військо налічувало до 20 тис. чол., а військо Ордену – 12–15 тис. [3, s. 10]. Багато дослідників, серед яких С. Тернбул, Л. Джонсон, Н. Дейвіс погоджуються з підрахунками польського історика С. Кучинського, згідно з яким поляки та литовці виставили 39 тис. чол., а тевтонці – 27 тис. [6, s. 267; 4, p. 25; 21, p. 98; 22, p. 43]. Річ у тім, що польський історик ретельно вивчав мобілізаційні можливості Ордену, Литви та Польщі, опрацював великий масив різноманітних джерел і вивів такі цифри. Одразу ж варто зазначити, що у війську тевтонців було 300–500 братів-лицарів, головної бойової сили, а решту складали піхотинці, найманці та допоміжні підрозділи [23, s. 53]. Щодо найманців війська Ордену, то великий магістр залучив від 2,5 тис. до понад 3,7 тис. воїнів [24, p. 348; 25, s. 120].

В той же час в об'єднаному польсько-литовському війську перебував загін татар чисельністю від однієї до трьох тисяч воїнів, які очолював хан Джелал ад-Дін, син хана Тохтамиша. Багато істориків зазначають, що татар було лише кілька сотень, аби применшити їх роль у бойових діях, однак одразу постає питання – якщо татари виставили таку незначну кількість воїнів, то чому хана ад-Діна запросили на нараду командувачів литовського війська, яка проходила у Гродно? Наприклад, Ян Длугош стверджує, що у війську Ягайло було 300 татар [8, p. 389]. Невідомо чому хроніст полічив саме татар, а не чехів, русичів, сілезців та інші народності. Можливо через те, що від тевтонців постійно лунали звинувачення у бік Польщі у тому, що король залучав до бойових чисельне ханське військо і хроніст намагався показати, що татар було мало, аби продемонструвати безпідставність наклепів з боку Ордену [6, s. 269]. Ян Тишкевич стверджує, що хан міг мати зібрати до 3 тис. воїнів, однак не усі вони брали участь у війні 1409–1411 рр. [26, s. 125]. Європейські хроністи навпаки перебільшували чисельність татар, зокрема Ангерран де Монстреле згадував про те, що у війську короля Ягайло було 400 тис. сарацин (татар) та 600 тис. поляків і литовців [27]. Такі цифри навіть не варто коментувати. Можна зустріти інформацію, що у війську Ягайло було 30 тис. татар. Така статистика з'являлась через те, що хроністи не були обізнані з реальною чисельністю сил сторін, намагались показати, що Орден зазнав поразки, тому що ворог зібрав величезні людські ресурси.

Татари з'явились на території ВКЛ наприкінці XIII ст., після навали монголів на територію Русі та Європи. Історик С. Кричинський зазначає, що литовські князі Гедимін та Ольгерд укладали союзи з татарами, аби використати їх загони у конфліктах з Орденом, Польщею та Московією [28, 6]. Ще один науковець – Антоній Мухлінський вивчаючи різноманітні середньовічні джерела, виявив запис монаха францисканського ордену Луки Вадінга від 1324 р., в якому вказувалось: «*Наші брати вирушили проповідувати вчення Христа на литовські землі, де вони виявили, що весь народ поринув у варварські помилки і присвятив себе культу вогню, і серед них були скіфи, прибульці з країни якогось хана, які у своїх молитвах використовують азіатську мову*» [29, с. 54]. На думку польського хроніста

М. Стрийковського, перші татари з'явились у Литві у 1315 р. коли вони прибули на допомогу князю Гедиміну у боротьбі з тевтонцями: «*Гедимін натомість вишикував татар з луками спереду, а литву виставив у загальний великий загін, в якому сам став, а русичів – новогродців і полочан – розмістив з боків і ззаду. І коли обидва війська зійшлися до битви на два постріли з лука над рікою Зеймілою, відразу з великим і шаленим воланням, криком, гуком і вереском обидві сторони завзято кинулися одна на одну і різні голоси різних народів було чути*» [30, с. 443]. Перші татарські поселення у Литві були засновані приблизно у 1350 р., а після поразки військ хана Мамая у Куликівській битві 1380 р., чисельність татар у Литві збільшилась. Зокрема, до князівства прибув син Мамая – Мансур Кият, один з синів якого охрестився та започаткував відомий князівський рід Глинських. Можливо татари брали участь у походах литовців на польські землі 1350 та 1352 рр. [31, s. 18].

Ще більше татар оселились у Литві в роки правління князя Вітовта, який активно зміцнював обороноздатність держави. Прибулі до князівства татари отримували земельні наділи, право на проживання, взамін на що несли військову службу, у якості загонів швидкого реагування [7, s. 8]. Такі загони могли застосовувати не лише проти зовнішнього ворога, а й проти бунтівників, опозиції серед литовської знаті. Такі загони були підзвітні виключно князю, виконували також розвідувальні функції, могли вчиняти таємні страти та багато іншого. Вітовт був популярним та шанованим серед литовських татар – його називали «Ваттад», вимовляли його ім'я поряд з іменами халіфів, згадували під час служінь у мечетях [7, s. 8]. Вітовт пожертвував татарам замок у Ліді та проводив військові експедиції до Орди, аби ханський престол здобули його ставленики, а також, аби переселити частину захоплених татар на територію князівства. Перша експедиція мала місце у 1397 р., коли литовці наблизились до Кафи [32, s. 216]. М. Стрийковський так описував цей похід: «*Великий литовський князь Вітовт-Олександр, встановивши спокій у Литві, 1397 року відправився сам у похід проти татар із великим військом. Переправившись через річку Танаїс, яку татари й москвини називають Доном, він зустрів велику кількість татар і напав на них. Тут він захопив у неволю їх багато тисяч із жінками, дітьми та майном і перевіз їх до Литви. Одну їх частину він відіслав братові, королю Ягайлові до Польщі, які, охрестившись, стали одним народом з поляками, а другу частину посадив у Литві над річкою Вакою та в інших місцях. А Кромер, посилаючись на литовських літописців, пише (кн. 10), що Вітовт тоді пригнав до Литви цілу орду татар, твердячи, що вони прийшли добровільно, а не змушені війною, через внутрішні війни у своїх ордах і були запрошені Вітовтом для боротьби проти хрестоносців. Це малоправдоподібно, хоча ще й сьогодні вони користуються однаковими правами і вольностями з литовською шляхтою. Але хоч би як, усе ж таки Вітовт тоді здобув перемогу над татарами та з тріумфом повернувся до Литви*» [30, с. 595–596]. Наступного року литовці та союзні до них татари знов побували у Криму, розграбували Мангуп та Керч. У 1399 р. Вітовт спробував посадити на трон в Орді Тохтамиша, зібрав військо, до складу якого увійшли тевтонські та польські лицарі, однак у битві на р. Ворскла, 12 серпня, литовське військо зазнало поразки, оскільки ворог, в особі хана Тимура Кутлуга та темника Едигея, мав чисельну перевагу (90 тис. воїнів проти 38 тис.), завдяки оманливому відступу заманив кінноту Вітовта у пастку (атакували з флангів та оточили), розгромив решту військ ВКЛ поблизу табору [33, s. 216]. Литовці втратили більше половину війська та до 20 князів, а Вітовт вже не міг поставити свого претендента на чолі Золотої Орди. У Никоновському літописі зазначено, що Тохтамиш з двома своїми синами та дружинами вимушений був перебратись до Литви, оселився у Києві, однак не полишав прагнень повернути престол в Орді [34, с. 167–168]. Далі Тохтамиш опинився у Поволжі, де був у 1407 р. (за іншими даними у 1405 р.) вбитий. До Литви згодом прибув та залишився син Тохтамиша – Джелал ад-Дін. Останній на короткий термін здобув владу в Орді, однак зазнав поразки від Едигея. У 1409 р. Вітовт заключив з ад-Діном військовий союз проти Ордену, обіцяючи йому підтримку у поверненні трону в Орді [35, s. 187, 205]. Анонімний литовський татарин у трактаті писав наступне: «*Але більшість [татар] оселилися тут [у Литві] за часів еміра Тимура. Король Лааха попросив у нього підкріплення проти своїх ворогів, і в результаті емір послав кілька тисяч своїх відважних військ, і коли вони здобули перемогу, на прохання короля вони залишилися в його маєтках, обсипані найбільшими знаками монархової милості, такими як: земельні володіння, чудові куртки і багатство. Ім'я цього царя, який нібито був колоною, яка підтримувала іслам у країнах гіаура, Ваттад, і його пам'ять збереглася до наших часів*» [28, s. 23]. Дослідник Я. Собчак стверджує, що положення татар у Литві було різним, залежало від їх соціального статусу. Наприклад, заможні татари служили у військах нобелів, володіли маєтками, а пересічні особи займались ремеслами або обробляли землі, однак не брали участі в засіданнях сейму або виборах короля [36, s. 74]. Князь Вітовт надав татарам у володіння замок Ліди та її околиці, а на думку дослідника А. Якубаускаса, перші татарські поселення в Литві з'явилися біля р. Вакі – Сорок Татар (Кірк), Казаклари, Мерешляни, Мелеховичі, Хазбієвічі [5]. Загалом татари селились півколом,

між Вільнюсом та Тракаєм. Згодом кочівники оселилися в Райжяї, Високому Дворі, Бутримонісі, Свентянах, Засараї, Солечниках, Каунасі та інших населених пунктах. Татари користувались свободою віросповідання, будували мечеті, їм дозволялось укладати шлюби з литовцями, володіти кріпаками. Таким чином, до початку військового конфлікту з Тевтонським орденом, на землях ВКЛ проживало декілька тисяч татарських сімей, як добровільних мігрантів, так і примусово переселених внаслідок військових кампаній Вітовта. Відтак, на нашу думку кількість татарських воїнів у війську ВКЛ може цілком визначатися трьома тисячами вершників, як і зазначають більшість дослідників, хоч ця цифра ніяк не співпадає з наведеними даними у 300 воїнів у частині польських наративних джерел.

Приблизно після 20 червня війська литовців та поляків вирушили у напрямку володінь Ордену. Хроніст Я. Длугош зазначав, що 25 червня військо Вітовта форсувало Віслу, маючи у своєму складі загін з 300 татар [8, p. 394]. Вочевидь хроніст, сильно занижуючи чисельність кочівників, прагнув таким чином показати про їх незначну роль у бойових діях. Далі Я. Длугош зазначає, що на марші, у Мазовії, литовці та татари займались пограбуванням місцевого населення, ґвалтуванням жінок: «*З варварською жорстокістю вбиваючи не лише дорослих, а й отроків, і навіть немовлят, що плачуть у колисках. Інших же з їхніми матерями вони насильно відводили в полон, у свої намети, як ворогів та чужинців, хоча всі жителі цієї області були людьми польського племені та мови*» [8, p. 396]. Звістки про це дійшли до польського короля і той звелів покарати причетних, однак лише двоє литовців за ці дії були повішені, а татари уникнули покарань, хоча й припинили насильницькі дії проти місцевих жителів. Можливо хроніст упереджено ставився до литовців та татар, намагався показати контраст між ними та польським військом. Втім, згадки про терор татар та литовців проти мирного населення, також можна знайти у хроніці Йогана фон Посільге: «*І рушили до Гільґенбурґа, і захопили це місто у його правителя, і спалили його; і вбили молодих і старих, і вчинили разом із язичниками таке винищення, яке неможливо передати словами*» [9, s. 315]. Приблизно 2 липня литовське та польське військо об'єднались, імітували удар на Добжинський край, однак вторглись на територію Ордену і прямували до його столиці. Об'єднане польсько-литовське військо розгромило гарнізон Свече, здобуло Бондин, вступило до Пруссії. 10 липня частина союзного війська наблизилась до переправи через р. Дрвенца поблизу Курцентніка, де зіштовхнулись з загонами тевтонців. Аби уникнути пастки, литовці та поляки вирішили змінити маршрут просування через Лідзбарк-Вельський та Дзялдово, Нідзіцу, далі тримаючи курс на Марієнбург. 13 липня союзні війська здобули та спалили фортецю в Домбровно, вирушили до Ульна та озера Любен, що східніше Грюнвальда. Назустріч об'єднаному союзному війську, через Братіан та Любаву, прямувало військо Ордену [6, s. 327]. Околиці Грюнвальду являли собою місцевість з пагорбами, великим струмком, озерами, великими долинами. Кущі та невеликий ліс а також рельєф дозволяли приховати військо, на що й зважав магістр фон Юнгінген. Однак врахували це й командувачі польсько-литовського війська, Ягайло та Вітовт, які оглянули місцевість 15 липня [6, s. 332].

Обидва війська вишикувались перед битвою. Польсько-литовське військо знаходилось східніше Лодвігува та Стембарка, поблизу озера Любен. На лівому фланзі розташувалась важка кіннота під командуванням маршала Збігнева Бжезського, по центру розмістились найманці (переважно з Богемії та Сілезії) та смоленські загони, а на правому фланзі – легка кіннота (татари та литовці) [7, s. 8]. Військо тевтонців вишикувалось у два ряди. Навпроти литовців розмістилась левова частка важкої кінноти під командуванням великого маршала Фрідріха фон Валленрода, а напроти поляків – загони великого комтура Куно фон Ліхтенштейна. У багатьох історичних працях зазначено, що аби компенсувати перевагу ворога в чисельності, магістр вирішив перед позиціями свого війська вирити та замаскувати ями, розставити у засідках лучників та гармати [12, p. 149]. Про те, що тевтонці вирили ями, згадано у «Хроніці Биховця»: «*І німці бачили, що поляки та литва не можуть ніде з таким великим військом вибрати місця інакше як на тому полі, і тому накопали там ям і прикрили їх землею, щоб у них падали люди та коні*» [37, с. 76]. Юнгінген прагнув спровокувати литовців та поляків на атаку – їх кіннота мала потрапити у ями, під обстріл гармат та лучників, а далі магістр кинув би в контратаку свою важку кінноту та розгромив ворога. Однак задум тевтонців не спрацював – важкоозброєні вершники тривалий час очікували під палючим сонцем і сильно виснажились, далі пішов дощ і намок порох для гармат.

Битва розпочалась після того, як тевтонські артилеристи через вологий порох зробили лише кілька залпів [4, p. 45]. Далі тевтонські загони фон Валленрода атакували литовці та татари. Дослідник А. Якубаускас стверджував, що загони князя Вітовта провели розвідку боєм, аби виявити пастки перед позиціями тевтонців, оскільки чудово розуміли, що здолати важкоозброєну кінноту їм не вдасться [5]. У хроніці Посільге згадано, що литовці та татари зім'яли тевтонських лучників та артилеристів [9, s. 316]. У М. Стрийковського можна знайти віршований опис битви

Січуться, й німецька зброя перемагає,
Татари з Литвою по них з луків стріляють,
Фризів під ними калічать, якого вцілять
Або в бік, або й у чоло, то вже не встоїть.
Страшний звідусюди несеться брязкіт зброї [30, с. 617]

Тож можливо ще одним завданням литовців та татар було винищення ворожих лучників та артилеристів, аби ті не вели обстріл польських лицарів, не змогли зірвати контратаки. Скоріш за все татари та литовці завдали відчутних втрат лучникам та артилеристам Ордену, оскільки про їх подальшу участь у битві у джерелах не вказується. Військо Вітовта також прагнуло виманити частину ворожих сил на переслідування. Дослідник Дж. Рейман стверджує, що зіткнення між військами відбувалось по всій лінії шикування військ [38, s. 52]. Бій між тевтонцями та військом Вітовта тривав понад годину і обидві сторони зазнали відчутних втрат [10, s. 25]. Про це згадано у «Хроніці Биховця»: «*І почалася битва спершу між німцями та литовським військом, і багато воїнів з обох боків литовських та німецьких впало*» [37, с. 77]. Татари, не маючи змоги пробити обладунки лицарів у ближньому бою, застосовували аркани, аби просто збити вершників з коней, після чого тевтонцям було дуже важко підвестись. Така тактика не видається дивною, адже османський літописець Сіляхдар Мехмед-ага описуючи Віденську кампанію 1683 р. стверджував, що кримські татари зійшлись у бою з австрійським вершником, який був в потужних обладунках, які не брали ні шаблі ні стріли. Татари знайшли вихід – почали бити воїна батогами, збили його з коня та зв'язали [39, s. 127]. Зважаючи на те, що обладунки лицаря важили десятки кілограм, людині яку скинули з коня було важко піднятись на ноги, не говорячи вже про те, що вести бій.

Далі тевтонці контратакували і військо князя Вітовта розпочало відступ. Частина істориків, спираючись на інформацію Яна Длугоша, стверджують, що це була втеча, оскільки литовці та татари не витримали удару: «*Коли серед литовців, русичів і татар розгорівся бій, литовське військо, не маючи сили стримати ворожий натиск, опинилося у невигідному становищі і навіть відійшло на відстань одного югера; коли ж хрестоносці почали тіснити сильніше, воно раз у раз змушене було відступати, і зрештою кинулось навтіки*» [8, p. 397]. Інша частина істориків вказують на те, що це був тактичний прийом «оманливий відступ», яким татари та литовці прагнули спровокувати ворога на переслідування, що їм і вдалось [1, p. 78; 40, s. 196; 13, s. 155; 41, s. 86]. Друга версія виглядає більш реалістично, оскільки через переслідування, частина вершників Ордену сильно виснажились, розірвали бойовий стрій [42, s. 38; 10, s. 26]. Замість того, щоб атакувати польських вершників, загони фон Валленрода почали переслідувати військо Вітовта. Окрім цього, татари часто використовували «оманливий відступ» як до битви під Грюнвальдом так і після неї [7, s. 9]. «Оманливий відступ» успішно використовували монголи у битві з руським військом на Калці (1223), з поляками при Легниці (1241), ін. [43, p. 99; 44, p. 133]. Багато літописців, у тому числі М. Броневський стверджували, що татари полюбляли проводити «оманливі втечі» та організовувати засідки [45, s. 84]. Князь Вітовт був теж знайомим з цим прийомом, в тому числі і в битві поблизу Ворскли 1399 р., коли татари виманили литовську кінноту, аби та форсувала ріку, атакували її з різних напрямків та розгромили. Окрім того у 1963 р. шведський дослідник Свен Екдаль оприлюднив лист анонімного автора (ймовірно учасника Грюнвальдської битви) до магістра Ордену, у якому він рекомендував у боях з литовцями уникати хитрощів ворога, зокрема удаваної втечі [46, s. 122; 47, s. 18]. С. Кучинський стверджує, що правду треба шукати «по середині» – відступ хоругв Вітовта не було «оманливою втечею» (такий складний маневр могла робити лише частина воїнів), однак й не варто це вважати й розгромом. Тевтонці очевидно прорвали позиції литовців на ділянці дороги, що вела з Стембарка до Ульнова та північної частини озера Любен, литовські сили розпорошились на кілька груп та відступали у різних напрямках – на північ від Стембарка та на схід від Зибултова, до озера й свого табору, до Ульнівського лісу [6, s. 394]. Литовці, які відступили до Зибултова опинились у найважчому становищі, оскільки або були розсіяни серед боліт та лісів, або винищені. Залишається незмінним те, що переслідування литовців зіграло проти всіх сил Ордену на полі бою [48, p. 48]. Про успіх дій війська Вітовта згадано у «Хроніці конфлікту короля Владислава проти хрестоносців у 1410 р.»: «*Інша ж частина ворогів серед тих, найкращих людей хрестоносців, зійшлися з великим запалом і криками з людьми Вітовта, та після майже години взаємної битви, втрати з обох боків були настільки великі, що люди князя Вітовта змушені були відступити. Тоді вороги, переслідуючи їх вирішили, що вже отримали перемогу і, порушивши лад, віддалилися від своїх хоругв і рядів своїх загонів, і перед тими, кого змусили тікати, почали відступати. Незабаром, коли побажали повернутися, відрізані від своїх людей та хоругв королівськими людьми, які їхні хоругви безпосередньо від крил прорізали, були або схоплені, або порубані мечами. Ті ж, що стояли з лівого боку*

від тих, що були відрізані, залишилися живими, повернулися до своїм людям від військ противника і, знову з'єднавшись, зійшлися з великою хоругвою каштеляна краківського, воєводи сандомирського, землі Велюньської, землі Галицької та численними іншими хоругвами. У цій сутичці розгорівся дуже жорстокий бій, і тому тоді багато впали. Битва тривала шість годин, і тільки після почали (хрестоносці) відступати. На цей раз бігли до самого табору» [10, s. 28].

Міркуючи, що вороже військо похитнулось, магістр кинув у бій свої резерви, завдавши удару по лівому фланзі та центрі польсько-литовського війська. Поляки витримали удар, король Ягайло увів у бій свої резерви, завдав поразки основним силам Ордену. Лише частина загонів фон Валленрода припинила переслідування війська Вітовта та вступила в бій з поляками. У хроніці фон Посільге вказано, що тевтонці зазнали подвійного удару – від поляків та литовців з татарами: «*Вступили язичники з ними в битву, та його милістю паном [магістром] були розбиті, коли бігли геть. І поляки прийшли їм на допомогу, і була велика битва, і магістр разом зі своїми людьми тричі пробивався крізь них, і король так відступив, що вони вже почали співати «Христос воскрес». Але прийшли його гості та найманці, коли вони не були побудовані, і напали з одного боку, а язичники з іншого, і оточили їх, і люди магістра, і великі сановники, та дуже багато братів Ордену – всі загинули. Повернувшись, вони захопили інших, як братів, так й коней*» [9, s. 316]. Серед цих сил були й загони татар. Уривок з хроніки Посільге підтверджує тези С. Кучинського про те, що тевтонці зім'яли лише частину литовського війська, загони які перебували на стику з найманцями та поляками і увійшовши в цей прорив, загони фон Валленрода ризикували потрапити під удари з двох сторін, що й відбулось.

Польсько-литовське військо завдало удару по табору Ордену, розпочало переслідування розгромлених тевтонців. Таким чином перемогу у Грюнвальдській битві здобула Польща, Литва та їх союзники. В битві загинуло до 8 тис. воїнів Ордену (понад 200 братів-лицарів) та 14 тис. потрапили у полон. Загинуло майже все керівництво тевтонців, включно з магістром фон Юнгінгеном та маршалом фон Валленродом. За однією з версій, фон Юнгінгена вбив командувач одного з татарських загонів, коли магістр вирішив підняти забрало шолома [7, s. 9]. Однак інші дослівники, зокрема Т. Корзон зазначають, що магістра вбив польський лицар Мщуй зі Скшижина [14, s. 37]. Втрати польсько-литовського війська були меншими, однак теж значними – 4–5 тис. убитих та до 8 тис. поранених [4, p. 73]. Ян Длугош стверджував, що загинуло лише 12 польських лицарів [8, p. 402]. Втрати поляків не були такими великими як війська Вітовта, яке втратило половину вершників. Втрати татар полічити через відсутність інформації у джерелах неможливо. Однак, якщо взяти до уваги, що битва проходила влітку, татарські воїни не були обтяжені важкими обладунками та застосували «оманливу втечу», то їх втрати були значно меншими ніж у литовців чи поляків. Загалом, якщо приймати до уваги підсумкові втрати польсько-литовського війська у 4-5 тис. від початкової кількості у бл. 40 тис., то сукупні втрати татарського війська також можна визначити у бл. 10-15% (від 300 до 500 воїнів).

Після битви татари спільно з литовцями спустошували землі тевтонців, наблизились до Гданська [28, s. 22]. Незважаючи на те, що польсько-литовське військо завдало поразки Ордену та знищило його керівництво, воно не отримало бажаних результатів – союзники підійшли до Марієнбурга, розпочали його облогу, однак через виснаження та втрати не здобули міста, а 1 лютого 1411 р. було укладено Торунський мир, за яким Орден повертав Жемайтію та Добжинську землю, виплачував контрибуцію. Поразка під Грюнвальдом підірвала авторитет Ордену, який більш не отримував велику допомогу від європейських союзників, а остаточно тевтонці були розгромлені Польщею у Тринадцятирічній війні (1454–1466) й потрапили у васальну залежність від поляків.

Після завершення польсько-тевтонської війни 1409–1411 рр., хан Джелал ад-Дін повернувся до Орди, в результаті боротьби зумів здобути у 1412 р. трон, однак у вересні був убитий своїм братом Керим-Берди. Інший син Тохтамиша – Вефсабул, залишився у Литві, де місцеві татари проголосили його ханом. Воїни Вефсабула брали участь у черговому конфлікті Польщі та Ордену 1414 р., спустошували ворожі землі та палили фортеці [26, s. 126].

Висновки. Татари почали оселятись на території Великого Князівства Литовського у XIV ст., процес їх переселення до Литви став більш інтенсивним в роки правління князя Вітовта, який прагнув посилити обороноздатність держави за рахунок воїнів-кочівників. Через те, що Литва намагалась зупинити експансію Тевтонського Ордену на свої прикордонні території та до Жемайтії, у 1409 р. вибухнула війна між Орденом та Литовським князівством, в якій на боці Литви виступила й Польща. Обидві сторони конфлікту зібрали великі війська які зійшлись у масштабній битві поблизу Грюнвальда 15 липня 1410 р. Польсько-литовське військо мало чисельну перевагу над ворогом, у його складі перебували татарські загони чисельністю кілька тисяч осіб. Аналіз тогочасних джерел та сучасної історіографії з пропонованої проблематики окреслює кількість татарських загонів в литовському війську у цифру

близько 3 тисяч вершників. Вважаємо доцільним погодитися з пропонованою кількістю татарських воїнів у війську ВКЛ, позаяк у попередніх кампаніях Вітовта проти Золотої Орди брала участь така ж кількість татарських вершників, а загальна кількість осілих татар на території ВКЛ могла сягати понад 15 тисяч. Саме литовці та татари першими атакували військо Тевтонського ордену, виявили ворожі пастки, завдали великих втрат тевтонським лучникам та артилеристам. Серед істориків до сих пір точаться суперечки стосовно того, яку роль зіграло військо князя Вітовта, у складі якого були загони татар, у битві. Частина істориків стверджують, що литовці були розгромлені та рятувались втечею, інші дослідники зазначають, що литовці та татари провели «оманливий відступ», заманили ворога під удари з кількох напрямків. Беззаперечним є те, що своїми діями литовці та татари відволікли частину сил Ордену, порушили стрій його військ, завдали певних втрат, зменшили тиск ворога на польські загони, що в кінцевому результаті призвело до поразки тевтонців та гибелі практично всього військового керівництва Ордену. Татари брали участь у переслідуванні решток тевтонського війська, після битви продовжили бойові дії, спустошували землі Ордену. Тогочасні джерела не наводять кількість втрат серед саме татарських загонів, проте, якщо приймати до уваги підсумкові втрати польсько-литовського війська у 4–5 тис. від початкової кількості у бл. 40 тис., то сукупні втрати татарського війська також можна визначити у бл. 10–15% (від 300 до 500 воїнів).

Література:

1. Jučas M. The Battle of Grünwald. Vilnius: National Museum Palace of the Grand Dukes of Lithuania, 2009. 127 p.
2. Nadolski A. Grunwald 1410. Warszawa: Bellona, 2008. 144 s.
3. Grabarczyk T. Armia króla Władysława Jagiełły w drodze pod Grunwald. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. 2015. 11. S. 7–25.
4. Turnbull S. Tannenberg 1410 Disaster for the Teutonic Knights. London: Osprey Campaign, 2003. 96 p.
5. Якубаускас А. Литовські татари. Незалежний культурний часопис «Ї». 2018. №90. URL: http://www.ji.lviv.ua/n90texts/yakubauskas-lytovski-tatary.htm (Дата звернення 22.12.2025)
6. Kuczyński S. M.Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411. Warszawa: Widawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1987. 682 s.
7. Chazbijewicz S. Chan Dżelaleddin i Tatarzy w bitwie pod Grunwaldem. *Przegląd Tatarski*. 2010. №.2. S. 6–9.
8. The Annals of Jan Długosz: A History of Eastern Europe from A.D. 965 to A.D. 1480. Charlton, West Sussex: IM Publications, 1997. 673 p.
9. Johanns's von Posilge officials von Pomesanien, Chronic des landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419). *Scriptores rerum Prussicarum*. hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig: verlag von S. Hirzel, 1866. S. 79–388.
10. Celichowski Z. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruceferis anno Christi 1410. Poznań: nakładem Biblioteki Kórnickiej, 1911. 31 s.
11. Górski K. Bitwa pod Grunwaldem (dnia 15-go lipca 1410 r.). Warszawa: druk W. Ratyńskiego (dawniéj J. Bergera), 1888. 121 s.
12. Urban W. Tannenberg and After: Lithuania, Poland and the Teutonic Order in Search of Immortality (Revised ed.). Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2003. 500 p.
13. Kujot S. Wojna. *Roczniki TNT*. Toruń, 1910. R. 17. S. 56–350.
14. Korzon T. Grunwald: ustęp z dziejów wojennych Polski. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1910. 44 s.
15. Lenfant J. Histoire du concile de Pisę. T. 2. Amsterdam: C. G. Le Febvre, 1724. 494 p.
16. Stone D. The Polish-Lithuanian state, 1386–1795. Seattle: University of Washington Press, 2001. 374 p.
17. Heveker K. Die Schlacht bei Tannenberg. Berlin, 1906. 67 s.
18. Oehler M. Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Littauen 1409–1411. Elbing: Wernich, 1910. 112 s.
19. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów, I, Warszawa: Skład główny: Kasa im. Mianowskiego, 1930. 474 s.
20. Wasilewski T. Uwagi o liczebności, składzie etnicznym i uzbrojeniu litewskiego pospolitego ruszenia konnego w latach 1410–1529. *Studia Gr unwaldzkie.* 1991. №1. S. 52–55.
21. Davies N. God's Playground. A History of Poland. The Origins to 1795. Vol. I. Oxford: Oxford University Press, 2 005. 488 p.
22. Johnson L. Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends. New York: Oxford University Press, 1996. 339 p.
23. Biskup M. Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordenstaates Preußen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525. *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*. Hrsg. von Z. H. Nowak. Torun, 1919. S. 49–74.
24. Ekdahl S. The Teutonic Order's Mercenaries during the «Great War» with Poland-Lithuania (1409–11). *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages.* Ed. J. France. Leiden; Boston, 2008. P. 345–361.
25. Ekdahl S. Kilka uwag o ksidze zoldu Zakonu Krzyzackiego z okresu «Wielkiej wojny» 1410–1411. *Zapiski Historyczne*. 1968. T. 33. S. 111–130.
26. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk, 1989. 343 s.
27. Enguerran de Monstrelet La chronique. III. Capet and Valois Publisher Paris, Mme ve J. Renouard URL: https://archive.org/details/lachronique05monsuoft (Дата звернення 06.12.2025)

28. Kryczynski S. Kronika wojenna Tatarów litewskich, opracowal, wstepem i przypisami opatrzyl Jan Tyszkiewicz. Gdansk: Związek Tatarów Polskich. Oddział,1998. 55 s.
29. Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. СПб 1857. 70 с.
30. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. 1075 с.
31. Kričinskis S. Lietuvos totoriai. Vilnius: T. Bairašauskaitė. 1993 280 s.
32. Hirsch T., Tappen M., EStrehlke E. Scriptores rerum Prussicarum. Bd. 3. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. 730 s.
33. Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Vilnius: Mokslas, 1991. 428 s.
34. Полное собрание русских летописей. Т. 11. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Под ред. С. Ф. Платонова. СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1897. 254 с.
35. Codex Epistolaris Vitoldi, Magni Ducis Lithuaniae, 1376–1430.Collectus opera Antonii Prochaska. Monumenta medii aevi historica res gestas illustrantia. Cracoviae, T.6. 1882. 1113 s.
36. Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim Ksiestwie Litewskim.Warszawa-Poznan: Państwowe Wydawn. Nauk, 1984. 133 s
37. Хроника Быховца. Полн. собр. русских летописей: в 35 т. Под ред. Б. А. Рыбакова. Москва: Наука, 1975. 430 с.
38. Rajman J. Czy duchowni kronikarze potraĮ li opisać «wielkie starcie»? Uwagi o bitwie, liczebności i stratach obu armii w świetle źródeł i nowszej historiograĮ i polskiej. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. 2015. 11. S. 26–74.
39. Kara Mustafa pod Wiedniem: źródła muzułmańs kie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku, z tur. przeł. i oprac. Zygmunt Abrahamowicz. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973. 411 s.
40. Zaskevičius S. Trijų elementų reikšmė Tannenbergo kautynėse (istoriškai kritiškas etiudas). *Mūsų Žinynas*, 1930, nr.66. S. 161–199.
41. Korta A. Strategia i taktyka bitwy grunwaldzkiej. *Nasza myśl*. 1949. R. 3, № 7–8. S. 83–91.
42. Kuczyński S. Taktyka walki skrzydła litewsko-ruskiego w bitwie pod Grunwaldem. *SMHW*. 1964. T. X. Cz. 2. S. 35–46.
43. Gabriel R. Subotai The Valiant: Genghis Khan's Greatest General. Praeger, 2004. 176 p.
44. Chambers J. The Devil's horsemen: the Mongol invasion of Europe. New York: Atheneum, 1979. 190 p.
45. Broniewski M. Tartariae Descriptio. Opis Tatarii, przekład: Ewa Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011. 116 s.
46. Jučas M. Žalgirio mūšis. Vilnius: Mokslas, 1990. 174 s.
47. Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg. Zf O. – Marburg; Lahn, 1963. Bd. 12. H. 1. S. 11–19.
48. Jurgela C. Tannenberg (Eglija-Grunwald) 15 july 1410. New York: Lith. Veterans Assoc. «Ramove», 1961. 104 p.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(438):341.43«185/192»
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.24

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ ПОЛЬСЬКОЇ «ВЕЛИКОЇ ЕМІГРАЦІЇ» ПРОТЯГОМ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: КЛЮЧОВІ ЦЕНТРИ, НАПРЯМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Константинова Юлія,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Маріупольського державного університету
ORCID ID: 0009-0007-1399-340X

Стаття присвячена дослідженню діяльності європейських осередків польської еміграції XIX – початку XX століття, що сформувалися внаслідок поразки національно-визвольних рухів та репресивної політики Російської імперії. Розглядається феномен так званої «Великої еміграції», яка охоплювала не лише Європу, а й Америку, Австралію та інші регіони, проте основна увага зосереджується на європейських культурних центрах, що стали осередками міжкультурного діалогу та політичної активності поляків. Простежується роль польських еміграційних організацій у збереженні національної ідентичності, поширенні ідей панславізму та демократичних засад, формуванні нових моделей політичної взаємодії в контексті західноєвропейських суспільних процесів. Значна увага приділяється культуротворчій діяльності польських мігрантів, які активно впливали на формування стереотипів щодо Польщі та поляків у західноєвропейському суспільстві, зокрема у Великій Британії, Франції та Швейцарії. Окремо підкреслено внесок польської еміграції у розвиток видавничої справи, подорожньої літератури та перекладацької діяльності, що сприяло як поширенню знань про польську культуру, так і взаємному збагаченню з іншими європейськими націями. Особливий інтерес становить розгляд жіночого руху в емігрантському середовищі, який наприкінці XIX століття у США набув рис активної суспільної та політичної участі, поєднуючи національно-визвольні ідеї з емансипаційними тенденціями. У висновках наголошується, що еміграційний рух мав не менше значення для відновлення польської державності, ніж національно-визвольна боротьба на польських землях. Представники «Великої еміграції» стали лідерами Другої Речі Посполитої, а сформовані ними культурні й політичні практики сприяли утвердженню Польщі в європейському просторі. Авторка акцентує на необхідності подальших досліджень, зокрема аналізу українсько-польських контактів у середовищі діаспори у США та вивчення рецепції польської емігрантської періодики. Стаття відкриває нові перспективи для вивчення транснаціональних культурних процесів, ролі міграції у формуванні національної пам'яті та поширенні ідей свободи у європейському контексті.

Ключові слова: *«Велика еміграція», Польща, панславізм, діалог культур, міжкультурна комунікація.*

Konstantynova Yuliia. The activities of the centres of the Polish "Great Emigration" during the 19th and early 20th centuries: key centres, directions and trends

The article examines the activities of European centers of Polish emigration in the 19th – early 20th centuries, which emerged as a result of the defeat of national liberation movements and the repressive policies of the Russian Empire. The study focuses on the phenomenon of the so-called "Great Emigration," which extended not only across Europe but also to America, Australia, and other regions, though particular attention is devoted to the European cultural centers that became hubs of intercultural dialogue and political activism. The paper traces the role of Polish émigré organizations in preserving national identity, spreading ideas of Pan-Slavism and democratic principles, and shaping new models of political interaction within the context of Western European social processes. Special emphasis is placed on the cultural and intellectual contributions of Polish migrants, who significantly influenced the formation of stereotypes about Poland and the Poles in Western European societies, especially in Britain, France, and Switzerland. The article highlights the importance of publishing activities, travel literature, and translation projects initiated by émigrés, which not only promoted Polish cultural heritage abroad but also facilitated mutual enrichment with other European nations. Of particular interest is the analysis of women's activism in émigré communities, which in the late 19th century in the United States acquired features of active public and political engagement, linking national liberation ideals with the broader emancipation movement. The conclusions underline that the émigré movement was as crucial for the restoration of Polish statehood as the national liberation struggle within the Polish territories. Figures of the "Great Emigration" later became leaders of the Second Polish Republic, while the cultural and political practices they shaped paved the way for Poland's integration into the European space. The author stresses the necessity of further research, particularly the study of Ukrainian-Polish interactions within diaspora communities in the United States and the reception of Polish émigré periodicals. This article opens new perspectives for exploring transnational cultural processes, the role of migration in shaping national memory, and the dissemination of ideas of freedom in the European context.

Key words: *"Great Emigration", Poland, Pan-Slavism, dialogue of cultures, intercultural communication.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Поразка національно-визвольного руху у підросійській Польщі відсунула справу відродження польської державності на понад півстоліття та викликала чергову хвилю репресій імперського уряду, що виявилася у посиленні русифікаційних тенденції, делегалізації національної освіти, припиненні діяльності низки просвітницьких товариств. Тисячі поляків-учасників Січневого повстання 1863 року опинилися за межами польських земель, намагаючись уникнути репресій з боку імперського уряду. Внаслідок цієї хвили міграції як у Європі, так і за океаном утворилися значні осередки польського культурного життя, які не тільки спряли збереженню національної ідентичності поляків та пам'яті про незалежну державність, але й стимулювали процеси міжкультурної комунікації за межами «імперських просторів» Габсбургів та Романових. Відзначимо, що згадані еміграційні осередки утворилися на фундаменті, що був закладений під час попередніх хвиль відтоку польської аристократії за кордон – наприкінці XVIII та у 30-х рр. XIX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культуротворча діяльність польської еміграції другої половини XIX століття традиційно приваблювала літературознавців та дослідників культурного процесу загалом (І. Горячок, Г. Асталош) [1-2], однак українські історики зупинялися на цій проблемі переважно в контексті загальних курсів історії України, західних та південних слов'ян. Натомість, студіювання міжкультурних контактів польської еміграції, на нашу думку, сприятиме більш критичній ревізії діяльності українського визвольного руху, який розвивався, надихаючись ідеями та маніфестами польських емігрантських кіл у Франції, Італії та Швейцарії. Період після завершення наполеонівських війн і до початку XX століття в історії польської еміграції є суцільною прогалиною, яку останніми роками намагалися заповнити студії О. Іваненко (вплив Рісорджіменто на Центрально-Східну Європу) [4], Л. Демської-Будзуляк (огляд українсько-польських культурних зв'язків) [3] та концептуальні розвідки А. Портнова [5].

Отже, **метою** пропонованої публікації є характеристика діяльності основних європейських осередків польської еміграції періоду XIX – перших десятиліть XX століть.

Виклад основного матеріалу. У цій статті ми будемо торкатися явища, яке в історіографії отримало назву «Велика еміграція» – масовий відплив польського населення за межі етнічних земель внаслідок поразки визвольних повстань (перш за все, визвольного руху 1831 року). Перш за все необхідно наголосити, що «Велика еміграція» не тільки сприяла формуванню осередків вільного від імперського пресингу культурного життя за кордоном, але й допомогла зберегти дух боротьби за власну ідентичність, який зародився в ході визвольних повстань 1794, 1831 та 1863 рр. Цікаві аналогії щодо цього наводив польський дослідник П. Куліговський, який писав, що кожна революція супроводжувалася подорожжю у широкому сенсі цього поняття («Великий похід» Мао Цзедуна, подорож Південною Америкою Ернесто Че Гевари та ін.). Відродження польської державності у 1918 році також стало наслідком революційних подій, головним чином у Німеччині, тож «Велику еміграцію» можна за аналогією назвати тією подорожжю, що сприяла «підготовці» реставрації незалежною Польщі [11, s. 53; 12].

Стаття концентруватиметься, перш за все, на європейських осередках еміграції та культурної взаємодії, проте «Велика еміграція» також торкнулася Сполучених Штатів, Австралії, Бразилії тощо. Уряди держав, що приймали постійно напливаючі маси поляків різного соціального походження та рівнів достатку були не в захваті від тих ідей, які поляки «експортували» на Захід. Достатньо згадати, що саме польські лозунги та маніфести та лозунги підбурювали мешканців Парижу під час революційних ситуацій у 30-70-х рр. XIX століття. На відміну від інших мігрантів поляки відзначалися високим рівнем згуртованості та вмінням захищати свої права. Зокрема, у американському Портсмуті (Нью-Гемпшир) польські мігранти майже одночасно після прибуття організували осередки Громади польського народу та Демократичного польського товариства. Останнє існувало також у Британії [9, s. 114].

Проблема визначення мотивації, що спонукала до міграції часто спрощується і зводиться лише до побоювань щодо посилення репресій з боку імперських урядів по відношенню до активістів національно-визвольних рухів. Подібні пояснення лунають щодо всіх трьох основних хвиль «Великої еміграції». На нашу думку, варто більш детально розглянути весь комплекс факторів, що призводив до відтоку населення з етнічних польських земель. Усталені висновки про причини еміграції не спрацьовують під час розгляду персональних кейсів. Наприклад, достатньо згадати адвоката І. Яцковського, який у 1854 році став громадянином Британії, проте вже після завершення Кримської війни спрямував до імператора Олександра II запит на дозвіл йому повернутися до Польщі. Запит було задоволено і Яцковський повернувся на Батьківщину, хоча був активістом повстання 1831 року та сприяв підготовці польського загону, що воював проти Росії на боці Османської імперії.

Наголосимо, що майже ніхто з мігрантів, що проживали у європейських країнах не розглядали їх як місце свого постійного перебування, а сприймали Францію, Швейцарію, чи Британію лише

як тимчасовий прихисток на шляху до повернення у разі сприятливої політичної ситуації. Тим не менш, польські біженці у Європі безпосередньо брали участь у формуванні стереотипів щодо поляків, багато з яких збереглися до сьогодні. В історіографії вони відомі як «вікторіанські стереотипи», хоча спільнота поляків у Британії була однією з найменш чисельних у порівнянні з іншими європейськими країнами. Поляки виставлялися жертвами кровожерливого режиму, що панував у Російській імперії та поборниками свободи думки та совісті. Така рецепція цілком влаштовувала міграційні осередки, бо сприяла інтеграції польських мігрантів до суспільства приймаючої країни. Хвилі міграції мали надзвичайно великий вплив на процеси міжкультурного обміну та діалогу між поляками та іншими європейськими націями. Зокрема, саме завдяки старанням мігранта Е. Рикачевського у Британській імперії почали регулярно видаватися польсько-англійські словники, граматики та розмовники. Перші подібні видання з'явилися вже у 1849–1851 рр. [14, p. 63–82].

Культурному обміну також сприяли тексти, що їх творцями виступали поляки-мігранти та які бажали розповісти про свої мандрівки співвітчизникам. Мова йде про публікації подорожніх нотаток, де фіксувалися особливості культури, звичаїв, мови тих європейських країн, де перебували їх автори. Таким чином поляки відкривали світ для себе, а Польщу світові. Особливий інтерес становить аналіз рецепції «далекої периферії» Європи. Справа у тому, що польські землі завжди сприймалися в якості периферії цивілізованого світу, в той час, як для поляків такою периферією були, наприклад, Іспанія та Португалія, які у XIX столітті не можна зарахувати до впливових європейських держав.

Поляки, що опинилися у Португалії дуже чутливо ставилися до португальської історії з втратою державної незалежності, яка нагадувала їм свою власну. Той факт, що Португалія вже відновлювала власну незалежність у 1640 році сприймався польськими мігрантами як доказ того, що й у випадку Польщі таке можливе. У більшості європейських країн існувала тенденція ототожнювати португальців та іспанців, проте представники «Великої еміграції» завжди негативно ставилися до цих тенденцій і не підтримували у своїх творах. Достатньо згадати тексти Т. Трипліна, який виразно симпатизував португальцям, вважаючи, що об'єднання з іспанцями дасть можливість «меншій» нації вижити, зберегти свою ідентичність [6].

Для інших Португалія взагалі залишалася абсолютною «екзотикою», як, наприклад, для мандрівника XIX століття В. Лютославського, який, порівнюючи португальців з поляків завжди підкреслював їх «іншість», сприймаючи поляків як «норму» у плані культури, а «португальців» як щось, що асоціюється з незрозумілим, інакшим, ненормальним. Тим не менше, незважаючи на свою суб'єктивність, Лютославськький намагався подолати почуття відчуженості та культурних бар'єрів. Його «іберійські» нотатки були видані у 1909 році у Варшаві та користувалися шаленою популярністю на батьківщині мандрівника [13]. Однак, подорожня література була радше винятком, аніж правилом для емігрантського середовища – більшість зосереджувалася на банальному виживанні в іноетнічному оточенні.

Особливе місце в історії польської еміграції в Європі займає Швейцарія. Ця маленька держава стала для поляків країною великих можливостей. У Швейцарії знайшли прихисток такі видатні поляки як Г. Сенкевич, Г. Нарутович, І. Падеревський. Окрім згаданих прізвищ варто відзначити велику масу польських мігрантів, що в історії залишилася безіменною, проте вони зробили значний внесок у розвиток швейцарської економіки – головним чином як некваліфіковані робітники й ремісники. Якщо говорити про актуальний стан речей то кількість польських мігрантів у швейцарських кантонах обмежується позначкою 18-20 тис. осіб. Справа у тому, що представники «Великої еміграції» не розглядали Швейцарії як нову батьківщину і повернулися до Польщі як тільки це стало можливим. Сучасні поляки у Швейцарії – це мігранти періоду другої половини XX століття, що вимушені були покинути країну внаслідок переслідувань нацистського та комуністичного режимів.

Швейцарці завжди дивилися на поляків «з гори», хоч і вбачали спільні риси польської та європейської культури, способу життя, особливостей розвитку суспільно-політичної думки. Головною проблемою у цьому патерналістському ставленні до мігрантів був невисокий рівень знань про поляків у швейцарському суспільстві, не дивлячись на той факт, що Швейцарія стала прихистком для польських опозиціонерів ще у XVIII столітті. Рівень життя у Швейцарії та в країнах Центрально-Східної Європи завжди сильно різнився, що позначалося на відносинах у ставленні до швейцарських та польських робітників. З відновленням Другої Речі Посполитої до Польщі повернувся майбутній польський президент Г. Нарутович, який відзначав, що проста покоївка у Швейцарії заробляє більше ніж міністр у Польщі.

Вище ми вже зазначали, що одним з найбільш знакових представників польської діаспори у Швейцарії був Г. Сенкевич, який був символом єднання для полків на чужині. Письменник помер незадовго до проголошення Другої Речі Посполитої і його смерть сприймалася як подія, що послабила «голос

поляків в еміграції». Мемуарист-мігрант Я. Скотницький писав, що після смерті Сенкевича польська культура на чужині осиротіла і залишився за великим рахунком лише І. Падеревський – видатний піаніст, а у майбутньому прем'єр-міністр незалежної Польщі [7].

У дослідженнях «Великої еміграції» майже завжди оминається гендерний контекст, однак жінки завжди були активними учасницями польських об'єднань, що особливо великого розмаху набуло у Сполучених Штатах наприкінці XIX століття. Такий сплеск активності, перш за все, був пов'язаний з емансипаційними тенденціями всередині американського суспільства. Цікавість жінок-емігранток до суспільного життя на першому етапі майже завжди асоціювалася з релігійними організаціями. При костьолах діяли так звані «Товариства Розарія», де жінки займалися збором грошей на ремонт храмів та організацією церковних шпиталів. Варто підкреслити, що суспільна та культурна активність жінок в еміграції була значно вище представлена у середовищі мігрантів з інших територій Центрально-Східної Європи – наприклад у чехів.

Наприкінці XIX століття польські жінки у США почали долучатися й до політичних організацій. Зокрема, у 1885 році делегати-жінки були присутні на з'їзді «Польського національного союзу» і виступили там з патріотичною промовою, в якій йшла мова про невідворотність реставрації незалежної Польщі в найближчому минулому. У 80 – 90-х рр. XIX століття патріотичні польські організації почали утворюватися у найбільших центрах польської еміграції у США, серед яких згадаємо Чикаго, Філадельфію, Детройт, Пітсбург тощо. Найбільш відомою серед цих жіночих асоціацій була чиказька «Центральна польська жіноча асоціація», заснована за ініціативою поетеси Т. Самолінської. Самолінська була однією з лідерок руху за емансипацію польських жінок у Сполучених Штатах.

Не можна також оминути увагою створення «Альянсу польських жінок» у США у 1900 році. Культурна сфера займала важливе місце серед основних напрямків діяльності цієї організації. Жінки-активістки опікувалися національною освітою для польських дітей у США, збирали гроші на відкриття шкіл, шпиталів, товариств вивчення рідної мови тощо. Жінки самі були зацікавлені у вступі до цих організацій, бо полька-активістка у правах зрівнювалася з жінкою-американкою. Принаймні такі ідею просував «Альянс польських жінок». Навіть у суто чоловічих товариствах (наприклад «Польський національний союз») почали створюватися жіночі секції [8, p. 72–75].

Міграційні процеси, шо стали наслідком поразки польського національно-визвольного руху XIX століття стали одним з рушіїв поширення ідей панславізму в емігрантських осередках. Вони сприяли збереженню національної ідентичності, проте робили мігрантів вразливими з точки зору впливу панрусизму, оскільки Російська імперія претендувала на роль сили, що цементує слов'янський світ. Водночас, стикаючись з аналогічними західними моделями (панамериканізм, католицизм), панславізм негативно впливав на рецепцію поляків у Західній Європі та інших куточках світу, оскільки ідеї слов'янської єдності виразно конфронтували та навіть йшли в розріз зі згаданими тенденціями у західній суспільно-політичній думці.

Відзначимо, що у міграційних колах поширювалася абсолютно інша модель панславізму, ніж на польських землях. У Польщі з кінця XIX століття почали домінувати позиції прогерманських панславістів, які вважали, що збереження національної ідентичності позбавлених державності слов'янських народів можливе лише під протекторатом німців. Менш впливовими були вже згадані течії, в яких місце німців займали росіяни. Однак, в емігрантських осередках Франції та Швейцарії утворилася принципово нова ідея панславізму, орієнтована на лідерство польської нації у майбутньому панслов'янському конгломераті. Саме цей напрям згодом оформився у польський націонал-демократичний рух, що став одним з фундаментів для відновлення незалежної Другої Речі Посполитої.

Польські еміграційні кола надихалися месіанізмом А. Міцкевича, який вважав, що поляки більше за всіх послужили Європі, рятуючи її від османської експансії. На думку Міцкевича, тепер поляки можуть розраховувати на послугу від Європи, що має сприяти очищенню польських земель від загарбників та відновленню державності. Однак, месіанізм Міцкевича не довго був домінуючим в осередках «Великої еміграції». Проросійська аристократія А. Гуровського та О. Вельопольського все більш активно просувала ідею рівноправної федерації росіян та поляків, на стійкість якої не вплинули навіть репресії у підросійській Польщі 60-х рр. XIX століття. Цікаво, що у Російській імперії ідеї федерації поляків та росіян відгуку не знаходили і така пасивність все більше зміщала фокус національно-визвольного руху в еміграції до відновлення державності, вільної від впливу сусідніх імперій [10, s. 78–80].

Висновки. Для відновлення польської державності та збереження національної ідентичності еміграційний рух мав таке ж значення, як і діяльність національно-визвольних угруповань на польських землях. Більше того, перші лідери національних урядів у Другій Речі Посполитій були вихідцями з «Великої еміграції». Серед таких діячів можна згадати І. Падеревського та Г. Нарутовича – прем'єр-міністра

та президента Другої Речі Посполитої відповідно. Не можна не згадати й численних суспільно-політичних організацій гуманітарного спрямування, мережа яких сягала Північної Америки – саме вони згодом найбільш голосно у західному світі заявили про необхідність відновлення незалежної Польщі як національної держави. Однак, на нашу думку, для майбутнього утвердження Польщі як держави, що тяжіє до інтеграції з Європою, мали ті процеси культурного діалогу, що були активізовані просвітниками в осередках «Великої еміграції». Це сприяло нівелюванню усталених історичних стереотипів про Польщу та поляків, формуванню усвідомлення загрози російського та германського експансіонізму тощо. Проблематика студіювання польської еміграції у бездержавний період має широкі перспективи подальшого дослідження. Ретельного аналізу вимагають малодосліджені аспекти контактів українських та польських емігрантських осередків у Сполучених Штатах, а також їх контакти з організаціями мігрантів з інших слов'янських країн. Відзначимо також необхідність звернути увагу на діяльність емігрантської періодики та рецепцію у ній ключових подій політичного та культурного життя метрополії тощо.

Література:

1. Асталош Г. Інструментальна спадщина Ігнація Падеревського в аспекті національного колориту. *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*. 2025. № 46. С. 63–68. https://doi.org/10.31866/2410-1176.46.2022.258616
2. Горячок І. Український вимір творчості польського романтика Юліуша Словацького. *Current Issues of Linguistics and Translation Studies*. 2025. Vol. 33. С. 59–62. https://doi.org/10.31891/2415-7929-2025-33-11
3. Демська-Будзуляк Л. Українсько-польські інтелектуальні зв'язки: виклики історії. *Київські полоністичні студії*. 2024. Т. XL. С. 311–333. https://doi.org/10.17721/psk.2024.40.311-333
4. Іваненко О. Відгомін Рісорджіменто на теренах південно-західного краю упродовж 1860-х рр. у контексті розвитку міжнародних відносин у Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2024. Т. 33. С. 109–125. https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.109
5. Портнов А. Польща та Україна: переплетена історія, асиметрична пам'ять. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини"», 2023. 128 с.
6. Bąk M. Overcoming Otherness: Polish Accounts from Nineteenth-Century Travels to Portugal. *Otherness in Literary and Intercultural Communication Crossing Borders, Crossing Cultures* / eds. C. O. Martins, C. R. Villar, M. Graziani. Cham: Palgrave Macmillan, 2024. P. 299–307. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60978-7_19
7. Białokur M. Kierunek Szwajcaria, czyli kilka epizodów z dziejów polskiej emigracji u podnóża Alp na przełomie XIX i XX wieku. *Edukacja Kultura Społeczeństwo*. 2020. R. I. S. 9–27. http://doi.org/10.34616/EKS.2020.1.9.27
8. Dmuchała J. Polish Immigrant Women's Encounter with the New World. *Ad Americam. Journal of American Studies*. 2014. Vol. 15. P. 67–79. http://doi.org/10.12797/AdAmericam.15.2014.15.06
9. Kalembka S. Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831-1862. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. 476 s.
10. Krzoska M. Historische Mission und Pragmatismus: Die slawische Idee in Polen im 19. und 20. *Osteuropa*. 2009. Vol. 59. No. 12. P. 77–94. https://www.jstor.org/stable/44935035
11. Kuligowski P. Podróż, utopia, rewolucja. *Czas Kultury*. 2012. T. 3. S. 52–59.
12. Kuligowski P. Was it really „Great"? Some remarks on the intellectual history of the Great Polish Emigration. *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. Století*. 2019. T. 2. P. 9–34.
13. Lutosławski W. Jak tanio podróżować. Wędrówki iberyjskie. Drozdowo – Jedwabne: Muzeum Przyrody Dwór Lutosławskich w Drozdowie – Fundacja Sztuk i Dialogu, 2021. 203 s.
14. Marchlewicz K. Why Britain? The Motives and Circumstances of Polish Political Refugees' Arrivals to the United Kingdom in the 1830s and 1840s. *Polish Culture in Britain Literature and History, 1772 to the Present* / eds.: M. A. Bowers, B. Dew. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. P. 63–85. https://doi.org/10.1007/978-3-031-32188-7_4

Дата першого надходження статті до видання: 24.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94:[339.922:061.1ЄС(560)"1959/1989"(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.25

ТУРЕЧЧИНА ТА ЄС: ПЕРЕГОВОРНИЙ ШЛЯХ ДО ЧЛЕНСТВА (1959–1989 РР.)

Махиня Оксана,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології та спеціальних галузей історично науки
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0000-0003-1838-4877
Researcher ID: HTP-7814-2023

Стаття присвячена аналізу переговорного процесу між Туреччиною та Європейським Союзом (ЄС) у 1959-1989 роках, що має важливе значення для розуміння сучасних взаємин між сторонами; вивченню ключових етапів, механізмів і стратегій, які визначали розвиток співпраці між Туреччиною та ЄС у цей період. Висловлено думку відносно того, що переговорний процес між Туреччиною та Європейським Союзом щодо вступу Туреччини до складу об'єднання є однією з найдовших і найскладніших історій інтеграції в сучасній міжнародній політиці. У статті застосовано історичний та аналітичний підходи, які дозволяють глибше зрозуміти контекст і специфіку переговорного процесу. Виокремлено основні етапи інтеграційного шляху Туреччини, включаючи підписання Анкарської угоди 1963 року, Додаткового Протоколу 1970 року та Конвенції про Асоціацію 1971 року. Зазначено, що протягом цього періоду було створено інституційні механізми для підтримки діалогу, включаючи органи, відповідальні за моніторинг виконання домовленостей та координацію інтеграційних процесів. Проаналізовано політичні, економічні та геополітичні перешкоди, які впливали на перебіг переговорів. Зосереджено увагу на з'ясуванні основних перешкод та викликів на шляху Туреччини до потенційного членства в Європейському Союзі в окреслений період. Констатовано, що переговори між Туреччиною та ЄС у зазначений період заклали основу для подальшого діалогу, незважаючи на значні виклики та розбіжності між сторонами. Доведено, що період з 1959 по 1989 роки став важливим для формування основних підходів і механізмів співпраці, які значною мірою визначили подальший розвиток двосторонніх відносин. Отже, в період з 1959 по 1989 роки Туреччина заклала фундамент для інтеграції до Європейського Союзу, що стало важливою складовою її зовнішньої політики та стратегії модернізації. Процес пройшов через кілька значущих етапів, зокрема укладення Анкарської угоди 1963 року та Додаткового Протоколу 1970 року, що визначили рамки співпраці та поступового зближення сторін. Переговорний процес 1959-1989 років, не зважаючи на те, що він розвивався складними траєкторіями й характеризувався хвилеподібним характером, став основою для подальших етапів інтеграції, забезпечивши розуміння складнощів і можливостей взаємодії між Туреччиною та ЄС.

Ключові слова: *Туреччина, Європейський Союз, євроінтеграція, переговорний процес, стратегічні інтереси, дипломатичні відносини.*

Makhynia Oksana. Turkey and the EU: the negotiated way to membership (1959–1989)

The article is devoted to the analysis of the negotiation process between Turkey and the European Union (EU) in 1959-1989, which is of great importance for understanding the current relations between the parties; the study of the key stages, mechanisms and strategies that determined the development of cooperation between Turkey and the EU during this period. The opinion is expressed that the negotiation process between Turkey and the European Union on Turkey's accession to the union is one of the longest and most complex integration stories in modern international politics. The article applies historical and analytical approaches that allow a deeper understanding of the context and specifics of the negotiation process. The main stages of Turkey's integration path are highlighted, including the signing of the Ankara Agreement of 1963, the Additional Protocol of 1970 and the Association Convention of 1971. It is noted that during this period, institutional mechanisms were created to support the dialogue, including bodies responsible for monitoring the implementation of agreements and coordinating integration processes. The political, economic and geopolitical obstacles that influenced the course of the negotiations are analyzed. The focus is on clarifying the main obstacles and challenges on Turkey's path to potential membership in the European Union during the outlined period. It is stated that the negotiations between Turkey and the EU during the indicated period laid the foundation for further dialogue, despite significant challenges and disagreements between the parties. It is proven that the period from 1959 to 1989 became important for the formation of the main approaches and mechanisms of cooperation, which largely determined the further development of bilateral relations. Thus, between 1959 and 1989, Turkey laid the foundation for integration into the European Union, which became an important component of its foreign policy and modernization strategy. The process went through several significant stages, in particular the conclusion of the Ankara Agreement of 1963 and the Additional Protocol of 1970, which defined the framework for cooperation and gradual rapprochement

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

of the parties. The negotiation process of 1959-1989, despite the fact that it developed along complex trajectories and was characterized by a wave-like nature, became the basis for subsequent stages of integration, providing an understanding of the difficulties and opportunities for interaction between Turkey and the EU.

Key words: *Turkey, European Union, European integration, negotiation process, strategic interests, diplomatic relations.*

Постановка проблеми. Переговорний процес між Туреччиною та Європейським Союзом (ЄС) у період з 1959 по 1989 роки є важливим і багатогранним феноменом, що поєднує в собі політичні, економічні, соціокультурні та геополітичні аспекти. Попри те, що Туреччина однією з перших висловила бажання стати частиною Європейського співтовариства, її шлях до інтеграції ускладнювався низкою факторів. Зокрема, географічна та культурна специфіка Туреччини, політична нестабільність, економічна нерівність порівняно з іншими країнами ЄС, а також зміна стратегій як з боку Анкари, так і Брюсселя створювали численні перешкоди. Проблема полягає в недостатньому розумінні ключових механізмів і стратегій переговорного процесу цього періоду, який став базисом для подальших етапів відносин між Туреччиною та ЄС. Відсутність цілісного аналізу основних етапів, домовленостей і викликів ускладнює оцінку історичних передумов сучасного стану співпраці між сторонами. Таким чином, вивчення переговорного процесу між Туреччиною та ЄС у 1959-1989 роках крізь призму ключових аспектів є актуальним завданням, що дозволяє зрозуміти витоки сучасної європейської інтеграційної політики та ролі Туреччини в ній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному історіографічному просторі є значний пласт наукової літератури, в площині дослідницьких інтересів авторів якої перебуває євроінтеграційний шлях Туреччини. Проте, попри вагому історіографічну скарбничку з даної проблематики, спеціальні роботи, присвячені безпосередньо аналізу основних етапів переговорного процесу щодо вступу Туреччини до ЄС, практично відсутні. В той же час маємо також вказати на те, що цей аспект, безумовно, розглядається дослідниками, проте в основному опосередковано, в контексті аналізу ними проблем та перспектив взаємовідносин Туреччини й ЄС, її регіональної політики, політики безпеки тощо. Зокрема, варто відзначити наукові досягнення когорти представників зарубіжної академічної спільноти: Вінклер (N. Vinkler) [1], О. Вардан (Öardan) [2] та українських наукових студій: Ковальський [3], В. Галан, І. Маринів [4] Х. Аль-Азаві [5], Р. Чубарова [6], О. Волович, М. Воротнюк, Є. Габер [7], тощо.

Мета статті: аналіз переговорного процесу між Туреччиною та Європейським Союзом у період з 1959 по 1989 роки крізь призму вивчення ключових етапів, механізмів і стратегій, які визначали розвиток відносин між Туреччиною та Європейським Союзом.

Виклад основного матеріалу. Шлях Туреччини до Європейського Союзу став затяжним і складним процесом, який триває понад шість десятиліть, відзначаючись численними перешкодами, політичними та економічними викликами на кожному етапі інтеграції.

31 липня 1959 р. уряд Аднана Мендереса (прем'єр-міністр Туреччини у 1950-1960 рр. та лідер Демократичної партії) відповідно до статті 238 Римського договору 1957 р. подав до ЄЕС офіційну заявку на асоційоване членство. ЄЕС прийняла запит Туреччини, розуміючи, що рівень економічного розвитку країни (високий рівень безробіття, швидке зростання населення, слабка інфраструктура) ускладнить інтеграцію до Спільного ринку в найближчому майбутньому. Період з подання Туреччиною заявки на асоційоване членство в ЄЕС у 1959 р. до відмови їй на приєднання у 1989 р. можемо розглядати як перший етап переговорного процесу між сторонами. У цей час закладається основа відносин і визначається коло найважливіших зобов'язань подальшого розвитку взаємодії.

Серед чинників, що вплинули на розвиток відносин між Туреччиною та ЄЕС у той час, слід відзначити такі:

По-перше, країни-члени Співтовариства були основними постачальниками імпортних товарів до Туреччини. Угода дала б турецьким товарам можливість вийти на європейський ринок, що сприяло б залученню іноземних інвестицій. Туреччина також залучила включення сільського господарства до пріоритетів Римського договору, тому що на той час це був один із найбільших секторів її економіки. Але насамперед турецький уряд сподівався фінансувати економічний розвиток країни після підписання Угоди про асоціацію, оскільки Туреччина потребувала фінансування для покращення та модернізації своєї інфраструктури.

ЄЕС було зацікавлене у співпраці з Туреччиною як із країною-імпортером хромових та мідних руд, бавовни, марганцю. Країни Західної Європи активно залучали турецьку робочу силу. Заявка на членство була повторно подана у 1961, 1962 та 1963 рр., і, нарешті, було підписано угоду про надання Анкарі статусу асоційованого члена, що набув чинності у 1964 р. Туреччина стала другою після Греції країною, з якою було укладено подібну угоду [4, с. 355].

У зв'язку з тим, що Туреччина, не будучи членом Співтовариства, не могла бути представлена в його органах, Анкарська угода передбачала створення між Туреччиною та ЄЕС двосторонніх «органів асоціації», які відповідали статусу Туреччини в той період. Основним таким органом стала Рада Асоціації, утворена членами турецького уряду, з одного боку, та представниками урядів країн-членів ЄС та керівних органів Співтовариства (Ради та Комісії ЄС) – з іншого. Рішення в Раді Асоціації приймалися консенсусом, у зв'язку з чим кожна із сторін практично мала право вето на прийняті рішення. Крім Ради Асоціації та підпорядкованих їй органів, були створені також Комітет Асоціації (на рівні послів), що є постійно діючим органом управління Асоціацією, і Змішана парламентська комісія, що складається з 36 членів Європарламенту та Великих Національних Зборів Туреччини (по 18 з кожної сторони) і покликана бути органом демократичного контролю над розвитком Асоціації. Важливою особливістю Анкарської угоди став її загальний, «рамковий» характер. Цей акт, який визначив основні засади асоціації Туреччини в ЄЕС, мав бути розвинений низкою додаткових протоколів, фінансових протоколів та рішень Ради Асоціації [8, с. 153].

Іншою особливістю цієї Угоди, на яку часто звертають увагу в Туреччині, є те, що в її ст. 28 було передбачено отримання Туреччиною статусу повноправного члена Співтовариства протягом строку здійснення договору. Можна з упевненістю сказати, що ця угода стала відображенням довгострокових стратегічних установок обох сторін на взаємне зближення. Для Туреччини це стало, з одного боку, продовженням курсу на «європеїзацію», розпочатого ще з османського періоду, а з іншого – відображенням політики нового режиму, що прийшов до влади 27 травня 1960, спрямованої на відмову від практично односторонньої орієнтації на США, на розширення зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних зв'язків Туреччини.

Анкарська угода була відображенням стратегічних інтересів обох сторін для взаємного зближення. Угода визначила основні цілі співробітництва – постійне та збалансоване зміцнення торговельно-економічних зв'язків та створення Митного союзу у три етапи, після чого Туреччина зможе стати повноправним членом ЄЕС [4, с. 356]. Іншою метою цієї угоди було вільне пересування працівників. Однак через соціально-економічні причини цього не було досягнуто згідно встановленого графіка.

Угода також не дозволила розглянути питання інтеграції Туреччини з ЄЕС у середньостроковій перспективі. В Анкарській угоді можемо виділити три етапи: підготовчий, перехідний і завершальний. Важливим є той факт, що на підготовчому етапі відбулися значні зміни, які були внесені до Угоди про асоціацію. Співпраця між Туреччиною та ЄЕС розширила кордони не лише в економічній сфері, а й у багатьох інших секторах. Туреччина та Співтовариство вступили у якісно новий етап у розвитку відносин. Другий, перехідний етап розпочався з підписанням Додаткового Протоколу 23 листопада 1970 року. З 1 січня 1973 року набрала чинності Конвенція про Асоціацію, укладена в 1971 році [6, с. 171]. Впродовж 1950-х – 1980-х рр. турецька економіка поступово стала частиною європейської економіки. Все це, а також інвестиції забезпечували появу нових робочих місць, сприяли адаптації турецького персоналу до європейських стандартів якості.

Незважаючи на позитивні результати підготовчого етапу, загострення проблеми Кіпру влітку 1974 р. та криза турецько-грецьких відносин призвели до масштабних змін у відносинах між Туреччиною та ЄЕС: криза призупинила переговорний процес і тимчасово унеможливила другу стадію договору про асоціацію [3, с. 33]. 3 липня 1974 р. турецькі війська розпочали військову операцію на півночі Кіпру під приводом захисту кіпріотів-турків від дій кіпріотів-греків щодо створення союзу між Грецією та Кіпром. У 1975 р. голова грецького уряду Костянтин Караманліс подав заявку на вступ до ЄЕС. Незважаючи на те, що Співтовариство спочатку негативно сприйняло заявку Греції, пізніше Європейська рада відхилила рекомендації Єврокомісії і вирішила розпочати переговори про вступ. Основним фактором для позитивного рішення було припущення, що вступ до ЄЕС зміцнить крихкий демократичний режим у Греції.

На початку 1970-х рр. світова економіка характеризувалася підвищеною нестабільністю, що виражалося в інфляції та обвалі національних валют. Нафтова криза 1973 р. також охолодила відносини між Туреччиною та ЄЕС. Імпорт із Туреччини скоротився, в'їзд турецьких працівників у зв'язку із запровадженням візового режиму для громадян Туреччини було обмежено. В результаті Туреччина зіткнулася зі збільшенням зовнішнього боргу та дефіцитом торговельного балансу.

Відродження відносин сталося після повернення до влади прем'єр-міністра Сулеймана Демірeля у листопаді 1979 р. Новий уряд закликав до відновлення процесів асоціації. Після цього в країні було проведено масштабні економічні реформи, що ґрунтувалися на основних засадах Європейського співтовариства. Щоб подолати перешкоди на шляху інтеграції, уряд знову спробував підняти економічний рівень країни шляхом структурних змін, створення нової інфраструктури, лібералізації економіки

та реформування торгівлі. Країна відмовилася від імпортозамінної моделі та відкрила свою економіку для ринкових процесів. Незважаючи на зусилля уряду в цьому напрямку, втручання військових 11 вересня 1980 р. в політичне життя країни вплинуло на відносини між Туреччиною та ЄЕС. Військовий режим заблокував процес інтеграції [9, с. 18]. Після воєнного перевороту проблема демократії та прав людини стала центральною у відносинах Туреччини з ЄЕС. У день перевороту Європейська комісія висловила сподівання, що права людини дотримуватимуться, і незабаром будуть відновлені демократичні інститути. 18 вересня 1980 р. в ході обговорення ситуації в Туреччині Європейський парламент ухвалив резолюцію, в якій висловлювалася стурбованість політичними та цивільними правами та фізичною безпекою ув'язнених. Анкарі нагадали, що міжнародно визнана повага до прав людини є важливою передумовою для діалогу Співтовариства з асоційованою державою.

На цьому етапі Туреччина та ЄЕС виявилися тісно пов'язаними у сфері торгівлі. Так, Європейське Співтовариство отримувало понад половину турецького експорту. Крім того, Туреччина ухвалила зовнішні тарифи, а також деякі закони, які полегшували конкуренцію. Фактично турецькі товари, визначені в Угоді та додаткових протоколах щодо неї, безбар'єрно торгувались в Європі. У той же час, як і раніше, залишалася значна кількість торгових бар'єрів. Наприклад, сільськогосподарські товари, які становлять до 15 % турецького експорту, досі виключені із норм Угоди про вільну торгівлю [1, с. 143].

Серед проблем, які ЄС вважало на той момент основними перешкодами на шляху до вступу, виділяють: напівавторитарну політичну систему з високою роллю військових, які періодично втручаються в політичний процес шляхом заборони партій, що оголошуються загрозою державній безпеці, або навіть шляхом державного перевороту; недемократичне громадянське суспільство, в якому порушуються права та свободи людини; неліберальна юридична система, невід'ємним атрибутом якої є тортури.

Слід зазначити, що Туреччина доклала чималих зусиль у боротьбі із зазначеними проблемами для виконання вступних вимог. Але аж до середини 1980-х рр. правлячі кола Туреччини не виявляли особливого ентузіазму щодо проведення фундаментальних реформ, спрямованих на викорінення зазначених вище недоліків. Важливо відзначити, що до середини 1980-х рр. відносини між Туреччиною та ЄЕС, за винятком економічної співпраці, розвивалися вкрай мляво. Цьому сприяло кілька причин: по-перше, ЄЕС вважало, що існуючий військовий режим у країні не має наміру робити кроки для відновлення демократії. Після скасування партій у країні політичні лідери з різних країн звернулися до своїх європейських колег і закликали їх врегулювати ситуацію та чинити тиск на представників турецької армії на захист демократії; по-друге, Спільнота була зацікавлена в уповільненні вступу Туреччини до ЄЕС; по-третє, Спільнота усвідомлювала, що пакет угод дозволяє впливати на перебіг подій у Туреччині, чинячи на нього як економічний, так і політичний тиск.

У листопаді 1986 р. вперше після шестирічної перерви було проведено зустріч Ради асоціації Туреччини з ЄЕС, яка відобразила потепління у відносинах між сторонами. Крім того, Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція та Швеція зняли свої звинувачення проти Туреччини за порушення прав людини. Турецький уряд розцінив цей крок п'яти країн як ознаку покращення відносин із Західною Європою.

Однак через страх ЄЕС перед новим потоком турецьких робітників держави-члени виступили проти надання права на вільне пересування в країнах Співтовариства з 1 грудня 1986 р., що викликало невдоволення в Туреччині. Вирішення цього питання також ускладнило зростання націоналістичних настроїв у багатьох європейських країнах, зміну соціально-економічної структури країн ЄЕС та загострення проблеми, пов'язаної з вільним пересуванням громадян.

Так, період перебування на посаді президента Тургута Озала ознаменувався обережними спробами лібералізації на тлі подання офіційної заявки на членство в ЄС у 1987 р. Наприклад, було знято заборону використання курдської мови; було визнано компетенцію Європейської комісії з прав людини вислуховувати індивідуальні скарги, а також обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини [2, с. 51]. Проте ці реформи не зробили значних змін у політичній, економічній та соціальній сферах.

Завдяки поверненню до громадянської демократії у січні 1987 р. та політиці лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків, а також конституційним змінам, що гарантували основні права та свободи, Туреччині вдалося заслужити деяку довіру з боку Заходу. Політичні права Сулеймана Демірeля, Бюлента Еджевіта та інших партійних лідерів було відновлено, і Тургута Озала більше не можна було звинувачувати у підтримці військових. У січні 1988 р. уряд Озала підписав Європейську конвенцію та Конвенцію ООН щодо запобігання тортурам. Але була ще одна важлива політична цінність, якої не було в Туреччині – це свобода думки та політичних об'єднань, що було підтверджено забороною на комуністичну та ісламістську діяльність. Туреччину закликали зняти цю заборону, яка вважалася серйозною перешкодою для вступу до ЄЕС. Сукупність невирішених проблемних питань сприяла тому, що в 1989 р.

було прийнято рішення про відтермінування початку переговорів. Довга та напружена історія взаємостосунків Туреччини й ЄС знову продемонструвала складнощі інтеграційного процесу.

Висновки. Отже, в період з 1959 по 1989 роки Туреччина заклала фундамент для інтеграції до Європейського Союзу, що стало важливою складовою її зовнішньої політики та стратегії модернізації. Процес пройшов через кілька значущих етапів, зокрема укладення Анкарської угоди 1963 року та Додаткового Протоколу 1970 року, що визначили рамки співпраці та поступового зближення сторін. Переговорний процес 1959-1989 років, не зважаючи на те, що він розвивався складними траєкторіями й характеризувався хвилеподібним характером, став основою для подальших етапів інтеграції, забезпечивши розуміння складнощів і можливостей взаємодії між Туреччиною та ЄС.

Література:

1. Winkler N. Leaving the Rollercoaster: Turkey, Stability and the EU. *Turkish Policy Quarterly.* 2005. № 3. P. 143.
2. Vardan Ő. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects. *Turkish Policy Quarterly.* 2009. № 1. P. 51.
3. Ковальський С. Кіпрське питання в європейських інтеграційних процесах (1960–2004 рр.). *Європейські історичні студії.* 2019. № 12. С. 28-47.
4. Галан В.О., Маринів І.І. Вплив принципу недискримінації на набуття членства в ЄС: довгий шлях Туреччини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 354–360.
5. Аль-Азаві Х. Еволюція регіональної політики Турецької Республіки: дис. … канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 252 с.
6. Чубарова Р.Р. Європейський та Євроатлантичний курс Туреччини як чинник реалізації її національної безпеки. *Сходознавство*. 2009. № 45–46. С. 170–181.
7. Волович О.О., Воротнюк М.О., Габер Є.В. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності: збірник статей та аналітичних матеріалів. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.
8. Петров Р. Угода про асоціацію між ЄС та Туреччиною як приклад транспозиції acquis Європейського Союзу до правових систем третіх країн. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2012. Вип. 6. С. 152–155.
9. Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії: моногр. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2021. 258 с.

Дата першого надходження статті до видання: 22.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 94(477)"16/19":327.8(47)"16/19"
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.26

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ЗМІСТУ ІНОЗЕМНИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ XIX СТОЛІТТЯ

Ніколаюк Тетяна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії мистецтва
Національної Академії образотворчого мистецтва і архітектури
ORCID ID: 0000-0001-5133-4033

У роботі досліджуються факти фальсифікації царськими перекладачами XIX століття змісту текстів іноземних дипломатів про пізньосередньовічні володіння московських Рюриковичів. Для цього простежено вживання топонімів «Московія» й «Росія» у листах іноземних дипломатів та в їх російських перекладах. ***Методологія дослідження*** *спирається на принципи історизму, порівняльного аналізу та зіставлення відомостей про Московію, що містяться в листах іноземців XVI ст., із російськими перекладами цих листів, виконаними в умовах панування жорсткої імперської цензури.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в тому, що вперше проведений порівняльний аналіз історичних описів Московії іноземних дипломатів Альберто Кампензе та Павла Іовія Новокомського для Папи Климента VII з їх перекладами російською мовою у 1836 році. Доведено, що царські літератори В. Семенов та М. Михайловський, дотримуючись доктрини «Москва – Третій Рим», у своїх поясненнях до перекладів обґрунтовували право Москви на захоплення литовських територій із православним руським населенням. Також проаналізовано претензії тодішніх московських лідерів на візантійську спадщину, що призвело до додавання титулу «Государь всієї Русі» до титулу правителя Московії.*

Висновки. *Доведено, що царські перекладачі В. Семенов та М. Михайловський навмисно вчинили фальсифікації, замінивши у перекладах листів Альберто Кампензе та Павла Іовія Новокомського фінно-угорську назву московських володінь Рюриковичів «Московія» православним терміном «Росія».*

З'ясовано, що стратегії трансформації змісту перекладів, застосування методів упущення або підміни географічних термінів імперські історики використовували для обґрунтування історичних міфологем, якими послуговуються і сучасні російські історики. У сукупності це дало змогу всебічно розкрити предметне поле дослідження.

Ключові слова: *спростування історичних міфологем, методи фальсифікації змісту історичних джерел, стратегія трансформації текстів, топоніми «Росія» й «Московія».*

Nikolaiuk Tetiana. Falsification of the content of foreign historical sources in Russian translations of the 19th century

The paper investigates the facts of falsification by tsarist translators of the 19th century of the content of texts by foreign diplomats about the late medieval possessions of the Muscovite Rurikovichs. To this end, the use of the toponyms "Muscovy" and "Russia" in the letters of foreign diplomats and in their Russian translations was traced. The research methodology is based on the principles of historicism, comparative analysis, and comparison of information about Muscovy contained in the letters of foreigners of the 16th century with the Russian translations of these letters, made under the reign of strict imperial censorship. The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time a comparative analysis of the historical descriptions of Muscovy by foreign diplomats Alberto Campense and Pavel Iovius Novokomsky for Pope Clement VII with their translations into Russian in 1836 has been carried out. It is proven that the tsarist writers V. Semenov and M. Mikhailovsky, adhering to the doctrine of "Moscow – the Third Rome", in their explanations to the translations justified the right of Moscow to seize Lithuanian territories with the Orthodox Rus' population. The claims of the then Moscow leaders to the Byzantine heritage, which led to the addition of the title "Sovereign of All Russia" to the title of the ruler of Muscovy, are also analyzed.

Conclusions*. It is proven that the tsarist translators V. Semenov and M. Mikhailovsky deliberately committed falsifications, replacing the Finno-Ugric name of the Muscovite possessions of the Rurikovichs "Muscovy" with the Orthodox term "Russia" in the translations of the letters of Alberto Campense and Pavel Ioviy Novokomsky.*

It is found out that the strategies of transforming the content of translations, applying methods of omitting or replacing geographical terms were used by imperial historians to substantiate historical mythologies, which are also used by modern Russian historians.

Taken together, this made it possible to comprehensively reveal the subject field of the study.

Key words: *refutation of historical mythologies, methods of falsifying the content of historical sources, strategy of text transformation, toponyms "Russia" and "Muscovy".*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Російська імперська історіографія та сучасна політична еліта Росії підтримують наукову гіпотезу про існування середньовічної слов'янської держави Московської Русі, що, на їх думку, продовжила традицію давньоруської державності. Російські історики та науковці приховують фіно-угорські корені московитів й обстоюють ідею їх слов'янського походження. З цією метою, у межах тогочасної цензури в історичних дослідженнях та російських перекладах іноземних описів середньовічної Московської держави замість фіно-угорської назви *Московія* вживали термін «*Росія*». А в наш час міфологема про так звану «*історичну єдність росіян та українців*» стала для президента В. Путіна ідеологічним підґрунтям повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р.

Зазначимо, що в умовах повномасштабної війни, яку розпочала Росія проти України у 2022 р., спростування російських історичних міфологем стає для історика актуальним завданням.

Щодо міфологеми про «київську спадщину», яку російська еліта прагнула собі повернути, відомий дослідник російських історичних міфів Е. Кінан стверджував: «*Цей міф був остаточно прийнятий московською політичною елітою у XVII ст.* і «*з'явився під час або відразу після московської експансії на київську територію*» [5].

Під кінець 40-х рр. XX ст. у Радянській імперії була створена ще одна міфологема про те, що нібито Київська держава Рюриковичів була початковим етапом в історії трьох братніх слов'янських народів – українців, росіян та білорусів [8; 9].

Якщо належність українського та білоруського народів до слов'янського етносу не викликає сумнівів у дослідників, то твердження партійного історика В. Мавродіна про належність росіян до «*давньоруської слов'янської спільноти*» викликало багато заперечень у фахівців навіть у радянські часи. Використовуючи багатий архівний матеріал, сучасні українські історики та філологи спростували твердження як царських істориків про існування «єдиної Русі» [2; 15; 16; 17; 20; 21], так і радянських істориків про формування в Київській державі так званої «*єдиної давньоруської народності*», що в XIV–XV ст. нібито перетворилася на три східнослов'янські народності: російську, білоруську та російську [10; 22].

Відповідно до цієї історичної міфологеми, етнічною основою російської нації були саме слов'яни, а середньовічна Московія була заселена переважно слов'янсько-руським етносом. Цей підхід використовувався у намаганнях правлячих кіл російської та радянської імперій приховати фіно-угорські корені московитів й акцентувати їхню виключну «слов'янськість». З цією метою в історичних джерелах та літературних перекладах фіно-угорська назва Московського царства системно замінялася слов'янською назвою Русь або грецьким найменуванням Росія.

Історичним джерелом для нашого дослідження слугували оригінали листів іноземців Альберта Кампензе та Павла Іовія Новокомського до Папи Климента VII, написані італійською та латинською мовами, а також російські переклади цих документів царськими літераторами – В. Семеновим та М. Михайловським [7, с. 457–513; 14, с. 409–457; 12, с. 517–567, с. 590-608; 13, с. 569–590].

Оригінали та їх переклади російською мовою були опубліковані у першому томі «Бібліотеки іноземних письменників про Росію» у 1836 р. З цими джерелами авторка ознайомилася у вільному доступі на сайті Президентської бібліотеки імені Б.М. Єльцина, що знаходиться в Санкт-Петербурзі.

Наукову новизну студії зумовили: порівняльний аналіз історичних описів Московії, зроблених іноземними дипломатами Альберто Кампензе і Павлом Іовієм для Папи Климента VII, із перекладами цих описів російською мовою, здійсненими у 1836 р. Доведено, що царські літератори В. Семенов і М. Михайловський у роз'ясненнях до перекладів дали обґрунтування права московських Рюриковичів на захоплення ними чужих територій із православним населенням. З'ясовано, що царські перекладачі В. Семенов і М. Михайловський свідомо використали стратегію трансформації текстів першоджерел, шляхом заміни фіно-угорської назви московських володінь Рюриковичів «Московія» на грецький за походженням церковний термін «Росія» в російськомовних аналогах листів.

Мета публікації – обґрунтування неправомірності ототожнення Московії з Руссю в російських перекладах XIX ст. та доведення факту фальсифікації імперськими перекладачами змісту текстів іноземних дипломатів про географічні володіння московських Рюриковичів у XVI ст.

Дипломат Альберто Кампензе у 1523 р. написав лист до Папи Климента VII, в якому намагався переконати його у необхідності посприяти об'єднанню православної та католицької церков в єдину церкву, яка мала би потугу протистояти в Європі протестантизму, що набирав силу. Він також пропонував укласти військовий союз із московським князем Василем III проти турків [7, с. 457–482].

Єпископ XVI ст. Павло Іовій Новокомський, також прихильник об'єднання церков і залучення московських військ до війни з турками, у 1526 р. написав для папської канцелярії «Книгу про посольство, відправлене Василем Івановича, Великим князем Московським, до Папи Климента VII» [13, с. 569–590]. У книзі він детально схарактеризував географічне положення Московії, етнічний склад її населення, його характер та звичаї.

А. Кампензе у листі до Папи Римського Климента VII, зазначав: «*дуже багато хто до цих пір ще вважають за одне московитян і росів, або рутенів, спираючись на те, що вони говорять однією мовою і сповідують одну віру*» [7, с. 463].

Однак нижче у листі автор навів доволі багато фактів, які спростовують це твердження. Так, дипломат зазначив, що роси – це окремий від московитів етнос, вони проживали в Литві пліч-о-пліч із литовцями та самоїдами [7, с. 462]. Водночас автор листа перерахував народності, що перебували під владою московського князя: *печорани (perusrami), угри (ugri), вогулічі (vahulzrami), корели (corelli), черемиси (czeremissi), башкири (baschirdi)* [7, с. 460]. Отже, за свідченнями А. Кампензе, середньовічну Московію населяли фіно-угри й тюрки, які не належать до слов'ян.

Павло Іовій Новокомський у листі також розрізняв московитів та русів, розповідаючи про мешканців Московії як про нащадків фіно-угорського народу *mochi*, згадуваного у працях історика Плінія Старшого й географа Клавдія Птолемея ще у I–II ст. [13, с. 574, с. 579]. У латинськомовному тексті ним розкрито склад жителів Московії, що відповідає угро-фінському етносу: *перм (permiis), печеря (pecerris), угри (inygris), вогулічі (ugulicis), пеняжани (pinnogisque)* [13, с. 578]. Отже, середньовічні дипломати засвідчили факт наявності численного неслов'янського населення на території середньовічної Московії.

А. Кампензе у листі до Папи Климента VII багато уваги приділив опису не тільки Московської держави, а й сусідніх із нею територій, згадавши при цьому «Царство Росів» [7, с. 462]. Він зазначив, що територія царства входить до складу Литовської й Польської держав [7, с. 462], на сході межує із захопленим московитами Смоленським князівством [7, с. 476], на заході та півдні – з Валахією та Болгарією [7, с. 476] і, як частина Польщі, «*тягнеться на північ і північний схід від гір сарматських*» (сучасних Карпатських гір) [7, с. 476]. Кампензе також детально окреслив географічні кордони держави Росів – («*між Борисфеном, Меотійськими болотами й Танаїсом*», тобто між Дніпром, Азовським морем і Доном, а столицею його називає м. Київ, «*при Борисфені*» (Дніпрі), змальовуючи його дуже красивим і найбагатшим європейським містом того часу [7, с. 462, с. 467].

Тобто, *Руссю* з давніх-давен називали територію, що переважно збігається з межами сучасної України, а мешканців цієї території називали *руськими.* Проте, як зауважив автор понад 250-ти праць з історії та діалектології східнослов'янських мов, етногенезу східних слов'ян Григорій Півторак: «*Термін Русь так і не став політичною атрибуцією української території. Його присвоїли собі наші сусіди – росіяни»* [15, с. 81–82].

Тому дипломат Павло Іовій зазначав, що Московію, населену московитами, називають *Білою Руссю* (латинською мовою *Russia alba*), а частину слов'янської Литви, населену роксоланами (латинською мовою *Roxolani*), називають *Нижньою Руссю* (латинською мовою *Russiam inferiorem*) [13, с. 576].

Отже, іноземні автори свідчили, що більшість православних земель колишньої Київської держави із центром у Києві на початку XVI ст. залишалися під владою польського короля й одночасно литовського князя, їх межі географічно не збігалися з теренами Московської держави, натомість більша частина православних володінь московських Рюриковичів була населена неслов'янськими фіно-угорськими етносами, які раніше прийняли православ'я. Ця територія позначалася на середньовічних мапах фіно-угорським за походженням латинським топонімом «*Moscovia*», який іноді дублювався грецьким церковним латиномовним терміном «*Russia alba*» [11, с. 214–215, с. 218].

Важливим аргументом, який, на думку сучасних російських істориків, доводить належність московитів до слов'янського етносу, є спільна мова, якою нібито розмовляли московити й руси. На її означення Павло Іовій в описі використав термін «*іллірійська*» [13, с. 586]. Зауважимо, що йшлося про церковнослов'янську мову. Павло Іовій зауважував, що в будинках московської знаті він бачив багато книг, написаних цією мовою. Як освічений священнослужитель, Павло Іовій знав, що церковнослов'янська мова використовувалася в канонічному православному богослужінні в Руській державі із центром у Києві, а пізніше утвердилася і в православній літургії Московії [13, с. 586]. Мова, яку використовували середньовічні православні московська, руська й литовська еліти для культурних і ділових потреб, на думку царського лінгвіста А.І. Соболевського, була давньоболгарською: *«Ця мова, була використана Кирилом і Мефодієм для перекладів з грецької святого Письма, і після Кирила та Мефодія стала літературною мовою болгар, сербів і* росіян» [18, с. 23].

Відповідно до цього підходу, церковна мова православної літургії перетворилася на мову публічної сфери насамперед для вузького кола освіченої московської, руської та литовської середньовічних еліт. Але це не перетворює фіно-угорське й татарське населення середньовічної Московії у вигадану радянськими ідеологами «давньоруську націю», оскільки у побуті московити продовжували вживати місцеві, неслов'янські мови.

Ґрунтуючись на хибному твердженні про винятково їхнє право на руську спадщину київських Рюриковичів, московські князі проводили агресивну зовнішню політику для навіювання сусідам належного остраху й розширення своїх володінь [7, с. 469].

Наприклад, А. Кампензе повідомляє, що московські князі Іван III і його син Василь III вели численні війни з польськими королями і одночасно литовськими князями Казимиром IV, Олександром Ягеллоном і Сигізмундом I за землі Росів, що входили до складу Великого князівства Литовського [7, с. 462]. Іноземці при цьому відзначали, що московські Рюриковичі обґрунтовували право на анексію слов'янських земель Литовської Русі спільністю православної віри у московитів і росів [7, с. 462–463]. Така аргументація територіальних загарбань виглядає цинічною, оскільки ще у 1458 р. московські правителі розірвали канонічне спілкування з Константинопольською православною патріархією, монополізувавши право призначати окремого московського митрополита без затвердження Константинопольською канцелярією.

Зокрема й Павло Іовій акцентував на зазіханнях Василя III на титул імператора, бо той іменував себе виключно як «***dominator totius Russias»,*** тобто «*володарем всієї Русі*» [13, с. 573]. При цьому, так званий «***dominator totius Russias»*** фактично контролював лише невелику частину населених слов'янами-русами територій, посутньо Чернігівську та Псковську землі, а також Новгород. Інші народи, щодо яких московський правитель згадує у своїй титулатурі як про піддані йому, належали до угро-фінського й татарського етносів.

Ці амбіції базувалися на усталеній у Московії політичній концепції, що нібито з падінням Константинополя у 1453 р. Московія успадкувала якусь всесвітньо-історичну місію захисту вселенського православ'я від «невірних», тобто мусульман і католиків. Ще за часів правління князя Івана III (батька Василя III) почали звеличувати московського правителя як верховного поборника й оборонця православ'я, як «*царя*» – у візантійсько-церковному тлумаченні слова. З цією метою було використано історіософську схему візантійських істориків про мандрівне Царство, про спадковість царств. Так почала зароджуватись ідея «*Москва – Третій Рим*» [4, с. 256-257]. Ще згодом московських князів було проголошено спадкоємцями візантійських імператорів, що слугувало підставою для незаконного приєднання грецького церковного терміна «*Росія*» до їх світської титулатури [6, с. 6].

Однак при правлінні Івана III остаточного оформлення ідеї «*Москва – Третій Рим*» в ідеологічну доктрину ще не відбулося. Її пізніше сформулював псковський старець Спасо-Великопустинського Єлеазарового монастиря Філофей для московського князя Василя III [19]. На думку Філофея, після захоплення мусульманами у 1453 р. Візантійської православної імперії місія Другого Риму (Константинополя або Царгорода як осередка православ'я) перейшла до Московії, яка, у свою чергу, набула статус «Третього Риму», а вселенське православ'я нібито було врятоване від цілковитого знищення: «*Так пусть знает твоя державность, благочестивый царь, что все православные царства христианской веры сошлись в едином твоем царстве: один ты во всей поднебесной христианам царь»* [19].

Це сприяло подальшому впровадженню у московську дипломатичну практику ідеологеми про право московських Рюриковичів на спадщину візантійських імператорів, а також спонукало тогочасну московську дипломатію висувати вимоги до іноземних монархів та римських пап щодо визнання рівних прав московських князів і римських імператорів [13, с. 572].

У той самий час московські правителі почали висувати територіальні претензії до Литовської держави, що в її складі перебували землі колишньої Київської держави Рюриковичів [23, с. 140]. Московські князі, називаючи себе «*Государями Всієї Русі*», вважали, що вони мають право на землі всієї Русі, зокрема й ті, що на той час входили до складу Литви. Вже наприкінці XV – на початку XVI ст. почалися московсько-литовські війни.

Попри те варто зазначити, що на означення держави, якою правили так звані «*государі Всієї Русі*», **використовувався фіно-угорський топонім «*Moscoviæ*».** Іноземні дипломати у листуванні чітко розрізняли Русь і русичів, які жили у Литовсько – Руському князівстві, московитів, які мешкали у Московії, чиї правителі **привласнили церковний титул «Всія Русі»**, не володіючи всіма землями русичів, на які вони тоді претендували.

У XVII ст. у середовищі московської еліти остаточно утвердилася ідея про необхідність повернення православної «київської спадщини», тобто території колишньої Київської Русі [5]. Цю концепцію у XVII ст. сформулював богослов німецького походження І. Гізель у «Синопсисі Київському», який, по суті, заклав підвалини концепції «триєдиного народу», обґрунтувавши «історичні права» Москви на «київську спадщину». Адже саме автор «Синопсису Київського» репрезентував московських правителів як наступників князів давньої Русі, а Москву – спадкоємицею Києва: «*І вінчаний був тоді тими послами (візантійськими) Володимир Мономах вінцем царським… І звідтоді великий князь Володимир*

Мономах названий царем Російським, а по ньому – спадкоємці його. Від них же весь той скарб царський, милістю Божою, і донині при великих государях царях та великих князях Московських і всія Росії самодержцях достойно й праведно перебуває» [3].

Цей постулат було затверджено в новій назві Московської держави, яку у 1721 році запровадив Петро І після перемоги Московії у Північній війні зі Швецією [1]. Московський цар спеціально використав церковний термін «Росія» для найменування своєї держави, обґрунтувавши таким чином територіальні претензії Московії до сусідніх держав. В той час землі давньої слов'янської Русі входили до складу Речі Посполитої. Тому саме ці території московити загарбали у майбутньому, здійснивши наприкінці XVIII ст. три розподіли Польщі.

Тепер стає зрозумілим, чому царські літератори у XIX ст. вдавалися до смислової трансформації, шляхом упущення та заміни частини інформації, спотворюючи факти з іноземних джерел. Зокрема, намагаючись приховати фіно-угорські корені московитів та об'єктивувати їхню слов'янськість, царські літератори в перекладі культурно значущих власних назв (Московія – Росія) використовували прийом упущення (Russia alba – Russia). Видозмінені назви ставали частиною наративу, необхідного для правлячих кіл, московських князів, які проводили агресивну зовнішню політику. Отже, заміна фіно-угорської назви середньовічної Московії на латинську назву Росія без складника alba потрібна була, щоб розширити свій вплив на більше число територій і, крім того, легітимізувати жителів Московії як нащадків слов'янського етносу.

Перекладачі документів середньовічних дипломатів змушені були підкорятися вимогам жорсткої імперської цензури та надавати недостовірні історичні пояснення. Наприклад, при здійсненні перекладу листа Альберта Кампензе до Папи Климента VII В. Семенов у коментарі до примітки 24 так сформулював головну російську імперську тезу: ***«Украина издревле принадлежала России, а Киев был столицей Великих князей Русских»*** [14, с. 492], не розрізняючи територію Русі – України, населену русами-слов'янами, та володіння московських Рюриковичів, населені фіно-угорськими та татарськими племенами.

У свою чергу, інший імперський літератор М. Михайловський у коментарі до примітки 25 у листі Павла Іовія безапеляційно озвучив російську історичну міфологему: ***«Московиты – это россияне, а имя московитам дано было западными писателями по названию их столицы – Москвы»*** [12, с. 601]. У поясненні до примітки 30 він знову ототожнив слов'ян-русів із московитами, яких нібито «*хрестив Володимир Великий*», виправдавши безцеремонне привласнення правлячими колами Російської імперії історичної спадщини Русі-України [12, с. 601].

З метою збереження у перекладеному тексті культурних цінностей оригіналу або адаптування тексту перекладу до ціннісної парадигми приймаючої культури, російські перекладачі вживали культурно-орієнтовану стратегію доместифікації. Ця стратегія передбачає включення певної культурної реалії в контексти культури-реципієнта, шляхом упущення чи заміни «чужорідних» елементів на інші у перекладеному тексті. Саме цю стратегію застосували імперські літератори при перекладі уривку, в якому Павло Іовій повідомляє про загарбання московитами Смоленську в 1522 р.

Так, дипломат у листі інформує, що під час чергової московсько-польської війни московський правитель Василь III, програвши у 1514 р. битву під Оршею, пізніше, у 1522 р., уклав з поляками вигідну мирну угоду, відповідно до якої захоплений у них Смоленськ перейшов під владу московитів. В оригінальному латинському тексті Павло Іовій зазначив: «*Smolenchum oppidum,* ***quod antea Moschovitae occuparants,*** *post tantam etiam victoriam a Polonis partam, in ditione Basilii relinqueretur»* [12, с. 589]. У російськомовному варіанті це означає таке: «*Смоленск, ранее оккупированный московитами*, *остался во власти Василия III»*. **Отже, іноземець підтвердив той факт, що Смоленськ ніколи раніше не входив до складу Московської держави.**

Проте імперський літератор М. Михайловський переклав цей уривок, виходячи з вимог царської цензури: ***«Смоленск, древнее достояние Московии, по-прежнему остался во власти Василия III»*** [12, с. 565]. Такою версією перекладу літератор потвердив право московських князів на захоплення Смоленська. Цю правову спадкоємність московити обґрунтували тим, що Смоленськ нібито був частиною володінь київських Рюриковичів, тобто, на їхню думку, «*повинен повернутися*» до московських представників цієї династії як колишня власність.

Нагадаємо, що після розпаду Київської держави Рюриковичів на її землях утворилися самостійні князівства та боярські республіки. Згодом вони були захоплені або опинилися у сфері впливу сусідніх держав, перестави бути самостійними суб'єктами міжнародного права. Литовські князі, відвоювавши у татар в 1362 р. більшу частину Русі (крім Галичини та Новгородських і Псковських земель), перейняли закони, мову й православну віру русичів. Це давало їм право вважати себе їхніми правонаступниками.

Тоді як заліські Рюриковичі, що перейшли під владу Золотої Орди, стали об'єктом правової, економічної та політичної системи татарської держави. Тому, згідно з середньовічним правом, Московська держава, що до кінця XV ст. не була самостійним політичним суб'єктом, не мала правових підстав претендувати на землі незалежних держав. Хоча, на думку тодішніх російських істориків, польські королі й одночасно литовські князі володіли цими землями незаконно, тому захоплення їх московитами вважалося абсолютно виправданим і справедливим.

Чергове спотворення тексту М. Михайловським спостерігаємо у перекладі з латинської мови іншого уривка з листа Павла Іовія. Так, на с. 539 замість застосованої Павлом Іовієм подвійної фіно-угорської і церковно-православної назви московських земель Рюриковичів, позначених ним у латинському варіанті як *Moschovia appollat Russia alba (російською мовою Московия, именуемая Русь Белая)* [13, с. 576], **перекладач застосував тільки церковний термін *«Росія» (лат. Russia alba),* «забувши» згадати фіно-угорську назву *Московія й проігнорувавши складник «alba»*** [12, с. 539]. У передмові до цього листа царський літератор так само безапеляційно перейменував Московію на Росію [12, 1836, с. 520–521].

Отже, на основі зіставлення автентичних листів іноземних авторів із їх перекладами, здійсненими російськими літераторами В. Семеновим та М. Михайловським, з'ясовано, що замість фіно-угорського позначення московських володінь Рюриковичів *Moscovia*, яке у листах використовували іноземці, імперські перекладачі необґрунтовано вживали грецьку церковну назву *Росія*, введену для найменування Московської держави лише у 1721 році.

Можна стверджувати, що царські перекладачі XIX ст. свідомо застосовували стратегію трансформації текстів для видозміни первинного змісту повідомлень середньовічних іноземних письменників про Московську державу, зокрема й шляхом використання ідеологічно заангажованих способів найменування самої її території. Підставою для використання згаданої стратегії стало юридичне закріплення православної назви *Росія* на міжнародній арені. Водночас стратегія трансформації у перекладах сприяла ототожненню московитів із слов'янським етносом.

Література:

1. Агеева О. Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. *Мир истории. Электронный журнал. 1999. № 5.* URL: https://www.historia.ru/1999/05/ageyeva.htm [дата звернення: 12.10.2022].
2. Денисенко В. Як зруйнувати русскій мир. Київ: Наш формат, 2023. 208 с.
3. Жиленко І. Синопсис Київський. Лаврський альманах. Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред) та ін. Київ: ВІПОЛ, 2002. URL: http://litopys.org.ua/synopsis/syn.htm [дата звернення: 20.02.2024].
4. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви: в 2 т. Т.1. Минск: Белорусский экзархат, 2007. 717 с.
5. Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину. *Збірка статей. Російські історичні міфи.* Київ: «Критика», 2001. URL: http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm [дата звернення: 02.02.2023].
6. Клосс Б.М. О происхождении названия «Россия». Москва: Языки славянской культуры, 2012. 150 с.
7. Lettera d' Alberto Campense intorno le cose di Moscovia al Beatissimo padre Clemente VII. Pontefice massimo**.** *Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий.* Санкт-Петербург: в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1. С. 457–482. URL: https://www.prlib.ru/item/1091184 [дата звернення 12.02.2022].
8. Мавродин В. «Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства». Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 309 с.
9. Мавродин В. Образование единого русского государства. Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1951. 328 с.
10. Ніколаюк Т.А. Спростування міфологеми про належність сучасних росіян до слов'янського етносу. *Вчені записки Таврійського університету. Серія Історичні науки.* 2022. Т.33 (72) № 2. С. 74–81. DOI https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.11
11. Ніколаюк Т. А. Топоніміка руської православної ойкумени на західноєвропейських мапах епохи Ренесансу. *Вчені записки Таврійського університету. Серія: Історичні науки.* 2022. 33 (72), № 4. С. 212–220. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.33
12. Павел Иовий Новокомский. Книга о посольстве, отправленном Василием Иоанновичем, Великим князем Московским, к Папе Клименту VII. В: *Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий.* Санкт-Петербург: в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1. С. 517–567, С. 590–608. URL: https://www.prlib.ru/item/1091184 [дата звернення 24.11.2022].
13. Pauli Iovii Novocomensis, de Legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII. *Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий.* Санкт-Петербург: в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1. С. 569–590. URL: https://www.prlib.ru/item/1091184 [дата звернення 24.11.2022].
14. Письмо Альберта Кампензе к Папе Клименту VII о делах Московии. *Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Иждивением М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини,*

А. Кампензе, П. Иовий. Санкт-Петербург: в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1836. Т.1 С. 405–457; С. 485–512. URL: https://www.prlib.ru/item/1091184 [дата звернення 26.11.2022].
15. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. *Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».* Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 153 с.
16. Півторак Г. Етнічна належність Київської Русі та її консолідуючий етнос (Київська Русь як ранньоукраїнська держава). *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава.* /керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. Київ: Видавництво «Мапа», 2010. С. 123–129.
17. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні/ пер. з англ. В. Семенова, Є. Євменова; наук. ред. ч. I–IV С. Лунін; худож.-оформлювач М. Мендор. Харків: Бібколектор, 2019. 308 с.
18. Соболевский А. И. История русского литературного языка. Ленинград: Наука. 1980. 200 с.
19. Филофей. Послание Великому князю Василию, в котором об исправлении крестного знамения и о содомском блуде. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. *Библиотека литературы Древней Руси. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского дома) РАН*. Т. 9: Конец XIV – первая половина XVI века. СПб.: Наука, 2000. URL: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5105 [дата звернення: 23.01.2022].
20. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. (4-е вид.). Дрогобич: Видавнича фірма Відродження, 2003. 412 с.
21. Штепа П. Українець і москвин: дві протилежності. Тернопіль: Видавництво «Крила», 2022. 688 с.
22. Юсова Н. Проблема «давньоруської народності» у праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945). *RUTHENICA,* 2002. 1. С. 152–163. URL: http://resource.history.org.ua/publ/ruthenica_2002_1_152
23. Яковенко Н. Від «Русі» до «України» (назви й самоназви української території). *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава*. Керівник проекту й автор упорядник Лоза. Київ: Видавництво «Мапа», 2010. С. 140–141.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 322.1:004.738.5(477)"2022/"
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.27

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ ВІЙНИ

Бокоч Вікторія,
доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародної політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: 0000-0002-0636-2032

Стаття присвячена комплексному аналізу трансформації ролі та практик релігії в Україні під впливом повномасштабної війни та логіки інформаційного суспільства. Дослідження виходить із тези, що військовий конфлікт виступає каталізатором, який прискорює та виявляє фундаментальний зсув релігійних інституцій від традиційних ієрархій до моделі динамічних мережевих акторів. Вплив цих акторів визначається їх здатністю програмувати публічні комунікативні потоки, продукувати культурні коди та формувати смислові наративи в цифровому середовищі, що стало основним полем ідеологічного протистояння.

Теоретична основа дослідження синтезує теорію мережевого суспільства Мануеля Кастельса, концепцію цифрової релігії Хайді Кемпбелл, а також підходи десекуляризації (Пітер Бергер) та постсекулярності (Юрген Габермас). Методологія поєднує кількісний аналіз даних соціологічних опитувань (Центр Разумкова, Київський міжнародний інститут соціології) з якісним дискурс-аналізом контенту конфесій у соціальних мережах та вивченням практик цифрового капеланства.

Результати виявляють три вектори трансформації. По-перше, відбувається структурний зсув «від ієрархії до мережі»: формується децентралізована система цифрових «сакральних вузлів», де релігійний авторитет все більше залежить від медійної харизми. По-друге, релігія стає активним учасником «інформаційно-наративної війни», програмуючи смисли та протиставляючи російському міфу «священної війни» український наратив «духовної оборони». По-третє, виникають нові форми «цифрової спільнотності», що одночасно загострює проблему «цифрового розриву» та ризики маргіналізації вразливих груп.

У висновку прогнозується, що контури «мережевої релігії» визначатимуть релігійний ландшафт у повоєнний період. Стійкість цієї моделі залежить від здатності конфесій трансформувати логіку воєнної мобілізації в проєкти цифрової реабілітації та діалогу, а також від подолання цифрової нерівності. Український випадок розглядається як репрезентативна лабораторія для вивчення становлення нових, мережевих форм релігійності в інформаційну добу.

Ключові слова: *Україна, російсько-українська війна, інформаційне суспільство, трансформація релігії, цифрова релігія, політизація релігії.*

Bokoch Viktoriya. Transformation of religious practices in the information society of Ukraine under the influence of war

The article is devoted to a comprehensive analysis of the transformation of the role and practices of religion in Ukraine under the influence of full-scale war and the logic of the information society. The study proceeds from the thesis that the military conflict acts as a catalyst, accelerating and revealing a fundamental shift in religious institutions from traditional hierarchies to a model of dynamic network actors. The influence of these actors is determined by their ability to program public communication flows, produce cultural codes, and form meaningful narratives in the digital environment, which has become the main field of ideological confrontation.

The theoretical basis of the research synthesizes Manuel Castells' theory of the network society, Heidi Campbell's concept of digital religion, as well as the approaches of desecularization (Peter Berger) and post-secularity (Jürgen Habermas). The methodology combines quantitative analysis of sociological survey data (Razumkov Centre, KIIS) with qualitative discourse analysis of denominational content on social networks and the study of digital chaplaincy practices.

The results reveal three vectors of transformation. First, there is a structural shift "from hierarchy to network": a decentralized system of digital "sacral nodes" is being formed, where religious authority increasingly depends on media charisma. Second, religion becomes an active participant in "information and narrative warfare", programming meanings and counterposing the Ukrainian narrative of "spiritual defense" to the Russian myth of "holy war". Third,

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

new forms of "digital community" are emerging, which simultaneously exacerbate the problem of the "digital divide" and the risks of marginalization for vulnerable groups.

In conclusion, it is predicted that the contours of "network religion" will determine the religious landscape in the post-war period. The sustainability of this model depends on the ability of denominations to transform the logic of war mobilization into projects of digital rehabilitation and dialogue, as well as on overcoming digital inequality. The Ukrainian case is considered a representative laboratory for studying the formation of new, network forms of religiosity in the information age.

Key words: *Ukraine, Russian-Ukrainian war, information society, transformation of religion, digital religion, politicization of religion.*

Вступ. Повномасштабна російська агресія проти України, що розпочалася в лютому 2022 року та триває донині, не лише радикально змінила геополітичний ландшафт Східної Європи, але й запустила глибокі внутрішньополітичні трансформації, у яких релігія виступає стратегічним ресурсом мобілізації суспільства, легітимації влади та консолідації національної ідентичності [1]. В умовах екзистенційної загрози державному суверенітету релігійні інституції перейшли від периферійної ролі в приватній сфері до статусу ключових акторів публічної політики: вони формують антиколоніальний наратив спротиву, підтримують гуманітарну мобілізацію, сприяють деколонізації свідомості та посилюють м'яку силу держави в умовах гібридної війни [2]. Цей процес необхідно розглядати через призму фундаментальних змін, привнесених інформаційною епохою, де сакральне та політичне все більше опосередковуються цифровими мережами.

Емпіричні дані фіксують початковий сплеск релігійності (з приблизно 70% у 2021 році до піку в перші місяці вторгнення), за яким послідувала стабілізація та зниження до 68% у 2024 році, що свідчить про адаптацію суспільства до пролонгованого конфлікту при збереженні високого рівня довіри до церкви (65% наприкінці 2025 року, друге місце після Збройних Сил України) [3; 4; 5]. Ця динаміка відображає не просто коливання у вірі, а складну перебудову відносин між суспільством і релігійними інституціями, де довіра стає функцією від їх нової, активної ролі в забезпеченні колективної стійкості та сенсу.

З політичної точки зору найбільш виразною є трансформація конфесійного ландшафту: різке скорочення частки прихильників УПЦ (з 13–18% у 2021 році до 5,5% у 2024 році) на тлі зростання підтримки ПЦУ (до 35%) ілюструє інструменталізацію релігії в процесах національного самовизначення, розриву з російським впливом та перебудови державно-церковних відносин [6; 7]. Цей зсув є не лише духовним, але й глибоко політичним та комунікативним, що здійснюється та легітимізується в цифровому просторі. Війна актуалізувала релігію як елемент м'якої сили (soft power): конфесії беруть участь у легітимації державної політики, екуменічному діалозі та протидії інформаційно-пропагандистським загрозам, створюючи горизонтальні мережі солідарності, які контрастують із вертикальною інструменталізацією релігії в Росії (де РПЦ служить ідеологічним виправданням агресії) [8].

Цифровізація, прискорена воєнними умовами (окупація, руйнування, переміщення населення), відіграє критичну, конституюючу роль: перехід до онлайн-богослужінь, віртуальних спільнот та медійних платформ (Telegram, YouTube, Facebook) не лише забезпечив континуїтет релігійного життя, але й створив нові канали політичної комунікації, де релігійні наративи посилюють патріотичну мобілізацію та формують постсекулярний дискурс [9]. Згідно з теорією Мануеля Кастельса, в інформаційному суспільстві мережеві структури витісняють ієрархії, що в українському контексті проявляється у гібридизації практик – від фізичних храмів до цифрових платформ, де релігія інтегрується в мережеву політику ідентичності та стійкості [10]. Це породжує як можливості (посилення солідарності, доступність підтримки для внутрішньо переміщених осіб та військових), так і ризики (політизація конфесій, цифровий розрив, маніпуляція в інформаційній війні). Таким чином, війна каталізувала десекуляризаційні процеси в політичній сфері, перетворивши релігію на інструмент державно-церковних відносин, що впливає на внутрішню стабільність, націєтворення та зовнішньополітичний курс України. Актуальність дослідження полягає в необхідності політичного аналізу цих трансформацій: як цифрові технології модифікують роль релігійних інституцій у конфлікті, як це впливає на баланс влади та процеси демократичної консолідації. Метою роботи є аналіз трансформацій релігійних практик в інформаційному суспільстві України під впливом війни з акцентом на політичні імплікації, включаючи адаптацію конфесій до цифрового середовища та їх внесок у консолідацію суспільства.

Теоретична основа дослідження. Теоретична основа дослідження поєднує політичну соціологію релігії, теорію інформаційного суспільства та підходи до релігії в умовах конфліктів, формуючи багаторівневий аналітичний каркас. Центральною є парадигма соціального конструктивізму (Пітер Бергер, Томас Лукман), що трактує релігію як соціально конструйовану реальність, яка в кризових умовах (війна) активно перебудовується через колективний травматичний досвід та медіа, формуючи нові

політичні ідентичності [11]. Війна виступає як потужний фактор соціального конструювання, змушуючи переосмислити та переоформити сакральні смисли відповідно до завдань національного виживання.

Ключовим каркасом, що задає параметри середовища, в якому відбувається це конструювання, слугує теорія інформаційного (мережевого) суспільства Мануеля Кастельса. Кастельс стверджує, що в сучасну добу домінуючі соціальні, економічні та політичні процеси організовуються навколо децентралізованих мережевих структур, опосередкованих цифровими технологіями, а влада («влада в мережах») належить тим, хто здатний програмувати комунікативні потоки та продукувати значущі культурні коди [10]. Перехід до «мережевої релігії» в Україні таким чином ілюструє фундаментальну заміну традиційних ієрархій горизонтальними мережевими зв'язками, які в умовах війни стають потужним інструментом політичної мобілізації та формування колективної ідентичності.

Концепція «цифрової релігії» Хайді Кемпбелл конкретизує цей макропроцес на мікрорівні практик, виокремлюючи, як саме нові медіа трансформують релігійні ритуали, перевизначають поняття спільноти та авторитету, створюючи стійкі гібридні онлайн-офлайн простори [13]. Цей психологічний аспект доповнює теорія «релігійного допінгу» Кеннета Паргамента, яка пояснює, яким чином релігійні вірування та практики стають ключовим психологічним механізмом подолання травми та підтримання індивідуальної та колективної стійкості в умовах екстремального стресу, такого як війна [14].

Теорія «десекуляризації» Пітера Бергера допомагає пояснити сам феномен повернення релігії в публічну сферу як реакцію на глибоку кризу ідентичності та пошук стійких моральних засад в епоху тотальної невизначеності, що знаходить пряме підтвердження в емпіричних даних про зростання довіри до церков у воєнний час [12]. Постсекулярні підходи Юргена Габермаса, у свою чергу, дозволяють осмислити умови, за яких релігійний дискурс знову набуває легітимності в публічній політиці, вступаючи в діалог із секулярними раціональними аргументами [15]. Синтез цих підходів дозволяє комплексно пояснити, як війна, виступаючи зовнішнім шоком, прискорює цифровізацію, посилює політичну роль релігії та трансформує її практики в нові гібридні форми, глибоко адаптовані до логіки інформаційного суспільства та реалій гібридної війни.

Методологія дослідження. Дослідження засноване на змішаному методологічному підході, який поєднує кількісні та якісні методи для забезпечення повноти та глибини політичного аналізу трансформацій, що відбуваються. Така стратегія відповідає завданням вивчення складного соціально-політичного феномена, що має як вимірювані статистичні прояви, так і приховані смислові та мотиваційні аспекти.

Емпірична база «кількісної складової» формується на основі даних системних національних моніторингів, що проводяться авторитетними соціологічними центрами України. Ключовими джерелами виступають щорічні дослідження Центру Разумкова «Церковно-релігійна ситуація в Україні» та опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) [1; 16]. Ці дані дозволяють проводити вторинний аналіз, спрямований на виявлення та відстеження динаміки ключових показників: рівня релігійної самоідентифікації населення, ступеня довіри до різних релігійних інституцій, частоти та характеру релігійних практик (з акцентом на використання цифрових форматів), а також кардинальних зрушень у конфесійних уподобаннях у регіональному та соціально-демографічному розрізі. Статистичний аналіз спрямований на встановлення кореляцій між воєнними подіями, процесами цифровізації та змінами в релігійному полі.

«Якісна складова» дослідження покликана розкрити внутрішні механізми, смисли та дискурси, що стоять за кількісними трендами. Вона включає кілька взаємодоповнюючих методів. По-перше, проводиться критичний дискурс-аналіз цифрового контенту, що продукується провідними конфесіями. Аналізуються офіційні повідомлення, публічні заяви релігійних лідерів, проповіді та коментарі в ключових соціальних мережах (Telegram, Facebook, YouTube). Метою є виявлення домінантних наративних стратегій, мовних конструкцій, риторичних прийомів та ідеологічних рамок, що використовуються для осмислення війни, легітимації спротиву, консолідації суспільства та протистояння ворожій пропаганді. По-друге, здійснюється аналіз конкретних цифрових практик: досліджується архітектура та інтерактивність онлайн-трансляцій богослужінь, функціонування закритих чатів для пастирської підтримки військових та внутрішньо переміщених осіб, логіка та символіка краудфандингових кампаній, організованих релігійними громадами. Для поглиблення розуміння суб'єктивного досвіду та мотивації ключових акторів залучаються результати існуючих якісних досліджень, зокрема, інтерв'ю з українськими військовими капеланами, чия діяльність є концентрованим втіленням нової, гібридної релігійності [19]. Принцип тріангуляції, тобто перетину даних з різних джерел і за допомогою різних методів, забезпечує валідність і надійність висновків, дозволяючи комплексно розкрити політичні виміри трансформації релігійних практик у контексті інформаційного суспільства та війни.

Основна частина. Концепція інформаційного суспільства, розроблена Мануелем Кастельсом, акцентує увагу на переході до мережевої структури соціальних взаємодій, де цифрові інформаційні потоки виступають домінуючим чинником організації влади, культури та ідентичності [10]. В такому суспільстві релігія не зазнає маргіналізації, а зазнає глибинної внутрішньої трансформації в гібридні форми, адаптуючись до нової медійної середовища, як це детально описує Хайді Кемпбелл у концепції цифрової релігії [13]. Постсекулярний підхід Юргена Габермаса доповнює цю перспективу, стверджуючи співіснування раціональності та релігії в публічній сфері, де релігійні аргументи, будучи відповідним чином перекладеними, зберігають свій комунікативний потенціал [15]. У контексті російсько-української війни ця теоретична тріада набуває конкретного та драматичного втілення: цифровізація релігійних практик набуває не просто адаптивного, а виразно політичного характеру, еволюціонуючи у ключовий інструмент суспільної мобілізації, смислової контрпропаганди та консолідації національної ідентичності, тим самим посилюючи м'яку силу української держави в умовах тотального гібридного конфлікту.

До повномасштабного вторгнення цифровізація релігії в Україні розвивалася в загальному руслі глобальних тенденцій, але з урахуванням національної специфіки, що відображала модель соціального партнерства між державою та конфесіями. Релігійні організації активно освоювали соціальні мережі та онлайн-платформи для внутрішньої комунікації, просвітницької роботи та залучення молоді, що об'єктивно сприяло розвитку екуменічного діалогу через спільні віртуальні ініціативи [17]. Однак політична роль релігії в цифровому просторі залишалася загалом обмеженою сферою морально-етичного висловлювання, без прямого та систематичного втручання в актуальну публічну політику.

Повномасштабна агресія Росії радикально та насильницьки трансформувала цю еволюційну динаміку, зробивши цифрові формати домінуючими та часто єдино можливими через фізичне руйнування храмів, окупацію величезних територій та постійні ризики, пов'язані з масовими сходами. Релігійні громади по всій країні були змушені в терміновому порядку перейти до регулярних онлайн-трансляцій богослужінь, організації віртуальних молитовних зустрічей та створення закритих чатів у месенджерах для оперативної пастирської підтримки своєї пастви [18]. Політична значущість цього вимушеного переходу проявилася негайно. Цифрові платформи стали не просто засобом трансляції, а простором для координації нових горизонтальних мереж солідарності. Екуменічні ініціативи, такі як спільні онлайн-молебні представників різних конфесій за мир та перемогу України, стали регулярними, візуалізуючи ідею духовної єдності нації перед обличчям ворога [5].

Особливу символічну та легітимізуючу роль стали відігравати трансляції польових літургій, що здійснюються військовими капеланами в зонах бойових дій. Ці образи, що циркулюють у соціальних мережах та телеефірі, виконують критично важливу політичну функцію: вони сакралізують національну боротьбу, переводячи її з площини військово-політичної необхідності в площину духовного обов'язку та справедливої оборони, протиставляючи цим український наратив російському міфу про «священну війну» [17]. Фандрайзинг на потреби армії та гуманітарні цілі, що здійснюється через церковні канали, також набув сакрального відтінку, представляючись актом християнської жертовності та любові до ближнього. Соціальні мережі перетворилися на потужні платформи колективного жалоби, пам'яті про загиблих та координації волонтерської допомоги, створюючи щільну тканину цифрової солідарності. Ці процеси, забезпечуючи безперервність релігійного життя та емоційну підтримку в умовах травми, безпосередньо сприяли зафіксованому зростанню довіри до церкви як до інституту, що відбилося в даних соціології (65% довіри у 2025 році) [4].

У порівнянні з російським контекстом контраст стає особливо випуклим та показовим. У Росії цифровізація релігії жорстко підпорядкована державному контролю та цензурі, а Російська Православна Церква використовує медіа-ресурси переважно для пропаганди концепції «священної війни», ідеології «російського світу» та легітимації агресії, вибудовуючи суто вертикальну, етатистську модель відносин з владою та суспільством [20]. В Україні ж, в силу історично більшого конфесійного плюралізму та іншого вектора політичного розвитку, цифрові практики у воєнний час, навпаки, посилили горизонтальні зв'язки, екуменічну співпрацю та відносну незалежність конфесій від держави. Це позиціонує українську релігійну сцену як фактор демократичної резильєнтності, громадянської мобілізації та ідеологічного спротиву авторитаризму [5].

Політичні імплікації даних трансформацій мають комплексний та амбівалентний характер. З одного боку, цифрові релігійні практики довели свою ефективність у зміцненні національної єдності та соціальної згуртованості, перетворивши релігію на важливий елемент м'якої сили у внутрішній та міжнародній інформаційній війні. Конфесії активно беруть участь у контрпропагандистській діяльності, публічній дипломатії та налагодженні міжнародних екуменічних зв'язків, лобіюючи підтримку

України [8]. З іншого боку, виникає низка серйозних викликів та довгострокових ризиків. До них належить небезпека надмірної політизації та націоналізації релігії, що в перспективі може призвести до маргіналізації релігійних меншин, клерикальних претензій на вплив у державній політиці та ерозії принципу світськості. Поглиблюваний «цифровий розрив» між різними регіонами та соціальними групами створює нову форму нерівності, виключаючи з життєво важливих мереж підтримки найменш технологічно адаптованих громадян. Загалом, війна виступає потужним прискорювачем переходу до постсекулярної моделі суспільного устрою, де цифрова духовність виявляється глибоко інтегрованою в політичну сферу, підтримуючи громадянський плюралізм і демократичну консолідацію в одних аспектах, але породжуючи нові лінії напруження та потенційні конфлікти – в інших.

Висновки. Перспективи подальшого розвитку трансформації релігійних практик у повоєнний період визначатимуться складним переплетінням кількох ключових факторів: характером та умовами завершення конфлікту, ступенем інституційної стійкості та адаптивності самих конфесій, глибиною інтеграції цифрових технологій у повсякденне життя суспільства, динамікою державно-церковних відносин та, що особливо важливо, здатністю релігійних інституцій зберегти тонкий баланс між патріотичним дискурсом, сформованим у воєнний час, і цінностями інклюзивності, толерантності та універсальної етики. Аналітично можна виділити три взаємопов'язані та ймовірнісні сценарії, кожен з яких спирається на поточні тенденції, але залежить від майбутніх політичних рішень та зовнішніх обставин.

«Оптимістичний сценарій» передбачає еволюцію воєнного екуменізму та мережевої солідарності в стійку, інституціоналізовану модель «екуменізму служіння». У цьому випадку конфесії зможуть стати провідними агентами національного примирення (reconciliation) та соціального відновлення. Горизонтальні мережі підтримки, сформовані в умовах війни (спільні гуманітарні ініціативи, віртуальні платформи діалогу), можуть отримати подальший розвиток, сприяючи комплексним процесам зцілення колективної травми. Це включає психологічну реабілітацію ветеранів та постраждалих громадян через апробовані механізми релігійного копінгу, фізичне відновлення зруйнованої інфраструктури (де відтворення храмів може виступати символом відродження колективної пам’яті та резильєнтності), а також соціальну реінтеграцію деокупованих територій на засадах інклюзивності та діалогу. Цифрові практики збережуть свій глобальний потенціал, забезпечуючи зв’язок з українською діаспорою та залучення міжнародних ресурсів для реконструкції, що посилить позицію релігії в публічній дипломатії країни. У політичному плані це зміцнить плюралістичну та демократичну модель державно-церковних відносин, що відповідає європейським стандартам свободи совісті, і перетворить релігію на чинник довгострокової соціальної згуртованості.

«Реалістичний сценарій», що видається найбільш ймовірним, має на увазі гібридну адаптацію: збереження частини позитивних наробок воєнного часу при поступовому поверненні до деяких довоєнних тенденцій. Воєнний екуменізм може послабитися, але не зникне повністю, залишаючись у форматі діалогу з ключових суспільних питань. Цифрові формати (онлайн-трансляції, віртуальні спільноти) міцно увійдуть у релігійну рутину як норма зручності та доповнення до офлайн-практик, однак їх мобілізаційний та емоційний пафос неминуче знизиться, переходячи в сферу культурної спадщини та індивідуалізованої духовності. Основним викликом для конфесій стане підтримання балансу між утвердженим патріотичним дискурсом та необхідністю позиціонування як надпартійної моральної сили. Вони продовжуватимуть вносити внесок у соціальне відновлення через освітні та волонтерські проєкти, але можуть зіткнутися з частковою втратою суспільного впливу в міру ослаблення гострого екзистенційного запиту, який забезпечував високий рівень довіри в воєнні роки. Державно-церковні відносини, ймовірно, еволюціонують до моделі «зміцненого соціального партнерства», де релігія залишається визнаним ресурсом національної ідентичності та соціального капіталу, але без претензій на домінування в публічно-політичній сфері.

«Песимістичний сценарій» пов’язаний з ризиками політизації, конфліктності та фрагментації. Нерозв’язані питання правового статусу релігійних структур, що зберігають зв’язки з центрами в Російській Федерації, можуть спровокувати затяжні локальні конфлікти, ерозію взаємної довіри та стигматизацію релігійних меншин. Посилення націоналістичних та ксенофобських елементів усередині релігійного дискурсу загрожує реальними обмеженнями свободи совісті, особливо в чутливих питаннях лояльності, мови богослужіння або альтернативної цивільної служби. Цифрова нерівність, особливо в найбільш постраждалих від окупації та бойових дій регіонах, може посилити маргіналізацію периферійних громад, позбавлених доступу до сучасних медіа. Домінування поверхневої, медіатизованої «диванної» релігійності може призвести до подальшого ослаблення реальних громадських зв’язків, падіння соціального капіталу та атомізації вірян. У разі затяжного, «замороженого» конфлікту або нестабільного миру можлива й хвиля «ре-секуляризації», особливо серед молоді у великих містах, коли

зниження гостроти кризового чинника поверне на перший план індивідуалістичні запити та скептичне ставлення до інституційних форм релігії.

Аналітично повоєнний період виступить суворим тестом на стійкість процесів десекуляризації, запущених війною. Історична соціологія релігії показує, що кризи, безумовно, стимулюють релігійне відродження, але його довговічність та глибина безпосередньо залежать від здатності інститутів адаптуватися до змінених мирних умов, запропонувати суспільству релевантні відповіді на виклики відбудови, не втративши при цьому моральний авторитет, здобутий у годину випробувань. Український досвід уже зараз виділяється значним потенціалом релігії як чинника не лише колективної резильєнтності, але й можливої демократичної реконструкції. Складений плюралістичний екуменізм та унікальна цифрова гібридизація практик можуть стати цікавою моделлю для інших постконфліктних суспільств, демонструючи яскравий контраст з авторитарними, етатистськими моделями інструменталізації сакрального, що спостерігаються в державі-агресорку. Остаточний успіх чи невдача визначатимуться мудрістю політики інклюзії, стратегічними інвестиціями в подолання цифрової та соціальної нерівності, а також готовністю всіх сторін – держави, церков і громадянського суспільства – до діалогу та запобігання конфронтації. Подальші дослідження мають зосередитися на порівняльному аналізі повоєнних траєкторій українського релігійного поля з іншими аналогічними випадками, а також на ретельному моніторингу довгострокових ефектів нинішніх трансформацій. Це дозволить дати остаточну відповідь на ключове питання: чи стане війна поворотним моментом до формування в Україні стійкого, зрілого та плюралістичного постсекулярного суспільства, чи ж вона залишиться в історії як тимчасовий, хоч і потужний, сплеск сакрального в умовах екзистенційної кризи, за яким поступиться повернення до попередніх, більш секулярних та індивідуалістичних трендів.

Література:

1. Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні – 2024 : аналітичний звіт / Центр Разумкова. Київ, 2025. URL: https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf (дата звернення: 11.02.2026).
2. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (жовтень 2024 р.) / Центр Разумкова. Київ, 2024. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-religiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-zhovten-2024r (дата звернення: 11.02.2026).
3. 65 % українців довіряють Церкві – опитування. Слово і діло. URL: https://slovoproslovo.info/dovira-do-tserkvy-65-vidsotkiv-razumkov (дата звернення: 11.02.2026).
4. Ukrainian Society, State and Church in War. Church and Religious Situation in Ukraine – 2024 : analytical report / Razumkov Centre. Kyiv, 2025. URL: https://razumkov.org.ua/images/2025/01/27/2024-Religiya-religion-ENGL.pdf (дата звернення: 11.02.2026).
5. В Україні торік частка вірян УПЦ МП зменшилася до 5,5 %. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3953763-v-ukraini-torik-castka-viran-upc-mp-zmensilasa-do-55.html (дата звернення: 11.02.2026).
6. Як змінилася кількість вірян ПЦУ та УПЦ МП з початку повномасштабної війни: соціологія. УНН. URL: https://unn.ua/news/yak-zminylasia-kilkist-virian-ptsu-ta-upts-mp-z-pochatku-povnomasshtabnoi-viiny-sotsiolohiia (дата звернення: 11.02.2026).
7. Religious Situation in Ukraine During the Russo-Ukrainian War. Sofia Brotherhood. URL: https://sofiyske-bratstvo.org/en/religious-situation-in-ukraine-during-the-russo-ukrainian-war (дата звернення: 11.02.2026).
8. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. Oxford : Blackwell, 1996. 556 p.
9. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality : treatise in the sociology of knowledge. New York : Anchor Books, 1966. 219 p.
10. Berger P. L. (ed.). The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. Washington ; Grand Rapids : Ethics and Public Policy Center ; W.B. Eerdmans, 1999. 139 p.
11. Campbell H. A. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds. London ; New York : Routledge, 2013. DOI: 10.4324/9780203084861. 272 p.
12. Pargament K. I. The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice. New York : Guilford Press, 1997. 548 p.
13. Habermas J. Religion and Rationality: Essays on Reason, God and Modernity. Cambridge : Polity Press, 2002. 176 p.
14. Опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) за 2024–2025 рр. Київський міжнародний інститут соціології. URL: https://www.kiis.com.ua/ (дата звернення: 11.02.2026).
15. Religious Organizations on Social Media: Opportunities, Challenges and Future Prospects for Spiritual Communities in Ukraine. URL: https://www.researchgate.net/publication/391302729_Religious_Organizations_on_Social_Media_Opportunities_Challenges_and_Future_Prospects_for_Spiritual_Communities_in_Ukraine (дата звернення: 11.02.2026).
16. Zasanska N. Rosary Unites: Online Religious Rituals During the War in Ukraine. Journal of Religion in Europe. 2024. DOI: 10.1163/18748929-bja10126.

17. Grimell J. Understanding Ukrainian military chaplains as defenders of the human soul in war. Frontiers in Sociology. 2025. DOI: 10.3389/fsoc.2025.1559023.
18. Russian Orthodox Church declares “Holy War” against Ukraine and West. Atlantic Council. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/russian-orthodox-church-declares-holy-war-against-ukraine-and-west (дата звернення: 11.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 32.327:329(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.28

ПОШУК ЕФЕКТИВНОЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ

Луцький Микола,
аспірант кафедри політичних наук
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0009-0007-4094-8911

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми формування та реалізації ефективної інституційної практики діяльності політичних партій в умовах зовнішньої агресії та наявності системних проблем внутрішньодержавного розвитку. Показано, що сучасні безпекові виклики докорінно змінюють інституційне середовище партійної діяльності, трансформуючи межі політичної конкуренції, механізми політичного представництва та характер взаємодії між державою, політичними партіями і суспільством. Обґрунтовано, що в умовах зовнішньої агресії політичні партії зазнають подвійного впливу: з одного боку, вони змушені адаптуватися до надзвичайних обмежень і виконувати стабілізаційну функцію в політичній системі, з іншого — зберігати здатність до репрезентації інтересів, внутрішньої інституціоналізації та дотримання демократичних стандартів діяльності.

Доведено, що поєднання зовнішніх загроз із хронічними внутрішніми дисфункціями, такими як низький рівень внутрішньопартійної демократії, персоналізація політичного процесу та нестійкість організаційних структур, істотно знижує інституційну спроможність політичних партій і ускладнює виконання ними базових функцій у політичній системі. Наголошено, що ефективна інституційна практика політичних партій у кризових умовах не може зводитися до формальної лояльності державі або ситуативної політичної мобілізації, а має ґрунтуватися на розвитку внутрішніх організаційних механізмів, програмної відповідальності, прозорості діяльності та стійких каналів комунікації з громадянським суспільством. Виокремлено ключові напрями пошуку ефективної інституційної практики діяльності політичних партій, реалізація яких здатна підвищити адаптивність політичних партій до кризового середовища та сприяти збереженню стійкості політичної системи й перспектив демократичного розвитку держави.

Ключові слова: *внутрішньопартійна інституціоналізація, воєнний стан, демократичний розвиток, зовнішня агресія, інституційна практика, національна безпека, політична система, політична стабільність, політичні партії.*

Lutsky Mykola. Search for effective institutional practices of political parties in the context of external aggression

The article provides a comprehensive analysis of the problem of forming and implementing effective institutional practices for political parties in conditions of external aggression and systemic problems of domestic development. It shows that modern security challenges are radically changing the institutional environment of party activity, transforming the boundaries of political competition, mechanisms of political representation, and the nature of interaction between political parties and the state. It shows that modern security challenges are radically changing the institutional environment of party activity, transforming the boundaries of political competition, mechanisms of political representation, and the nature of interaction between the state, political parties, and society. It is argued that in conditions of external aggression, political parties are subject to a double impact: on the one hand, they are forced to adapt to extraordinary restrictions and perform a stabilizing function in the political system, and on the other hand, they must maintain their ability to represent interests, internal institutionalization, and adherence to democratic standards of activity.

It has been proven that the combination of external threats with chronic internal dysfunctions, such as low levels of intra-party democracy, personalization of the political process, and instability of organizational structures, significantly reduces the institutional capacity of political parties and complicates their performance of basic functions in the political system. It is emphasized that effective institutional practice of political parties in crisis conditions cannot be reduced to formal loyalty to the state or situational political mobilization, but must be based on the development of internal organizational mechanisms, programmatic accountability, transparency of activities, and sustainable channels of communication with civil society. Key areas for finding effective institutional practices for political parties are identified, the implementation of which can increase the adaptability of political parties to the crisis environment and contribute to maintaining the stability of the political system and the prospects for democratic development of the state.

Key words: *internal party institutionalization, martial law, democratic development, external aggression, institutional practice, national security, political system, political stability, political parties.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Функціонування політичних партій у сучасних державах дедалі частіше відбувається в умовах багаторівневих криз, де зовнішні безпекові загрози поєднуються із внутрішніми структурними дисфункціями політичного та адміністративного розвитку. Для України ці виклики набули якісно нового виміру внаслідок зовнішньої агресії, що змінила не лише безпекове середовище, а й логіку організації політичного процесу, рамки партійної конкуренції, механізми політичного представництва та характер взаємодії між державою і суспільством. У таких умовах політичні партії опиняються в ситуації подвійного навантаження: з одного боку, вони мають сприяти політичній стабільності та суспільній консолідації, з іншого – зберігати здатність до репрезентації інтересів, політичної мобілізації та демократичного контролю за владою.

Актуальність дослідження визначається тим, що традиційні інституційні практики діяльності партій, сформовані в умовах відносної стабільності, виявляються недостатніми для кризового та безпеково чутливого середовища. Зовнішня агресія змінює пріоритети політичного порядку денного та підвищує вимоги до відповідальності партій за підтримку державності, керованості та суспільної довіри. Паралельно системні проблеми внутрішньодержавного розвитку – фрагментарність партійної організації, слабкість програмних орієнтирів, домінування персоналізованих моделей політичної взаємодії – обмежують спроможність партій діяти як сталий канал комунікації між громадянами та інститутами публічної влади. У підсумку виникає ризик інституційної ерозії партій як опорних елементів представницької демократії та зниження ефективності політичного представництва.

Наукова проблема полягає у необхідності концептуалізації та обґрунтування таких інституційних практик партійної діяльності, які забезпечували б одночасно адаптацію партій до надзвичайних умов і збереження демократичної якості політичного процесу. Йдеться не лише про формальну відповідність правовим вимогам, а й про реальну здатність партій підтримувати внутрішню інституціоналізацію, виробляти програмні рішення, забезпечувати прозорість організаційного функціонування, формувати відповідальну політичну поведінку та відновлювати довіру громадян. Відсутність таких практик підсилює нестійкість партійного середовища, провокує ситуативність політичних стратегій і ускладнює відтворення легітимного політичного представництва.

Метою статті є обґрунтування напрямів формування ефективної інституційної практики діяльності політичних партій у контексті зовнішньої агресії та тривалих системних проблем внутрішньодержавного розвитку. Досягнення поставленої мети передбачає осмислення змін інституційного середовища партійної діяльності в умовах безпекових викликів, виявлення ключових обмежень і суперечностей, що впливають на функціонування політичних партій у кризовий період, а також визначення узагальнених орієнтирів інституційної адаптації партій, здатних забезпечити поєднання стабілізаційної ролі з виконанням базових демократичних функцій у сучасній політичній системі.

Для досягнення поставленої мети у статті передбачається розв'язання комплексу взаємопов'язаних *дослідницьких завдань*, зокрема: проаналізувати трансформацію інституційних умов функціонування політичних партій у контексті зовнішньої агресії та кризового розвитку держави; з'ясувати вплив безпекових обмежень і надзвичайних правових режимів на характер партійної конкуренції, організаційну поведінку та механізми політичного представництва; виявити ключові внутрішньодержавні структурні дисфункції, що обмежують інституційну спроможність політичних партій у сучасних умовах; здійснити концептуалізацію ефективної інституційної практики партійної діяльності з урахуванням поєднання стабілізаційних і демократичних функцій; окреслити пріоритетні напрями інституційної адаптації політичних партій, спрямовані на підвищення їхньої організаційної стійкості, програмної відповідальності та здатності до взаємодії з державою і громадянським суспільством в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій***.** Упродовж останніх років проблематика функціонування політичних партій в умовах зовнішньої агресії та кризового розвитку держави набула системного висвітлення в наукових дослідженнях, однак залишається концептуально фрагментованою. Значна частина праць зосереджена на нормативно-правових та безпекових аспектах партійної діяльності, розглядаючи політичні партії передусім як об'єкти правового регулювання в умовах воєнного стану та посилення державного контролю [1; 2]. У межах цього підходу детально аналізуються правові режими обмеження політичної діяльності, санкційні механізми та їхній вплив на політичну конкуренцію [3; 4], однак поза фокусом залишається питання внутрішньої інституційної адаптації самих партій до кризових умов.

Важливий масив досліджень сформовано у сфері національної безпеки та політичної стабільності, де політичні партії розглядаються як складові інституційної стійкості держави [5; 6]. У цих працях підкреслюється взаємозв'язок між ефективністю політичних інститутів і здатністю держави реагувати на зовнішні загрози, проте інституційна практика партійної діяльності здебільшого аналізується

опосередковано — через призму державних стратегій і безпекових пріоритетів, а не як самостійний предмет дослідження.

Окремий напрям сучасних досліджень присвячений проблемі меж допустимого державного впливу на політичні партії в умовах криз. У правничих і політологічних працях акцентується увага на дилемі між необхідністю захисту демократичного ладу та ризиками звуження політичного плюралізму [7]. У цьому контексті розглядаються принципи належної діяльності політичних партій і їхня трансформація в умовах воєнного стану [8; 9]. Водночас зазначені дослідження, як правило, фіксують нормативні вимоги та стандарти, не пропонуючи цілісної моделі оцінювання того, які саме інституційні практики дозволяють партіям зберігати ефективність і легітимність у кризовому середовищі.

Суттєву роль у формуванні дослідницького поля відіграють міжнародні стандарти та рекомендації, що визначають базові принципи регулювання політичних партій, зокрема рівність можливостей, прозорість діяльності та фінансову підзвітність [10; 11; 12]. Окрему увагу в них приділено питанням політичних фінансів і запобігання корупції як ключовим умовам збереження демократичної якості партійної конкуренції [13; 14; 15]. Проте ці документи мають переважно нормативний характер і не враховують у повному обсязі специфіку функціонування партій у ситуації тривалої зовнішньої агресії та системних внутрішніх дисфункцій, характерних для перехідних демократій.

У науковій літературі також представлено порівняльні та концептуальні підходи до аналізу партійної демократії та інституціоналізації політичних партій. Дослідження з конституціоналізації партійної демократії підкреслюють зростання ролі правового закріплення статусу партій у політичній системі [16], тоді як праці, присвячені характеристикам партійних систем, зосереджуються на стабільності правил політичної конкуренції, рівні «закритості» партійного поля та електоральній волатильності [17; 18; 19]. Однак ці підходи переважно ґрунтуються на аналізі партійних систем у відносно стабільних умовах або в посткризовий період, що обмежує їхню застосовність для пояснення партійної діяльності в умовах активної фази воєнних і безпекових викликів.

Аналітичні матеріали та конференційні напрацювання останніх років фіксують нові тенденції партійно-виборчих процесів у контексті російсько-української війни, зокрема зміни каналів політичної мобілізації, комунікаційних стратегій та суспільних очікувань щодо ролі політичних партій [20]. Водночас ці роботи мають здебільшого описовий характер і потребують концептуального узагальнення в межах єдиної аналітичної рамки.

Таким чином, у сучасному науковому дискурсі чітко окреслюється прогалина між:

– нормативно-правовим аналізом діяльності політичних партій;
– безпековим виміром функціонування політичної системи;
– дослідженням внутрішніх інституційних практик партій як активних політичних акторів.

Саме ця прогалина формує дослідницьку нішу даної статті, яка спрямована на поєднання зазначених рівнів аналізу та концептуалізацію ефективної інституційної практики діяльності політичних партій у кризових умовах. Запропонований підхід дозволяє безпосередньо реалізувати мету статті та розв'язати поставлені завдання шляхом аналізу змінених інституційних умов, виявлення ключових обмежень партійної діяльності та обґрунтування напрямів інституційної адаптації політичних партій в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку.

Науковою новизною статті являється концептуальне обґрунтування інституційної практики діяльності політичних партій як самостійного аналітичного виміру дослідження в умовах зовнішньої агресії та системних проблем внутрішньодержавного розвитку. На відміну від переважно нормативно-правових або безпеково орієнтованих підходів, пропонуємо інтегровану аналітичну рамку, що поєднує правові обмеження, безпекові чинники та внутрішньоорганізаційні механізми партійної діяльності. Утвердження в політологічному дискурсі вимагає розуміння, що ефективність політичних партій у кризових умовах визначається не лише рівнем державного регулювання чи лояльності до безпекових пріоритетів, а насамперед здатністю партій до внутрішньої інституціоналізації, програмної відповідальності та підтримання стійких каналів взаємодії з громадянським суспільством. Авторське бачення напрямів інституційної адаптації політичних партій, вважаємо, дозволяє по-новому інтерпретувати їхню роль як активних суб'єктів демократичного розвитку в умовах тривалих криз і безпекових викликів.

У сучасній політичній науці інституційна практика діяльності політичних партій трактується як комплекс формалізованих і неформальних механізмів, за допомогою яких партії забезпечують виконання своїх базових функцій у політичній системі – представництва інтересів, політичної мобілізації, рекрутування та соціалізації еліт, а також участі у виробленні й реалізації публічних рішень [16]. У цьому вимірі партії розглядаються не лише як електоральні інструменти, а як сталі організаційні інститути, спроможні відтворювати політичну конкуренцію та забезпечувати зв'язок між суспільством і державою в довгостроковій перспективі [17; 19].

Саме інституційна практика – внутрішні процедури, організаційна структура, моделі ухвалення рішень і механізми підзвітності – визначає рівень інституціоналізації партій та їхню здатність до стабільного функціонування.

Посилення процесів конституціоналізації партійної демократії та зростання ролі правового регулювання діяльності політичних партій зумовлюють підвищену увагу до інституційного виміру партійної діяльності. У наукових дослідженнях наголошується, що правове закріплення статусу партій, правил їх фінансування, участі у виборчому процесі та взаємодії з органами влади формує рамки, в межах яких реалізується їхня інституційна практика [21; 22; 16]. Водночас стабільність цих рамок і передбачуваність правил політичної конкуренції є ключовими чинниками відтворення партійної системи та зниження електоральної волатильності [17; 18].

В умовах зовнішньої агресії та запровадження надзвичайних правових режимів інституційна практика політичних партій зазнає суттєвих трансформацій. Посилення регулятивної ролі держави, пріоритетизація безпекових питань і звуження простору політичної конкуренції змінюють характер партійної діяльності, зсуваючи акценти з конкурентної на стабілізаційну та інтеграційну функції [1; 2; 7]. У таких умовах інституційна спроможність партій визначається не лише їхньою участю у виборчих процесах, а й здатністю адаптувати внутрішні організаційні механізми до нових вимог політичного порядку денного та збереження суспільної легітимності [5; 6].

Міжнародні стандарти та рекомендації у сфері регулювання політичних партій акцентують на тому, що навіть у кризових і безпеково чутливих умовах діяльність партій має ґрунтуватися на принципах політичного плюралізму, рівності можливостей, внутрішньопартійної демократії та фінансової прозорості [10; 11; 12]. Особливе значення надається дотриманню стандартів доброчесності та підзвітності у сфері політичних фінансів, оскільки саме фінансова дисципліна та прозорість розглядаються як необхідна умова збереження демократичної якості партійної конкуренції та запобігання політичній корупції [13; 14; 15; 23].

Таким чином, теоретичні засади аналізу інституційної практики політичних партій у межах даного дослідження поєднують інституціональний, правовий і безпековий підходи. Це дозволяє розглядати політичні партії як активних інституційних акторів, діяльність яких визначається одночасно нормативними рамками, умовами безпекового середовища та внутрішньоорганізаційною спроможністю адаптуватися до кризових трансформацій політичної системи.

Зовнішня агресія суттєво трансформує функціональну логіку діяльності політичних партій, змінюючи усталений баланс між конкурентною та інтеграційною складовими партійної політики. В умовах воєнного стану політична конкуренція зазнає об'єктивного звуження, оскільки безпекові пріоритети та необхідність підтримання керованості політичного процесу висуваються на перший план. За таких обставин політичні партії дедалі частіше орієнтуються на виконання стабілізаційної функції, спрямованої на підтримку ключових державних рішень у сферах оборони, національної безпеки та суспільної консолідації, що змінює характер їхньої публічної та організаційної діяльності [1; 2]. Водночас посилення регулятивного впливу держави на партійну сферу формує низку інституційних ризиків. З одного боку, державне втручання розглядається як необхідний інструмент захисту демократичного ладу та запобігання деструктивному впливу політичних акторів у кризових умовах. З іншого боку, надмірна регламентація та розширення контролю можуть призводити до звуження демократичного простору, формалізації партійної діяльності та зниження реальної конкурентності політичного процесу. Ця дилема активно обговорюється в науковій літературі, де наголошується на небезпеці перетворення політичних партій на інституційно пасивні структури, зорієнтовані переважно на виконання зовнішніх регулятивних вимог, а не на представництво суспільних інтересів [7].

Особливої актуальності в умовах зовнішньої агресії набуває проблема фінансування політичних партій як ключового елементу їхньої інституційної спроможності. Запровадження воєнного стану, санкційних режимів і посилених антикорупційних механізмів істотно змінює доступ партій до фінансових ресурсів, структуру джерел фінансування та процедури фінансового контролю [3; 22]. У цих умовах фінансова діяльність партій стає об'єктом підвищеної уваги з боку держави та суспільства, а порушення принципів прозорості й підзвітності здатні швидко підірвати їхню легітимність і довіру виборців [13; 14; 23].

Міжнародний досвід і рекомендації провідних організацій у сфері демократичного врядування засвідчують, що ефективна інституційна практика політичних партій у кризових і надзвичайних умовах має ґрунтуватися на поєднанні адаптивності до безпекових викликів із неухильним дотриманням принципів фінансової прозорості, внутрішньої підзвітності та запобігання політичній корупції. Навіть за умов надзвичайного правового режиму саме ці чинники розглядаються як необхідна умова збереження

демократичної якості партійної конкуренції та довгострокової стійкості політичної системи [13; 14; 15].

Таким чином, зовнішня агресія виступає потужним каталізатором інституційних змін у діяльності політичних партій, посилюючи водночас як стабілізаційний потенціал партій, так і ризики їхньої інституційної деформації. Це зумовлює необхідність цілеспрямованого пошуку таких моделей інституційної практики, які дозволяли б партіям ефективно функціонувати в умовах безпекових обмежень без втрати їхньої демократичної ролі та представницької спроможності.

Пошук ефективної інституційної практики діяльності політичних партій в умовах зовнішньої агресії та тривалих внутрішньодержавних криз має ґрунтуватися на комплексному підході, який поєднує організаційні, програмно-стратегічні та фінансово-інституційні виміри партійної діяльності. За таких обставин ідеться не про точкові корекції окремих елементів партійного функціонування, а про цілеспрямовану адаптацію інституційних механізмів, здатних забезпечити стійкість політичних партій як ключових суб'єктів демократичного політичного процесу.

По-перше, фундаментальним напрямом виступає посилення внутрішньопартійної інституціоналізації. Йдеться про формування стабільних і функціонально диференційованих організаційних структур, розвиток внутрішньої демократії, а також запровадження чітких і прозорих процедур ухвалення рішень. У кризових умовах саме рівень внутрішньої організаційної впорядкованості визначає здатність партій уникати ситуативності, персоналізації та залежності від неформальних центрів впливу. Міжнародні стандарти у сфері регулювання політичних партій наголошують, що внутрішньопартійна демократія, підзвітність керівних органів і прозорість процедур є необхідними умовами збереження легітимності партій навіть за умов обмеженої політичної конкуренції [10; 11; 12].

По-друге, ключового значення в умовах безпекових викликів набуває підвищення програмної відповідальності політичних партій. Ефективна інституційна практика передбачає здатність партій виходити за межі короткострокових електоральних інтересів і формувати цілісні програмні орієнтири та довгострокові стратегії розвитку держави. У кризовому середовищі саме програмна послідовність і стратегічне бачення дозволяють партіям зберігати суспільну довіру та виконувати функцію політичної інтеграції. Наукові дослідження у сфері національної безпеки та розвитку громадянського суспільства підкреслюють, що слабкість програмних засад і ідеологічна розмитість партій істотно знижують їхню інституційну спроможність у періоди криз [6; 8].

По-третє, важливим і перспективним напрямом є вдосконалення механізмів фінансування політичних партій та контролю за їхньою фінансовою діяльністю. В умовах воєнного стану та посилення санкційних і антикорупційних режимів фінансова сфера стає одним із найбільш вразливих аспектів партійної діяльності. Відповідність національному законодавству у сфері запобігання корупції та дотримання міжнародних рекомендацій щодо фінансової прозорості й підзвітності розглядаються як базові умови збереження інституційної легітимності партій [22; 13; 14; 24; 25]. Міжнародний досвід засвідчує, що саме ефективні механізми фінансового контролю та прозорі джерела фінансування здатні мінімізувати корупційні ризики й запобігти інституційній деградації партій у кризових умовах [15].

Отже, напрями пошуку ефективної інституційної практики діяльності політичних партій мають формувати цілісну модель інституційної адаптації, у межах якої внутрішня організаційна спроможність, програмна відповідальність і фінансова доброчесність виступають взаємопов'язаними елементами забезпечення стійкості партій та їхньої здатності виконувати базові демократичні функції в умовах зовнішньої агресії та внутрішньодержавних криз.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що зовнішня агресія у поєднанні із системними проблемами внутрішньодержавного розвитку докорінно змінює інституційні умови функціонування політичних партій. За таких обставин партійна діяльність виходить за межі традиційної логіки електоральної конкуренції та набуває ознак адаптивного інституційного реагування на безпекові й управлінські виклики. Політичні партії змушені діяти в умовах обмеженого політичного простору, поєднуючи виконання стабілізаційної ролі з необхідністю збереження демократичної якості політичного представництва, що висуває підвищені вимоги до їхньої організаційної спроможності та внутрішньої узгодженості.

Вважаємо, що ефективність інституційної практики діяльності політичних партій у кризовому середовищі не може зводитися до ситуативної лояльності державним пріоритетам або формального дотримання правових обмежень. Вона передбачає системне поєднання внутрішньої інституціоналізації, здатності до стратегічного програмного мислення, фінансової доброчесності та прозорих механізмів внутрішньої й зовнішньої підзвітності. Саме така комплексна модель інституційної практики створює умови для збереження легітимності політичних партій, відтворення довіри громадян та підтримання функціональної стійкості політичної системи.

Отже, пошук і впровадження ефективної інституційної практики діяльності політичних партій є необхідною передумовою не лише для стабілізації політичного процесу в умовах зовнішньої агресії, а й для збереження перспектив демократичного розвитку держави в довгостроковій перспективі. Отримані результати створюють підґрунтя для подальших теоретичних і прикладних досліджень, спрямованих на оцінювання інституційної спроможності політичних партій та їхньої ролі у забезпеченні стійкості сучасних політичних систем.

Література:

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389–VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 28. Ст. 250; поточна ред. – Ред. від 14.05.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.01.2026).
2. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469–VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241; поточна ред. – Ред. від 01.12.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 (дата звернення: 10.01.2026).
3. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644–VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 40. Ст. 2018; поточна ред. – Ред. від 01.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1644-18 (дата звернення: 10.01.2026).
4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09 квітня 2015 року № 317–VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст. 219; поточна ред. – Ред. від 30.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/317-19 (дата звернення: 10.01.2026).
5. Дерев'янко С. М., Кобець Ю. В., Матвієнків С. М. Система національної безпеки : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2025. 160 с. URL: https://lib-repo. pnu.edu.ua/bitstream/123456789/22834/1/derevianko-s.m.-kobets-iu.v.-matviienkiv-s.m.-metodychni-rekomendatsii-do-kursu-systema-natsionalnoi-bezpeky.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
6. Національна безпека України : навч. посіб. / С. М. Дерев'янко, Ю. В. Кобець, Т. Б. Мадрига та ін. ; за заг. ред. В. В. Марчука. Львів–Торунь : Liha-Pres, 2025. 372 с. DOI: 10.36059/978-966-397-494-1. URL: https://files.znu. edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi84/0063987.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
7. Коцюруба О. Посилення впливу держави на політичні партії: вимушений захист чи згортання демократії? *Український часопис конституційного права. 2024*. № 1. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2024-1/pdfs/2-olha-kotsiuruba-posylennia-vplyvu-derzhavy-politychni-partii-vymushenyi-zakhyst-chy-zghortannia.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
8. Янчак П. О. Діяльність політичних партій як показник розвитку громадянського суспільства та демократичної держави в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 03(1). DOI: 10.24144/2788-6018.2025.03.1. 10. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/12. pdf (дата звернення: 10.01.2026).
9. Янчак П. О. Принципи належної діяльності політичних партій…: виклики воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 04, ч. 3. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.04.3.79. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/81.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
10. Guidelines on Political Party Regulation / OSCE/ODIHR, Venice Commission. 2010. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default. aspx?pdffile=CDL-AD(2010)024-e (дата звернення: 10.01.2026).
11. Joint Guidelines on Political Party Regulation (Second Edition) / Venice Commission, OSCE/ODIHR. 2020. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/ documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)032-e (дата звернення: 10.01.2026).
12. ODIHR Note on International and Regional Standards and Good Practices on Political Party Regulation. OSCE/ODIHR, 2023. URL: https://www.osce.org/ sites/default/files/f/documents/a/2/543997.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
13. Standards for Integrity in Political Finance: A Global Policy Position. Transparency International. Berlin, 2024. URL: https://images.transparencycdn.org/ images/2412_PP_IntegrityStandardsPolFin_FIN_EN.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
14. Combatting Corruption in Political Finance: Global Trends, Challenges and Solutions / Yukihiko Hamada, Khushbu Agrawal. Stockholm : International IDEA, 2025. DOI: 10.31752/idea.2025.8. URL: https://www.idea.int/publications/catalogue/ html/combatting-corruption-political-finance-global-trends-challenges-and (дата звернення: 10.01.2026).
15. Political Finance in the Digital Age: Towards Evidence-Based Reforms / Wouter Wolfs. Stockholm : International IDEA, 2025. URL: https://www.idea.int/publications/catalogue/html/political-finance-digital-age-towards-evidence-based-reforms (дата звернення: 10.01.2026).
16. Van Biezen I. Constitutionalizing Party Democracy: The Constitutive Codification of Political Parties in Post-war Europe. *British Journal of Political Science.* 2012. Vol. 42, Iss. 1. P. 187–212. URL: https://www.cambridge.org/core/ journals/british-journal-of-political-science/article/constitutionalizing-party-democracy-the-constitutive-codification-of-political-parties-in-postwar-europe/B372AD97EFE174B02BF00108412C730B (дата звернення: 10.01.2026).
17. Casal Bértoa F. Party system closure and openness: Conceptualization, operationalization and validation. *European Political Science Review*. 2016. URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1354068814549340 (дата звернення: 10.01.2026).
18. Casal Bértoa F., Deegan-Krause K., Haughton T. The volatility of volatility: Measuring change in party vote shares. Government and Opposition. 2017. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0261379417301087 (дата звернення: 10.01.2026).

19. Casal Bértoa F., Enyedi Z. Party System Closure. Oxford : Oxford University Press, 2021. URL: https://global.oup.com/academic/product/party-system-closure-9780198823605 (дата звернення: 10.01.2026).
20. Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини в умовах російсько-української війни та кризи світового розвитку: український, європейський і світовий виміри : матеріали міжнар. наук. конф. (листопад 2024 р.). Вип. 9. URL: https://projects.dnister.org.ua/publications/parties/Parties_Vol_9.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
21. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 року № 396–IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48; поточна ред. – Ред. від 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 10.01.2026).
22. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня2014 року № 1700–VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056; поточна ред. – Ред. від 01.01.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 10.01.2026).
23. Кизима Т. Finances of political parties in the conditions of martial law (фінансування партій за умов воєнного стану). *World of Finance*. 2025. URL: https://sf.wunu.edu.ua/index.php/wof/article/view/1837 (дата звернення: 10.01.2026).
24. Савчин М. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на Конституцію. *Право України.* 2024. № 1. DOI: 10.33498/louu-2024-01-108. URL: https://pravoua.com.ua/ storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_1-s8.pdf (дата звернення: 10.01.2026).
25. Wolfs W. Political Finance in the Digital Age: Towards Evidence Based Reforms (електронна версія публ.). *International IDEA*, 2025. URL: https://www.idea.int/publications/catalogue/html/political-finance-digital-age-towards-evidence-based-reforms (дата звернення: 10.01.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 321.01:321.7
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.29

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

Мельник Юлія,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-0392-4941

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації політичної відповідальності в умовах модернізації сучасних політичних систем, що характеризуються зростанням складності суспільних процесів, посиленням глобалізаційних впливів та стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Обґрунтовано, що зміни у структурі влади, формах політичної взаємодії та механізмах прийняття рішень суттєво трансформують традиційні уявлення про політичну відповідальність як інструмент контролю й підзвітності. У сучасних умовах вона виходить за межі суто правового регулювання та набуває комплексного характеру, поєднуючи інституційні, морально-етичні, комунікативні та соціокультурні складові.

У роботі здійснено системний аналіз основних теоретичних підходів до осмислення політичної відповідальності, зокрема інституційного, нормативного та комунікативного. Показано, що в умовах модернізації відбувається переосмислення ролі держави як єдиного носія владних повноважень, водночас зростає значення громадянського суспільства, недержавних акторів, медіа та міжнародних інституцій у процесі формування політичної відповідальності. Особлива увага приділяється трансформації механізмів підзвітності, які дедалі більше ґрунтуються не лише на формальних процедурах контролю, а й на публічній оцінці, комунікативній взаємодії та соціальній довірі.

Обґрунтовано, що в умовах сучасних трансформацій політична відповідальність постає як динамічний багаторівневий процес, у межах якого поєднуються правові, інституційні та символічні елементи. Вона виконує не лише функцію контролю за діяльністю влади, а й відіграє ключову роль у забезпеченні легітимності політичних рішень, стабільності політичної системи та інтеграції суспільства. У статті підкреслюється, що розуміння політичної відповідальності як комплексного соціально-політичного феномена є необхідною передумовою для адекватного аналізу сучасних трансформацій влади та формування ефективних моделей демократичного управління.

Ключові слова: *політична відповідальність, модернізація політичних систем, політична влада, демократичне врядування, підзвітність, легітимність, громадянське суспільство, політичні інститути.*

Melnyk Julia. The Concept of Political Responsibility in the Context of the Modernization of Contemporary Political Systems

The article provides a comprehensive analysis of the political responsibility transformation in the context of contemporary political systems modernization, characterized by increasing societal complexity, intensified globalization processes, and the rapid information development and communication technologies. It substantiates that changes in the structure of power, political interaction forms, and decision-making mechanisms significantly transform traditional understandings of political responsibility as a tool of control and accountability. Under modern conditions, political responsibility extends beyond purely legal regulation and acquires a complex character that combines institutional, moral-ethical, communicative, and sociocultural dimensions.

The study offers a systematic analysis of the main theoretical approaches to understanding political responsibility, including institutional, normative, and communicative perspectives. It demonstrates that in the context of modernization there is a rethinking of the role of the state as the sole bearer of authority, while the importance of civil society, non-state actors, the media, and international institutions in shaping political responsibility is increasing. Particular attention is paid to the transformation of accountability mechanisms, which increasingly rely not only on formal procedures of control but also on public evaluation, communicative interaction, and social trust.

It is argued that under contemporary conditions political responsibility emerges as a dynamic, multi-level process that integrates legal, institutional, and symbolic elements. It performs not only a controlling function but also plays a key role in ensuring the legitimacy of political power, the stability of political systems, and the integration of society. The article emphasizes that understanding political responsibility as a complex socio-political phenomenon is a necessary prerequisite for an adequate analysis of current transformations of power and for the development of effective models of democratic governance.

Key words: *political responsibility, modernization of political systems, political power, democratic governance, accountability, legitimacy, civil society, political institutions.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації політичних систем, зумовлених глобалізаційними процесами, розвитком інформаційних технологій та зростанням суспільних очікувань щодо відкритості й підзвітності влади, особливої актуальності набуває проблема політичної відповідальності, адже зміни, що відбуваються у структурі та характері її взаємодії з суспільством, зумовлюють потребу в переосмисленні сутності, змісту й функціонального призначення відповідальності політичних акторів у сучасних умовах.

Сьогодні модернізація політичних систем супроводжується ускладненням політичних процесів, посиленням ролі недержавних учасників політики та трансформацією традиційних механізмів легітимації влади. За таких обставин класичні підходи до розуміння політичної відповідальності, зосереджені переважно на формальних або юридичних її вимірах, виявляються недостатніми для пояснення нових моделей взаємодії між владою і суспільством. Це актуалізує потребу в комплексному осмисленні політичної відповідальності як багатовимірного явища, що поєднує інституційні, нормативні, етичні та комунікативні аспекти.

Особливої значущості проблема політичної відповідальності набуває в умовах демократичних трансформацій, криз довіри до політичних інститутів і зростання впливу інформаційного простору на формування громадської думки. У такому контексті наукове осмислення політичної відповідальності постає як важливий інструмент аналізу механізмів функціонування влади, її легітимації та стабільності.

Метою статті є проведення дослідження поняття політичної відповідальності в контексті модернізації політичних систем сучасності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній політичній науці поняття політичної відповідальності опрацьовується переважно у зв'язці з концептом політичної підзвітності та проблематикою легітимації влади в умовах ускладнення політичного управління й багаторівневості прийняття рішень. Значний масив досліджень спрямовано на уточнення того, як громадяни атрибутують відповідальність політичним акторам (уряду, лідерам, партіям) за результати політики та події, особливо в ситуаціях інституційної й процедурної складності. Окремий сегмент актуальних публікацій присвячено впливу різних механізмів політичної та соціальної підзвітності на сприйняття громадянами легітимності владних рішень і довіру до інституцій. Окремої уваги заслуговують нові оглядові праці Г. Армаш, С. Балан, Л. Балуцька, А. Коломієць, І. Кресіна, Я. Лазебник, Г. Малкіна, А. Понамаренко, М. Самуйлік та ін., що фіксують розширення предметного поля: від класичного розуміння відповідальності як наслідку формальних процедур до її трактування як багатовимірної категорії**,** у якій поєднуються інституційні правила, норми політичної етики, практики публічного виправдання та механізми символічної легітимації.

Виклад основного матеріалу. Модернізація політичних систем у сучасних умовах постає як складний, багатовимірний і динамічний процес трансформації інститутів влади, механізмів управління та форм політичної взаємодії, зумовлений глобальними соціально-економічними, технологічними й культурними змінами. Вона охоплює не лише оновлення формальних структур публічного управління, а й глибоку перебудову принципів функціонування політичної влади, способів легітимації рішень, моделей участі громадян та характеру взаємовідносин між державою і суспільством.

У цьому контексті модернізація виступає як процес адаптації політичних систем до нових умов суспільного розвитку, що передбачає підвищення їхньої ефективності, відкритості та здатності реагувати на зростаючу складність соціальних процесів.

Н. Гедікова вказує, що «масштабні модернізаційні процеси на рубіжні двох останніх століть визначили нові орієнтири цивілізаційного розвитку і змінили геополітичну ситуацію у світі. Ці процеси стали основним джерелом соціальної і політичної трансформації багатьох країн» [1, с. 21].

Суттєвою ознакою сучасної модернізації є перехід від ієрархічних, централізованих моделей управління до більш гнучких, мережевих і децентралізованих форм організації влади. Така трансформація супроводжується зростанням ролі громадянського суспільства, посиленням впливу наднаціональних інституцій і поширенням цифрових технологій, що змінюють традиційні механізми політичної комунікації та участі. Унаслідок цього політична система набуває рис відкритості, взаємозалежності та багаторівневості, що зумовлює перегляд класичних уявлень про суверенітет, владу, роль громадянського суспільства тощо.

У теоретичному вимірі модернізація політичних систем розглядається як безперервний процес адаптації до нових соціальних викликів, у межах якого відбувається переосмислення ролі держави, інститутів демократії та механізмів представництва. Вона поєднує елементи інституційної стабільності та інноваційних змін, спрямованих на забезпечення ефективності управління, легітимності влади й узгодження суспільних інтересів.

Таким чином, модернізація постає не лише як техніко-організаційне оновлення політичних структур, а як глибокий соціально-політичний процес, що визначає траєкторію розвитку сучасних політичних систем.

У контексті окреслених трансформацій політичної системи особливого значення набуває осмислення ролі політичної відповідальності як ключового чинника її функціонування та розвитку адже саме вона забезпечує зв'язок між владою та суспільством, виступає основою легітимності політичних рішень і визначає міру підзвітності суб'єктів влади перед громадянами.

Безумовно, трактування поняття політичної відповідальності зазнало суттєвої еволюції, проходячи кілька послідовних етапів, зумовлених змінами суспільно-політичного розвитку та трансформацією форм владарювання. На ранніх етапах політичної думки відповідальність розглядалася переважно крізь призму персоніфікованої влади й морально-етичних зобов'язань правителя перед підданими, що було характерно для традиційних та домодерних суспільств. У період становлення національних держав і розвитку конституціоналізму акцент поступово зміщується на правову відповідальність органів влади, закріплену у нормах публічного права та механізмах інституційного контролю.

Подальший розвиток демократичних інститутів зумовив розширення розуміння політичної відповідальності як системи взаємовідносин між владою та суспільством, у межах якої ключового значення набувають виборчі процедури, парламентський контроль і принцип підзвітності. На цьому етапі політична відповідальність починає усвідомлюватися не лише як юридичний обов'язок, а як інструмент забезпечення легітимності та стабільності політичної системи.

Сьогодні аналіз наукових джерел різної спрямованості свідчить про наявність як спільних підходів, так і суттєвих розбіжностей у трактуванні політичної відповідальності як складного та багатовимірного феномена.

Сьогодні різні теоретичні школи по-різному інтерпретують зміст політичної відповідальності. Ліберальна традиція акцентує увагу на індивідуальній відповідальності політичних акторів перед виборцями та верховенстві права як основі підзвітності. Республіканський підхід підкреслює значення громадянської доброчесності, спільного блага та активної участі громадян у контролі влади. У межах інституціонального підходу політична відповідальність розглядається як елемент стабільного функціонування політичної системи, що забезпечується через формалізовані процедури, правила та механізми стримувань і противаг.

У науковому дискурсі сформувалося кілька основних напрямів її інтерпретації, що відображають різні теоретико-методологічні підходи до розуміння природи та змісту цього явища.

Зокрема, значна частина дослідників розглядає політичну відповідальність як різновид соціальної відповідальності, пов'язаний із реалізацією владних повноважень та оцінкою діяльності суб'єктів політики з боку суспільства [2, с. 578; 3, с. 24; 4, с. 32; 5, с. 18]. Водночас у науковій літературі простежується підхід, відповідно до якого політична відповідальність трактується як самостійний, автономний вид відповідальності, що має власні підстави виникнення, суб'єктний склад і специфічні механізми реалізації [6, с. 169].

Окрему групу досліджень становлять праці, у яких аналізується співвідношення політичної відповідальності з конституційно-правовою, зокрема в контексті меж їх взаємодії, взаємодоповнюваності та відмінностей у механізмах реалізації [7; 8, с. 23]. Поряд із цим у науковому дискурсі поширеним є підхід, що пов'язує політичну відповідальність із морально-етичними засадами суспільного життя, такими як справедливість, суспільна довіра, патріотизм та моральний обов'язок суб'єктів влади перед громадянами [7].

Важливе місце у дослідженнях посідає й проблематика зворотного зв'язку між владою та суспільством, що виявляється у підзвітності політичних акторів народу як джерелу влади, а також у відповідальності, що виникає внаслідок реалізації делегованих повноважень [9, с. 52–53]. Поряд із цим окремі науковці наголошують на ситуативному та вибірковому характері політичної відповідальності, підкреслюючи її залежність від конкретних політичних умов, балансу сил та рівня розвитку демократичних інститутів [10, с.50-54].

«Політична відповідальність у сучасній науці, зазвичай, сприймається у двох сенсах. У широкому розумінні вона інтерпретується як будь-які заходи несприятливого характеру, які накладаються на володарюючого суб'єкта за його поведінку, що відхиляється від політико-правових та інших норм. У вузькому значенні під політичною відповідальністю розуміється реакція держави та суспільства на факт скоєння представником влади певного правопорушення, яке переслідується згідно із законом» [11, с. 102].

Сьогодні поняття політичної відповідальності зазнає суттєвого переосмислення, виходячи за межі свого традиційного тлумачення як суто юридичної або інституційної категорії. Якщо раніше політична відповідальність переважно ототожнювалася з формальними механізмами підзвітності — виборами, парламентським контролем, юридичною відповідальністю посадових осіб, — то в умовах модернізації політичних систем вона дедалі більше набуває комплексного, багатовимірного характеру.

У сучасному політичному контексті політична відповідальність постає як динамічний процес, що формується на перетині інституційних, соціальних, комунікативних і ціннісних чинників. Вона перестає бути виключно реакцією на порушення норм і все більше виступає механізмом постійної взаємодії між владою та суспільством. Зміщення акценту від формальної відповідальності до публічної підзвітності зумовлює зростання ролі громадянського суспільства, медіа та цифрових платформ у формуванні оцінок діяльності політичних акторів.

У результаті трансформацій змінюється й суб'єктний вимір політичної відповідальності: вона більше не обмежується державними інститутами, а поширюється на ширше коло учасників політичного процесу — політичні партії, лідерів громадської думки, експертні спільноти, міжнародні організації. Водночас посилюється значення моральної та символічної відповідальності, яка ґрунтується не лише на правових нормах, а й на суспільних очікуваннях, довірі та публічному визнанні.

Отже, у сучасних умовах політична відповідальність трансформується з інструмента формального контролю на комплексний соціально-політичний механізм, що забезпечує узгодження інтересів, підтримку легітимності влади та стабільність політичної системи в умовах постійних змін.

Таким чином, у сучасному науковому дискурсі політична відповідальність постає як комплексна категорія, що поєднує правові, політичні, моральні та комунікативні складові. Вона функціонує не лише як інструмент контролю, а й як механізм забезпечення довіри, стабільності та легітимності політичної системи. У цьому контексті визначення політичної відповідальності потребує відмови від вузького нормативного підходу та переходу до багатовимірного розуміння, яке враховує динаміку сучасних політичних процесів і трансформацію взаємовідносин між владою та суспільством.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що політична відповідальність у сучасних умовах постає як складне, багатовимірне явище, зміст якого істотно трансформується під впливом процесів модернізації, глобалізації та інформаційно-комунікаційних змін. Аналіз теоретичних підходів дозволив дійти висновку, що політична відповідальність не може бути зведена виключно до правової чи інституційної категорії, а має розглядатися як комплексне соціально-політичне явище, що поєднує нормативні, моральні, комунікативні та інституційні компоненти. У сучасних політичних системах вона дедалі більше постає як динамічний процес взаємодії між владою та суспільством, спрямований на забезпечення легітимності й стабільності публічної влади.

Проведений аналіз засвідчив, що трансформація політичної відповідальності зумовлена зміною характеру політичних інститутів, зростанням ролі недержавних акторів і впливом інформаційного середовища. Унаслідок цього традиційні механізми підзвітності виявляються недостатніми, а відповідальність дедалі частіше набуває багаторівневого й дифузного характеру. Водночас посилюється значення комунікативних практик, публічної оцінки та символічних форм відповідальності, які доповнюють або навіть заміщують формалізовані правові процедури. Така трансформація зумовлює необхідність перегляду усталених теоретичних підходів до аналізу політичної відповідальності.

Література:

1. Гедікова Н.П. Трансформація політичної системи України в контексті сучасних викликів. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 21–28.
2. Коломієць А.Є. Моральні аспекти політичної відповідальності. *Молодий вчений.* 2016. № 3. С. 577–582.
3. Малкіна Г.М. Демократія і політична відповідальність. Сучасна українська політика. *Політики і політологи про неї.* 2010. Вип. 21. С. 23–32.
4. Понамаренко А.Б. Політична відповідальність народу. *Політичне життя.* 2019. № 1. С. 31–36.
5. Самуйлік М.М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 1997. 24 с.
6. Балуцька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-обєктні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія філософія.* 2011. Вип. 14. С. 166–174.
7. Армаш Г. Особливості відповідальності «державних політичних діячів» : співвідношення політики та закону. *Юридичний журнал.* 2005. № 11. С. 20–26.
8. Балан С. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади. *Наукові записки Курасівські читання.* 2005. Вип. 30. С. 23–33.
9. Кресіна І.О., Балан С.В. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. 68 с.

10. Самуйлік М. М. Політична відповідальність громадянського суспільства та її гібридні деформації в сучасних умовах. *«Політикус».* 2019. Випуск 3. С. 50–54.
11. Лазебник Я. Політична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу* : збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 21–22 листопада 2024 р.). Київ : Вид-во «Каравела», 2024. 3.С. 101–105.

Дата першого надходження статті до видання: 19.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 327.82:008(061.1ЄС)]:005.33-027.511
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.30

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ «М'ЯКОЇ СИЛИ» В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Михалюк Назар,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-5287-0986

У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний та прикладний аналіз культурної дипломатії Європейського Союзу як одного з ключових інструментів реалізації політики «м'якої сили» в умовах сучасної глобальної конкуренції. Обґрунтовано, що в трансформованій системі міжнародних відносин зростає значення немілітарних засобів впливу, серед яких культура, освіта, наука та стратегічні комунікації відіграють визначальну роль у формуванні міжнародного іміджу та просуванні ціннісних орієнтирів. Розкрито концептуальні засади «м'якої сили» та її взаємозв'язок із культурною дипломатією як складовою зовнішньополітичної діяльності ЄС.

Проаналізовано інституційну архітектуру культурної дипломатії ЄС, зокрема роль Європейської Комісії, Європейської служби зовнішніх дій, а також спеціалізованих програм і мереж, таких як Erasmus+, Creative Europe, EUNIC та East StratCom Task Force. Визначено основні інструменти реалізації культурної дипломатії, серед яких міжнародні освітні обміни, культурні та мистецькі проєкти, грантові програми, публічна дипломатія та цифрові комунікації. Окрему увагу приділено аналізу практичних кейсів взаємодії ЄС з Україною, включаючи підтримку культурного та креативного секторів, розвиток академічної мобільності та протидію дезінформаційним впливам у контексті російсько-української війни.

Доведено, що культурна дипломатія ЄС сприяє формуванню позитивного міжнародного іміджу, зміцненню довіри та розвитку довгострокових партнерств, водночас виступаючи ефективним інструментом ідеологічного та комунікаційного впливу. Виявлено ключові виклики її реалізації, зокрема зростання глобальної інформаційної конкуренції, гібридні загрози, а також необхідність адаптації до регіональних і цифрових трансформацій. Окреслено перспективи розвитку культурної дипломатії ЄС, що полягають у посиленні інституційної координації, впровадженні інноваційних цифрових інструментів та стратегічному прогнозуванні її подальшої еволюції в умовах глобалізації.

Ключові слова: *культурна дипломатія, «м'яка сила», Європейський Союз, глобальна конкуренція, стратегічні комунікації.*

Mykhaliuk Nazar. EU Cultural Diplomacy as a Soft Power Instrument in the Context of Global Competition

The article provides a comprehensive theoretical, methodological, and applied analysis of the European Union's cultural diplomacy as one of the key instruments for implementing soft power policy in the context of contemporary global competition. It is substantiated that within the transforming system of international relations, the importance of non-military instruments of influence is growing, among which culture, education, science, and strategic communications play a decisive role in shaping international image and promoting value-based orientations. The conceptual foundations of soft power and its interconnection with cultural diplomacy as a component of the EU's foreign policy are explored.

The institutional architecture of EU cultural diplomacy is analyzed, with particular attention paid to the role of the European Commission, the European External Action Service, as well as specialized programs and networks such as Erasmus+, Creative Europe, EUNIC, and the East StratCom Task Force. The main instruments of cultural diplomacy implementation are identified, including international academic exchanges, cultural and artistic projects, grant programs, public diplomacy, and digital communications. Special emphasis is placed on the analysis of practical cases of EU–Ukraine cooperation, including support for the cultural and creative sectors, development of academic mobility, and countering disinformation in the context of the Russian-Ukrainian war.

It is argued that EU cultural diplomacy contributes to the formation of a positive international image, strengthening trust, and fostering long-term partnerships, while also serving as an effective tool of ideological and communicative influence. Key challenges to its implementation are identified, including the growing global information competition, hybrid threats, and the need to adapt to regional and digital transformations. The prospects for the development of EU cultural diplomacy are outlined, emphasizing the need to enhance institutional coordination, introduce innovative digital tools, and apply strategic foresight in shaping its future evolution in the context of globalization.

Key words: *cultural diplomacy, soft power, European Union, global competition, strategic communications.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. У сучасній системі міжнародних відносин зростає роль немілітарних інструментів впливу, серед яких особливе місце займає культурна дипломатія як складова політики «м'якої сили». В умовах посилення глобальної політичної, економічної та ідеологічної конкуренції держави та інтеграційні об'єднання активно використовують культурні, освітні, наукові та гуманітарні ресурси для формування позитивного міжнародного іміджу, зміцнення довіри, просування цінностей і стратегічних інтересів. Одним із найбільш активних акторів у цій сфері виступає Європейський Союз, який розглядає культурну дипломатію як важливий інструмент зовнішньополітичної діяльності та глобального позиціонування.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасна глобальна конкуренція дедалі більше набуває не лише економічного чи військово-політичного, а й ціннісно-культурного характеру. Зростання впливу інформаційних технологій, цифрових платформ і транснаціональних комунікацій створює нові можливості для поширення культурних наративів, але водночас посилює конкуренцію між державами та інтеграційними об'єднаннями за символічний та ідеологічний вплив. У цих умовах ефективність культурної дипломатії стає ключовим фактором формування міжнародного авторитету та привабливості політичних моделей розвитку.

Формулювання цілей і методів дослідження. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі культурної дипломатії Європейський Союз як інструменту «м'якої сили» в умовах глобальної конкуренції, визначенні її інституційних механізмів, інструментарію, ефективності та перспектив розвитку у сучасній системі міжнародних відносин. Завдання дослідження –визначити інституційні механізми, інструменти та напрями реалізації культурної дипломатії ЄС як інструменту «м'якої сили» та оцінити її ефективність у умовах глобальної конкуренції.

Методологічну основу дослідження складає комплекс сучасних соціально-політичних і міжнародних підходів, що забезпечують комплексний аналіз культурної дипломатії як інструменту «м'якої сили» в умовах глобальної конкуренції. Основним методологічним напрямом є застосування теорії «м'якої сили» Дж. Ная для оцінки ролі немілітарних ресурсів у міжнародних відносинах, визначення чинників формування привабливості політичних і соціокультурних моделей держав та інтеграційних об'єднань. Застосовано також неоінституціоналістський підхід, який дозволив дослідити інституційні механізми реалізації культурної дипломатії ЄС, зокрема взаємодію між центральними органами влади, спеціалізованими агентствами та регіональними/транскордонними структурами; компаративний аналіз для порівняння інструментів культурної дипломатії ЄС із аналогічними механізмами інших суб'єктів міжнародних відносин та оцінки ефективності їх практичної реалізації у різних геополітичних регіонах. Контент-аналіз і кейс-стаді використано для дослідження конкретних програм, ініціатив і проєктів ЄС у сфері культурної дипломатії, визначення їх результативності та впливу на формування позитивного міжнародного іміджу Союзу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових та офіційних джерел показує, що проблематика культурної дипломатії Європейського Союзу як інструмента «м'якої сили» є комплексною і розглядається як у теоретичному, так і у практичному вимірі. Українські дослідження акцентують увагу на адаптації європейських стратегій до національного контексту та оцінюють вплив культурних програм ЄС на формування позитивного іміджу держави у міжнародному середовищі. Так, у роботі Є. Солових [10] досліджується роль культурної та публічної дипломатії ЄС у відносинах з Україною, висвітлюються механізми впливу на євроінтеграційні процеси та формування стратегічних культурних ініціатив. О.Комарніцька [3] приділяє увагу практичним аспектам реалізації програми Creative Europe, зокрема фінансовій підтримці культурних ініціатив в Україні та розвитку креативного сектору [8]. У теоретичному плані важливі роботи А.Мартинова [6], які висвітлюють концептуальні засади культурної дипломатії та її тісний зв'язок із концепцією «м'якої сили», підкреслюючи роль культурних, освітніх та інформаційних інструментів у зовнішньополітичній практиці ЄС. І.Костиря [4] досліджує культурну дипломатію в умовах трансформації сучасних міжнародних відносин і поляризації акторів виступає ключовим інструментом зміцнення союзницьких зв'язків, підтримання стабільності з нейтральними суб'єктами та формування нової системи міжнародних відносин через міжкультурний обмін і представлення власних цінностей. Я. Бакаєвич [1] проаналізувала використання «м'якої сили» під час російсько-української війни через інформаційні, культурні, освітні, дипломатичні та правові інструменти, показано їхній вплив на формування громадської думки, міжнародні відносини та підтримку України, а також наведено приклади ініціатив на кшталт UNITED24 і російської пропаганди, підкреслюючи, що «м'яка сила» є важливим елементом комплексного підходу до забезпечення миру та конструктивного діалогу. Ю. Подаєнко у статті «Європейський досвід реалізації культурної дипломатії: специфіка та перспективи подальшого розвитку» аналізує ключові принципи та особливості здійснення

культурної дипломатії європейських держав на сучасному етапі, узагальнює основні цілі та проблемні аспекти її реалізації в рамках ЄС і описує провідні інституції та організації, відповідальні за впровадження заходів з поширення європейської культури всередині Союзу та за його межами [9].

Серед закордонних джерел, фундаментальне значення має праця Дж. Ная [16], де закладено концептуальне підґрунтя «м'якої сили» як невійськового ресурсу впливу у міжнародних відносинах. Й.Меліссен [16] та Закі Лаїді [23] пропонують сучасний погляд на публічну та культурну дипломатію, оцінюючи ефективність інструментів soft power та порівнюючи практики ЄС із глобальними підходами інших суб'єктів міжнародних відносин. Ана Томас Лопес [14] досліджує роль культурної дипломатії та міжнародних відносин як інструментів «м'якої сили» ЄС для посилення його глобального впливу та лідерства, а також пропонуються рекомендації щодо розробки нової стратегії культурної дипломатії з урахуванням сучасних юридичних, геополітичних, соціальних та медичних викликів. Офіційні документи Європейської Комісії та Служби зовнішніх дій ЄС (European Commission, EEAS, 2020–2025 [13]) деталізують стратегії міжнародних культурних відносин, програми співпраці та механізми багаторівневої координації на рівні Союзу, держав-членів і партнерських країн.

Офіційні матеріали Міністерства культури України [11] надають актуальні дані щодо відкритих конкурсів та грантових програм Creative Europe, що дозволяє ілюструвати приклади конкретних культурних проєктів, реалізованих за підтримки ЄС. Звіт Платформи культурних зв'язків демонструє, як міжнародна співпраця у сфері культури та креативних індустрій може забезпечити стійкість культурного сектора України в умовах кризових і гібридних загроз.

Незважаючи на значну кількість досліджень «м'якої сили», проблема комплексного аналізу культурної дипломатії ЄС як системного інструменту глобальної конкуренції залишається недостатньо розробленою, особливо в контексті трансформації міжнародного середовища, гібридних викликів, інформаційних протистоянь і зростання ролі стратегічних комунікацій. Потребує уточнення інституційний механізм реалізації культурної дипломатії ЄС, її інструментарій, ефективність у різних регіонах світу та вплив на формування міжнародних партнерств. Отже, наукова проблема дослідження полягає у необхідності комплексного теоретико-методологічного та прикладного аналізу культурної дипломатії ЄС як інструменту «м'якої сили» в умовах глобальної конкуренції, визначенні її стратегічних можливостей, обмежень та перспектив розвитку, що зумовлює високу наукову та практичну актуальність обраної теми.

Культурна дипломатія Європейського Союзу є системним інструментом зовнішньої політики, що поєднує інституційні, стратегічні та програмні механізми для просування європейських цінностей, культурного різноманіття та міжнародного співробітництва. Інституційна структура ЄС, відповідальна за культурну дипломатію, включає кілька ключових органів. Центральне місце займає Європейська комісія, зокрема Генеральний директорат з питань освіти, молоді, спорту та культури (DG EAC), який координує культурні ініціативи та програми на рівні Союзу. Водночас Європейська служба зовнішніх дій (EEAS) забезпечує інтеграцію культурних проєктів у зовнішньополітичні стратегії та підтримує партнерські відносини з третіми країнами, регіональними організаціями та міжнародними інституціями [15]. Не менш важливу роль відіграють окремі агентства та фонди, такі як Creative Europe, що фінансують культурні обміни, мистецькі проєкти та мобільність митців, а також підтримують розвиток культурної інфраструктури в країнах-членах і за їх межами [7].

Політики, стратегії та програми культурної дипломатії ЄС спрямовані на зміцнення міжнародного іміджу Союзу та формування позитивного сприйняття європейських цінностей. До основних стратегічних документів належать Європейська стратегія з культурної дипломатії та Політичні рекомендації щодо культурного обміну і міжнародного співробітництва, які визначають пріоритети у сфері культурних ініціатив, освітніх програм, наукових обмінів і міжнародних партнерств [12]. Серед програм практичної реалізації культурної дипломатії особливе місце займають Erasmus+, Creative Europe, а також культурні платформи для промоції європейського кіно, театру, музики та мистецтва на глобальному рівні. Ці програми забезпечують структуровану взаємодію між національними урядами, академічними закладами, культурними інституціями та громадянським суспільством, що підвищує ефективність культурних ініціатив і зміцнює міжнародні зв'язки ЄС [18]. На рис. 1 відображено поєднання цілей культурної дипломатії ЄС.

Міжнародні партнерства та регіональні ініціативи є важливим інструментом розширення впливу культурної дипломатії ЄС. Союз активно співпрацює з іншими державами та регіональними об'єднаннями, створюючи платформи для культурного обміну та спільних проєктів. Такі партнерства сприяють поширенню європейських цінностей, підтримці культурного різноманіття та підвищенню глобальної впізнаваності ЄС. Особливу увагу приділено регіонам із підвищеною геополітичною значущістю, де культурні ініціативи служать засобом зміцнення довіри та стратегічного впливу, водночас протистоячи гібридним загрозам та дезінформаційним кампаніям [15].

Рис. 1. Поєднання та взаємозв'язок цілей культурної дипломатії та м'якої сили ЄС

Інституційні та організаційні механізми культурної дипломатії ЄС поєднують координацію на рівні центральних органів, реалізацію програм і проєктів через спеціалізовані агентства та активне залучення міжнародних партнерів, що забезпечує ефективність просування європейських цінностей у глобальному контексті (табл.1).

Таблиця 1

Механізми реалізації культурної дипломатії ЄС

Рівень реалізації	Основні актори	Форми діяльності
Наднаціональний	Європейська Комісія, Європейський парламент	Стратегічні програми, фінансування культурних ініціатив
Національний	Країни-члени ЄС	Національні культурні інститути, культурні центри
Міжнародний	Партнерські країни, міжнародні організації	Культурні обміни, міжнародні фестивалі
Локальний	Міста, університети, НУО	Освітні та культурні проєкти

У контексті культурної та публічної дипломатії в Україні Європейський Союз реалізує численні програмні та інституційні ініціативи, спрямовані на підтримку європейських цінностей, зміцнення демократичних процесів та протидію гібридним загрозам. Одним із ключових напрямів є підтримка освітніх та академічних обмінів, зокрема через програму Erasmus+, яка забезпечує мобільність студентів, викладачів і дослідників, сприяючи міжкультурному діалогу й інтеграції України в європейський освітній простір. Іншим важливим інструментом є програма Creative Europe, яка фінансує культурні проєкти та ініціативи, укріплюючи культурні відносини та творчі зв'язки між українськими та європейськими інституціями [3].

Від початку повномасштабного вторгнення Росії Європейський Союз демонструє стійку підтримку України та активно сприяє розвитку її культурного та креативного секторів. У звіті Платформи культурних зв'язків під егідою Європейської Комісії узагальнено низку заходів, проведених у 2024 р., спрямованих на зміцнення стійкості, відновлення та інтеграції українських культурних і креативних індустрій із ЄС. У межах проєкту було проведено опитування 498 стейкхолдерів, що охоплювало всі регіони України, включно з окупованими територіями, представниками ЗСУ та діаспорою, а також поширено результати через національні мережі та культурні спільноти. Звіт підсумовує реалізацію заходів відповідно до Робочого плану ЄС щодо культури на 2023–2026 роки, який передбачає підтримку та розширення можливостей українських культурних і креативних секторів у тісній співпраці з Європейським Союзом [8]. У плані нашого дослідження цікавим є відповіді на питання на діаграмі 1, яка відображає результати опитування представників культурного та креативного секторів України щодо впливу програм і ініціатив Європейського Союзу на розвиток галузі в умовах війни. Вона демонструє розподіл відповідей респондентів за ключовими напрямами підтримки, зокрема фінансування культурних проєктів, розвиток міжнародної співпраці, підвищення професійної мобільності, зміцнення інституційної спроможності та сприяння інтеграції українського культурного простору до європейського.

Згідно з даними діаграми, найбільшу частку відповідей становлять оцінки, пов'язані з фінансовою підтримкою та грантовими можливостями, що свідчить про критичну роль програм ЄС у забезпеченні стійкості культурного сектору в кризових умовах. Високі показники також мають такі напрями,

як розвиток міжнародних партнерств та міжкультурного обміну, що підкреслює значення культурної дипломатії як інструменту інтеграції України до європейського культурного простору. Меншою, але вагомою є частка відповідей, що стосується розвитку професійних навичок, освітніх можливостей та цифрових компетенцій, що вказує на довгостроковий ефект програм ЄС у формуванні людського капіталу. Окремо простежується значення інформаційної та комунікаційної підтримки, яка сприяє підвищенню видимості українських культурних ініціатив на міжнародному рівні. Таким чином, діаграма 1 ілюструє комплексний характер впливу Європейського Союзу на культурний сектор України, засвідчуючи, що поєднання фінансових, інституційних та комунікаційних інструментів є ефективним механізмом підтримки, відновлення та інтеграції в умовах сучасних безпекових викликів.

Діаграма 1. Рівень обізнаності щодо теми інтеграції України та ЄС у сфері культури та креативної економіки [5]

У реалізації культурних ініціатив значну роль відіграють також мережі співпраці, зокрема European Union National Institutes for Culture (EUNIC), що об'єднують національні культурні інститути держав-членів ЄС для координації спільних культурних заходів, виставок, фестивалів і програм обміну. Для протидії інформаційним загрозам у регіоні функціонує East StratCom Task Force, структура Європейської служби зовнішніх зв'язків (EEAS), яка займається моніторингом і спростуванням дезінформації, зміцнюючи стратегічні комунікації та підтримуючи позитивні наративи про європейську інтеграцію [10].

Крім цього, ЄС активно використовує фелоушип-програми та стипендії міжнародного рівня, які сприяють розвитку української академічної, журналістської та громадянської еліти у європейському контексті (наприклад, Ukraine in European Dialogue Fellowship), створюючи платформи для обміну знаннями та професійного зростання за участю українських та міжнародних експертів. Комплексна реалізація цих інституцій та програм сприяє не лише підвищенню видимості ЄС як ключового партнера України, а й формуванню проєвропейських настроїв серед українського суспільства, зміцненню культурних зв'язків та підвищенню спроможності країни інтегруватися в європейські політичні й культурні процеси [10].

Важливим напрямом культурної дипломатії є культурні та мистецькі проєкти, фестивалі та виставки, які демонструють різноманітність європейської культури і сприяють розвитку культурного діалогу з іншими країнами. Такі заходи охоплюють театральні, музичні та кінопроєкти, художні виставки, літературні події та інші форми культурної активності, що дозволяють поширювати цінності демократії, толерантності та інклюзивності. Не менш значущими є інформаційні та медійні кампанії, які забезпечують комунікацію культурних ініціатив та формування позитивного образу ЄС у глобальному інформаційному просторі. Через соціальні мережі, медіаплатформи та спеціалізовані комунікаційні проєкти ЄС активно поширює свої культурні та освітні досягнення, підтримує культурну ідентичність та зміцнює власну стратегічну позицію у світі [3].

Ключову роль відіграє також гуманітарна та наукова співпраця, яка виступає важливим інструментом формування міжнародного іміджу ЄС. Спільні наукові дослідження, міжнародні конференції, обміни експертами та участь у гуманітарних проєктах дозволяють не лише розвивати науковий і технологічний потенціал, а й демонструвати відповідальність, ціннісну привабливість і соціальну орієнтацію Європейського Союзу на міжнародній арені.

Таблиця 2

Культурна дипломатія ЄС як інструмент глобальної конкуренції

Напрям конкуренції	Інструменти ЄС	Порівняльна перевага
Ідеологічний вплив	Просування демократичних цінностей, прав людини	Високий рівень довіри до європейських інституцій
Освітній вплив	Міжнародні освітні програми	Формування довгострокових проєвропейських еліт
Культурний вплив	Міжнародні культурні події та гранти	Позитивний імідж культурного різноманіття
Комунікаційний вплив	Публічна дипломатія та культурні мережі	Поширення європейських наративів у світі

Ефективність культурної дипломатії Європейського Союзу проявляється у формуванні позитивного міжнародного іміджу, підвищенні привабливості політичної моделі ЄС та зміцненні його позицій у глобальній системі міжнародних відносин. Через освітні, культурні та інформаційні ініціативи Союз поширює свої цінності демократії, прав людини, толерантності та інклюзивності, що сприяє створенню сприятливого середовища для міжнародної співпраці та партнерства. Висока ефективність культурної дипломатії також проявляється у здатності ЄС формувати мережі транскордонних зв'язків, залучати молодь до академічних обмінів, а науковців — до спільних проєктів, що підвищує рівень довіри та позитивного сприйняття ЄС у світі.

Порівняння з практиками культурної дипломатії інших суб'єктів міжнародних відносин, таких як США та Китай демонструє унікальні особливості європейського підходу. На відміну від прямих політичних або економічних впливів, ЄС робить акцент на комплексному використанні освіти, культури та науки як стратегічних інструментів «м'якої сили». Ця орієнтація на цінності, міжкультурний діалог і партнерство дозволяє Союзу зміцнювати позиції на міжнародній арені, формувати довгострокові стратегічні зв'язки та протидіяти одностороннім або агресивним підходам у глобальній конкуренції [20].

Водночас ефективність культурної дипломатії ЄС обмежується низкою викликів. Серед них – гібридні загрози, що проявляються через інформаційні кампанії, дезінформацію та спроби дискредитації європейських цінностей; інформаційна конкуренція, яка ускладнює поширення позитивного іміджу ЄС у цифровому середовищі; а також регіональні специфіки, що вимагають адаптації культурних і освітніх програм до локальних умов, традицій та політичних контекстів. Подолання цих обмежень потребує інтегрованих стратегій, які поєднують інституційні, програмні та комунікаційні інструменти, а також тісну координацію між центральними органами ЄС і партнерами у третіх країнах [14].

Рис .2. Порівняння інструментів культурної дипломатії США, Китаю та ЄС

Таким чином, ефективність культурної дипломатії ЄС у глобальній конкуренції проявляється у поєднанні стратегічного впливу через цінності, системного використання освітніх та культурних програм і здатності адаптуватися до сучасних викликів глобальної інформаційної та політичної конкуренції.

Хоча юридичне та інституційне визнання значення культури у ЄС відбулося пізно, сьогодні Союз усвідомлює її потенціал для посилення впливу та привабливості на міжнародній арені через численні програми, заходи та політики. Культурна дипломатія залишається ключовим інструментом лідерства ЄС, особливо в умовах пост-COVID-19 та російського вторгнення в Україну, сприяючи стратегічним міжнародним культурним відносинам, міжкультурному діалогу та розвитку спроможностей держав-членів [19]. ЄС застосовує підхід «м'якої сили», акцентуючи увагу на культурній співпраці, взаємній

зацікавленості та діалозі, проте «жорстка сила» і націоналістичні тенденції загострюють виклики у сфері культури та зовнішньої політики. Координація та відкритий метод координації (VMK) є основними механізмами спільного вирішення цих проблем, а пандемія COVID-19 та конфлікти, зокрема війна в Україні, підкреслюють потребу у глобальній взаємозалежності та нових стратегіях культурної дипломатії для підтримки миру, верховенства права та взаєморозуміння [14].

Перспективи розвитку культурної дипломатії Європейського Союзу визначаються необхідністю підвищення ефективності реалізації її стратегічних цілей та адаптації до нових викликів глобальної конкуренції. Одним із основних напрямів вдосконалення є розробка та впровадження комплексних рекомендацій щодо підвищення ефективності програм культурного обміну, освітніх ініціатив і мистецьких проєктів. Це включає посилення координації між органами ЄС, національними урядами та громадянським суспільством, оптимізацію механізмів фінансування та забезпечення сталості довгострокових проєктів у сфері культурної дипломатії [2].

В умовах цифрової трансформації та глобалізації особливу актуальність набувають інноваційні підходи та адаптація до цифрових та глобальних викликів. Це передбачає використання сучасних комунікаційних платформ, соціальних мереж, медіаінструментів і цифрових освітніх ресурсів для просування європейських цінностей, культурного контенту та академічних програм на глобальному рівні. Інтеграція цифрових технологій дозволяє значно розширити аудиторію культурних ініціатив і підвищити їх впливовість у світі [22].

Крім того, для стратегічного планування важливим є прогнозування сценаріїв розвитку культурної дипломатії в умовах посилення міжнародної конкуренції. Сценарний аналіз дозволяє оцінити потенційні зміни у глобальному політичному та інформаційному середовищі, визначити ризики та нові можливості, а також передбачити оптимальні стратегії розвитку культурних ініціатив ЄС. Це включає адаптацію до регіональних специфік, протидію гібридним загрозам та врахування трансформацій міжнародних партнерств.

Щодо питання інтеграції України та ЄС у сфері культури, то ключові напрямки співпраці між Україною та ЄС передбачають реалізацію спільних проєктів на засадах рівноправного партнерства та взаємності, проведення зустрічей як у ЄС, так і в Україні для кращого розуміння контексту, та залучення українських експертів до робочих груп у структурах ЄС для розвитку потенціалу у сфері культури і креативних індустрій (ККІ). Важливо створювати інструменти для налагодження нових партнерств, розширювати представництва Українського інституту за кордоном і інтегрувати українські організації до європейських мереж культури, що сприятиме обміну досвідом і ресурсами [9]. Крім того, доцільно досліджувати можливості співпраці у рамках програм ЄС, орієнтованих на сталий розвиток, клімат та добробут, а також заохочувати використання програми Single Market для представників ККІ [5].

Таким чином, перспективи розвитку культурної дипломатії ЄС полягають у поєднанні підвищення ефективності реалізації існуючих програм, використанні інноваційних цифрових технологій та стратегічному прогнозуванні, що забезпечує стійкий вплив ЄС як суб'єкта «м'якої сили» у глобальному інформаційному та культурному просторі.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що культурна дипломатія Європейського Союзу виступає системним, багаторівневим та ефективним інструментом реалізації політики «м'якої сили» в умовах сучасної глобальної конкуренції. Її специфіка полягає у поєднанні інституційних механізмів, програмної діяльності та ціннісно-орієнтованого підходу, що забезпечує формування позитивного міжнародного іміджу ЄС, підвищення рівня довіри до його політичної моделі та зміцнення довгострокових партнерств. Встановлено, що Європейський Союз реалізує культурну дипломатію через розгалужену інституційну архітектуру, яка включає наднаціональні органи, національні інституції, міжнародні мережі та локальні ініціативи. Ключову роль у цьому процесі відіграють освітні, культурні та наукові програми, зокрема Erasmus+ і Creative Europe, які забезпечують мобільність, міжкультурний діалог та розвиток креативних індустрій. Водночас культурна дипломатія ЄС активно інтегрується у сферу стратегічних комунікацій, що дозволяє ефективно протидіяти дезінформації та гібридним загрозам, посилюючи власний вплив у глобальному інформаційному просторі.

Доведено, що ефективність культурної дипломатії ЄС визначається її здатністю поєднувати універсальні цінності (демократія, права людини, культурне різноманіття) із гнучкими інструментами реалізації, адаптованими до регіональних особливостей. Особливо важливим є практичний вимір взаємодії ЄС з Україною, де культурна дипломатія виступає не лише інструментом підтримки євроінтеграційних процесів, а й засобом зміцнення стійкості суспільства в умовах війни, розвитку культурного сектору та формування проєвропейських наративів.

Разом із тим, виявлено низку системних викликів, що обмежують ефективність культурної дипломатії ЄС. Серед них – зростання глобальної інформаційної конкуренції, активізація альтернативних моделей «м'якої сили» (зокрема з боку США та Китаю), поширення дезінформації, а також необхідність адаптації до цифрових трансформацій і локальних соціокультурних контекстів. Це зумовлює потребу у вдосконаленні стратегічного планування, посиленні координації між інституціями ЄС та розширенні інструментарію культурної дипломатії.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні теоретичного осмислення культурної дипломатії як складової стратегічних комунікацій та інструменту гібридного впливу. Актуальним є аналіз ефективності цифрової культурної дипломатії ЄС, зокрема використання соціальних мереж, цифрових платформ та медіаекосистем для просування цінностей і формування міжнародного іміджу. Важливим напрямом є також порівняльні дослідження моделей культурної дипломатії різних глобальних акторів з метою виявлення конкурентних переваг і слабких сторін європейського підходу. Окремої уваги потребує вивчення ролі культурної дипломатії у післявоєнному відновленні України, її інтеграції до європейського культурного та освітнього простору, а також формування нових форматів партнерства між Україною та ЄС. Перспективним є дослідження взаємодії державних інституцій, громадянського суспільства та креативних індустрій у реалізації культурної дипломатії, а також розробка практичних рекомендацій щодо підвищення її ефективності в умовах глобальної нестабільності.

Таким чином, культурна дипломатія Європейського Союзу залишається важливим інструментом формування глобального впливу, що потребує подальшого наукового осмислення та адаптації до нових викликів міжнародного середовища.

Література:

1. Бакаєвич Я. Інструменти «м'якої сили» в контексті російсько-української війни. *Інтегровані комунікації*, 2023, (1 (15), с.104-110. https://doi.org/10.28925/2524-2644.2023.1513. (дата звернення: 13.12.2025)
2. Драч В. Культурна дипломатія в умовах глобального розвитку суспільств. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2024, № 2. DOI: https://doi.org/10.32461/2226-3209.2.2024.308270 (дата звернення: 13.12.2025)
3. Комарніцька О. В. «Креативна Європа» як інструмент фінансування та підтримки культурних ініціатив в Україні. *Культурологічний альманах*, 2024, (1), с.332–339. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.43 (дата звернення: 13.12.2025)
4. Костиря І. О. Культурна дипломатія в контексті світових геостратегій. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 2025, (16), с.73–83. https://doi.org/10.31866/2616-745X.16.2025.344690 (дата звернення: 13.12.2025)
5. Культура та креативні індустрії в Україні: стійкість, відновлення, інтеграція з ЄС. URL: https://www.cultureinexternalrelations.eu/wp-content/uploads/2024/07/DGEAC-CRP-UA-Report-July-2024-UA.pdf (дата звернення: 13.12.2025)
6. Мартинов А. «М'яка сила» як політичний інструмент Європейського Союзу (1990-ті – 20-ті рр. XXI ст.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 2020 (29), с.113-129.
7. Михалюк Н., Шуляк А. Публічна, культурна й освітня дипломатія як складові зовнішньополітичної стратегії ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* Луцьк: Вежа-Друк, 2025, №(23). С. 377–390. DOI https://doi.org/10.29038/2524-2679-2025-03-377-390 (дата звернення: 13.12.2025)
8. Підтримка стійкості культурного та креативного секторів України. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_uk (дата звернення: 13.12.2025)
9. Подаєнко Ю. Л. Європейський досвід реалізації культурної дипломатії: специфіка та перспективи подальшого розвитку. *Наукові праці. Політологія*, 2014, Том 230, № 218. URL: https://politics.chdu.edu.ua/article/view/27716 (дата звернення: 13.12.2025)
10. Солових Є. Культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу як інструмент політичного впливу на Україну в сучасних умовах. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 2025, 28(3), с.68-77. https://doi.org/10.15421/172571 (дата звернення: 13.12.2025)
11. У Брюсселі представили «Культурний компас» Європейського Союзу. URL: https://mincult.gov.ua/news/u-bryusseli-predstavyly-kulturnyj-kompas-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 13.12.2025)
12. EU Cultural Diplomacy Platform. 2017. *European Commission*. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/dce764c4-6dc0-11e7-b2f2-01aa75ed71a1 (дата звернення: 13.12.2025)
13. International cultural relations. URL: https://culture.ec.europa.eu/policies/international-cultural-relations (дата звернення: 13.12.2025)

14. López A. T. Towards a new strategy for International Cultural Relations in the European Union? An analysis of European Cultural Diplomacy as a resource of soft power. VISUAL REVIEW. *International Visual Culture Review Revista Internacional De Cultura*, 2022, Visual 12(3), 1–14. https://doi.org/10.37467/revvisual.v9.3792 (дата звернення: 13.12.2025)
15. Martel K., Simić L. Building a Joint Approach in European Union Cultural Diplomacy: From Soft Power to Intercultural Cooperation? *Revista Chilena de Relaciones Internacionales, 2018, 2(1), 27-54. URL: https://research.cbs.dk/en/publications/building-a-joint-approach-in-european-union-cultura*l-diplomacy-fr (дата звернення: 13.12.2025)
16. Melissen J. The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations. London: Palgrave Macmillan, 2005. URL: https://culturaldiplomacy.org/academy/pdf/research/books/soft_power/The_New_Public_Diplomacy.pdf (дата звернення: 13.12.2025)
17. Nye J. Soft Power. *Foreign Policy*, No. 80, Twentieth Anniversary (Autumn, 1990), P. 166.
18. Our approach to public diplomacy and international cultural relations 2025. *European External Action Service (EEAS)*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/our-approach-public-diplomacy-and-international-cultural-relations_en (дата звернення: 13.12.2025)
19. Roque M.A. Reconocernos más allá de las culturas: el virus activa el relato. *Quaderns de la Mediterrània*, 2020, 30–31, p. 201–207.
20. Fernández Silvia María González The role of the cultural and creative industries in cultural diplomacy and soft power between China and the European Union. *JANUS NET e-journal of International Relation*, 2021, 1(12). DOI: 10.26619/1647-7251.12.1.3
21. Strategic framework for the EU's cultural policy. URL: https://culture.ec.europa.eu/policies/strategic-framework-for-the-eus-cultural-policy (дата звернення: 13.12.2025)
22. Wang S. Development and Challenges of EU Digital Diplomacy. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*, 2025, 90, p. 136–141. URL: https://lnep.ewapub.com/article/view/23020 (дата звернення: 13.12.2025)
23. Zaki Laïdi EU Foreign Policy in a Globalized World Normative power and social preferences. London: Routledge, 2008.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 327.51:352:336.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.31

ФІНАНСОВО-ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА КООРДИНАЦІЯ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Попазогло Артур,
аспірант кафедри політичних наук і права
Державного вищого навчального закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
ORCID ID: 0009-0005-6183-8514

У статті проведено політологічний аналіз трансформації фінансово-політичних механізмів відновлення України в умовах повномасштабної збройної агресії. Обґрунтовано, що в умовах екзистенційних викликів фінансова стійкість держави трансформується з суто економічної категорії у фундаментальний чинник національної безпеки та інституційної легітимності. Використовуючи концептуальні засади теорії ризику, автор розкриває перехід від «зовнішніх» ризиків, зумовлених інертністю традиційних міжнародних інститутів, до управління «рукотворними» ризиками. Останні потребують впровадження інноваційних мінілатеральних форматів, «коаліцій рішучих» та мережевих структур врядування.

Досліджено еволюцію міжнародної координаційної архітектури, зокрема роль Міжвідомчої донорської координаційної платформи та оновлених секторальних робочих груп (СРГ). Виявлено, що ці структури забезпечують перехід до моделі «Country-led recovery», де ключовим викликом залишається баланс між донорською обумовленістю та національним суверенітетом. Особливу увагу приділено цифровій прозорості як інструменту легітимізації відновлення. Інтеграція екосистеми DREAM у процеси MDCP розглядається як перехід до «алгоритмічної підзвітності», що замінює традиційну бюрократичну довіру верифікованими даними.

Аналіз внутрішньої фінансової архітектури та діяльності міжнародних фінансових інституцій демонструє формування стратегічного симбіозу внутрішньої антикризової політики та зовнішньої підтримки. Доведено, що фінансова допомога виступає як інструмент «м'якої сили», що стимулює системну інституційну трансформацію України, її адаптацію до стандартів Acquis Communautaire та підготовку до повноправного членства в Європейському Союзі. Стаття підкреслює, що успіх відбудови залежить від здатності держави поєднувати оперативну тактику виживання із довгостроковою стратегією модернізації в межах багаторівневого врядування.

Ключові слова: *політичний процес, політичний простір, безпека, фінансова стійкість, багаторівневе врядування, мінілатералізм, теорія ризику, координація допомоги, MDCP, Ukraine Facility, DREAM, інституційна легітимність, відновлення України, європейська інтеграція, соціальна когезія.*

Popazoglo Artur. Financial-political mechanisms and coordination of Ukraine's reconstruction

The article provides a political science analysis of the transformation of financial-political mechanisms for Ukraine's reconstruction in conditions of full-scale armed aggression. It is substantiated that in conditions of existential challenges, the financial stability of the state is transformed from a purely economic category into a fundamental factor of national security and institutional legitimacy. Using the conceptual principles of risk theory, the author reveals the transition from "external" risks caused by the inertia of traditional international institutions to the management of "man-made" risks. The latter require the introduction of innovative minilateral formats, "resolute coalitions" and network governance structures. The evolution of the international coordination architecture is studied, in particular the role of the Interagency Donor Coordination Platform and the updated sectoral working groups (SWGs). It is found that these structures ensure the transition to the "Country-led recovery" model, where the key challenge remains the balance between donor conditionality and national sovereignty. Special attention is paid to digital transparency as a tool for legitimizing recovery. The integration of the DREAM ecosystem into MDCP processes is seen as a transition to "algorithmic accountability", replacing traditional bureaucratic trust with verified data.

Analysis of the internal financial architecture and activities of international financial institutions demonstrates the formation of a strategic symbiosis of internal anti-crisis policy and external support. It is proven that financial assistance acts as a tool of "soft power", stimulating the systemic institutional transformation of Ukraine, its adaptation to the standards of the Acquis Communautaire and preparation for full membership in the European Union. The article emphasizes that the success of reconstruction depends on the state's ability to combine operational survival tactics with a long-term modernization strategy within the framework of multi-level governance.

Key words: *political process, political space, security, financial sustainability, multilevel governance, minilateralism, risk theory, aid coordination, MDCP, Ukraine Facility, DREAM, institutional legitimacy, restoration of Ukraine, European integration, social cohesion.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

В умовах воєнного стану аналіз фінансово-політичних механізмів виходить за межі суто економічної площини, перетворюючись на стратегічний пріоритет національної безпеки. Глибокі структурні шоки, деформація ринкових інструментів та дефіцит капіталу вимагають від держави побудови фінансової архітектури, здатної виступати фундаментом соціально-політичної рівноваги. За таких обставин фінансова система набуває функцій інституційного запобіжника, що гарантує безперервність державного управління, стійкість платіжної інфраструктури та стабільне фінансування оборонного сектору й соціальних зобов'язань. Як підкреслюють Т. Шпомер та А. Фабриченко, саме безпрецедентність воєнних викликів зумовила необхідність «оперативної адаптації макропруденційної політики та мобілізації масштабної зовнішньої підтримки», що втілилося в узгоджену стратегію, яка поєднує монетарні та фіскальні інструменти держави із зовнішнім фінансуванням як критичним «джерелом ліквідності, валютної стабільності та реформаторських імпульсів» [12]. Підтверджуючи цю думку, Т. Канєва та М. Березний визначають, що «забезпечення стійкості фінансової системи в умовах війни стало можливим зав-дяки гнучкій зміні інституційних механізмів, однак потребує подальших реформ з метою повернен-ня до стратегічних орієнтирів фінансової політики» [4].

Таким чином, фінансова життєздатність стає невід'ємною передумовою здатності держави до опору та збереження її легітимності в умовах екстремальної турбулентності.

Відбудова України виходить за межі суто технічної реконструкції чи інженерних рішень, перетворюючись на наймасштабніший геополітичний проєкт XXI століття. У цьому контексті кожна одиниця залученого капіталу є фактичним підтвердженням вибору певної моделі майбутнього державного устрою. Як зазначають дослідники, у нинішній архітектурі міжнародних відносин саме солідарні зусилля світової спільноти та України стають «ключовими для досягнення сталості, прозорості та ефективності програм відновлення» [11]. Така складна динаміка вимагає чіткого розмежування рівнів реагування. Спираючись на теоретичний підхід П. Латковського, можна стверджувати, що успіх процесу залежить від синергії фінансової стратегії, яка визначає «довгостроковий курс фінансової політики... для вирішення крупних завдань, визначених економічною та соціальною стратегією», та фінансової тактики, покликаної вирішувати «поточні завдання розвитку країни шляхом своєчасного перерозподілу ресурсів» [10]. Таким чином, відновлення постає як багаторівневий процес, де оперативні управлінські рішення (тактика) мають бути підпорядковані глобальній меті модернізації держави (стратегія), що забезпечує не лише фізичне повернення до довоєнного стану, а й якісний інституційний стрибок.

Систематична зовнішня фінансова підтримка, інтегрована в механізм структурної обумовленості, виступає не лише гарантом поточної макрофінансової стабільності, а й легітимізує обраний державою вектор реформ у межах світового політичного дискурсу. Виконання зобов'язань перед міжнародними партнерами стає потужним стимулом для подолання інституційної інертності, прискорюючи модернізацію державного управління та підготовку економічної бази до масштабних проектів повоєнної реконструкції. Для української влади прозорість відбудови безпосередньо корелює з рівнем довіри громадян. У цьому контексті В. Макогон акцентує увагу на тому, що для успіху «необхідно зміцнювати довіру до державних інституцій, підвищувати ефективність механізму управління державним боргом та якість державних витрат» [7].

Стратегічний симбіоз внутрішньої антикризової політики та цільової міжнародної допомоги стає фундаментальною передумовою збереження фінансової життєздатності держави в умовах екзистенційної загрози. У довгостроковому вимірі ця взаємодія трансформується у надійний фундамент для відновлення суспільної довіри до державних інститутів та формування нової архітектури сталого економічного розвитку, що базується на принципах прозорості та міжнародної інклюзивності Фінансова допомога виступає як «м'яка сила», що стимулює інституційну трансформацію України.

Фінансування процесу відновлення України в період 2024–2026 рр. слід розглядати як складний акт міжнародної політичної комунікації. З позиції неореалізму та ліберального інституціоналізму, грошові потоки тут виконують роль «м'якої сили», що форматує політичний ландшафт держави. Міжнародна допомога є формою «дипломатії ресурсів». Для країн-донорів фінансування відбудови України є інвестицією у власну безпеку, оскільки стабільна Україна є запобіжником проти експансії авторитарних режимів. Це створює ситуацію, де фінансові інструменти стають замінниками прямої військової участі, забезпечуючи стратегічне стримування агресора через економічну стійкість реципієнта. Ключовим політичним аспектом є принцип conditionality — надання коштів в обмін на структурні реформи. У 2025–2026 роках цей механізм став найбільш жорстким у межах програми Ukraine Facility. Виникає ситуація «керованого суверенітету», де порядок денний реформ (антикорупційна, судова, цифрова) значною мірою диктується зовнішніми акторами. Для українського суспільства зовнішня обумовленість виступає «зовнішнім якорем», який не дозволяє політичним елітам згорнути реформи через внутрішньополітичну кон'юнктуру.

Для української влади ефективність розподілу коштів є головним джерелом внутрішньої легітимності в повоєнний період. Прозорість відбудови безпосередньо корелює з рівнем довіри громадян до державних інститутів. Нецільове використання ресурсів у цей період може призвести до політичної дестабілізації та втрати підтримки з боку міжнародної «коаліції охочих».

Для глибинного розуміння еволюції механізмів координації допомоги Україні необхідно звернутися до класифікації ризиків, запропонованої А. Пехник, А. Кройтором та Ю. Завгородньою. Автори виокремлюють два типи ризиків: зовнішній (зумовлений природою або традицією) та рукотворний (спричинений людським пізнанням та новими історичними викликами).

У контексті нашого дослідження ця дихотомія набуває особливого значення:

1. Подолання «зовнішнього ризику» інертності: традиційні міжнародні інституції (ООН, ОБСЄ) діють за «законами природи» старої бюрократії, де ризик сприймається як статична загроза, яку слід уникати через консенсус. Проте війна в Україні довела, що покладання лише на «традиційні» структури створює ризик паралічу прийняття рішень.

2. Управління «рукотворним ризиком» війни та відбудови: Агресія рф та масштабне відновлення — це ситуації, «з якими людство практично не стикалося раніше в історії». Це і є рукотворний ризик, який вимагає нетрадиційних підходів. Створення «Коаліції рішучих», впровадження системи DREAM та запуск Платформи MDCP є прямими інноваційними відповідями на цей новий тип ризику [8].

Як зазначають науковці: «до категорії рукотворного ризику відносяться ситуації, з якими людство практично не стикалося раніше в історії... Ризик сприяє здійсненню ініціатив, новаторських ідей, соціальних експериментів» [8]. Саме в цій точці теорія ризику перетинається з практикою мінілатералізму: Україна та її партнери здійснюють масштабний «соціальний та політичний експеримент», створюючи нові мережеві структури врядування в реальному часі.

Таким чином, перехід від зовнішнього ризику (очікування на дію традиційних інститутів) до активного управління рукотворним ризиком (створення спеціальних коаліцій та фондів) став головним драйвером виживання держави у 2022–2026 роках. Це дало шанс «подолати інертність, стереотипи та обмеження», перетворивши загрозу на імпульс для системної модернізації.

Інституційна модель залучення міжнародної допомоги в Україні базується на трирівневій ієрархії, детермінованій Постановою КМУ № 153. Сучасна архітектура цієї системи включає форум «Партнерство з розвитку», стратегічну платформу та мережу секторальних (міжсекторальних) робочих груп (СРГ), які де-факто є операційним ядром координаційного процесу [5]. Реформа СРГ, ініційована Секретаріатом Кабінету Міністрів улітку 2024 року, ознаменувала перехід до нової концепції роботи, що базується на принципах інклюзивного партнерства та взаємної підзвітності. Оновлена парадигма СРГ дозволяє міністерствам спільно з партнерами з розвитку вирішувати комплекс стратегічних завдань:

1. Динамічна алокація ресурсів: забезпечення оперативного розподілу фінансування для задоволення екзистенційних потреб держави, верифікованих урядом.

2. Мобілізаційний потенціал: формування базису для залучення нових інвестиційних пакетів та координація пріоритетних проєктів реконструкції.

3. Реформаторський імпульс: синхронізація галузевих політик із Матрицею реформ та іншими стратегічними документами, що є передумовою євроінтеграційного поступу.

4. Дата-центричне управління: посилення прозорості фінансових потоків через вдосконалення систем управління даними, що мінімізує корупційні ризики та підвищує довіру донорів.

Політична значущість оновленої структури СРГ підкреслюється інститутом співголовування, де керівництво здійснюється паритетно: з боку профільного центрального органу виконавчої влади України та представника міжнародного партнера. Така модель забезпечує баланс національних інтересів та донорських вимог, а можливість створення тематичних підгруп дозволяє гнучко адаптувати систему до специфіки окремих напрямів відновлення.

Внутрішня архітектура фінансування відображає динаміку відносин між центральною владою та територіальними громадами, що є критично важливим в умовах завершення реформи децентралізації. Фонд ліквідації наслідків збройної агресії є важливим інструментом політичної реституції. ФЛНЗА став унікальним інституційним рішенням. Його політичне значення полягає у спробі реалізувати принцип «агресор платить». Використання активів російських олігархів та державних структур РФ для будівництва лікарень і шкіл є актом відновлення соціальної справедливості, що має високу підтримку серед населення. ФЛНЗА дозволяє обходити тривалі процедури ДФРР, що дає центру інструмент швидкого «пожежного» врядування в постраждалих регіонах.

Важливого значення набуває Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР) та багаторівневе врядування. ДФРР у 2024–2026 роках зазнав трансформації від фонду «місцевих інтересів» до інструменту

стратегічного вирівнювання. Через ДФРР реалізується горизонтальна координація між громадами. Політичний виклик полягає у запобіганні «регіональному егоїзму», коли кошти отримують лише політично лояльні регіони. Перехід до проектного менеджменту в ДФРР змушує місцеві еліти підвищувати свою професійну спроможність, що сприяє формуванню нового класу регіональних лідерів.

Також слід відзначити Міжвідомчу донорську координаційну платформу (Multi-agency Donor Coordination Platform — MDCP), яка була створена у 2023 році, еволюціонувала у 2025 році в повноцінний «виконавчий орган» міжнародної допомоги. MDCP не є лише технічним офісом, це політичний форум, де G7 та ЄС узгоджують свої стратегії щодо України. Тут відбувається «торгівля пріоритетами». Україна презентує свої потреби, а донори верифікують їх через власні безпекові та економічні інтереси. На рівні секторальних робочих груп визначається, які галузі (енергетика чи агросектор) отримають пріоритет, що де-факто визначає майбутню структуру економіки України.

Не можна не відзначити «Концепцію «Country-led recovery», яка виступає проти донорського домінування. Головна політична напруга в межах MDCP виникає навколо питання лідерства. Позиція України в тому, щоб вимагати визнання національної стратегії (наприклад, План України для Ukraine Facility) як безальтернативну основу. Донорська позиція полягає в тому, щоб контролювати кожен етап циклу через недовіру до місцевих антикорупційних інститутів. У результаті в 2026 році спостерігається перехід до «гібридного врядування», де українські міністерства інтегрують у свою структуру міжнародних спостерігачів, що стає новою нормою державного управління.

Важливою є цифрова прозорість, яка виступає в якості механізму легітимізації. Інтеграція системи DREAM у процеси MDCP стала революційним кроком. Це дозволило перевести політичну дискусію з емоційної площини («чи крадуть гроші?») у раціональну plane («на якій стадії будівництва об'єкт?»). Це створило нову форму алгоритмічної підзвітності, де довіра до цифри замінює довіру до чиновника.

В якості прикладу, можна привести модель відновлення Німецької платформи відбудови України, яка є ініціативою Федерального уряду та спрямована на консолідацію зусиль недержавного сектору та профільних інституцій Німеччини. Платформа функціонує як координаційний хаб, що забезпечує інформаційну та комунікаційну підтримку акторів, зацікавлених у реалізації проєктів на території України. Паралельно з цим, уряд ФРН активно підтримує методологічну діяльність Світового банку та Європейської комісії щодо підготовки Оперативної оцінки збитків та потреб. Політологічне значення цієї «інвентаризації втрат» полягає у створенні об'єктивної бази даних, що дозволяє деполітизувати процес розподілу ресурсів, перевівши його у площину доказового планування та стратегічного визначення пріоритетів економічної та соціальної регенерації. У довгостроковій перспективі ці заходи спрямовані на системну трансформацію українського простору та повернення до стабільних параметрів соціального розвитку в межах європейського курсу.

Імператив забезпечення інституційної стійкості держави вимагає стратегічної синхронізації оперативних стабілізаційних заходів та довгострокового планування реконструкції вже на поточному етапі конфлікту. Поза межами суто технічної реставрації пошкодженої фізичної інфраструктури та підтримки критичних сервісів (зокрема сектору охорони здоров'я), пріоритетним завданням є мінімізація кумулятивних економічних, соціальних та екологічних деформацій, спричинених агресією.

Така багаторівнева стратегія потребує імплементації моделі сталого інклюзивного розвитку, яка базується на триєдиному підході: економічна адаптивність; соціальна когезія та екологічна безпека. Такий збалансований підхід дозволяє трансформувати постфронтирний простір у стійку політико-економічну систему, здатну не лише до компенсаторного відновлення, а й до випереджального розвитку в контексті майбутньої інтеграції в євроатлантичну архітектуру. «Майбутня відбудова та впровадження необхідних реформ в Україні потребують добре скоординованих міжнародних зусиль. При цьому короткострокова підтримка та середньо- і довгострокова відбудова мають бути взаємопов'язаними» [9].

У структурі фінансової підтримки України особливе місце посідає Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), діяльність якого спрямована на забезпечення інституційної та інфраструктурної життєздатності держави в умовах воєнного стану. К.Мікулова зазначає, що «серед усіх міжнародних фінансових інституцій, Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) є одним із найбільших донорів України. Від лютого 2022-го банк інвестував в Україну понад 4 млрд євро» [10]. Інструментарій Банку, що включає довгострокове пільгове кредитування, систему фінансових гарантій та грантові компоненти, орієнтований на підтримку об'єктів критичної та соціальної інфраструктури (освітні та медичні заклади, логістичні мережі, системи водо- та енергопостачання), які формують базис енергостійності та щоденного функціонування громад.

Нова стратегічна ініціатива ЄС обсягом 50 млрд євро (Ukraine Facility), за підтримки інструментів ЄІБ, має на меті не лише пряме бюджетне фінансування, а й створення умов для мобілізації приватного

капіталу. Політологічне значення діяльності Банку полягає у стимулюванні глибинних структурних змін, необхідних для гармонізації української економіки з нормами Acquis Communautaire. При цьому ЄІБ реалізує жорсткий механізм моніторингу за цільовим використанням ресурсів, що виступає додатковим запобіжником корупційних ризиків та інструментом підзвітності перед європейськими платниками податків, зміцнюючи довіру в межах трансатлантичного партнерства».

Як відзначила Голова регіонального представництва ЄІБ у країнах Східної Європи К.Мікулова: «Відбудова – це не про підписання меморандумів і оголошення на конференціях. Це про реальну, відчутну роботу на будівельних майданчиках, про введення інфраструктури в експлуатацію, кредити для малого та середнього бізнесу через місцеві банки, створення інклюзивної та «зеленої» фінансової системи в Україні» [Цитата за 10]. Саме цей перехід від декларативних намірів до операційної реалізації на місцях маркує новий етап у взаємовідносинах України з міжнародними фінансовими інституціями. Прагматизм відбудови стає фізичним втіленням тих інституційних реформ, які раніше існували лише на папері, перетворюючи кожну відновлену школу чи модернізовану мережу на доказ життєздатності державної моделі.

Підсумовуючи, можна констатувати, що фінансово-політична архітектура відновлення України у 2024–2026 рр. еволюціонувала від екстреного реагування на шоки до складної системи багаторівневого врядування, де фінансова стійкість виступає фундаментальним чинником національної безпеки та інституційної легітимності. Через ефективне управління «рукотворними ризиками», впровадження механізмів цифрової підзвітності (DREAM) та стратегічну синергію з міжнародними партнерами (MDCP, ЄІБ), Україна трансформує зовнішню допомогу в інструмент «м'якої сили» для радикальної модернізації державного апарату. Такий симбіоз внутрішньої антикризової тактики та довгострокової стратегії структурних реформ, закріпленої принципом conditionality, не лише гарантує макрофінансову стабільність, а й створює незворотний імпульс для інтеграції держави в євроатлантичний простір на засадах прозорості та сталого розвитку.

Література:

1. Канєва Т., Березний М. Інституційні засади фінансово-кредитної політики України в умовах воєнного стану. *Гроші. Фінанси та кредит*. 20.08.2025. URL: https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2025-20-08-05/2025-20-08-05 (дата звернення 06.01.2026) DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2025-20-08-05
2. Координація міжнародної технічної допомоги. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-dopomoga/koordynatsiia-mizhnarodnoi-tekhnichnoi-dopomohy (дата звернення 25.12.2025)
3. Латковський П.П. Фінансова політика в умовах військового стану. Електронне наукове видання *«Аналітично-порівняльне правознавство».* Розділ 7. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. 2022. С. 223–227.
4. Макогон В. Координація фіскальної та монетарної політики України. Scientia fructuosa. 2024. 154, 2 (Квіт 2024), 4–19. DOI:https://doi.org/10.31617/1.2024(154)01.
5. Пехник А., Кройтор А., Завгородня Ю. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. *Актуальні проблеми політики,* 2019. № 63. С. 33–47.
6. Спільними зусиллями до відбудови. 28.08.2024. URL: https://www.ukraine-wiederaufbauen.de/ukraine-uk (дата звернення 06.01.2026)
7. Степаненко З. 90 мільярдів підтримки України». На що Європейський інвестиційний банк даватиме гроші у 2026 році. 30 грудня 2025 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/milyardiv-yeib-kredyt-finansovyy-prohnoz/33631896.html (дата звернення 07.01.2026)
8. Ступницький О. І., Швець І.Ю. Відновлення України: фінансові ресурси і інструменти відбудови та розвитку територіальних громад. Українська школа міжнародного інноваційного підприємництва, права і комунікацій, Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Шевченко Київ, CEE Bankwatch Network, 2023. 111 с.
9. Шпомер Т., Фабриченко А. Фінансова стабільність україни під час війни: взаємодія макропруденційних заходів та зовнішньої фінансової підтримки. *Acta Academiae Beregsasiensis. Economics.* 2025. Випуск 10. С. 560–580.

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 323.1:314.151.3-054.72]:316.46.058"2026"
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.32

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У ПРОГНОСТИЧНОМУ ВИМІРІ 2026 РОКУ: ПОЛІТИКО-МІФОЛОГІЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

Ростецька Світлана,
доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
ORCID ID: 0000-0002-3836-8922

Статтю присвячено комплексному політологічному аналізу процесів трансформації національної ідентичності українських біженців у контексті пролонгованої міграційної кризи станом на 2026 рік. Автор розглядає динаміку ідентифікаційних параметрів вимушених мігрантів, висвітлюючи ризики «тихої асиміляції» та ерозії національного ядра під тиском тривалого перебування в культурно відмінному середовищі. Наукова новизна дослідження полягає у застосуванні політико-міфологічного підходу для пояснення стійкості національної самосвідомості. Акцентовано увагу на тому, що в умовах територіального розриву з державним центром саме регіональна ідентичність та локальні політичні міфи стають ключовими психологічними стабілізаторами («якорями») національного самоусвідомлення.

У роботі проаналізовано емпіричні дані міжнародних інституцій (UNHCR, IOM) та прогностичні звіти 2024–2026 років, що дозволило виявити тенденцію до формування «гібридної лояльності» серед української діаспори. Обґрунтовано необхідність переходу від традиційних репатріаційних стратегій до інноваційної моделі «мережевої нації». Автор доводить, що збереження суб'єктності України у довгостроковій перспективі залежить від впровадження інструментів екстериторіальної політичної лояльності, зокрема множинного громадянства та цифрової суб'єктності через державні платформи. Окрему увагу приділено методології структурування політичного простору, де ідентичність розглядається як результат безперервної міфологізації та інституційної підтримки зв'язків із батьківщиною. Сформульовано рекомендації для державної політики, спрямовані на запобігання деструкції національного тіла держави та конвертацію міграційного виклику в ресурс глобального впливу через розвиток мережевих структур «глобального українства».

Ключові слова: *національна ідентичність, регіональна ідентичність, українські біженці, політичний міф, мережева нація, множинне громадянство, асиміляція, цифрова суб'єктність, держава, політичні процеси.*

Svitlana Rostetska. Transformation of the National Identity of Ukrainian Refugees in the Prognostic Dimension of 2026: Politico-Mythological and Institutional Aspects

The article provides a comprehensive political analysis of the transformation of Ukrainian refugees' national identity within the context of the prolonged migration crisis as of 2026. The author examines the dynamics of identification parameters among forced migrants, highlighting the risks of 'silent assimilation' and the erosion of the national core under the pressure of long-term residence in a culturally distinct environment. The scientific novelty of the study lies in the application of a politico-mythological approach to explain the resilience of national self-awareness. Particular emphasis is placed on the fact that, amidst the territorial rupture with the state centre, regional identity and local political myths become key psychological stabilisers ('anchors') of national self-perception.

The study analyses empirical data from international institutions (UNHCR, IOM) and prognostic reports for 2024–2026, identifying a trend towards the formation of 'hybrid loyalty' within the Ukrainian diaspora. The author substantiates the necessity of shifting from traditional repatriation strategies to an innovative 'networked nation' model. It is argued that preserving Ukraine's sovereignty and agency in the long term depends on implementing instruments of extraterritorial political loyalty, notably multiple citizenship and digital subjectivity via state platforms. Special attention is devoted to the methodology of structuring political space, where identity is viewed as the result of continuous mythologisation and institutional support for ties with the motherland. Recommendations for public policy are formulated, aimed at preventing the destruction of the state's national body and converting the migration challenge into a resource for global influence through the development of 'global Ukrainian' network structures.

Key words: *national identity, regional identity, Ukrainian refugees, political myth, networked nation, multiple citizenship, assimilation, digital subjectivity, state, political processes.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Масштабна військова агресія РФ проти України спричинила найважчу міграційну кризу в Європі з часів Другої світової війни, яка станом на початок 2026 року набула рис затяжного та системного виклику для всього світового співтовариства. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) [13], кількість біженців з України у світі наблизилася до 5,75 млн осіб, з яких переважна більшість – понад 5,2 млн – перебувають у країнах Європи. Паралельно з зовнішньою міграцією, критичним залишається питання внутрішнього переміщення: близько 3,7 млн осіб залишаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО) всередині України, причому 73% з них перебувають у статусі вигнання понад два роки. Такі показники свідчать про те, що гуманітарна ситуація у 2026 році вимагає не лише екстреної допомоги, а й довгострокових стратегій збереження національної ідентичності та політичної суб'єктності мільйонів громадян, які опинилися поза межами своїх домівок.

Динаміка трансформації ідентичності українців за кордоном у 2026 році визначається дедалі більшим розривом між потребою у безпеці та прагненням зберегти зв'язок із батьківщиною. На четвертому році повномасштабного конфлікту спостерігається небезпечна тенденція до «стабілізації вигнання», коли тимчасовий захист де-факто перетворюється на сталу інтеграцію в культурно відмінне середовище. Це підтверджується зростанням гуманітарних потреб – за оцінками UNHCR [13], у 2026 році допомоги потребуватимуть близько 10,8 млн осіб всередині країни та сотні тисяч біженців у сусідніх країнах, таких як Польща, Румунія та Молдова.

Пролонговане перебування за кордоном, супроводжуване інтенсивними повітряними атаками на цивільну інфраструктуру України, створює умови для «психологічного відчуження», де економічна стабільність у країнах-реципієнтах починає переважати над емоційною готовністю до повернення. Як зазначає Е. М. Лібанова [3], це стає фундаментальною загрозою для людського капіталу держави, провокуючи ризики незворотної депресії демографічного потенціалу.

Наукова актуальність дослідження зумовлена необхідністю переходу від реактивних моделей допомоги до проактивного «мережевого націєтворення». В умовах, коли значна частина громадян зіткнулася з викликами безпеки та зруйнованої інфраструктури, виникає потреба у створенні екстериторіального простору української ідентичності. Традиційні методи культурної дипломатії виявляються недостатніми перед обличчям системної деструкції життєвого простору. Дослідження потребує аналізу того, як за умов фізичної відсутності на території України зберігається відчуття приналежності до єдиного політичного організму. Питання стоїть не лише у збереженні мови чи традицій, а у формуванні нової моделі «глобального українства», де державна політика має забезпечити правову та ментальну тяглість приналежності до нації попри кордони, спираючись на новітні інструменти, зокрема цифрову суб'єктність та множинне громадянство [4].

Метою статті є комплексний політологічний аналіз сучасних загроз національній ідентичності українських біженців у прогностичному вимірі 2026 року та теоретичне обґрунтування нової моделі державної політики, здатної забезпечити регенерацію національного самоусвідомлення в умовах пролонгованого переміщення.

Завданням дослідження є: здійснення компаративного аналізу трансформації ідентифікаційних параметрів українських мігрантів на основі актуальних даних міжнародних моніторингів; виявлення ключових ризиків асиміляції та ерозії національного самоусвідомлення в культурно відмінному середовищі; комплексний аналіз потенціалу політико-правових інструментів, зокрема множинного громадянства, у контексті підтримки зв'язків із батьківщиною; формулювання рекомендацій щодо вибудови проактивної державної політики збереження ідентичності українців як «мережевої нації».

Методологічний апарат цієї статті базується на міждисциплінарному підході, що поєднує інструментарій політичної антропології, неоінституціоналізму та політичної прогностики. В основі дослідження лежить розуміння національної ідентичності не як застиглої етнічної даності, а як динамічного процесу самоідентифікації суб'єкта в мінливому політичному просторі. Теоретичним фундаментом роботи слугує концепція етносимволізму Ентоні Сміта, яка акцентує увагу на стійкості «національного ядра» через збереження міфів, символів та історичної пам'яті, що є критично важливим для аналізу спільнот у вигнанні [7].

Цей підхід доповнюється концепцією транснаціональних соціальних полів П. Левітт та Н. Глік Шиллер, яка дозволяє обґрунтувати феномен «одночасності» (simultaneity) – здатності мігрантів бути інтегрованими в нове середовище, залишаючись активними суб'єктами українського соціокультурного простору [12]. Крім того, залучено теорію Т. Файста щодо «перехресного членства» (overlapping membership), яка пояснює трансформацію громадянства з суто територіального в мережевий інструмент лояльності [11].

Для забезпечення емпіричної достовірності дослідження та формування прогнозних сценаріїв на 2026 рік було використано метод екстраполяції трендів на основі аналізу стратегічних документів міжнародних організацій. Ключовими джерелами стали моніторинги UNHCR [13] та звітність Центру економічної стратегії [9], дані яких дозволяють верифікувати динаміку намірів мігрантів щодо повернення та їхні потреби у соціальній інтеграції. Методологія також включає аналіз макроструктурних ризиків щодо «вимивання» людського капіталу та довгострокових наслідків інтелектуальної асиміляції українців у країнах ЄС, представлених у вітчизняних аналітичних доповідях [3, 8].

Особливу увагу приділено методу компаративного аналізу даних із різних країн-реципієнтів, що дозволяє виявити загальні закономірності ерозії національної ідентичності залежно від політики інтеграції, яку проводить держава перебування. Поєднання кількісних даних міжнародних інституцій із якісним аналізом політико-філософських концепцій дозволяє не лише зафіксувати поточний стан української спільноти за кордоном, а й науково обґрунтувати необхідні зміни у державній політиці України, спрямовані на збереження суб'єктності нації як «мережевої структури».

Виклад основного матеріалу. Аналіз трансформаційних процесів у структурі національної самосвідомості українських біженців у період 2022–2026 рр. свідчить про глибоку кризу традиційних ідентифікаційних матриць. На четвертому році вимушеного переміщення критичного значення набуває фактор «символічного дистанціювання» від державного центру, що зумовлено тривалим розривом безпосередніх соціальних практик. Як ґрунтовно доведено у наших дослідженнях, національна ідентичність не є статичним утворенням, а виступає результатом функціонування політичного міфу, який структурує реальність і надає сенсу колективному існуванню [5]. В умовах вигнання старий політичний міф, орієнтований на територіальну цілісність, часто вступає в когнітивний дисонанс із повсякденним досвідом біженця, що призводить до «ідентичнісної розмитості». За нашою методологією, ідентичність потребує постійного відтворення через міфологізацію політичного простору, і якщо держава не пропонує актуального міфу «нації в русі», його місце займають адаптивні стратегії країни-реципієнта [6].

Аналіз динаміки трансформації ідентифікаційних параметрів українських біженців протягом 2022–2026 рр. дозволяє зафіксувати деструктивні тенденції за декількома ключовими векторами. По-перше, спостерігається критичне зниження наміру повернутися: якщо у 2022 році цей показник становив 75–80%, то на початок 2026 року він коливається в межах 35–38%. Основними чинниками такої трансформації є тривалість конфлікту та глибока соціальна інтеграція в країнах перебування, що детально висвітлено у звітах Центру економічної стратегії [9] та дослідженнях V. Vakhitov [14]. По-друге, суттєвих змін зазнала мовна поведінка: від домінування української мови як символу спротиву у перші роки війни до переходу на змішані форми спілкування та активної мовної асиміляції дітей у відмінному культурному середовищі [3; 8].

По-третє, відбулася трансформація пріоритетів лояльності. Безумовна орієнтація на інтереси України заміщується «гібридною лояльністю», де соціальні гарантії ЄС починають конкурувати з політичним корінням. Така прагматизація ідентичності зумовлена відсутністю гарантій безпеки на батьківщині. Нарешті, ключовим ідентифікаційним маркером стає не загальнодержавна, а регіональна чи локальна приналежність (земляцтва). Регіональна ідентичність виступає фундаментом для збереження цілісності в кризові періоди [6]. У 2026 році українці за кордоном швидше ідентифікують себе через приналежність до конкретної громади чи «малої батьківщини», ніж через абстрактні державні інститути. Це підтверджується даними моніторингу ЦЕС [9], де зафіксовано, що соціальна згуртованість у межах регіональних земляцтв є значно вищою, ніж у загальних діаспорних організаціях.

Проте, попри стійкість регіональних зв'язків, загальна динаміка ідентифікації викликає занепокоєння. Згідно з аналітичними доповідями НІСД [8], значна частина мігрантів демонструє ознаки відчуження від політичного життя України. Системною загрозою для національного коду стає мовна ерозія та освітня дезадаптація молоді. Елла Лібанова наголошує, що втрата демографічного потенціалу супроводжується «ментальним неповерненням», де мова виступає першим бар'єром, що руйнується під тиском інтеграції [3]. За відсутності проактивної державної політики ці процеси набувають незворотного характеру. У цьому контексті війна радикалізувала ідентичність на початковому етапі, але тривале вигнання її «охолоджує», перетворюючи національну приналежність на етнографічний релікт, позбавлений політичної суб'єктності [8].

З огляду на зафіксовані тенденції асиміляції, державна політика України у 2026 році має вийти за межі традиційного заклику до фізичного повернення, трансформувавшись у стратегію формування «мережевої нації». Сучасна українська діаспора потребує нової інституційної рамки (Diaspora 2.0), де лояльність до держави підтримується не територіальною присутністю, а включеністю у спільний політичний та цифровий простір [10]. У цьому контексті ключовим запобіжником юридичного відчуження

біженців виступає запровадження множинного громадянства. Аналіз О. Ромців [4] та дані порівняльних досліджень [1] підтверджують, що правове закріплення статусу громадянина України за особами, які отримали паспорт країни ЄС, розглядається мігрантами як фундаментальний акт визнання їхньої належності до нації. Це корелює з концепцією «перехресного членства» T. Faist [11], де множинне громадянство суттєво знижує рівень психологічного розриву з батьківщиною та стає інструментом збереження суб'єктності.

Важливим складником цієї моделі є цифрова суб'єктність. Реалізація ідеї «держави в смартфоні» створює екстериторіальний простір ідентичності. Як зазначає J. Culp [10], у цифровізованих суспільствах демократичне громадянство трансформується: політична активність у цифровому вимірі є не лише засобом збереження ідентичності, а й інструментом «м'якої сили», де мігранти стають активними суб'єктами лобіювання національних інтересів. У 2026 році громадянська ідентичність стає головним чинником стійкості держави, оскільки вона дозволяє оперувати людським капіталом незалежно від ліній державних кордонів [8].

Проте інституційні заходи мають супроводжуватися смисловим наповненням – формуванням привабливого образу «глобального українця», який є інтегрованим у західний світ, але залишається частиною національного проєкту. Таким чином, державна політика має базуватися на стратегічному трикутнику: правовий зв'язок (множинне громадянство) – цифрова залученість (мережева держава) – ідеологічний протекціонізм (новий політичний міф).

На основі методу сценарного прогнозування політичних процесів до 2030 року можна виділити три вектори взаємодії держави з біженцями. Репатріаційна (традиційна) модель, що базується на адміністративних закликах, демонструє слабкий вплив та високий ризик асиміляції через формування у громадян почуття провини. Асиміляційна (пасивна) модель, за якої відсутні системні дії з боку держави, призведе до критичної позначки – повної втрати другого покоління мігрантів. Натомість Мережева (прогресивна) модель, ключовими інструментами якої є множинне громадянство та цифрові хаби, прогнозує сильний вплив на ідентичність та низький рівень асиміляції завдяки збереженню постійної лояльності до національного центру.

Розгляд сучасних політико-правових інструментів свідчить, що станом на 2026 рік традиційна парадигма взаємодії з діаспорою потребує докорінної ревізії. Перехід від «пасивного збереження» до «активного мережування» дозволяє конвертувати міграційну кризу в ресурс глобального впливу, де кожен українець за кордоном стає носієм національних інтересів, підкріплених інституційною підтримкою держави [4]. Успішність такої трансформації залежить від життєздатності нового політичного міфу, що апелює як до загальнодержавних цілей, так і до стійких локальних ідентифікацій [5; 6]. У 2026 році саме регіональна приналежність виступає тим психологічним «якорем», який утримує суб'єктність індивіда в межах національного поля, запобігаючи остаточному розчиненню українства в європейському мультикультуралізмі. Це підводить нас до необхідності чіткого структурування отриманих результатів у загальнодержавному вимірі.

Висновки: Узагальнення результатів дослідження дозволяє стверджувати, що станом на 2026 рік національна ідентичність українських біженців трансформувалася з тимчасового стану у фазу довготривалої інтеграції. Феномен «стабілізації вигнання» зумовив формування «гібридної лояльності», де прагматична соціалізація в країнах реципієнтах переважає над готовністю до повернення. Це створює загрозу розмивання національного ядра, що вимагає переходу держави до стратегії активного дистанційного утримання людського капіталу.

Фундаментальним чинником стійкості нації в умовах розсіювання виступає регіональна ідентичність. Регіональний міф, заснований на локальних прив'язках до громад, стає захисним каркасом, що підтримує зв'язок із батьківщиною через механізми «малої» ідентифікації. Розвиток мережевих зв'язків між локальними громадами та їх представниками за кордоном є стратегічним запобіжником асиміляції української спільноти.

Майбутнє української суб'єктності залежить від інституціалізації моделі «мережевої нації». Запровадження множинного громадянства та розширення цифрової суб'єктності дозволяють конвертувати міграційний виклик у ресурс глобального впливу. У прогностичному вимірі до 2030 року лише визнання «глобального українства» як екстериторіальної структури забезпечить цілісність, демографічну та політичну стабільність держави.

Література:

1. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо множинного громадянства в зарубіжних державах. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. 2024. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33072.pdf
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
3. Лібанова Е. М. Демографічні *виклики Україні та стратегія збереження людського капіталу. Вісник Національної академії наук України.* 2023. № 10. С. 39–46. URL: https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/39-46
4. Ромців О. І. Множинне громадянство: чи справді українське законодавство потребувало модернізації? *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 11. С. 234–239. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/39.pdf
5. Ростецька С. І. Регіональна ідентичність і національна держава: політика неприйняття та пошук компромісів у політичному просторі сучасної Європи: монографія. Одеса: Гельветика, 2021. 313 с.
6. Ростецька С. І. Регіональний міф як засіб формування регіональної ідентичності. *Регіональні студії*. 2019. № 17. С. 46–50.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
8. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2024 – на початку 2025 рр. : аналіт. доповідь. Київ : НІСД, 2025. 48 с. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-u-2024-na
9. Центр економічної стратегії. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Київ: ЦЕС, 2023. 78 с. URL: https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-report/
10. Culp J. Democratic Citizenship Education in Digitized Societies: A Habermasian Approach. *Educational Theory*. 2023. Vol. 73, No. 2. P. 178–203. DOI: 10.1111/edth.12573. URL: https://hal.science/hal-04958843/document
11. Faist T. Dual Citizenship as Overlapping Membership. Migration Policy Institute. 2007. 18 p. URL: https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/faist-final%5B1%5D.pdf
12. Levitt P., Glick Schiller N. Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review.* 2004. Vol. 38, No. 3. P. 1002–1039. URL: https://globaldecentre.org/wp-content/uploads/2020/07/Levitt-Glick-Schiller-Conceptualizing-Simultaneity-A-Transnational-Social-Field-Perspective-on-Society.pdf
13. UNHCR. Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. 2024. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine
14. Vakhitov V., Zaika N., Kandul S. Return intentions of Ukrainian refugees: The role of national identity and pride. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*. 2025. Vol. 115. 102344. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214804325001193

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 323.1
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.33

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ ВПЛИВУ ПРОПАГАНДИ НА СВІДОМІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Санжаревський Олег,
доцент кафедри національної безпеки та політології
Національного університету «Острозька академія»
ORCID ID: 0000-0001-7911-4462

Корешняк Вікторія,
магістрантка кафедри національної безпеки та політології
Національного університету «Острозька академія»
ORCID ID: 0009-0007-4272-2887

У поданій науковій статті здійснено поглиблений теоретико-методологічний аналіз психологічних та соціальних механізмів впливу пропаганди на свідомість особистості та суспільства в історичній ретроспективі та в умовах сучасного глобалізованого інформаційного простору. Актуальність дослідження зумовлена трансформацією методів інформаційного впливу, що стали ключовим інструментом гібридних війн та політичного маніпулювання. Автор проводить чітку диференціацію між масовою та колективною свідомістю як об'єктами пропагандистського впливу, виокремлюючи їхні унікальні характеристики. Масова свідомість описується як гетерогенна, анонімна структура з низьким рівнем критичного аналізу, де домінують емоційні реакції, навіювання та сугестивність. У цьому контексті детально проаналізовано ідеї Гюстава Лебона щодо «психології натовпу» та концепцію міфологізації Ролана Барта, яка пояснює сприйняття сконструйованих ідеологем як природних фактів. Особливу увагу приділено механізмам «чорної» пропаганди, що базуються на викривленні історичних, географічних та політичних міфів.

Другий вектор дослідження зосереджений на колективній свідомості, яка, на відміну від масової, ґрунтується на сталих групових цінностях та ідентичності. Визначено, що вплив на колективну свідомість є більш складним процесом, який потребує залучення лідерів думок та інтеграції наративів у глибинні переконання цільових груп. В роботі структуровано елементи пропагандистського повідомлення: від адресанта (актора) до каналів доставки та очікуваних поведінкових змін реципієнта. Важливе місце займає порівняльний аналіз «своєї» (захисної) та «ворожої» пропаганди. Захисна пропаганда розглядається як засіб підтримки морального духу та національної єдності, що базується на легітимних фактах. Ворожа ж пропаганда ідентифікується як деструктивна система маніпуляцій, спрямована на підрив довіри та дезорієнтацію суспільства. Автор детально розкриває специфіку «Пропаганди 2.0» за Г. Почепцовим, де маніпуляція маскується під нейтральну інформацію через соціальні мережі, фреймінг, емоційне програмування (використання страху, гніву) та імітацію громадської думки ботофермами.

Окремим вагомим блоком дослідження є соціально-психологічний механізм формування «образу ворога». Розкрито три рівні цього процесу: когнітивний (нав'язування шаблонів), афективний (викликання ненависті) та поведінковий (готовність до агресії). Наведено аналіз таких маніпулятивних технік, як «спіраль мовчання» Н. Ноель-Ноймана, «загальний вагон», мозаїчність сюжетів та негайна подача інформації, що знижує здатність до раціонального переосмислення подій. У висновках підкреслюється, що пропаганда є цілісною системою соціального конструювання реальності, яка вимагає від держави та громадянського суспільства розробки комплексних стратегій інформаційної стійкості та критичного мислення.

Ключові слова: *пропаганда, масова свідомість, колективна свідомість, соціально-психологічні механізми, маніпулювання, образ ворога, гібридна війна.*

Sanzharevskyi Oleh, Koreshniak Viktoriia. Theoretical aspect of psychological and social mechanisms of propaganda's influence on consciousness in historical retrospective

This research article provides an in-depth theoretical and methodological analysis of the psychological and social mechanisms behind propaganda's influence on the consciousness of individuals and society, examined from a historical perspective and within the modern globalized information environment. The relevance of this study is driven by the transformation of information influence methods, which have become primary tools in hybrid warfare and political manipulation. The author draws a clear distinction between mass and collective consciousness as targets of propaganda, highlighting their unique operational characteristics. Mass consciousness is described as a heterogeneous, anonymous structure characterized by low critical analysis, where emotional reactions, suggestion, and susceptibility dominate. In this context, the study analyzes Gustave Le Bon's "crowd psychology" and Roland Barthes' concept of mythologization, which explains how constructed ideologies are perceived as natural and self-evident facts. Special attention is paid to the mechanisms of "black" propaganda based on the distortion of historical, geographical, and political myths.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

The second focus of the study is on collective consciousness, which, unlike mass consciousness, is rooted in stable group values and identities. The research identifies that influencing collective consciousness is a more complex process requiring the involvement of opinion leaders and the integration of narratives into the deep-seated beliefs of target groups. The paper structures the elements of a propaganda message: from the sender (actor) to the delivery channels and the expected behavioral changes in the recipient. A significant portion is dedicated to the comparative analysis of "own" (defensive) and "hostile" propaganda. Defensive propaganda is viewed as a means of supporting national morale and unity based on legitimate facts. Conversely, hostile propaganda is identified as a destructive system of manipulation aimed at undermining trust and disorienting society. The author explores the specifics of "Propaganda 2.0" as defined by H. Pocheptsov, where manipulation is disguised as neutral information through social networks, framing, emotional programming (leveraging fear and anger), and the simulation of public opinion via bot farms.

A distinct and substantial block of the study focuses on the socio-psychological mechanism of creating an "enemy image." Three levels of this process are revealed: cognitive (imposing templates), affective (evoking hatred), and behavioral (readiness for aggression). The analysis covers manipulative techniques such as Elisabeth Noelle-Neumann's "spiral of silence," the "bandwagon effect," the mosaic structure of news reporting, and immediate information delivery, all of which diminish the capacity for rational reflection. The conclusions emphasize that propaganda is an integrated system of social reality construction, requiring the state and civil society to develop comprehensive strategies for information resilience and critical thinking. The study highlights that the effectiveness of modern propaganda relies not just on the content itself but on the exploitation of human cognitive biases and social instincts. By deconstructing these mechanisms, the author provides a foundation for developing counter-propaganda measures and media literacy frameworks essential for national security in the digital age.

Key words: *propaganda, mass consciousness, collective consciousness, socio-psychological mechanisms, manipulation, enemy image, hybrid warfare.*

Постановка проблеми. Впродовж століть відбувається поступова трансформація пропаганди із інструмента політичної комунікації на інструмент війни. З часом поглиблюється використання психологічних та соціальних механізмів впливу пропаганди не лише на особистість, але й на суспільство в цілому. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах гібридних війн та глобалізованого інформаційного простору, де пропаганда та інформаційно-психологічні операції стають невід'ємною складовою безпекової політики держав. Історична ретроспектива від Першої та Другої світових воєн до Холодної війни вказує на еволюцію форм, каналів та інтенсивності пропагандистського впливу. На ранніх етапах пропаганда ґрунтувалася переважно на емоційній мобілізації та поширювалася через газети, плакати, брошури. Згодом вона набула рис тотальної інституціоналізації, а в сучасному інформаційному суспільстві характеризується багатоканальністю, гібридністю, масштабністю та комплексністю.

Наукова проблема полягає у необхідності комплексного теоретико-методологічного осмислення психологічних і соціальних механізмів впливу пропаганди на масову та колективну свідомість як у класичних концепціях так і в сучасних теоріях інформаційного впливу та гібридної війни. Саме тому виникає потреба у міждисциплінарному аналізі, який дозволить виявити сталі механізми впливу пропаганди та простежити їх трансформацію в історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні основи дослідження пропаганди закладені у працях Гюстава Лебона, який описував механізми психології натовну. Важливий внесок у дослідженяння міфологізації масової свідомості здійснив Роланд Барт. Соціально-психологічні засади формування групової ідентичності та дихотомії «ми – вони» розроблено в теорії соціальної ідентичності Генрі Тажфела та Джона Тернера. Концепція «спіралі мовчання» як механізм соціального тиску в масових комунікаціях розроблена Елізабет Ноель-Нойман.

У сучасному науковому дискурсі проблематику інформаційних впливів та пропаганди нового типу досліджує Георгій Почепцов, який запропонував концепцію «Пропаганди 2.0», що пояснює трансформацію пропаганди в умовах цифрового середовища, фреймінгу, праймінгу та імітації громадської думки через мережеві структури.

Серед сучасних українських дослідників варто відзначити праці В. Гапія, В. Зеленіна, О. Холоха та інших, які аналізують механізми маніпуляції, вплив медіа на масове сприйняття та формування «образу ворога» в умовах російсько-української війни.

Разом з тим, аналіз наукового доробку вказує на необхідності більш поглибленого аналізу психологічних та соціальних механізмів впливу пропаганди на свідомість, особливо у зв'язку із сучасними трансформаціями пропагандистських практик.

Методологія. Методологічну основу статті становить міждисциплінарний підхід, що поєднує положення соціальної психології, теорії масових комунікацій, політичної науки та історичного аналізу. Окрім того у статті використовувався історико-ретроспективний метод для аналізу трансформації пропаганди від світових воєн до сучасного етапу. Для визначення структури пропагандистського повідомлення застосовувався структурно-функціональний метод. Дослідження відмінностей між «своєю»

(державною, мобілізаційною) та «ворожою» пропагандою здійснювалося за допомогою порівняльного аналізу. Соціально-психологічний аналіз лежить в основі дослідження механізмів емоційного програмування, морального відсторонення, сугестивності, конформізму та групової ідентифікації.

Методологічна новизна дослідження полягає у розмежуванні масової та колективної свідомості як об'єктів пропагандистського впливу та в інтеграції класичних соціально-психологічних концепцій із сучасними теоріями інформаційно-психологічних операцій.

Виклад основного матеріалу. Механізми впливу пропаганди на свідомість особистості та суспільства в історичній ретроперспективі зазнали значної трансформації. У період Першої світової війни пропаганда вперше набула системного державного характеру та стала інструментом мобілізаційної пропаганди. Державам масово використовувалися плакати, газети, карикатури для створення негативного образу ворога (таку особливу ролі надавали Німеччині у британській та американській пропаганді) та формування образу «справедливої війни». Психологічні механізми впливу пропаганди використовували емоції та почуття для впливу на свідомість суспільств (страх, тривога, сором, колективна ідентифікація з нацією).

Вже за часів Другої світової війни державна пропаганда досягла вищого рівня інституціалізації. Вона стала складовою тоталітарних режимів. Основними механізмами пропаганди нацистської Німеччини став тотальний контроль медіаресурсів, створення культу лідера, дегуманізація, на якій була побудована антисемістська пропаганда. В радянському Союзі в пропаганді ефективно спрацьовували наративи героїнізації російського народу, міфологізація подвигу та образ жертви. Це період використання технологій морального відсторонення та ідеологічної поляризації.

У період Холодної війни пропаганда трансформується в інструмент глобального ідеологічного протистояння. В цей період активно поширюються інформаційно-психологічні операції, механізм «образу ворога», а пропаганда подекуди переходить у непряму через культуру, спосіб життя, символи. Вектор пропаганди зміщується з прямої агітації на стратегічне конструювання реальності за допомогою засобів масової інформації.

У сучасному інформаційному суспільстві пропаганда є одним із найпотужніших інструментів впливу на суспільну свідомість. Механізми її впливу вже давно вийшли за межі політичної сфери, охоплюючи психологічні та соціальні аспекти.

Досліджуючи вплив пропаганди на суспільну свідомість в умовах сучасного глобалізованого інформаційного простору, варто виокремити поняття масової та колективної свідомості. Адже ефективність пропаганди та її методи певною мірою відрізняються в залежності від того, чи вона спрямовується на масову чи колективну свідомість.

Масову свідомість можна охарактеризувати гетерогенність аудиторії, низьким рівнем комунікації та взаємодії між її членами, а також високим ступенем анонімності[5]. В даному випадку пропагандистські механізми впливу на масову свідомість охоплюють велику аудиторію, тому ефективним є використання засобів масової інформації та соціальних мереж. Адже масова свідомість тісно пов'язана із масовою комунікацією, а пропаганда підживлюється за допомогою комунікативних засобів. Пропагандистські повідомлення будуються у вигляді простих гасел, що створює можливість охоплювати широку та різноманітну за своїм статусом та характером аудиторію. При цьому пропагандисти, використовуючи механізми впливу на масову свідомість, роблять акцент на базових емоціях, а саме страх, гнів, ентузіазм, для об'єднання мас певним пропагандистським меседжем.

Французький соціальний психолог Гюстав Лебон, вивчаючи психологічні аспекти впливу на масову свідомість або психологію натовпу, зазначав, що індивід у масі втрачає раціональність і переходить під вплив колективної психіки. При цьому знижується інтенсивність критичного мислення і людина починає інформацію сприймати емоційно [4]. Саме у масовій свідомості легко вступають у дію такі психологічні механізми як навіювання і сугестивність, тому що масам легко втлумачити певні ідеї через прості образи, гасла, повторення. В даному випадку також спрацьовує емоційна складова через відчуття гніву, страху, що набагато швидше поширюються від контраргументів. Окрім емоцій, значного соціально-психологічного впливу на масову свідомість завдає так зване міфологічне мислення, оскільки натовпу властиво мислити міфами, символами, легендами [4].

Міфологізацію, як спосіб впливу на масову свідомість, розглядав французький філософ Ролан Барт, зазначаючи, що така свідомість формується через міфи, знаки й повсякденні повідомлення, які люди сприймають як «природні» та «самоочевидні» [8]. Даний механізм використовується засобами масової інформації через замовчування одних фактів та активне висвітлення інших фактів та подій. В даному випадку міф виконує функцію засобу маніпуляції масовою свідомістю.

Аналізуючи російську пропаганду як інструмент впливу на суспільну свідомість, можна виокремити:

- історичний міф (що базується на тому, що «росія є основоположником слов'янських народів»);

- географічний міф («єдина руська земля»);
- національний міф (росіяни як «старші брати та сестри» українського народу);
- політичний міф («некомпетентність та нелегітимність української влади», «жорстокість до військовополонених», «бандерівські методи») [2].

Дані міфи є елементами «чорної» пропаганди через використання механізмів перекручування або замовчування правдивих фактів, проведення репортажів із місця подій у вигідному для ворожої пропаганди форматі, просування неправдивих коментарів, використання технік емоційності у повідомленнях, а також спеціальної лексики з негативним семантичним значенням, механізмів постійної повторюваності, що забезпечує значний соціально-психологічний вплив на масову свідомість.

Механізми впливу на колективну свідомість, на відміну від масової, мають певні особливості та відмінності, враховуючи те, що колективну свідомість можна охарактеризувати наступним рисами:

- спільні цінності та переконання;
- почуття групової ідентичності;
- тісна комунікація між членами групи чи колективу.

Виходячи із даних характерних рис, соціально-психологічні механізми впливу на колективну свідомість повинні опиратися на специфіку функціонування певних груп чи колективів, а пропагандистські повідомлення бути спрямованими на target-групи з визначеними їх ключовими цінностями та нормами. Важливу роль у розповсюдженні пропаганди відіграють групові лідери думок, через яких формується спільний для певної групи наратив. Стійкість та ефективність колективної пропаганди підкріплюється її інтеграцією у колективну свідомість, в той час як масову свідомість потрібно постійно підкріплювати новими або уже розробленими наративами.

На відміну від впливу на масову свідомість, яка розрахована на короткострокові реакції, соціально-психологічні механізм впливу на колективну свідомість зосереджені на глибокі, а відповідно довготермінові зміни як у переконаннях так і поведінці певної групи чи колективу.

Деякі відмінності мають також механізми поширення пропаганди. Як зазначалося вище, для впливу на масову свідомість, як правило, використовуються соціальні мережі та засоби масової інформації. Враховуючи особливості цільової аудиторії, вплив на колективну свідомість здійснюється як через масмедіа так і через особистісне спілкування.

Для масової свідомості характерним є зниження інтенсивності критичного мислення, відповідно людина починає інформацію сприймати емоційно, а пропаганда стає більш ефективною. На противагу, для колективної свідомості вищий рівень критичного аналізу зумовлює необхідність для пропагандиста докладати більших зусиль для досягнення бажаного ефекту.

Окрім правильного підбору пропагандистських технік для впливу на масову та колективну свідомість, важливим є врахування психологічних та соціальних механізмів впливу пропаганди на свідомість, враховуючи її поділ на «свою» та «ворожу».

Перш за все необхідно зосередити увагу на структурі пропагандистського повідомлення, яке складається з наступних елементів:

- адресанта (актора);
- джерела інформації, через яке транслюється інформаційне повідомлення;
- джерела інформації, що доставляє повідомлення до адресата;
- зміна цінностей, переконань і поглядів адресата;
- необхідні адресанту (актору) дії, які є наслідком пропагандистського повідомлення[2].

Якщо розглядати структуру повідомлення для «своєї» або захисної пропаганди, то варто зазначити, що в умовах гібридної війни вона спрямована на підтримання морального духу, об'єднання суспільства, формування психологічної стійкості як для колективної так і масової свідомості, тобто набуває рис мобілізаційної пропаганди. В даному випадку важливим є трансляція через пропагандистське повідомлення цінності єдності, віри в перемогу, використовуючи офіційні джерела та емоційно насичені комунікаційні канали.

Адресантом «своєї» (мобілізаційної) пропаганди виступає держава або суспільство, які представлені органами державної влади, збройним силами, інститутами громадського суспільства, політичними, військовими, громадськими авторитетами. При цьому адресант представляє себе не одноосібно, а як «ми в єдності», що веде справедливу та гідну боротьбу за суверенітет чи певні моральні цінності.

Джерелами інформації, через які транслюється пропагандистське повідомлення, можуть бути офіційні та інші джерела, які мають високий ступінь довіри, до прикладу, звернення глави держави, комунікації військових головнокомандувачів, офіційні сторінки органів влади, засоби масової інформації, а також певні історії військових, ветеранів війни, громадських діячів. Така пропаганда базується на правдивих та легітимних фактах, а не перекрученнях та вигадках.

Каналами доставки «своєї» (мобілізаційної) пропаганди можуть стати засоби масової інформації, телебачення, соціальні мережі, відеозвернення, мотиваційні ролики, плакати, листівки, інші офіційні канали, через які пропагандистські повідомлення подаються швидко, постійно та емоційно, враховуючи психологічний стан реципієнта.

У разі успішного впливу «своєї» (мобілізаційної) пропаганди відбудеться зростання згуртованості, підвищення віри в перемогу, посилення відчуття необхідності боротьби, а також формування переконання про важливість особистого внеску.

Наслідком «своєї» (мобілізаційної) пропаганди повинно стати збереження психологічної стійкості, згуртованості, несприйняття «ворожої» пропаганди, готовність до тривалої боротьби тощо.

Для досягнення цілей «своя» пропаганда як інструмент війни використовує різні психологічні та соціальні механізми та методи впливу на свідомість, а саме ідеологічна підготовка, патріотичне виховання, героїнізація військової служби. Як ідеологічна підготовка так і патріотичне виховання спрямовані на формування певної ідеології держави, почуття гідності, відданості справі та країні, готовності захищати її громадян, територіальну цілісність та незалежність. Героїнізація військової служби, як метод пропаганди, як правило, здійснюється через пропаганду військових досягнень та подвигів, створення позитивного образу військовослужбовців, вшанування героїв.

Варто окремо виділити застосування техніки морального відстронення у «своїй» (мобілізаційній) пропаганді, що полягає у виправданні насильства через перекладання відповідальності. У структурі державної або мобілізаційної пропаганди моральне відсторонення виступає механізмом легітимізації жорстких політичних та військових рішень. Застосування даної техніки можливе як для «своєї» так і ворожої пропаганди залежно від її мети.

На відміну від «своєї», «ворожа» пропаганда в умовах гібридної війни стала потужним інструментом ворога.

Для дослідження механізмів впливу «ворожої» пропаганди варто, перш за все, виокремити її характерні особливості, а саме:

- цілеспрямованість (чітко визначені цілі та target-групи);
- систематичність та повторюваність;
- мультимедійність (використання різних каналів комунікації від соціальних мереж та засобів масової комунікації до листівок);
- постійність та послідовність (створює комулятивний вплив як на масову так і колективну свідомість залежно від цілей впливу);
- в більшості випадків охоплення широкої аудиторії, що посилює вплив пропаганди[5].

Для поширення «ворожої» пропаганди використовуються такий метод впливу на суспільну свідомість як маніпулювання, що в свою чергу покладено в основу формування «образу ворога», психологічний тиск, підрив довіри та інші психологічні та соціальні механізми.

Розглядаючи дієві маніпулятивні методи, варто зазначити їх широку різноманітність та відмінності в інтерпретації різними дослідниками.

У наукових працях Г. Почепцов пропаганду нового типу трактує як таку, що працює менш прямолінійно, маскується під інформацію, проте реалізується через низку маніпулятивних методів психологічного та соціального характеру.

Соціальні механізми маніпуляції у концепції пропаганди 2.0 Г. Почепцов прив'язує до використання мережевих спільнот, імітації громадської думки через коментарі, лайки, репости, ботоферми, що підкріплюють думку реципієнта про важливість і достовірність пропагандистського повідомлення, а також підвищує соціальний конформізм та сприйняття поданої пропагандистським повідомленням інформації як «своєї» [6].

Розглядаючи психологічні маніпулятивні методи, Г. Почепцов пов'язує їх з когнітивними обмеженнями людини. Адже у інформаційному просторі з величезними витоком інформації її надлишковість «змушує реципієнта застосовувати спрощені моделі мислення, що робить його вразливим до фреймінгу та готових інтерпретацій» [6].

Технології фреймінгу активно застосовуються у сучасних інформаційно-психологічних операціях. При цьому фреймінг трактується як подання інформації у певній інтерпретаційній рамці, що визначає спосіб її сприйняття. Фактично через підбірку певних акцентів, контексту та мовних конструкцій для суспільства чи групи нав'язується вигідна інтерпретація подій.

Ще одним психологічним аспектом маніпуляції, на використанні якого зосереджує увагу Г. Почецов, є емоційне програмування свідомості, що нерозривно пов'язане з застосуванням таких емоцій як страх, тривога, образа, відчуття приниження. Адже емоційні пропагандистські повідомлення знижують

рівень критичного аналізу, а відповідно підсилюють бажаний для «ворожої» пропаганди ефект. Саме технологія праймінгу використовується в пропаганді для формування стійких емоційних реакцій.

В інформаційно-психологічних операціях саме ця технологія базується на завчасному «налаштуванні» свідомості реципієнта шляхом активізації певних асоціацій, які в подальшому визначають оцінку інформації.

Психологічні механізми маніпуляції проявляються через певні образи, символи, а також через ефект повторюваності, тому що певний візуальний контент, меми, наративи здатні викликати стійкі емоції, а повторюваність створює ілюзію «правдивості» та об'єктивності пропагандистського повідомлення, що глибоко фіксується у свідомості особи.

Досить часто пропагандисти, на думку дослідника В. Гапія, вдаються до застосування таких дієвих маніпулятивних методів як «спеціальний метод транслювання (дроблення) і негайну подачу інформації, висвітлення подій під певним кутом, спотворення або підміна фактів, мозаїчність сюжетів при подачі телевізійних новин» [2].

Ефективність негайної подачі інформації проявляється в тому, що, як правило, репортажі проводяться із місця подій із поданням у зручному для «ворожої» пропаганди форматі. При цьому розумний процес сортування інформації та рівень її критичного переосмислення понижується, що викликає підвищення її сприйняття реципієнтом.

Висвітленням подій під певним кутом здійснюється пропагандистом через обробку та викривлення реальних сюжетів та подій (до прикладу на телебаченні) у певному пропагандистсько-ідеологічному напрямі. Такий метод маніпулювання пов'язаний із ще одним – мозаїчність сюжетів при транслюванні телевізійних новин. Адже мозаїчне розташування сюжетів здатне здійснити психологічну дезорієнтацію глядача, а відповідно посилити вплив пропаганди на свідомість.

Провідна роль мас-медіа у поширенні інформації, в тому числі пропагандистського характеру, та її механізми соціально-психологічного впливу на свідомість, дослідником В. Зеленіним пов'язується із теорією залежності від медіасистеми. За даною теорією у період серйозних ризиків (загроз) залежність від мас-медіа зростає, а люди шукають достовірну та об'єктивну інформацію переважно в них, аніж в особистісному спілкуванні [3].

Маніпуляції суспільною свідомістю у мас-медіа здійснюються за допомогою таких основних методів як повторення, універсальності, наклеювання шаблонів, «спіралі мовчання», «загального вагона» [1].

Особливої уваги заслуговує метод «спіралі мовчання», запропонований німецьким політологом Н. Ноель-Нойманом. Даний метод маніпулювання базується на тому, що особа, думки та переконання якої не підтримуються більшістю, боїться їх висловити, вважаючи, що відплатою за них буде ізоляція та ігнорування іншими членами суспільства. Дещо протилежним є метод «загального вагона», за яким робиться підбір фраз, висловлювань, щоб створити враження щодо поведінки більшості.

Маніпулювання як метод психологічного та соціального впливу пропаганди на свідомість, лежить також в основі механізму формування «образу ворога», який потребує детальнішого вивчення.

Вітчизняні та зарубіжні науковці в основу механізму формування «образу ворога» покладають різні соціальні та психологічні аспекти (табл. 1).

Виходячи із міркувань дослідників даної галузі, «образ ворога» – це дегуманізований образ одного соціального суб'єкта, що існує в суспільній свідомості іншого соціального суб'єкта, побудований із використанням таких соціальних та психологічних методів та механізмів як ефект повторення, виправдання легітимності рішень, символізацію образів, імітацію суспільної думки, дихотомію «ми-вони». З цієї точки зору дегуманізацію слід розглядати як важливу стадію ескалації конфлікту, тобто процес символічного позбавлення противника людських рис. Через використання негативних ярликів, метафор та узагальнень ворог демонструється як загроза, що не заслуговує на співчуття. Виходячи з таких міркувань, дегуманізація «образу ворога» знижує психологічні перешкоди до агресії.

Здійснення пропаганди через формування «образу ворога» виконує наступні функції:

- консолідаційна (об'єднання суспільства у спільній боротьбі з ворогом);
- мобілізаційна (готовність до боротьби, підтримання політики вищого керівництва держави у розгортанні військових дій);
- легітимаційна (символічне позбавлення ворога людських рис у свідомості суб'єкта, що спрямоване на подолання психологічного табу у вбивстві та його законному виправданні) [7].

Формування «образу ворога» відбувається на трьох рівнях: когнітивному (проявляється у нав'язаних думках та переконаннях через засоби масової інформації або соціальні мережі певної інформації щодо ворожого соціального об'єкта, в тому числі з використанням попередньо розглянутих маніпулятивних методів впливу на суспільну свідомість), афективному (пов'язано із переживанням певних емоцій таких

Таблиця 1

Інтерпретація дослідниками ключових понять та ідей до соціальних та психологічних механізмів формування «образу ворога»

Соціальні та психологічні механізми формування «образу ворога»	Дослідники	Інтерпретація основних понять та ідеї
Ефект повторення	Г. Лассуелл	Багаторазове повторення негативних повідомлень створює ілюзію їх правдивості та підсилює сприйняття масами
Виправдання законності рішень	Г. Лассуелл	Образ ворога використовується для виправдання війни та надзвичайних заходів, загроз з боку агресора
Символізація та візуальні образи	Г. Почепцов	Символи, візуальні образи та метафори впливають швидше за аргументи та закріплюються у свідомості
Імітація суспільної думки	Г. Почепцов	Створення видимості масової підтримки певних поглядів стимулює конформізм і прийняття образу ворога
Дихотомія «ми – вони»	Г. Тажфел, Дж. Тернер	У межах теорії дихотомія «ми – вони» розглядається як базовий соціально-психологічний механізм групової ідентифікації: індивід конструює власну ідентичність не лише на основі особистісних характеристик, а й через належність до певних соціальних груп («ми») та протиставлення себе іншим групам («вони») [9]

як страх за власну безпеку, ненависть до ворога), поведінковому (здатність до об'єднання для протидії ворогу, а також на його вбивство, високий ступінь довіри політичному та військовому керівництву).

Формування «образу ворога» є складним соціально-психологічним процесом, що поєднує когнітивні, емоційні та символічні механізми впливу на свідомість.

На основі проведеного дослідження соціальних і психологічних механізмів впливу пропаганди на свідомість можна зробити висновок про те, що пропаганда функціонує не як сукупність ізольованих інформаційних повідомлень, а як цілісна система впливу, спрямована на трансформацію масової та колективної свідомості. При цьому соціальні та психологічні механізми пропаганди створюють сприятливе середовище для маніпулювання свідомістю, легітимації ворожих повідомлень, формування «образу ворога». Здатність пропаганди проникати у свідомість через соціальні та психологічні механізми створюють необхідність пошуку методів протидії їй, виходячи з розуміння, що пропаганда функціонує як системний механізм соціального конструювання реальності, який через когнітивні обмеження людини, емоційне програмування та механізми групової ідентифікації трансформує як масову, так і колективну свідомість.

Література:

1. Булгаков Д. Маніпуляції у мас-медіа як інструмент політичної боротьби. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 131–136. URL: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.17
2. Гапій В. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні. *Молодий вчений.* 2018. № 1 (53). С. 636–641. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5411
3. Зеленін В., Чопик Л., Доскач С. Вплив медіа на масове сприйняття та психологічний стан громадян. *Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychlogy, Philosophy.* 2024. № 15 (2). С. 213–219. URL: https://humstudios.com.ua/en/journals/tom-12-2-2024/vpliv-media-na-masove-sprynyattya-ta-psikhologichny-stan-gromadyan
4. Лебон Гюстав. Психологія натовпу. Москва: Інститут психології РАН. Видавництво КСП +, 1998. 202 с.
5. Лисичкіна О., Лисичкіна І. Пропаганда як фактор впливу на формування масової та колективної свідомості військовослужбовців. *Честь і Закон*. 2024. № 3 (90). С. 60–66. URL: https://doi.org/10.33405/2078-7480/2024/3/90/318455
6. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харків : Фоліо, 2018. 196 с.
7. Холох О., Скрябін О. Соціально-психологічні механізми формування «образу ворога» з України російськими засобами масової комунікації під час російсько-української війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2023. № 3 (55). С. 34–40. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2217.2023.55.34-40
8. Roland Barthes. Mythologies (translated by Annette Lavers). London : Jonathan Cape. 1972. 181 p.
9. Tajfel H., Turner, J. C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), Psychology of Intergroup Relations : Nelson-Hall, 1986. 143 p.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 341.2
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.34

ПОШИРЕННЯ НЕПРАВДИВОЇ ТА МАНІПУЛЯТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЗАГРОЗА ДЕМОКРАТІЇ У ДЕРЖАВАХ ЄС

Сидор Андрій,
аспірант,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0009-0008-3776-991X

У статті розглядається еволюція феномену дезінформації як системної проблеми для демократичного розвитку Європейського Союзу. На основі останніх наукових досліджень, дезінформація розглядається не лише як неправдивий або оманливий контент, а як структурна умова, що виникає в результаті взаємодії геополітичної конфронтації, внутрішньої політичної поляризації та економіки уваги, що базується на платформах. Аналіз показує, що сучасні системи дезінформації функціонують у різних формах (державні операції впливу, маніпуляції всередині країни, комерційно мотивована дезінформація, алгоритмічне посилення та синтетичні медіа, створені штучним інтелектом) створюючи складне середовище, в якому оманливі наративи можуть швидко поширюватися та формувати громадську думку. У статті також досліджуються механізми, за допомогою яких дезінформація проникає в політичну сферу держав-членів ЄС, приділяючи особливу увагу ролі іноземних акторів, таких як Росія та Китай, а також внутрішніх акторів, включаючи популістські партії, гіперпартійні ЗМІ та ідеологічно організовані онлайн-спільноти. Особлива увага приділяється алгоритмічним інфраструктурам, які підтримують вірусність маніпулятивного контенту та послаблюють демократичні дебати. Дослідження критично оцінює багатогранну реакцію ЄС, а також внесок мереж перевірки фактів, ініціатив з медіаграмотності та організацій громадянського суспільства. Результати дослідження показують, що, незважаючи на значний інституційний прогрес, наявні заходи протидії дезінформації залишаються недостатніми з огляду на масштаби, швидкість та адаптивність сучасних методів маніпулювання інформацією. У статті стверджується, що демократична стійкість в ЄС вимагає комплексного підходу, який поєднує в собі забезпечення дотримання нормативних вимог, прозорість алгоритмів, сталу підтримку незалежної журналістики та перевірки фактів, комплексну політику медіаграмотності та скоординовані геополітичні стратегії. Зрештою, у дослідженні робиться висновок, що захист демократичного порядку ЄС у цифрову епоху залежить не тільки від запобігання шкідливому контенту, а й від зміцнення соціальних, інституційних та когнітивних основ довіри, плюралізму та громадянської активності.

Ключові слова: *дезінформація; цифрове врядування ЄС; медіаграмотність; перевірка фактів; алгоритмічне посилення; операції іноземного впливу; демократична стійкість; відповідальність платформ; інформаційний безлад.*

Sydor Andrii. The spread of false and manipulative information as a threat to democracy in EU countries: current situation and prospects for counteraction

This article examines the evolution of disinformation as a systemic problem for the democratic development of the European Union. Based on recent scientific research and the EU's political framework, the study considers disinformation not only as false or misleading content, but as a structural condition resulting from the interaction of geopolitical confrontation, internal political polarization, and a platform-based attention economy. The analysis shows that contemporary disinformation ecosystems operate in various forms – state influence operations, domestic manipulation, commercially motivated disinformation, algorithmic amplification, and synthetic media created by artificial intelligence – creating a complex environment in which misleading narratives can spread rapidly and shape public opinion. The article also explores the mechanisms through which disinformation penetrates the political sphere of EU member states, paying particular attention to the role of foreign actors such as Russia and China, as well as domestic actors, including populist parties, hyper-partisan media, and ideologically organized online communities. Particular attention is paid to algorithmic infrastructures that support the virality of manipulative content and undermine democratic debate. The study critically assesses the multifaceted response of the EU, actions, and the contribution of fact-checking networks, media literacy initiatives, and civil society organizations. The results of the study show that, despite significant institutional progress, existing measures to counter disinformation remain insufficient given the scale, speed, and adaptability of modern methods of information manipulation. The article argues that democratic resilience in the EU requires a comprehensive approach that combines regulatory enforcement, algorithm transparency, sustained support for independent journalism

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

and fact-checking, comprehensive media literacy policies, and coordinated geopolitical strategies. Ultimately, the study concludes that protecting the EU's democratic order in the digital age depends not only on preventing harmful content, but also on strengthening the social, institutional, and cognitive foundations of trust, pluralism, and civic engagement.

Key words: *disinformation; EU digital governance; media literacy; fact-checking; algorithmic amplification; foreign influence operations; democratic resilience; platform accountability; information disorder.*

В останні роки інформаційне середовище Європейського Союзу зазнало глибоких змін, спричинених цифровізацією, зростанням популярності комунікації на платформах та посиленням геополітичної конкуренції. Ці зміни суттєво вплинули на умови функціонування демократичних процесів, зробивши їх все більш вразливими до поширення неправдивої та маніпулятивної інформації. Дезінформація перетворилася з епізодичного викривлення фактів на постійну структурну проблему, яка впливає на довіру громадськості, політичну участь та легітимність демократичних інститутів. У цьому контексті захист демократичного врядування в державах-членах ЄС став невіддільним від здатності протидіяти маніпулюванню інформацією в цифровій сфері.

Актуальність цього питання ще більше посилилася через низку криз, що пов'язані між собою, зокрема пандемію COVID-19, масштабні дебати про міграцію, виборчі цикли в Європі і, що найголовніше, повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Ці події створили сприятливі умови для швидкого поширення поляризуючих і оманливих наративів, які експлуатують суспільні побоювання та інституційні вразливості. Як результат, дезінформація в ЄС дедалі частіше виступає не просто як неправдивий контент, а як частина ширшого явища інформаційного безладу, підсиленого алгоритмічним посиленням, економічними стимулами цифрових платформ та зростаючою політичною поляризацією в державах-членах.

Хоча проблема дезінформації активно досліджується в політичній науці, медіа-дослідженнях та дослідженнях у сфері безпеки, значна частина існуючої літератури зосереджується або на окремих випадках іноземного втручання, або на окремих регуляторних заходах. Залишається потреба у комплексному аналітичному підході, який концептуалізує дезінформацію як системну та багаторівневу загрозу демократичному розвитку, інтегруючи геополітичні, внутрішні та технологічні виміри. Такий підхід є особливо важливим у контексті ЄС, чиї нормативні засади прозорості, плюралізму та управління на основі правил створюють як стійкість, так і специфічну вразливість до маніпулювання інформацією.

Метою цієї статті є аналіз поширення неправдивої та маніпулятивної інформації як структурної загрози демократії в країнах ЄС. Дослідження має на меті визначити основні форми та суб'єктів сучасної дезінформації, дослідити механізми, через які вона впливає на політичні процеси, та оцінити ефективність регуляторних, інституційних та суспільних заходів реагування Європейського Союзу. Таким чином, стаття прагне сприяти глибшому розумінню демократичної стійкості в ЄС в умовах швидкої цифрової трансформації та постійного інформаційного тиску.

Сучасне інформаційне середовище Європейського Союзу характеризується конвергенцією геополітичної конкуренції, економікою уваги (що базується на платформах), та зниженням довіри громадськості до інституціоналізованої влади. У цьому контексті дезінформація перетворилася з периферійного комунікативного порушення на структурну силу, здатну переформатувати політичну поведінку, порушити інституційну легітимність та реконфігурувати демократичну публічну сферу. Вчені все частіше розглядають дезінформацію не просто як неправдивий контент, а як частину ширшої системи «інформаційного безладу», в якій оманливі, маніпулятивні або вирвані з контексту повідомлення поширюються з безпрецедентною швидкістю та масштабом завдяки алгоритмічному підсиленню та соціально-політичній фрагментації. Ця система спричиняє кумулятивні спотворення в мисленні громадськості, ускладнюючи здатність демократичних суспільств підтримувати обговорення, основою яких є спільне розуміння фактів.

У контексті ЄС ця еволюція має особливі наслідки. Нормативна архітектура Євросоюзу, заснована на прозорості, плюралізмі та правовому управлінні, робить його як мішенню для ворожих іноземних впливів, так і вразливим до маніпуляцій, що генеруються зсередини. Як зазначає Європейська комісія, дезінформаційні кампанії все частіше спрямовані на ослаблення соціальних передумов демократичної активності шляхом підриву довіри, створення когнітивного перевантаження та використання невдоволення, пов'язаного з ідентичністю [5]. Ця динаміка посилилася між 2015 і 2025 роками, особливо під час таких криз, як пандемія COVID-19 і повномасштабне вторгнення Росії в Україну, що створило можливості для швидкого поширення розкольницьких наративів на багатьох цифрових платформах.

Характер дезінформації, що розповсюджується в ЄС, еволюціонував від ідеологічно безумовної пропаганди до багатогранного гібридного явища, що використовує текст, зображення, короткі відео,

гумористичні меми та синтетичні медіа. Можна виділити п'ять типів, що взаємопідсилюють один одного: дезінформація, що фінансується державою, внутрішньополітична маніпуляція, дезінформація з комерційною мотивацією, алгоритмічно підсилений контент та обман, створений штучним інтелектом.

Державні кампанії, найпомітніші з яких походять з Росії та Китаю, мають на меті підірвати суспільну згуртованість, поляризувати електорат та послабити підтримку зовнішньої політики ЄС. Проект EUvsDisinfo зафіксував понад 15 тис. задокументованих випадків прокремлівської дезінформації, починаючи з 2015 р., продемонструвавши не тільки масштаб, а й послідовну тематичну узгодженість у зображенні ЄС як слабкого, залежного від зовнішніх акторів або принципово незданого до колективних дій [17]. Китайські операції, хоча історично менш агресивні, все частіше використовують цільові наративи, що підкреслюють роз'єднаність ЄС і «західну ідеологічну упередженість», особливо під час дебатів про цифрове регулювання та економічні відносини з Пекіном.

Внутрішня дезінформація є не менш вагомим чинником дестабілізації. Дослідження показують, що популістські партії, гіперпартійні ЗМІ та ідеологічно орієнтовані мережі інфлюенсерів стратегічно маніпулюють інформаційним середовищем, щоб домінувати в наративах або делегітимізувати політичних опонентів. Наприклад, в Угорщині проурядові ЗМІ систематично поширюють антиєвропейські конспірологічні теорії, особливо ті, що стосуються міграції та благодійної діяльності Дж. Сороса [1]. Подібним чином, виборчий цикл 2023 р. у Польщі продемонстрував, що короткоформатні платформи, такі як TikTok, стали важливими майданчиками для внутрішньо генерованої дезінформації, особливо щодо безпеки та міграції.

Комерційно мотивована дезінформація, включаючи клікбейти та сенсаційні наративи, має успіх у середовищах, де залучення користувачів монетизується. Хоча комерційно орієнтована дезінформація не має чіткої політичної мети, вона сприяє створенню атмосфери недовіри, насичуючи публічну сферу емоційно зарядженим та оманливим контентом.

Алгоритмічно вдосконалена дезінформація є, мабуть, найбільшою системною загрозою. Дослідження послідовно демонструють, що неправдива або емоційно провокативна інформація поширюється швидше і ширше, ніж фактичні спростування, завдяки логіці дизайну платформ, оптимізованих для залучення аудиторії [18]. Така динаміка створює самопідсилюючі «ехо-камери», звужуючи доступ користувачів до різноманітних точок зору та посилюючи упередження.

Нарешті, дезінформація, генерована штучним інтелектом, включаючи діпфейки та синтетичні тексти, швидко поширюється з 2023 р., особливо на таких платформах, як TikTok, X та Telegram. Під час європейських виборів 2024 р. синтетичний контент, що імітував політиків або симулював спонтанні реакції громадськості, сприяв плутанині щодо автентичності політичної комунікації [3]. Стратегічне використання таких засобів масової інформації посилює епістемічну невизначеність, яка вже існує в цифровому середовищі.

Поширення дезінформації в ЄС не можна пов'язати з діяльністю одного суб'єкта, а є результатом складної взаємодії геополітичних, внутрішніх та технологічних чинників. Розуміння цієї трикутної структури (зовнішньої, внутрішньої та інфраструктурної) є необхідним для аналізу вразливих місць та розробки ефективних заходів управління.

Росія продовжує керувати наймасштабнішою та найкраще координованою системою дезінформації, спрямованою проти ЄС. Ці заходи поєднують державні ЗМІ (RT, Sputnik), таємні мережі вигаданих персонажів, канали Telegram та місцевих акторів, що мають вплив. Операція «Двійник» 2024 р. є прикладом витонченості таких кампаній: через клоновані вебсайти провідних європейських газет прокремлівські актори поширювали сфабриковані статті, які були не відрізнити від реальних матеріалів, створених фаховими журналістами [16]. Ця тактика не тільки сприяла поширенню неправдивих наративів, а й підривала довіру громадськості до професійних ЗМІ.

Крім того, дезінформація, що поширюється знизу вгору конспірологічними спільнотами, антивакцинальними групами, антиіммміграційними мережами або ультраправими цифровими субкультурами, часто збігається з більш широкими геополітичними наративами. Такий «ідеологічний резонанс без координації» ускладнює регуляторні підходи, оскільки часто підпадає під захист свободи поглядів.

Цифрові платформи становлять інфраструктурну основу поширення дезінформації. Алгоритмічні системи ранжування надають пріоритет контенту, що викликає сильні емоційні реакції, а непрозорі механізми рекомендацій захищають платформи від незалежного контролю. Згідно з внутрішніми дослідженнями Meta, її алгоритми непропорційно просували поляризуючий політичний контент у фрагментованих цифрових середовищах, особливо в ЄС [2]. Незважаючи на реформи основних платформ, аудитори та організації громадянського суспільства, такі як Mozilla Foundation, продовжують стверджувати, що структурні стимули залишаються незмінними [13].

Критичною проблемою є відсутність прозорості API платформ, які часто виключають дані щодо шляхів рекомендацій, що робить майже неможливими моделювання особливостей поширення дезінформації або оцінку відповідності платформ до Закону про цифрові послуги ЄС [10]. Ця непрозорість перешкоджає розробці політики на основі фактичних даних і послаблює механізми підзвітності.

Вплив дезінформації на демократії ЄС є багатовимірним і позначається на цілісності виборчого процесу, інституційній легітимності та епістемічних засадах публічної сфери.

Виборчі процеси стали головними цілями. Парламентські вибори 2023 р. в Словаччині продемонстрували деструктивний потенціал дезінформаційних кампаній у формуванні політичної поведінки. Неправдиві наративи, поширені через Telegram і Facebook, такі як заяви про призов до НАТО або культурні «загрози» з боку України, були підсилені вітчизняними популістськими діячами і сприяли поляризації та фрагментації політикуму [9]. Подібні тенденції проявилися в Іспанії в 2023 р., де для породіювання або дискредитації провідних політичних діячів використовувалися фейкові відео та заяви, згенеровані штучним інтелектом, що стирало межу між політичною сатирою та стратегічною маніпуляцією виборцями.

Поза виборами інституційна довіра в ЄС зазнала ерозії. Наприклад, німецькі суспільні мовники зіткнулися з координованими хвилями делегітимізації, зокрема з боку правих мереж Telegram, пов'язаних із закордонними інфраструктурами дезінформації [16]. Дезінформація, пов'язана з кліматом, під час протестів 2023–2024 рр. ще більше посилила недовіру до парламентського процесу прийняття рішень, зображуючи кліматичну політику як форму авторитарного втручання.

Навіть інституції на рівні ЄС не є імунними. Під час протистояння між Польщею та ЄС щодо верховенства права у 2022–2023 рр. дезінформаційні кампанії зображували Суд Європейського Союзу як інструмент західного політичного домінування, що поглиблює поляризацію суспільства та послаблює підтримку наднаціонального врядування [11].

Кумулятивним наслідком цієї динаміки є нормалізація політичного середовища постправди, в якому емоційно заряджені наративи витісняють аргументацію, засновану на фактах. Як зазначають С¸Левандовський, У. Екер та інші, вплив повторюваної дезінформації сприяє переформатуванню когнітивних процесів, роблячи людей більш сприйнятливими до емоційно забарвленої неправди і менш чутливими до перевіреної інформації [12]. Ця епістемічна деградація підриває фундаментальні демократичні норми плюралістичного обговорення та раціонального компромісу.

У міру того як дезінформація все глибше вкорінюється в комунікаційних інфраструктурах ЄС, традиційні коригувальні механізми не встигають за нею. Ініціативи з перевірки фактів, хоча й є незамінними для документування та виправлення неправдивих тверджень, все ж втілюються в умовах структурних обмежень, що знижують ефективність. Їхня модель є переважно реактивною: дезінформація часто поширюється вірусно задовго до того, як факт-чекери можуть відреагувати, і навіть коли виправлення оприлюднюються, їхній вплив є незначним порівняно з психологічною силою первинного впливу. Дослідження показують, що перевірка фактів може призвести до короткострокових змін у переконаннях, проте довгостроковий вплив на поведінку залишається обмеженим, якщо вона не вбудована в ширший освітній контекст [4].

Проте з середини 2010-х років сфера перевірки фактів у ЄС значно розширилася. Зі створенням Європейської обсерваторії цифрових медіа (EDMO) транскордонна співпраця між журналістами, науковцями та дослідниками OSINT зросла за масштабами та методологічною досконалістю. Протягом першого року повномасштабного вторгнення Росії в Україну EDMO та її філії задокументували понад тисячу неправдивих тверджень, пов'язаних з біженцями, діяльністю НАТО та енергетичною безпекою, що ілюструє обсяг і наполегливість наративів, пов'язаних з Кремлем [17]. Національні організації, такі як Correctiv (Німеччина), Les Décodeurs (Франція) та Demagog (Польща), також посилили місцеві можливості для моніторингу політично чутливих наративів та протидії маніпулятивному вірусному контенту.

Медіаграмотність стала більш проактивною стратегією, спрямованою на розвиток когнітивної стійкості та підвищення здатності громадян оцінювати онлайн-контент. ЄС просуває цю стратегію через такі ініціативи, як «Медіаграмотність для всіх» та «Європейський тиждень медіаграмотності», а кілька держав-членів, зокрема Фінляндія, інтегрували критичні цифрові навички в систему формальної освіти. Порівняльні дослідження ставлять Фінляндію на перше місце в рейтингу медіаграмотності ЄС завдяки її системному підходу, який включає критичне мислення в усі навчальні предмети з раннього віку [21]. Інші держави, зокрема Нідерланди та Естонія, прийняли подібні рамки.

Інноваційні педагогічні практики продемонстрували вимірювані результати. Рандомізоване контрольоване дослідження, проведене Рузенбеком та його колегами, показало, що короткі онлайн-ігри, такі як «Bad News», які імітують тактику агентів дезінформації, значно покращують здатність

користувачів розпізнавати маніпулятивні техніки [15]. Ці висновки узгоджуються з більш широкою «теорією імунізації», яка стверджує, що попереднє ознайомлення з ослабленими формами дезінформації тренує когнітивні захисні механізми та зменшує сприйнятливість до майбутнього оманливого контенту.

Незважаючи на ці досягнення, медіаграмотність залишається нерівномірно інституціоналізованою в ЄС. Розбіжності в доступі до цифрових технологій, підготовці вчителів та пріоритетах національних навчальних програм обмежують можливості з масштабування в довгостроковій перспективі. Більше того, маргіналізовані групи, люди похилого віку, населення з низьким рівнем доходів, мігранти, часто залишаються поза межами офіційних програм медіаграмотності, хоча вони є одними з найбільш вразливих до маніпуляцій. Як результат, освітні заходи, хоча і є необхідними, повинні доповнюватися структурними реформами на рівні платформ та регулювання, щоб вирішити системну природу проблеми.

Онлайн-платформи, зокрема Meta, Google, YouTube, X та TikTok, відіграють вирішальну роль у формуванні обігу інформації та видимості політичних наративів. Їхні бізнес-моделі в основному побудовані на максимізації залучення користувачів, що створює внутрішню напругу між демократичною стійкістю та корпоративним прибутком. Хоча за останнє десятиліття платформи прийняли широкий спектр політик щодо модерації контенту, послідовність, прозорість та ефективність цих заходів залишаються дуже нерівномірними.

Відповідно до Кодексу практики ЄС щодо дезінформації, основні платформи добровільно зобов'язалися зменшити видимість неправдивого контенту, покращити доступ до даних для дослідників та демонетизувати поширення дезінформації [8]. Переглянутий Кодекс, безпосередньо пов'язаний із Законом про цифрові послуги, запровадив більш суворі вимоги: структуровані оцінки ризиків, незалежні аудити та зобов'язання щодо звітності перед Європейською Комісією. Перехід від саморегулювання до спільного регулювання слід розглядати як значний крок у його розвитку.

Однак рівень дотримання вимог на різних платформах значно відрізняється. Meta запровадила партнерські програми з перевірки фактів третіми сторонами, попереджувальні мітки та алгоритмічне пониження рейтингу, а YouTube інтегрував контекстні інформаційні панелі під відео, пов'язані з виборами та здоров'ям. TikTok налагодив партнерські відносини з факт-чекерами та просував кампанії з медіаграмотності, такі як #ThinkBeforeYouDo. Проте X з 2023 р. різко скоротив можливості модерації, відмовившись від добровільного Кодексу та скоротивши механізми його виконання, що викликало занепокоєння в Комісії щодо посилення ризиків дезінформації [5].

Емпіричні дані демонструють неоднозначні результати. Дослідження показують, що спонукання користувачів до роздумів про точність інформації зменшує поширення оманливого контенту на таких платформах, як Facebook, на 35% [14], а позначки на кшталт «неправдива інформація» значно зменшують ймовірність повторного поширення [3]. Однак досвідчені актори все частіше обходять автоматизовану модерацію за допомогою лінгвістичного заплутування, координації в закритих групах та гібридних мереж, що поєднують вплив людей з автоматизованою діяльністю ботів.

Дві постійні структурні проблеми підривають управління платформами. По-перше, непрозорість алгоритмів заважає дослідникам, регуляторним органам та акторам громадянського суспільства вивчати, як системи рекомендацій підсилюють певні наративи. Навіть платформи, які заявляють про забезпечення прозорості, такі як «центри прозорості» TikTok та YouTube, часто обмежують доступ до значущих даних, включаючи шляхи рекомендацій та алгоритмічну вагу [10]. По-друге, бізнес-стимули продовжують надавати перевагу сенсаційному, емоційно зарядженому контенту, що змушує платформи неохоче змінювати архітектуру, орієнтовану на залучення користувачів.

Закон про цифрові послуги, який з 2024 р. повністю застосовується до дуже великих онлайн-платформ (VLOP), намагається вирішити ці проблеми, встановлюючи обов'язкові вимоги щодо зменшення ризиків, доступу до даних, прозорості алгоритмів та незалежного аудиту. Він надає Комісії безпрецедентні повноваження з нагляду, включаючи значні фінансові санкції за невиконання вимог. Проте довгострокова ефективність DSA залишається неперевіреною, а можливості з забезпечення дотримання законодавства в установах ЄС та державах-членах ще розвиваються. Попередні спостереження свідчать, що, хоча DSA посилив регуляторний вплив, постійна асиметрія в технічних знаннях та ресурсах між регуляторними органами та технологічними компаніями створює значні проблеми з імплементацією.

Реакція ЄС на дезінформацію еволюціонувала від реактивної, фрагментованої стратегії до більш узгодженої багаторівневої системи управління, що інтегрує регуляторні, безпекові, освітні та дипломатичні аспекти.

Її оперативне впровадження частково здійснюється Східною робочою групою StratCom Європейської служби зовнішніх дій, яка з 2015 р. відстежує та викриває іноземну дезінформацію, зокрема з джерел, пов'язаних з РФ. Проєкт «ЄС проти дезінформації» залишається однією з найповніших

ініціатив, хоча аналітики відзначають його лінгвістичні обмеження та потенційний геополітичний дисбаланс. Паралельно з цим, система швидкого оповіщення (RAS), запроваджена у 2019 р., забезпечує механізм обміну інформацією в режимі реального часу між державами-членами, хоча її використання є непослідовним [5].

Незважаючи на прогрес, все ж залишається декілька слабких місць зі структурного погляду. Національні регуляторні органи значно відрізняються за своїми можливостями, що призводить до нерівномірного виконання зобов'язань з боку платформ. Вони продовжують використовувати юридичні неоднозначності, а суб'єкти дезінформації впроваджують інновації швидше, ніж регуляторні рамки можуть до них адаптуватися. Необхідність забезпечити баланс рішучих заходів проти маніпуляцій із захистом свободи вираження поглядів та плюралізму ЗМІ залишається постійним нормативним викликом.

Аналіз показує, що дезінформація в ЄС перетворилася на структурний, багаторівневий виклик, який зачіпає основні функції демократичного врядування. Більше не достатньо розглядати дезінформацію як окремі випадки неправди або епізодичне втручання; її слід розуміти як системну умову, сформовану геополітичним конфліктом, внутрішньою поляризацією та цифровими інфраструктурами. Кумулятивним ефектом є поступова ерозія епістемічних основ, необхідних для демократичних обговорень, що виявляється у зниженні довіри громадськості, посиленні соціальної фрагментації та збільшенні вразливості виборчих та інституційних процесів.

Хоча ЄС досяг значного прогресу в розробці регуляторних, освітніх та стратегічних інструментів (від Закону про цифрові послуги та Кодексу практики щодо дезінформації до мереж перевірки фактів, ініціатив з медіаграмотності та скоординованих заходів у сфері зовнішньої політики), ці заходи залишаються недостатніми, зважаючи на масштаби, швидкість та адаптивну витонченість сучасних методів маніпулювання інформацією. Ефективна демократична стійкість вимагає не лише коригувальних заходів, а й інтегрованої довгострокової стратегії, яка поєднує регуляторне забезпечення, відповідальність платформ, когнітивне розширення можливостей та геополітичну обізнаність. Тому стабільні інвестиції в незалежну журналістику, прозоре алгоритмічне управління та громадянські можливості повинні стати основними стовпами підходу ЄС.

Зрештою, захист демократичного розвитку в цифрову епоху залежить не тільки від пом'якшення шкоди, але й від відновлення соціальної та інституційної інфраструктури, яка сприяє довірі, плюралізму та обґрунтованому суспільному мисленню. Виклик, який ставить дезінформація, вимагає трансформації моделі демократичного врядування ЄС, яка передбачала би інтеграцію технологічного нагляду, міждержавного співробітництва та суспільної стійкості у цілісну та перспективну структуру, здатну захищати демократію в умовах швидких інформаційних змін.

Література:

1. Bayer J., Bitiukova N., Bard P., et al. Disinformation and propaganda: impact on the functioning of the rule of law and democratic processes in the EU and its Member States. European Parliament. Brussels, 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO_STU(2021)653633 (дата звернення: 12.10.2025).
2. Bundesregierung warnt vor russischer Desinformation. Tagesschau. 2025. URL: https://www.tagesschau.de/faktenfinder/kontext/russland-desinformation-110.html (дата звернення: 22.10.2025).
3. Cesarini P. Propaganda and disinformation: Lessons from 2024/25 elections in Europe. European Digital Media Observatory. 2025. URL: https://edmo.eu/edmo-news/propaganda-and-disinformation-lessons-from-2024-25-elections-in-europe/ (дата звернення: 17.10.2025).
4. Clayton K., Blair S., Busam J.A., et al. Real solutions for fake news? Measuring the effectiveness of general warnings and fact-check tags in reducing belief in false stories on social media. Political Behavior. 2020. Vol. 42. № 4. P. 1073–1095.
5. Code of Practice on Disinformation. Brussels, 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/policies/code-practice-disinformation (дата звернення: 15.10.2025).
6. Disinformation narratives during the 2023 elections in Europe. 2023. URL: https://edmo.eu/publications/disinformation-narratives-during-the-2023-elections-in-europe/ (дата звернення: 20.10.2025).
7. Disinformation Progress Reports – July 2023. Brussels, 2023. URL: https://disinfocode.eu/reports/download/14 (дата звернення: 14.10.2025).
8. Ecker U.K.H., Lewandowsky S., Cook J., et al. The psychological drivers of misinformation belief and its resistance to correction. Nature Reviews Psychology. 2022. Vol. 1. № 1. P. 13–29.
9. European External Action Service. A Strategic Compass for Security and Defence: For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security. Brussels, 2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/strategic-compass-security-and-defence-0_en (дата звернення: 19.10.2025).
10. GLOBSEC Trends 2023: United we (still) stand. Bratislava, 2023. URL: https://www.globsec.org/what-we-do/publications/globsec-trends-2023-united-we-still-stand (дата звернення: 15.10.2025).
11. Gorwa R., Binns R., Katzenbach C. Algorithmic content moderation: Technical and political challenges in the automation of platform governance. Big Data & Society. 2020. Vol. 7. № 1. P. 1–15.

12. Granat K. The parliamentary politics of the rule of law crisis in the EU. Journal of European Integration. 2023. Vol. 45. № 7. P. 1017–1034.
13. Lewandowsky S. The ‘post-truth’ world, misinformation, and information literacy: A perspective from cognitive science. In: Informed societies: Why information literacy matters for citizenship, participation and democracy. London, 2020. P. 69–87.
14. Open Society Institute. Media Literacy Index 2023. Sofia, 2023. URL: https://osis.bg/wp-content/uploads/2023/06/MLI-report-in-English-22.06.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
15. Pennycook G., McPhetres J., Zhang Y., et al. Fighting COVID-19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy nudge intervention. Psychological Science. 2020. Vol. 31. № 7. P. 770–780.
16. Roozenbeek J., Maertens R., McClanahan W., van der Linden S. Disentangling item and testing effects in inoculation research on online misinformation: Solomon revisited. Educational and Psychological Measurement. 2021. Vol. 81. № 2. P. 340–362.
17. Standard Eurobarometer 101 – Public opinion in the European Union. Brussels, 2024. URL: https://veriangroup.com/hubfs/BE/Eurobarometer/Standard-101-Spring%202024.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
18. The Facebook Files, Part 4: The Outrage Algorithm. The Journal. The Wall Street Journal. 2021. URL: https://www.wsj.com/podcasts/the-journal/the-facebook-files-part-4-the-outrage-algorithm/b2069914-3bd4-4d3d-8061-b9630f520696 (дата звернення: 23.10.2025).
19. Vosoughi S., Roy D., Aral S. The spread of true and false news online. Science. 2018. Vol. 359. № 6380. P. 1146–1151.
20. Wardle C., Derakhshan H. Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making. Council of Europe. Strasbourg, 2017. URL: https://edoc.coe.int/en/media/7495-information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making.html (дата звернення: 25.10.2025).
21. YouTube regrets: Investigating YouTube’s ineffective user controls. 2022. URL: https://www.mozillafoundation.org/en/youtube/findings/ (дата звернення: 22.10.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 23.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 324.1:336.14(100)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.35

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Федчик Юрій,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0007-2151-0498

Ярош Ярослав,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8376-8979

У статті здійснено комплексний аналіз інституту державного фінансування політичних партій у країнах Європейського Союзу та в Україні. Розглянуто передумови виникнення цього механізму, його нормативно-правове закріплення та практику застосування. Показано, що державне фінансування партій у більшості європейських країн стало важливим інструментом зменшення залежності політичних сил від приватних донорів та забезпечення рівності можливостей у політичній конкуренції.

В українському контексті простежено еволюцію законодавчого регулювання: від перших спроб запровадження державного фінансування у 2002–2003 рр., які так і не були реалізовані на практиці, до фактичного початку фінансування партій з третього кварталу 2016 р. Висвітлено ключові положення чинного законодавства, зокрема критерій у 2% голосів виборців для отримання фінансування, принцип пропорційного розподілу коштів, а також запровадження «гендерного аспекту» як інструменту стимулювання гендерного балансу у складі парламентських фракцій.

Окремо проаналізовано практику використання державних коштів партіями у 2016–2017 рр., яка засвідчила значну частку витрат на політичну рекламу та утримання апарату, тоді як політико-освітня та дослідницька діяльність залишилися недостатньо розвиненими.

Акцентовано увагу на тому, що державне фінансування партій в Україні загалом відповідає європейським стандартам, однак потребує подальшого вдосконалення. Серед ключових рекомендацій – розширення кола отримувачів фінансування за рахунок партій, які мають значні результати на місцевому рівні; стимулювання витрат на політичну освіту та науково-аналітичну діяльність; проведення широкої інформаційно-роз'яснювальної кампанії для підвищення рівня суспільної підтримки цього інституту.

Таким чином, порівняльний аналіз європейського досвіду та української практики, окреслює проблеми та перспективи розвитку державного фінансування політичних партій, а також формулює рекомендації щодо його вдосконалення з урахуванням міжнародних стандартів і національних особливостей.

Ключові слова: *внески, державне фінансування, доходи, європейські стандарти, політичні партії.*

Fedchyk Yurii, Yarosh Yaroslav. International aspects of political party financing

The article provides a comprehensive analysis of the institution of state financing of political parties in the European Union and in Ukraine. It examines the historical prerequisites for the emergence of this mechanism, its legal regulation, and the practice of its application. The study demonstrates that public funding of parties in most European countries has become an important tool for reducing the dependence of political forces on private donors and ensuring equal opportunities in political competition. Particular attention is paid to the experience of Germany, Austria, Italy, Spain, Sweden, and other states where party financing was introduced in the second half of the twentieth century, as well as to the generalization of this experience in the documents of the Venice Commission, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, and the Council of Europe in the early 2000s.

In the Ukrainian context, the evolution of legislative regulation is traced: from the first attempts to introduce public financing in 2002–2003, which were never implemented in practice, to the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments… on Preventing and Combating Political Corruption" in 2015 and the actual start of party financing in the third quarter of 2016. The article highlights the key provisions of current legislation, in particular the 2% electoral threshold for receiving funding, the proportional principle of resource distribution, and the introduction of the "gender bonus" as a mechanism to encourage gender balance in parliamentary factions.

The practice of using public funds by parties in 2016–2017 is analyzed, showing that a significant share of expenditures was directed toward political advertising and maintaining party apparatuses, while political education and research

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

activities remained underdeveloped. Expert criticism of this spending structure is discussed, and possible ways of improvement are outlined, including a ban on the use of public funds for advertising, clearer specification of expenditure directions, the creation of expert funds modeled on Poland, and the determination of an optimal percentage of financing for regional party organizations.

The conclusions emphasize that the institution of state financing of parties in Ukraine generally corresponds to European standards but requires further refinement. Key recommendations include expanding the circle of recipients to parties with significant results at the local level; stimulating expenditures on political education and analytical activities; combining draft laws into a unified legislative framework; and conducting a broad public information campaign to increase societal support for this institution.

Thus, the article combines a comparative analysis of European experience and Ukrainian practice, identifies problems and prospects for the development of state financing of political parties, and formulates recommendations for its improvement in line with international standards and national specificities.

Key words: *contributions, state financing, revenues, European standards, political parties.*

Фінансування політичних партій є одним із ключових чинників функціонування демократичних політичних систем, адже воно визначає можливості політичних сил брати участь у виборчих процесах. Однак у сучасних умовах глобалізації дедалі більшої актуальності набуває питання вивчення міжнародних аспектів фінансування партій.

Проблема дослідження полягає у відсутності універсальних механізмів регулювання міжнародних джерел фінансування політичних партій. У європейських країнах існують різні моделі фінансування політичних партій. Таким чином, наукова проблематика у необхідності комплексного дослідження міжнародних аспектів фінансування політичних партій, полягає у визначенні форма фінансування, визначення внесків та доходів політичних партій та вироблення рекомендацій щодо створення прозорих механізмів контролю та звітності політичних партій щодо отриманого фінансування.

Це питання має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки від ефективності регулювання фінансових потоків залежить стабільність демократичних процесів, рівень політичної конкуренції та довіра громадян до партійних інституцій.

У доповіді Європейської комісії «За демократію через право» та документах Ради Європи наголошено на «відданості» держав-членів «духовним і моральним цінностям, що є спільною спадщиною їхніх народів та істинним джерелом особистої свободи, політичної свободи й правовладдя – принципів, що становлять підвалини всякої правдивої демократії», а у преамбулі Європейської Конвенції з людських прав, зазначено, що «уряди європейських країн є однодумцями й мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та правовладдя» [4, с.20].

У документі Європейської комісії «За демократію через право» є рекомендації щодо фінансування політичних партій. Для реалізації своїх основних функцій як у виборчий період, так і в міжвиборчий час, політичні партії потребують належного фінансового забезпечення [4, с.86]. Фінансування політичних партій може здійснюватися через членські внески, внутрішньопартійні доходи та приватні внески.

Щодо інституту членських внесків то він узгоджується з принципом свободи на об'єднання. Розмір таких внесків має визначатися у прийнятних межах. Доцільним є закріплення положень, які передбачають можливість звільнення від сплати у випадку фінансових труднощів, щоб уникнути ситуації, коли членство у партії стає прерогативою лише заможних осіб. Подібне звільнення може здійснюватися за принципом диференційованої шкали, що враховує індивідуальні обставини кожного члена.

Політичні партії можуть мати внутрішньопартійні внески та доходи. Законодавство має забезпечувати можливість фінансової підтримки між центральними, регіональними та місцевими організаційними структурами партій. Така практика є внутрішньопартійною функцією і не повинна підлягати законодавчим обмеженням, хоча очікується прозорість у звітуванні про перерозподіл ресурсів. Крім того, доходи, отримані від реалізації партійної продукції чи матеріалів, можуть бути спрямовані на фінансування виборчих кампаній та іншої діяльності партії.

Політичні партії можуть також отримувати приватні внески. Фінансова підтримка політичних партій у формі приватних пожертв розглядається як один із проявів політичної участі, тому партії мають право звертатися до громадян за такими ресурсами. У випадку залучення банківських кредитів зазвичай необхідно здійснити попередні домовленості між кредитором і позичальником ще до початку виборчої кампанії, а їхнє погашення часто триває після її завершення. Іноді кредит може бути погашений не самою партією чи кандидатом, а третьою стороною, що фактично трансформує його у форму внеску [4, с. 87].

У міжнародній практиці існують обмеження внесків політичних партій. Загалом внески з іноземних джерел забороняються, що узгоджується з положеннями Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних

партій та виборчих кампаній». У документі зазначено: «Держави повинні особливо обмежувати, забороняти або регламентувати пожертвування від іноземних донорів». Така практика, поширена в багатьох країнах ОБСЄ, спрямована на запобігання надмірному впливу зовнішніх інтересів на внутрішні політичні процеси.

Історично обмеження застосовувалися також щодо фінансування з національних джерел, аби зменшити можливості окремих груп здобувати політичний вплив завдяки фінансовим перевагам. У центрі демократичного врядування має залишатися підзвітність партій та кандидатів перед громадянами, а не перед заможними групами з особливими інтересами. Саме тому було розроблено низку обґрунтованих обмежень, серед яких – заборона фінансування з боку державних підприємств та анонімних донорів.

Анонімні внески повинні регулюватися суворо, зокрема через встановлення граничного обсягу їх сукупної величини. Законодавство має визначати максимальний рівень таких внесків, аби гарантувати, що анонімні донори не здобуватимуть непропорційного впливу поза межами публічного контролю. Розумне обмеження приватних пожертв може передбачати встановлення верхньої межі внеску одного донора. Подібна практика довела свою ефективність у зменшенні корупційних ризиків та запобіганні купівлі політичного впливу. Найбільш оптимальним є встановлення меж внесків з урахуванням інфляційних процесів, наприклад, шляхом індексації до мінімальної заробітної плати, а не у фіксованих абсолютних сумах [4, с. 88].

У доповіді Європейської комісії «За демократію через право» наголошується на важливості публічного фінансування. Обсяг державних коштів, що виділяються політичним партіям, має бути ретельно розрахований. Він повинен забезпечувати підтримку партій, але водночас не усувати потребу у приватному фінансуванні та не нівелювати значення індивідуальних пожертв. Загалом субсидії не повинні становити єдине джерело доходів і не мають створювати надмірної залежності від державної підтримки.

Окрім прямого фінансування, держава може надавати політичним партіям інші види допомоги, зокрема звільнення від оподаткування партійної діяльності, надання безкоштовного ефірного часу або забезпечення доступу до публічних приміщень для проведення передвиборних кампаній [4, с. 89]. Безкоштовний ефірний час для кандидатів є одним із найбільш простих та ефективних інструментів підтримки. Крім того, він сприяє виконанню державою власного обов'язку щодо інформування виборців.

Законодавчі механізми, що визначають систему надання підтримки політичним партіям, можуть включати стимули, спрямовані на активізацію політичної участі громадян. Прикладом є вирівнювальні гранти, коли держава надає фінансування у розмірі, еквівалентному внескам прихильників партії. Такий підхід здатний сприяти зростанню політичної активності суспільства. Водночас подібні системи потребують ретельного контролю, щоб уникнути заниження задекларованих сум та забезпечити відповідність приватних пожертв чинним нормам регулювання [4, с. 90].

Важливим аспектом є фактор прозорості фінансування. Прозорість у сфері фінансування політичних партій та виборчих кампаній має ключове значення як для захисту прав виборців, так і для запобігання корупційним практикам. Вона забезпечує право громадськості на доступ до інформації та сприяє формуванню обізнаного електорату. Виборці повинні мати можливість отримувати достовірні дані про джерела фінансової підтримки партій, що гарантує їхню підзвітність перед суспільством [4, с. 92].

Політичні партії зобов'язані подавати фінансові звіти уповноваженим регуляторним органам щонайменше раз на рік, навіть у міжвиборчий період. Такі звіти мають містити інформацію про джерела доходів та детальні пояснення щодо здійснених витрат [4, с. 93].

До партій, які порушують вимоги законодавства, повинні застосовуватися санкції. Важливо розмежовувати притягнення партії до відповідальності за порушення закону та її заборону чи розпуск у випадках застосування насильства або загрози демократичному конституційному ладу. У разі систематичних порушень без спроб їх виправлення можливим наслідком є втрата статусу зареєстрованої партії.

Система санкцій має бути різноманітною та відповідати принципу пропорційності. Вона може включати:

– адміністративні штрафи з урахуванням характеру та повторюваності порушення;

– часткове або повне позбавлення державного фінансування та інших форм підтримки на визначений період;

–заборону на отримання публічної підтримки у майбутньому;

– позбавлення компенсації витрат на виборчу кампанію;

– конфіскацію незаконно отриманих коштів на користь держави;

– тимчасове позбавлення відповідальності членів партії у випадку серйозних правопорушень;

– анулювання результатів обрання кандидата за рішенням суду, якщо порушення вплинуло на підсумки виборів;

– втрату статусу зареєстрованої партії.

При застосуванні санкцій громадськість має бути поінформована про факти порушення та зміст відповідних заходів. При цьому гарантується право на ефективний правовий захист і справедливий розгляд справи незалежним судом [4, с. 96–97].

Важливо проаналізувати критерії за якими здійснюється фінансування політичних партій у європейських країнах. Одним із ключових механізмів зменшення залежності політичних партій від надмірного тиску фінансово-політичних груп виступає система державного фінансування. Її основне призначення було чітко визначене ще понад півтора десятиліття тому в одному з перших загальноєвропейських документів – Рекомендаціях ПАРЄ «Фінансування політичних партій». У цьому документі наголошувалося, що партії повинні отримувати кошти з державного бюджету, аби уникнути залежності від приватних донорів та забезпечити рівність можливостей для всіх політичних сил.

Пряме державне фінансування, яке здійснюється у грошовій формі (зазвичай через банківські трансферти), нині практикується більшістю країн Європейського Союзу, а також більшістю розвинених демократичних держав світу. Загалом цей інструмент використовується у 130 країнах. Таке фінансування охоплює дві основні групи витрат: ресурси, спрямовані на проведення виборчих кампаній, та кошти для забезпечення поточної діяльності партій.

У даному дослідженні увага зосереджуватиметься на прямому фінансуванні статутної діяльності політичних партій, яке для зручності надалі позначатиметься як «державне фінансування партій». Водночас слід підкреслити, що цей інструмент є лише одним із засобів регулювання партійної діяльності і сам по собі не гарантує демократичного розвитку політичних партій.

Для кращого розуміння важливо проаналізувати загальноєвропейське законодавство та досвід країн ЄС щодо державного фінансування. Першою європейською державою, яка запровадила систему державного фінансування політичних партій, стала Федеративна Республіка Німеччина (Західна Німеччина) у 1959 р. Упродовж 1960–1970-х років аналогічні механізми були впроваджені в Австрії, Іспанії, Італії, Швеції та більшості країн Західної Європи, що не входили до Варшавського договору [5].

Від кінця 1980-х років державне фінансування партій поступово перетворилося на невід'ємний елемент регулювання політичної діяльності як у країнах «старої Європи», так і в постсоціалістичних державах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи.

Результативність цього інструменту підтвердилася тим, що вже на початку 2000-х років його практики були узагальнені на рівні загальноєвропейських інституцій. Зокрема, ухвалено такі документи: «Керівні принципи та доповідь щодо фінансування політичних партій» Венеціанської Комісії (09–10 березня 2001 р., CDL-INF(2001)008), рекомендація ПАРЄ «Фінансування політичних партій» від 22 травня 2001 р. № 1516(2001), рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи від 8 квітня 2003 р. Rec 2003(4) «Про загальні правила боротьби з корупцією при фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній» [2].

Основні принципи, закріплені в цих документах, можна узагальнити так:

– публічне фінансування має надаватися кожній партії, представленій у парламенті;

– для забезпечення рівності можливостей воно може поширюватися й на політичні сили, що репрезентують значну частину електорату та висувають кандидатів на виборах;

– розмір фінансування визначається пропорційно до рівня підтримки партії, враховуючи об'єктивні критерії (кількість голосів чи місць у парламенті), але водночас має створювати умови для появи нових партій та їхньої чесної конкуренції з усталеними політичними силами;

– надмірна залежність від державних коштів може ослаблювати зв'язок партій із виборцями;

– держава може здійснювати й непряму підтримку (покриття поштових витрат, оренди приміщень, підтримка партійних медіа, молодіжних організацій, дослідницьких інститутів, надання податкових пільг);

– державна допомога повинна бути обмеженою «розумним внеском», а її розподіл має ґрунтуватися на принципах об'єктивності, справедливості та пропорційності

Таким чином, рекомендації європейських інституцій початку 2000-х років відображали накопичений досвід розвинутих демократій і були спрямовані на поширення цих практик у країнах, що приєднувалися до європейської демократичної спільноти.

Серед держав-членів Європейського Союзу лише Італія та Мальта не застосовують механізм державного фінансування політичних партій. У Мальті нині тривають дискусії щодо доцільності запровадження такої практики, тоді як в Італії державне фінансування існувало, але було скасоване у 2015 р.

Причиною, за повідомленнями ЗМІ, стало «суспільне невдоволення зростанням розриву між громадянами та правлячою елітою» [8]. Італійський випадок є показовим прикладом неоднозначного впливу інституту державного фінансування на політичну систему країни.

В інших країнах ЄС державні кошти отримують або виключно парламентські партії (Бельгія, Велика Британія – лише опозиційні сили, що не входять до парламентської більшості), або ж Кіпр, Нідерланди, Фінляндія, Хорватія, де фінансування поширюється також на позапарламентські партії.

Найчастіше критерієм для визначення права позапарламентських партій на фінансування є відсоток голосів, здобутих на попередніх виборах. Цей поріг, як правило, нижчий за парламентський прохідний бар'єр:

– 1000 голосів (<0,1%) – Данія;
– 0,5% – Німеччина (або 1% на виборах до ландтагу);
– 1% – Франція (за умови участі щонайменше у 50 округах);
– 1% – Австрія, Болгарія, Естонія, Португалія, Словенія, Угорщина;
– 1,5% – Греція;
– 2% – Ірландія, Латвія, Люксембург;
– 2,5% – Швеція;
– 3% – Литва, Польща, Словаччина, Чехія;
– Наявність мандатів у представницьких органах регіонального рівня (Іспанія, Румунія) [2].

У низці країн (Данія, Німеччина, Чехія, Швеція) право на фінансування може також ґрунтуватися на результатах місцевих виборів – або у вигляді певного відсотка голосів, або через здобуття представницьких мандатів.

Важливою особливістю європейської моделі державного фінансування є конкретизація напрямів використання коштів. Законодавство окремих країн передбачає їхнє спрямування на політичну освіту, діяльність партійних дослідницьких інституцій, підтримку молодіжних та жіночих організацій, місцевих осередків, партійних медіа та пов'язаних із партіями громадських організацій. У деяких випадках навіть визначаються конкретні пропорції розподілу державних коштів між різними складовими партійної діяльності.

Прийняття європейськими інституціями рамкових документів щодо державного фінансування політичних партій, у поєднанні з посиленням євроінтеграційного курсу України, сприяло появі цього питання у вітчизняному політичному порядку денному.

Перший законопроект, що стосувався державного фінансування партій, був внесений до Верховної Ради України у 2002 р. Після понад річного розгляду парламент ухвалив Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні».

Згідно з цим Законом, до Закону України «Про політичні партії в Україні» було внесено положення, відповідно до яких «за рахунок коштів Державного бюджету України фінансується статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах до органів державної влади, органів місцевого самоврядування». Крім того, передбачалося відшкодування витрат на передвиборну агітацію під час парламентських виборів.

Право на фінансування статутної діяльності отримували ті партії, які на останніх чергових виборах здобули не менше 4% голосів виборців. Це правило поширювалося також на партії, що входили до складу виборчих блоків, які долали зазначений «поріг фінансування». При цьому напрями використання коштів не деталізувалися – фінансувалося все, що підпадало під визначення «статутна діяльність політичної партії».

Однак практична реалізація цих положень так і не відбулася. Запровадження державного фінансування, заплановане на січень 2007 р., було спочатку призупинене, а згодом остаточно скасоване Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 р. та про внесення змін до деяких законодавчих актів України».

Одним із поширених аргументів проти запровадження державного фінансування політичних партій було прагнення зекономити бюджетні кошти. Втім, ключовою причиною його блокування, була відсутність зацікавленості більшості провідних політичних сил у такому механізмі. Попри Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008, яким було визнано неконституційним скасування державного фінансування, відповідні положення Бюджетного кодексу та Закону «Про політичні партії» так і не були відновлені.

Повернення до цього питання відбулося після Революції Гідності. У 2015 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання

і протидії політичній корупції». Цим законом до Закону «Про політичні партії в Україні» було включено новий розділ IV-1 «Державне фінансування політичних партій». Згідно з його положеннями, за рахунок коштів державного бюджету фінансується статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах народних депутатів, Президента чи органів місцевого самоврядування [2]. Як і в законі 2003 р., напрями використання коштів не деталізувалися – фінансувалося все, що охоплюється поняттям «статутна діяльність».

Важливою відмінністю від попереднього закону стало зниження «порогу фінансування» з 4% до 2%. Право на отримання державних коштів отримує партія, якщо її виборчий список на останніх парламентських виборах у загальнодержавному багатомандатному окрузі здобув не менше 2% голосів виборців.

Водночас прикінцевими та перехідними положеннями закону 2015 р. було встановлено, що до наступних виборів народних депутатів право на фінансування мають лише парламентські партії Верховної Ради України VIII скликання. Реальне фінансування партій із державного бюджету розпочалося з третього кварталу 2016 р.

Важливою особливістю чинного законодавства України у сфері державного фінансування політичних партій є запровадження так званого «гендерного аспекту». Відповідно до ст. 17-5 Закону України «Про політичні партії в Україні», 10% щорічного обсягу державного фінансування статутної діяльності партій розподіляється порівну між тими політичними силами, які отримали право на фінансування та забезпечили гендерний баланс у своїх парламентських фракціях. Зокрема, умова полягає в тому, що кількість представників однієї статі серед обраних від відповідної партії народних депутатів не повинна перевищувати дві третини від загальної чисельності її депутатського корпусу [2].

Рішення щодо надання партії державного фінансування її статутної діяльності ухвалює Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) на основі результатів останніх парламентських виборів. Саме на НАЗК покладено функції розподілу бюджетних коштів між політичними партіями.

Проаналізуємо практику державного фінансування політичних партій у 2016–2017 рр. Упродовж 2016–2017 років державне фінансування статутної діяльності отримували парламентські політичні сили: Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Народний фронт», «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка та ВО «Батьківщина». Із цього переліку лише партія «Самопоміч» відповідала критеріям для отримання «гендерного бонусу», оскільки її склад народних депутатів забезпечував визначений законом баланс представництва за статтю.

Варто зазначити, що якби норма про двовідсотковий поріг для доступу до державного фінансування застосовувалася вже за результатами позачергових парламентських виборів 2014 року, то право на фінансування, окрім шести парламентських партій, отримали б також: «Свобода» – 4,71%, «Сильна Україна» – 3,11%, «Громадянська позиція» – 3,1%, «ЗАСТУП» – 2,65% [2].

Таким чином, практика 2016–2017 рр. засвідчила, що механізм державного фінансування в Україні був реалізований у досить обмеженому форматі, охоплюючи лише парламентські партії, тоді як потенційно він міг би поширюватися й на низку позапарламентських політичних сил.

Практика державного фінансування політичних партій в Україні характеризується низьким рівнем підтримки серед громадян. За результатами соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова у грудні 2015 р., 76,9% респондентів висловилися проти фінансування партій із державного бюджету. Водночас лише 29% опитаних, за даними дослідників Фонду «Демініціатив», були обізнані про існування такого механізму [2]. Більшість громадян вважає, що фінансування діяльності партій має здійснюватися їхніми лідерами, членами або прихильниками.

Ці результати свідчать про високий рівень суспільної недовіри до партій як інституцій. Попри це, низька підтримка державного фінансування не повинна розглядатися як аргумент для його скасування, хоча такі дані часто використовуються опонентами цього інституту для обґрунтування власної позиції.

Аналіз структури витрат партій, здійснений Комітетом виборців України, показав, що основними напрямами використання державних коштів стали: політична реклама (особливо у 2016 р.), забезпечення діяльності центрального апарату та місцевих осередків, а також виплата заробітної плати працівникам статутних органів і регіональних організацій. Загалом витрачання коштів відповідало законодавчо визначеному призначенню – «фінансування статутної діяльності».

Разом із тим, експерти критикують значну частку витрат на рекламу, що спостерігалася у 2016–2017 рр. На наш погляд, проблемним є також те, що більшість коштів спрямовується на підтримку життєдіяльності партій (оренда приміщень, зарплати, матеріально-технічне забезпечення), тоді як лише незначна частина витрачається на реалізацію ключових завдань – розробку загальнонаціональних

програм розвитку, сприяння формуванню та вираженню політичної волі громадян. Майже відсутні видатки на політико-освітню діяльність, розвиток власних дослідницьких інституцій та аналітичних центрів, орієнтованих на вироблення державної політики.

Державне фінансування статутної діяльності політичних партій є усталеною практикою в країнах Європейського Союзу. Його ключові завдання полягають у зменшенні залежності політичних партій від приватних донорів та забезпеченні рівних умов для політичної конкуренції.

Хоча пріоритетним отримувачем фінансування виступають парламентські партії, у більшості європейських держав воно поширюється також на позапарламентські сили, які здобули помітну підтримку виборців як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях.Важливою функцією інституту державного фінансування є створення можливостей для нових політичних партій брати участь у політичному процесі.

Встановлений українським законодавством критерій у 2% голосів виборців (за умови 5% прохідного бар'єру) відповідає аналогічним практикам у країнах ЄС. Пропорційний принцип розподілу коштів та наявність «гендерного аспекту» узгоджуються з досвідом розвинутих демократичних держав.

Доцільним видається розширення кола отримувачів державного фінансування шляхом включення політичних партій, які здобули значну кількість мандатів на місцевих виборах. При цьому необхідно забезпечити надрегіональний характер їхньої підтримки (наприклад, фінансування партій, що подолали прохідний бар'єр у більшості рад щонайменше половини регіонів України).

Практика 2016–2017 рр. показала, що значна частина коштів витрачалася на політичну рекламу, тоді як політико-освітня та дослідницька діяльність залишалися маргіналізованими. У експерному середовищі обговорюється пропозиції щодо заборони використання державних коштів на рекламу, адже надмірні витрати на неї можуть дискредитувати сам інститут фінансування партій.

Особливу увагу слід приділити стимулюванню витрат на політичну освіту активістів та науково-експертне забезпечення діяльності партій. Корисним може бути досвід Польщі, де кожна партія зобов'язана створювати Експертний фонд і спрямовувати до нього 5–15% державного фінансування для підтримки досліджень та освітньо-видавничої діяльності [7]. Аналогічний механізм варто передбачити і в українському законодавстві.

Однією з ключових проблем залишається низький рівень суспільної підтримки інституту державного фінансування партій. Тому необхідним є проведення широкої інформаційно-роз'яснювальної кампанії за участю державних та громадських організацій.

Література:

1. Бекешкіна І. Україна передвиборча: реалії громадської думки та їх можливий вплив на електоральний вибір. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць*. 2019. Вип. 11 (21). С. 9–20.
2. Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями удосконалення вітчизняного законодавства «Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями удосконалення вітчизняного законодавства». Аналітична записка | Національний інститут стратегічних досліджень
3. Довіра до політиків та електоральні орієнтації громадян України (листопад 2021 р.).URL: Довіра до політиків та електоральні орієнтації громадян України (листопад 202 1р.)
4. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). *Вибори та демократія.* № 3 (29). 2011. С. 77–98.
5. Фінансування політичних партій та виборчих кампаній. Довідник з фінансування політичної діяльності / International Institute for democracy and Electoral Assistance. 2016. URL:http://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-politic…
6. Хто і як фінансує політичні партії в Євросоюзі? Рівняння з багатьма невідомими. URL: Хто і як фінансує політичні партії в Євросоюзі? Рівняння з багатьма невідомими – RFI.
7. Art. 30 Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000876/U/D201708…
8. Segrety, G. Italy to abolish state funding of political parties. *Financial times.* 2013. Dec. 13. URL: Italy to abolish state funding of political parties

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 327.7:002.1-049.5](4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.36

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЄС

Хмель Анастасія,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0002-4881-7859

У статті автором охарактеризовано явище «євроскептицизм»; проаналізовано рівень висвітлення обраної проблематики в українській та західній науковій школах; визначено основні фактори виникнення цього явища в країнах-учасницях ЄС; здійснено аналіз викликів для інформаційної безпеки ЄС крізь призму євроскептицизму в умовах російської гібридної війни.

Автором з'ясовано, що гібридна війна, яку проводить РФ, негативно впливає на настрої європейської спільноти, а саме: підриває громадську довіру до ЄС; впливає на економічну нестабільність; використовує внутрішні розбіжності; розпалює антиєвропейські та антиукраїнські настрої. РФ застосовує дезінформаційні операції, кібератаки, різноманітні кампанії впливу, з метою посіяти розбрат та підірвати громадську довіру до національних урядів європейських країн та самих інституцій ЄС (наприклад, вибори до Європарламенту, президентські вибори в Румунії, 2025 р.). Саботаж та пропаганда використовуються РФ для загострення соціальної напруги і сприяння негативному ставленню до України та підтримки її серед країн ЄС (наприклад, євроскептичні політичні сили в Польщі, Словаччині, Угорщині).

Автор приходить до висновку, що головними викликами для інформаційної безпеки ЄС, які виникають в умовах гібридної війни і вміло застосовуються РФ з метою розвитку євроскептичних тенденцій в країнах-учасницях Союзу є: відсутність узгодженої стратегії та координації у боротьбі із навіяними дезінформаційними інструментами Росії євроскептичними настроями; вразливість критичної інфраструктури; недостатня стійкість суспільства до дезінформації. Використовуючи євроскептицизм як форпост пропаганди, дії РФ послаблюють прагнення до подальшої інтеграції (зменшують підтримку розширенню та співпраці в межах об'єднання) через збільшення невдоволення і сумнівів серед населення.

Ключові слова: *євроскептицизм, гібридна війна, інформаційна безпека, Європейський Союз, РФ.*

Khmel Anastasiia. Euroscepticism in the context of Russian hybrid war: challenges for EU information security

In this article, the author characterizes the phenomenon of «Euroscepticism» and analyzes the level of coverage of the selected issue in Ukrainian and Western academic schools. The author identifies the main factors driving this phenomenon in EU member states. The author also analyzes the challenges to EU information security through the lens of Euroscepticism in the context of Russia's hybrid warfare.

The author finds that Russia's hybrid warfare negatively impacts sentiment in the European community, specifically by undermining public trust, creating economic instability, exploiting internal divisions, and fueling anti-European and anti-Ukrainian sentiment. Russia employs disinformation operations, cyberattacks, and various influence campaigns to sow discord and undermine public trust in national governments of European countries and EU institutions themselves (e.g., European Parliament elections and the 2025 Presidential elections in Romania). Russia uses sabotage and propaganda to exacerbate social tensions and promote negative attitudes toward Ukraine and support for it among EU countries (for example, Eurosceptic political forces in Poland, Slovakia, and Hungary).

The author concludes that the main challenges to EU information security arising from hybrid warfare, skillfully employed by Russia to foster Eurosceptic tendencies in EU member states, are: the lack of a coherent strategy and coordination to counter Eurosceptic sentiments instilled by Russia's disinformation tools; the vulnerability of critical infrastructure; and the insufficient resilience of society to disinformation. By using Euroscepticism as a propaganda bulwark, Russia's actions weaken the desire for further integration (reducing support for enlargement and cooperation within the Union) by increasing discontent and doubt among the population.

Key words*: euroscepticism, hybrid war, information security, the European Union, the Russian Federation.*

Після незаконної анексії Криму у 2014 р. та початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 р. інформаційний вимір російської гібридної стратегії щодо держав Європи суттєво активізувався. Це проявляється у масштабуванні дезінформаційних кампаній,

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

кібервтручань і впливових операцій, спрямованих на підрив довіри до демократичних інституцій та послаблення внутрішньої згуртованості Європейського Союзу (далі – ЄС).

Євроскептицизм у цій статті розуміється як сукупність політичних ідей, настанов і практик, що критикують ЄС або окремі аспекти його інституційної архітектури та політик, ставлячи під сумнів темп/глибину інтеграції та розподіл повноважень між національним і наднаціональним рівнями. Водночас євроскептицизм є неоднорідним явищем і може мати різні мотиваційні підстави (суверенітетні, легітимаційні, економічні, ідентифікаційні тощо) [44].

Підтримка євроскептичних настанов у державах-членах ЄС формується під впливом комплексу внутрішніх чинників. У цьому контексті російські гібридні впливи не «створюють» євроскептицизм із нуля, але здатні активізувати та підсилювати вже наявні проблеми через експлуатацію тем, які мають високий мобілізаційний потенціал (суверенітет, міграція, соціально-економічні витрати інтеграції, недовіра до політичних еліт тощо).

Актуальність теми зумовлена тим, що після 2022 р. зросла роль інформаційної безпеки та демократичної стійкості ЄС, а гібридні операції РФ дедалі частіше «підв'язуються» до внутрішніх політичних дискусій і виборчих процесів у державах-членах. Водночас у вітчизняному дискурсі проблематика взаємодії євроскептичних наративів і зовнішнього маніпулювання інформаційним середовищем висвітлюється фрагментарно.

Метою статті є здійснення аналізу викликів для інформаційної безпеки ЄС крізь призму євроскептицизму в умовах російської гібридної війни. Для досягнення мети поставлено такі завдання: уточнити понятійний апарат дослідження (євроскептицизм, гібридні загрози, інформаційні операції та інформаційна безпека ЄС); визначити мотиваційні складові євроскептицизму, які є найбільш уразливими до маніпуляцій; на основі сучасних прикладів (Brexit; кампанія «Doppelganger»; виборчі процеси в ЄС у 2024–2025 рр., зокрема Румунія) показати механізми взаємодії між гібридними впливами та євроскептичними наративами; систематизувати інструменти ЄС щодо протидії зовнішньому інформаційному втручанню та посилення демократичної стійкості.

Матеріал і методи дослідження. Теоретико-методологічна рамка статті поєднує підходи до аналізу євроскептицизму як багатовимірного політичного явища та підходи до вивчення російських гібридних впливів у європейському інформаційному середовищі. Вихідним є положення, що євроскептицизм має переважно внутрішні джерела (політичні, соціально-економічні, ціннісні), тоді як зовнішні актори можуть підсилювати це явище, його прояви і наслідки через цілеспрямовані інформаційні операції.

Стан наукової розробки проблеми систематизовано за трьома проблемними напрямками.

Перший напрямок охоплює дослідження, присвячені концептуалізації євроскептицизму (його мотивам, політичним наслідкам, зв'язку з партійною конкуренцією та популістською мобілізацією): Я. Балінська, М. Якимчук, О. Ткач. До цього напряму належать українські праці, що аналізують чинники євроскептицизму та його вплив на інтеграційні процеси в ЄС [2; 3; 4; 8; 12; 13; 25].

Другий напрямок формують дослідження, які розкривають гібридні практики РФ та інформаційні операції як складник політики послаблення європейської єдності: М. Білоусов, Р. Кирпичник, О. Фурсай та інші[5; 6; 7; 10; 11; 18; 26; 40; 41; 43].

Третій напрямок об'єднує публікації та інституційні матеріали, присвячені політикам ЄС із протидії дезінформації та підвищення демократичної стійкості: Д. Фіотт, К. Камп, Ф. Цеушан [20; 21; 30; 33; 35; 36].

Емпіричну основу дослідження становлять:

1) корпус наукових та аналітичних публікацій із проблем євроскептицизму й гібридних загроз;

2) інституційні документи та матеріали ЄС щодо протидії дезінформації/інформаційному втручанню й захисту демократичних процесів;

3) матеріали прикладів щодо інформаційних операцій і їхнього «накладання» на євроскептичні мотиви (Brexit; кампанія «Doppelganger»; виборчі процеси, зокрема кейс Румунії 2024/2025 рр.);

4) матеріали відкритих джерел (OSINT), використані як допоміжний фактологічний масив за умови перевірки походження та релевантності.

Зважаючи на окреслену емпіричну основу дослідження та задачі, поставлені автором, методологічний інструментарій включає:

– системний аналіз для моделювання зв'язку між гібридними впливами, інформаційними наративами та ризиками для інформаційної безпеки ЄС;

– порівняльний (якісний) аналіз для зіставлення проявів євроскептичних настанов у різних державах-членах та оцінки їхньої чутливості до зовнішніх інформаційних маніпуляцій;

– якісний контент-аналіз для виокремлення повторюваних наративів (суверенітет, санкції, міграція, «втома від підтримки України», дискредитація інституцій ЄС), які виступають «входами» для маніпулятивних впливів;

– дескриптивно-статистичний підхід для опису електоральних тенденцій і контексту (у межах публічно доступних даних і вторинних джерел).

Процедура аналізу передбачала: відбір ситуацій за критеріями релевантності до теми інформаційної безпеки ЄС і наявності задокументованих інформаційних впливів; тематичне групування матеріалів за мотиваційними складовими євроскептицизму; кодування наративів за категоріями «мотив – канал поширення – очікуваний ефект (поляризація/недовіра/делегітимація)»; узагальнення вразливостей і формулювання висновків щодо інструментів протидії та їхніх обмежень.

Результати та обговорення. Термін «євроскептицизм», який використовується з середини 1980-х рр. на тлі критики ЄС з боку Великої Британії, активно почав з'являтися як в академічних, так і в публічних дебатах, спочатку після Маастрихтського договору 1992 р., а згодом під час запровадження євро у 2002 р., розширення ЄС у 2004 р. та боргової кризи Єврозони 2010-х рр. [23, с. 4].

Явище євроскептицизму можна розглянути у широкому спектрі, починаючи від «м'якого» євроскептицизму, який прагне реформ для обмеження повноважень ЄС водночас підтримуючи певний рівень співпраці, і закінчуючи «жорстким» євроскептицизмом, який виступає за повний вихід країни з ЄС. Особливістю даного явища є те, що євроскептики можуть перебувати як серед «правих», так і серед «лівих партій» і, таким чином, не обмежуватися партійною приналежністю [13, с. 145].

Можна виділити такі мотиваційні складові, які сприяють розвитку та поширенню ідей євроскептицизму: 1) переконання, що членство в ЄС підриває автономію та самоврядування нації (*національний суверенітет*); 2) занепокоєння тим, що ЄС став занадто бюрократичним, йому бракує прозорості та демократичної підзвітності (*демократична легітимність*); 3) занепокоєння щодо економічних наслідків політики ЄС, таких як несправедлива політика чи економічна нестабільність (*економічні проблеми*); 4) відчуття, що європейська інтеграція становить загрозу національно-культурній самобутності (*національна ідентичність*); 5) побоювання, які пов'язані з масштабною імміграцією, яка посилилася після кризи біженців у 2015 р. (*імміграція*) [3, с. 8–9].

Після 2014 р. в ЄС активізувалися популістські сили (праві/ліві), які почали робити акцент на «зависокій централізації» або «втраті суверенітету» – темах, які міг експлуатувати гібридний ворог, а саме РФ [12, с. 208]. Яскравим прикладом цього став Brexit 2016 р. у Великій Британії, коли жителі Сполученого Королівства проголосували за вихід з ЄС. Хоча це питання стояло на порядку денному вже певний час, але йому сприяла потужна дезінформаційна компанія (підсилення страхів перед мігрантами) підсилена РФ, яка просувала ідею «економії від лізингу» [43, с. 59]. Маніпулюючи соціальними питаннями, такими як статус мігранта, розподіл соціального забезпечення між підданими і мігрантами і т.д., РФ прагнула і прагне посилити існуючі політичні непорозуміння в державах-членах, що може послабити ЄС зсередини [6, с. 64].

Водночас встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між інформаційними операціями та електоральною поведінкою потребує окремого кількісного дослідження; у межах цієї статті йдеться про механізми підсилення та резонансності євроскептичних наративів у середовищі гібридних впливів [8, с. 16–17].

Гібридні загрози є сукупністю скоординованих дій, які поєднують в собі дипломатичні, військові, економічні та кібер-засоби [40, с. 18]. Частина гібридної стратегії, яка втілюється РФ – це інформаційні впливи, що включають приховану дезінформацію, пропаганду, спроби підриву довіри до ЗМІ, кібератаки на інфраструктуру європейських країн [7, с. 110–111].

У свою чергу інформаційна безпека ЄС є системою інструментів, методів та механізмів протидії зовнішній інформаційні інтерференції (FIMI – Foreign Information Manipulation and Interference). Головним джерелом FIMI визнано РФ, яка використовує державні ЗМІ, соціальні мережі та агентства проксі, що разом становлять зростаючу загрозу безпеці та зовнішній політиці ЄС [5, с. 46].

Цілі та наративи російських інформаційних операцій полягають в тому, що РФ намагається дискредитувати проєкт ЄС наступним чином:

– підкреслювати «несправедливість» санкцій;

– критикувати економічні та соціальні наслідки інтеграції для громадян;

– наголошувати на внутрішніх проблемах (міграція, економічна криза, ЛГБТ, традиційні цінності тощо);

– поширювати євроскептичними партіями країн ЄС меседжі, які спрямовані проти ЄС, фактично дублюючи російську пропаганду задля власних цілей (табл. 1) [19, с. 31–32].

Таблиця 1

Типові наративи російських FIMI-операцій та їхній зв'язок із мотиваційними складовими євроскептицизму*

Наратив (коротка формула)	Приклади меседжів (узагальнено)	Мотиваційний «якір» євроскептицизму	Очікуваний ефект для інформаційної безпеки	Ключові джерела
Санкції «не працюють» / «шкодять Європі»	«Санкції марні, РФ тільки міцнішає»; «ЄС карає сам себе, а не Росію»	Економічна причина, критика інтеграції / солідарності	Тиск на уряди щодо послаблення санкцій; зростання розчарування в зовнішній політиці ЄС	14, 15, 22, 24
«Енергетика: «Європа замерзне без РФ» / «криза через ЄС»	«Альтернатив російському газу немає»; «перехід на ВДЕ – причина інфляції/деіндустріалізації»	Економічна причина + «втрата» суверенітету (залежність як аргумент проти політик ЄС)	Паніка/деморалізація; легітимація вимог «відновити бізнес з РФ», підрив підтримки санкцій	15, 26-29, 33-34
«ЄС не суверенний»: «колонія США/НАТО»	«Європа – маріонетка США»; «ЄС діє в інтересах американського ВПК»	«Втрата» суверенітету + анти-елітний настрій (делегітимація зовнішньої політики ЄС)	Підрив довіри до зовнішньополітичної суб'єктності ЄС; поляризація щодо НАТО/України	14, 15, 22, 24
«Ukraine fatigue» / «ЄС кидає Україну»	«Європа/Брюссель втомилися від України»; «зосередьтеся на своїх проблемах, припиніть підтримку»	Геополітична + економічна причини (втома, «втрата солідарності»)	Послаблення суспільної згоди щодо підтримки України; розкол між державами-членами	14, 15, 22, 24
Міграція: «мігранти злочинці/захоплюють владу»	«Мігранти = кримінал/небезпека»; «ЄС нав'язує міграцію, ігноруючи громадян»	Проблема безпеки + ідентичності (культурна загроза)	Зростання ксенофобних/антиінституційних настроїв; каналізація претензій до «Брюсселя»	15, 26-29, 33-34
Клімат/Green Deal: «зелена політика руйнує економіку» (new denial)	«Електромобілі/ВДЕ небезпечні й шкідливіші»; «зелена регуляція – змова проти фермерів/промисловості»	Економічна причина + нав'язування втрати легітимності (спротив політикам ЄС як «нав'язаним»)	Посилення недовіри до політик ЄС; мобілізація протестної риторики проти «Брюсселя»	15, 26-29, 33-34
Виборча чесність: «вибори сфальсифіковані» / «не йдіть голосувати»	«Процедура голосування нечиста, результат "намалюють"»; «інструкції/поради, які знецінюють бюлетень або демотивують участь»	Нав'язування втрати легітимності (делегітимація інституцій та процедур)	Підрив довіри до демократичних процедур; радикалізація недовіри до ЄС та національних інституцій	14, 15, 22, 24 26-29, 33-34

** Таблиця розроблена автором згідно поданого списку літератури*

Атаки на критичну інфраструктуру (енергетика та транспорт), мають на меті спричинити економічні зриви та соціальні заворушення, що може змусити деяких громадян поставити під сумнів цінність співпраці в межах ЄС [7, с. 112].

Відомо, що задля досягнення своїх цілей РФ використовує спецслужби; дипломатичний корпус; державні фінансові «гуманітарні» фонди («Русский мир», «Россотрудничество»); прокремлівські ЗМІ («Russia Today», «Sputnik»); фальшиві новинні агентства; систему акаунтів-ботів в соціальних мережах; пряму співпрацю чи фінансування з євроскептично налаштованими політиками і партіями в ЄС [11, с. 71].

За допомогою цих каналів розповсюджується недостовірна (фейкова) інформація, яка послаблює внутрішню єдність ЄС [37] (наприклад, нав'язуються тези про утиски слов'янських меншин в країнах Балтії [20]). Основними цілями РФ виступають країни Східної і Центральної Європи (такі як країни Балтії, Польща, Чехія, Болгарія, Угорщина) через історичні суперечності, а також країни Західної Європи (Велика Британія, Німеччина). Директор Німецької федеральної академії політики безпеки Карл-Гайнц Камп стверджував, що Кремль «грає гру» підриваючи довіру до ЄС у Німеччині і тепер «експлуатує британський євроскептицизм» [35, с. 79–80].

Прикладом, який демонструє ці тренди (копіювання європейських медіа з антизахідною пропагандою) є кампанія «Doppelganger» 2024 р. [10, с. 85–86] Серед основних цілей цієї кампанії є: маніпулювання громадською думкою; підрив підтримки України; сіяння розколу між країнами, які підтримують

Україну; використання політичної та соціальної вразливості та просування російських наративів. Кампанія досягає цих цілей шляхом поширення дезінформації через переконливі клони легітимних ЗМІ та урядових вебсайтів, а також неавтентичні новинні агентства. Потім цей контент поширюється на платформах соціальних мереж, таких як «Twitter» та «Facebook», щоб максимізувати його охоплення та вплив [26].

Євроскептицизм в умовах російської гібридної війни становить загрозу для внутрішньої солідарності, адже, активне поширення дезінформації підриває довіру громадян до інституцій та розпалює протистояння між країнами-членами ЄС і соціальними групами останніх [36, с. 99]. Як показали вибори до Європарламенту у 2024 р., зростання впливу радикальних та євроскептичних сил є наслідком цих інформаційних атак: протилежна ідеологія змістилась праворуч, що послабило підтримку єдиної позиції ЄС щодо України [25, с. 111–112].

Прокремлівська кампанія «Doppelganger» продовжила свою діяльність з поширення неправдивої інформації та спотворення реальності під час виборів до Європейського парламенту [15]. Загалом було виявлено 42 інциденти, пов'язані з діяльністю російської FIMI, які загострилися в тижні, що передували голосуванню, досягши піку між 6 та 9 червня 2024 р., і продовжилися після виборів. Використана схема вже була відомою: створення інфраструктури FIMI задовго до голосування, атаки на демократичний процес, кібервтручання, сплеск активності безпосередньо перед голосуванням та післявиборчі зусилля, спрямовані на підрив довіри до результатів [22]. Аналогічним чином, в інших державах проросійські наративи впливали на виборчі настрої (Італія, Франція, Румунія).

Наприклад, президентські вибори в Румунії 2025 р. На тлі зростання політичної нестабільності та економічного спаду країна стала яскравим прикладом того, як цифрове втручання, алгоритмічні маніпуляції та бездіяльність платформ можуть підривати демократичні процеси. Перший тур президентських виборів, що відбувся в листопаді 2024 р., був анульований Конституційним судом після достовірних повідомлень про іноземне втручання та порушення в передвиборчій кампанії. Келін Джорджеску, проросійський кандидат, який отримав лише 5% підтримки в опитуваннях, вирвався на перше місце за початковими підрахунками, завдяки непрозорому фінансуванню кампанії, цифровим інфлюенсерам та системі рекомендацій «TikTok», платформі, яка має 9 млн користувачів у Румунії [38].

Під час другого туру президентських виборів у Румунії, розслідування, проведене Global Witness, показало, що «TikTok» просував майже втричі більше ультраправого контенту новим, політично збалансованим користувачам, ніж будь-який інший політичний контент. Євроскептик Джордже Сіміон, який проводив кампанію за принципом «Румунія понад усе», пропагуючи консервативну політику та євроскептицизм, отримав другий шанс стати президентом Румунії 4 травня 2025 р., сподіваючись скористатися хвилею гніву, викликаною скасуванням грудневих виборів, на яких, здавалося, мав перемогти інший ультраправий претендент [32].

Після того, як Конституційний суд Румунії анулював результати першого туру президентських виборів на тлі підозр щодо зовнішнього втручання, інформаційний вимір кампанії й роль платформ стали предметом підвищеної уваги, а Кремль застосував іншу стратегію [31]. Під час останнього дня виборів, 18 травня 2025 р. ще одна платформа опинилася під пильною увагою, коли генеральний директор «Telegram» Павло Дуров надіслав усім своїм користувачам у Румунії повідомлення, в якому стверджував про втручання Франції. Хоча зрештою це було неефективно, однак, ознаменувало новий вид цифрового втручання: власники платформ втручаються в національні політичні події практично без відповідальності.

Президентські вибори 2025 р. в Румунії завершилися перемогою незалежного кандидата Нікусора Дана. Перемога Н. Дана має велике значення для Румунії, оскільки демонструє бажання більшості румунського суспільства залишатися пов'язаним з ЄС. Результати виборів створюють умови для уповільнення поширення радикальних, популістських та євроскептичних сил у Європі, що особливо важливо, враховуючи геостратегічне значення країни, її трансатлантичні зв'язки та роль, яку вона відіграє для України та інших сусідів у протидії повномасштабній військовій агресії РФ [39].

У деяких країнах, наприклад, у Польщі, яка межує з РФ, Білоруссю та Україною, неоімперська політика Кремля сприймається як стійка загроза її безпеці. Тому нерішуча позиція Франції та особливо Німеччини щодо військової підтримки Києва значно підриває довіру до обох країн у польському суспільстві. Ця ситуація використовується євроскептичними політичними силами в Польщі як привід для жорсткої критики ЄС [41, с. 3].

В інших країнах, наприклад, в Італії, значна меншість італійців не погоджується з підтримкою України Союзом і навіть звинувачує Захід у війні. Ці ідеї просуваються в Інтернеті російською та прокремлівською місцевою пропагандою. Фактично, деякі італійські євроскептичні партії намагаються

накопичити політичний капітал, виступаючи проти постачання зброї Києву та висловлюючи розуміння інтересів РФ [42].

Дії РФ передбачають, що ЄС, як єдине ціле, має бути ліквідований. У цьому випадку РФ прагнутиме повернути деякі європейські країни до своєї сфери впливу, заохочуючи інші до формування незалежних альянсів. Андрій Коваленко, керівник Центру протидії дезінформації зазначив: «Це не нова ідея для Росії. Кремль просуває цю політику з 2014-2015 рр., хоча плани щодо її впровадження були розпочаті ще раніше, приблизно у 2009-2010 рр.. Результат залежить від швидкості, з якою відреагують європейські політики та еліти» [9].

Угорщина за прем'єр-міністра Віктора Орбана постійно чинить опір наданню допомоги Україні, що призвело до напруженості в середині ЄС. У березні 2025 р. Угорщина заблокувала запропонований пакет військової допомоги ЄС Україні на суму 20 млрд євро під час зустрічі послів ЄС. На саміті в Брюсселі у березні 2025 р. Угорщина була єдиною державою-членом ЄС, яка відмовилася підписати спільну заяву, в якій підтверджується підтримка суверенітету та територіальної цілісності України [16].

Варто зауважити, що після 2014 р. ЄС вдається до інституційних ініціатив, зокрема, поступово нарощує спроможності протидії російським гібридним загрозам, які підсилюють євроскептичні настрої населення країн-учасниць ЄС. У 2016 р. було ухвалено Спільну рамкову політику щодо протидії гібридним загрозам [33] та у 2018 р. – Комунікацію з підвищення стійкості до гібридних загроз [34]. У 2022 р. Рада ЄС схвалила Стратегічний компас з безпеки [14], передбачивши нові інструменти на кшталт оперативних груп швидкого реагування і «гібридного інструментарію».

Також були застосовані такі механізми протидії дезінформації: створено спеціальні проєкти як East StratCom та EUvsDisinfo для виявлення та викриття кремлівських фейків. ЄС запровадив Закон про цифрові послуги (DSA) [24] і стандарти «коду практики» з платформами, що зобов'язують їх боротися з фейками. Було розроблено інструменти обміну даними (FIMI Toolbox) [27] та підготовлено законодавчу базу (включно з Дією демократії 2020) для захисту виборів і свободи ЗМІ. Європейський парламент ухвалив резолюції, визнаючи РФ головним ворогом інформаційній безпеці: перша Резолюція, ухвалена 1 червня 2023 р., висвітлює загальну стратегічну позицію щодо захисту демократії та засуджує РФ як джерело зовнішнього втручання [28]; друга Резолюція, ухвалена 23 січня 2025 р., засуджує масштабні пропагандистські зусилля РФ, які виправдовують війну та робить акцент на використанні Кремлем фейкової інформації для підриву підтримки України і втручанні у вибори інших країн [29].

З метою подолання викликів для інформаційної безпеки в умовах російської гібридної війни, які мають на меті посилити євроскептицизм в Європі, ЄС вживає такі заходи:

1. *Санкції та правові дії*: ЄС запровадив санкції проти низки державних російських пропагандистських ресурсів, призупинивши їхнє мовлення та анулювавши ліцензії для протидії дезінформаційним кампаніям.

2. *Стратегічна комунікація*: Європейська комісія посилює свою стратегічну комунікацію для протидії маніпуляціям та втручанню російської інформації, забезпечуючи громадянам доступ до якісних новин та інформації [4, с. 7].

3. *Суспільна стійкість*: ЄС працює над підвищенням стійкості суспільства, сприяючи цифровій та медіаграмотності через освітні програми та заохочуючи взаємодію з громадянами, громадянським суспільством та ЗМІ.

4. *Моніторинг та аналіз*: ЄС відстежує, виявляє та аналізує інформацію з відкритих джерел, щоб підвищити ситуативну обізнаність щодо маніпуляцій та втручання іноземної інформації [30, с. 41].

5. *Технологічні рішення*: ЄС розробляє та впроваджує передові технологічні рішення для протидії російській дезінформації та шукає способи ускладнити зловмисним особам зловживання онлайн-платформами.

6. *Співпраця та координація*: ЄС співпрацює з національними органами влади, органами перевірки фактів, організаціями громадянського суспільства та ЗМІ для протидії маніпуляціям та втручанню російської інформації. Європейський центр демократичної стійкості об'єднає експертизу з усього ЄС та країн-кандидатів.

7. *Зміцнення демократії*: Розробляються політики, спрямовані на зміцнення європейських демократій та ускладнення втручання загроз у вибори [21].

Вважаємо, ЄС продовжуватиме діяти рішуче, застосовуючи стратегічний підхід до гібридних загроз з боку РФ. Поруч з цим, попри зусилля, ЄС зіштовхується з певними обмеженнями в плані боротьби з російськими гібридними загрозами. З одного боку, повільне узгодження заходів у 27 країн та необхідність дотримуватися свободи слова заважають швидкій реакції. З іншого боку – суспільна нерішучість та відсутність політичної волі ускладнює мобілізацію на протидію інформаційній війні [17].

Пропагандистські та дезінформаційні дії, що здійснюються Російською Федерацією проти Європейського Союзу, становлять серйозну загрозу для європейського інтеграційного проєкту. На думку українського журналіста С. Сидоренка в умовах російсько-української війни євроскептицизм буде лише посилюватися через наявність таких факторів, які створюють сприятливе середовище для всіх послідовників останнього: 1) дефіцит позитивних новин з боку ЄС; 2) завищені очікування українців в умовах реальності, яка складається; 3) складна внутрішньополітична ситуація у США, яка блокує позитивний розвиток європейських ініціатив [1]. Підтримуючи таку думку зауважимо, що задля урівноваження негативного впливу цих факторів, українцям слід створювати і поширювати позитивні меседжі та генерувати новини, що будуть підтримувати оптимістичні настрої населення.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Євроскептицизм у контексті російської гібридної війни виступає не стільки «продуктом» зовнішніх впливів, скільки внутрішньою політичною вразливістю, яка може бути цілеспрямовано підсилена через інформаційні маніпуляції. Найбільш чутливими до такого підсилення є мотиви суверенітету, легітимації інституцій, соціально-економічних витрат інтеграції, ідентичності та міграції.

Аналіз ситуацій, про які згадували в тексті (Brexit; «Doppelganger»; виборчі процеси 2024–2025 рр., зокрема Румунія) демонструє повторюваний механізм: зовнішні актори використовують інформаційні операції для посилення поляризації та делегітимації інституцій ЄС, створюючи сприятливі умови для резонансу євроскептичних меседжів у національних політичних дискусіях.

Реакція ЄС включає комплекс інструментів (санкційні рішення, стратегічні комунікації, моніторинг, співпраця з платформами, підвищення медіаграмотності), однак ключовим обмеженням залишається нерівномірність імплементації таких підходів у державах-членах і залежність від платформних механізмів поширення контенту. Подальше посилення інформаційної безпеки ЄС потребує одночасно інституційної координації та підвищення суспільної стійкості.

Перспективи подальших розвідок полягають у розробленні більш формалізованої моделі оцінки впливу FIMI на резонансність євроскептичних наративів (зокрема через комбінування якісного контент-аналізу з кількісними індикаторами), а також у створенні практичних рекомендацій для підвищення стійкості інформаційного простору держав-членів ЄС.

Література:

1. «Євроскептицизм – не лише російська вигадка. Він буде посилюватися через три фактори». *SPRAVDI: Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*. 2025. URL: https://spravdi.org/yevroskeptyczyzm-ne-lyshe-rosijska-vygadka-vin-bude-posylyuvatysya-cherez-try-faktory/
2. Балінська Я. О. Актуалізація ідей євроскептицизму в країнах Західної Європи: від Brexit до COVID19. *Політологічний вісник.* Вип. 86. 2021. С. 148–160. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2021.86.148-160
3. Балінська Я. О. Економічні, культурні та політичні чинники євроскептицизму. *Регіональні студії.* 2022. № 31. С. 7–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regst_2022_31_3
4. Балінська Я. О. Наслідки євроскептицизму та можливі способи їх подолання. *Політикус.* 2023. № 6. С. 5–8. URL: http://politicus.od.ua/6_2023/1.pdf
5. Білоусов М. Російське інформаційне маніпулювання та втручання (FIMI) як загроза інформаційній безпеці Європейського Союзу. Матеріали міжнародної інтернет-конференції «Зовнішнє інформаційне маніпулювання та втручання в умовах сучасних конфліктів». Луцьк, 2025. С. 45–49. URL: https://fimieu.wordpress.com/wp-content/uploads/2025/06/d097d091d086d0a0d09dd098d09a-d09cd090d0a2d095d0a0d086d090d09bd086d092-2025.pdf
6. Кирпичник Р. Російське втручання в Brexit як епізод гібридної війни Російської Федерації проти Заходу. *Молодий вчений.* № 8 (84). 2020. С. 63–66. DOI: https:// doi.org/10.32839/2304-5809/2020-8-84-13
7. Козьма В. В. Роль стратегічних комунікацій Росії в європейському інформаційному просторі (до питання євроскептицизму). *Політикус.* 2021. № 2. С. 109–114. URL: http://politicus.od.ua/2_2021/18.pdf
8. Ткач О. І., Батрименко О. В., Каращук М. Г. Політичні фактори євроскептицизму. *Український політико-правовий дискурс*, (8). 2025. С. 1–20. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14967382
9. У РНБО розкрили плани Кремля щодо Євросоюзу. *Телевізійна служба новини. 2025. 1 квітня*. URL: https://tsn.ua/svit/u-rnbo-rozkryly-plany-kremlia-shchodo-yevrosoiuzu-2799278.html
10. Фурсай О. В. Російська дезінформаційна кампанія «Doppelgänger» як новітній виклик інформаційній безпеці держав заходу. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, *16* (Спецвипуск), 2024. С. 84–92. DOI: https://doi.org/10.15421/352411
11. Худолій А. Гібридна війна РФ проти європейських країн. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI.* 2025. С. 69–79. DOI: https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2025.09.069
12. Шачковська Л.С. Особливості впливу євроскептицизму на політичні процеси в країнах ЄС та Україну. *Вісник українсько-туркменського культурно-освітнього центру.* 2018. С. 207–212. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/ukr-turkmen_visnuk/2018_2/35.pdf
13. Якимчук М. М. Чинники зростання популярності євроскептицизму в ЄС. *Політичне життя*. № 2. 2020. С. 144–149. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.2.20.

14. A Strategic Compass for Security and Defence. European Union: official web-site. 2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/strategic-compass-security-and-defence-1_en
15. Barbieri-Antonoglou M. The Role of Russian Disinformation in the 2024 European Parliament Elections and its Impact of EU Perceptions on Ukraine. Carleton University: official web-site. 2024. URL: https://carleton.ca/eetn/2025/the-role-of-russian-disinformation-in-the-2024-european-parliament-elections-and-its-impact-of-eu-perceptions-on-ukraine/
16. Barkhush A. Russia uses Eurosceptic Politicians to Break European Union and Expand its Influence. UNITED 24 Media: official web-site. 2025. 01 of April. URL: https://united24media.com/latest-news/russia-uses-eurosceptic-politicians-to-break-european-union-and-expand-its-influence-7234
17. Baumann M., Pynnöniemi K. European Security in the Era of Hybrid Warfare. German Council on Foreign Relations: official web-site. 2025. 05 of November. URL: https://dgap.org/en/research/publications/european-security-era-hybrid-warfare
18. Bilichak O., Huz A. Hybrid war as an tool of foreign policy of the Russian Federation: the Ukrainian dimension (1991–2023). *East european historical bulletin*, (30), 2024. P. 162–178. DOI: https://doi.org/10.24919/2519-058X.30.299897
19. Braghiroli S. Europe's Russia-friendly parties put to the test by Putin's invasion of Ukraine. *Journal of Regional Security*, 18(1), 2023. P. 29-38. DOI: 10.5937/jrs18-41766
20. Cakirtekin I. Russia steps up disinformation, propaganda efforts in Baltic states: Report. *Anadolu Agency: official web-site. 2025. 19 of November*. URL: https://www.aa.com.tr/en/europe/russia-steps-up-disinformation-propaganda-efforts-in-baltic-states-report/3747972
21. Ceușan F. European Union Policies and Strategies to Counter Russian Propaganda and Disinformation. *L'Europe Unie / United Europe*, no. 19, 2023. P. 113–122. URL: https://leuropeunie.com/wp-content/uploads/2023/09/A13.pdf
22. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. Report on the 2024 elections to the European Parliament. *European Commission: official web-site. 2024*. URL: https://commission.europa.eu/document/download/2a7fddb2-e927-4079-92cc-4bb4279e9a46_en?filename=Report%20on%20the%202024%20elections%20to%20the%20European%20Parliament.pdf
23. Del Ponte, A. Euroscepticism. *Department of Political Science, The University of Alabama, 2024.* 5 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/382180986_Euroscepticism
24. Digital Service Act. *European Union: official web-site. 2022*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065
25. Dmytrenko S. Pro-Russian political forces in Europe: Factors of electoral support. *Foreign Affairs*, 34(4), 2024. P. 104–115. DOI: https://doi.org/10.46493/2663-2675.34(4).2024.104
26. Doppelganger Strikes Back: Unveiling FIMI Activities Targeting European Parliament Elections. *EUvsDisinfo: official web-site. 2024. 19 of June*. URL: https://euvsdisinfo.eu/doppelganger-strikes-back-unveiling-fimi-activities-targeting-european-parliament-elections/
27. EEAS Stratcom's responses to foreign information manipulation and interference (FIMI) in 2023. *European Union: official web-site. 2024*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eeas-stratcom%E2%80%99s-responses-foreign-information-manipulation-and-interference-fimi-2023_en
28. European Parliament resolution of 1 June 2023 on foreign interference in all democratic processes in the European Union, including disinformation. *European Parliament: official web-site. 2023.* URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0219_EN.html
29. European Parliament resolution of 23 January 2025 on Russia's disinformation and historical falsification to justify its war of aggression against Ukraine**.** *European Parliament: official web-site. 2025.* URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2025-0006_EN.html
30. Fiott D., Parkes R. Protecting Europe: The EU's Response to Hybrid Threats. *European Union Institute for Security Studies. 2019.* 53 p. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_151.pdf
31. How Romania's Presidential Election Became the Plot of a Cyber-Thriller. *European Union: official web-site. 2025.* URL: https://youth.europa.eu/news/how-romanias-presidential-election-became-plot-of-cyber-thriller_en
32. Ilie L. Eurosceptic Simion hopes to ride wave of anger to victory in Romanian election. *Reuters: official web-site. 2025. 25 of April.* URL: https://www.reuters.com/world/europe/eurosceptic-simion-hopes-ride-wave-anger-victory-romanian-election-2025-04-25/
33. Joint Communication to the European Parliament and the Council Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. *European Union: official web-site*. 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52016JC0018
34. Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council Increasing resilience and bolstering capabilities to address hybrid threats. *European Union: official web-site. 2018.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52018JC0016
35. Kamp K.-H. «The Power of Institutions: NATO, the EU, and the OSCE» *in International Security in the 21st Century. Germany's International Responsibility*, ed. James Bindenagel, Matthias Herdegen and Karl Kaiser. Bonn, 2017. P. 77–82.
36. Matthews, M., Demus, A., Treyger, E., Posard, M., Reininger, H., Paul, Ch. Understanding and Defending Against Russia's Malign and Subversive Information Efforts in Europe. *Office of the Secretary of Defense*, Washington, DC, 2021. 175 p.
37. Momtaz R. Taking the Pulse: Are Information Operations Russia's Most Potent Weapon Against Europe? *The Carnegie Endowment for International Peace: official web-site. 2024.* URL: https://carnegieendowment.org/europe/strategic-europe/2024/12/taking-the-pulse-are-information-operations-russias-most-potent-weapon-against-europe?lang=en
38. Radu R. TikTok, Telegram, and Trust: Urgent Lessons from Romania's Election. *Tech Policy Press: official web-site. 2025*. URL: https://www.techpolicy.press/tiktok-telegram-and-trust-urgent-lessons-from-romanias-election/

39. Results of the Presidential Elections in Romania – 2025. *NISS: National Institute for Strategic Studies. 2025. 20 of May*. URL: https://niss.gov.ua/en/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/results-presidential-elections-romania-2025
40. Sukhankin S. The Western Alliance in the Face of the Russian (Dis)information Machine: Where does Canada Stand? *The School of Public Policy Publications,* 12(26), 2019. P. 1-29. URL: https://journalhosting.ucalgary.ca/index.php/sppp/article/view/SSP%20-%2015
41. Sukhankin S. Russian Disinformation Targets the European Union. *Eurasia Daily Monitor,* Vol. 21 Is. 142, 2024. 5 p. URL: https://jamestown.org/russian-disinformation-targets-the-european-union/
42. The war in Ukraine and different shades of Euroscepticism. *WiseEuropa Institute: official web-site. 2022*. 21 of October. URL: https://wise-europa.eu/en/2022/10/21/the-war-in-ukraine-and-different-shades-of-euroscepticism/
43. Treyger E., Cheravitch, J., Cohen, R. S. Russian Disinformation Efforts on Social Media. *RAND Corporation, 2022*. 221 p. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR4300/RR4373z2/RAND_RR4373z2.pdf
44. What is Euroscepticism? *EAVI: Media Literacy for Citizenship. 2025.* URL: https://eavi.eu/what-is-euroscepticism/

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 351.851:342.5 (477)]:[37:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.37

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Байрак Сергій,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-6290-7634

Пахолок Василь,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-2878-8536

У статті досліджено особливості нормативно-правове регулювання публічної політики України в освітній сфері в умовах цифрової трансформації суспільства. Акцентовано увагу на глобальних процесах цифровізації, інформатизації та когнітивізації як ключових чинниках формування цілісної та узгодженої державної політики у сфері освіти. Визначено, що пріоритетними напрямами у цьому контексті є розвиток цифрових компетентностей, модернізація освітньої інфраструктури та забезпечення безперервності освітнього процесу. Проаналізовано еволюцію нормативно-правової бази, яка визначає напрями цифрового розвитку освіти: починаючи із формування засад інформаційного суспільства до сучасних стратегій, концепцій і програм цифрової економіки, електронного урядування й інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти. Встановлено, що законодавчі та підзаконні акти створюють інституційні умови для впровадження електронних освітніх ресурсів, цифрових платформ, автоматизації управлінських процесів і розвитку дистанційних та змішаних форматів навчання. Окрему увагу приділено ролі державних стратегій і концепцій у формуванні єдиних підходів до розвитку цифрових навичок і компетентностей, що є необхідною передумовою ефективної реалізації публічної політики у сфері освіти. Розкрито специфіку цифрової трансформації освітнього процесу в умовах воєнного стану: домінування дистанційних і гібридних форм навчання. Визначено ключові виклики в освітній сфері, які пов'язані з руйнуванням інфраструктури, обмеженим доступом до технічних ресурсів, нестабільністю електропостачання та Інтернет-зв'язку, а також психологічним навантаженням на учасників освітнього процесу. Обґрунтовано доцільність застосування біхронного формату навчання як інструменту підвищення гнучкості та безперервності освіти. Обґрунтовано, що ефективне нормативно-правове регулювання цифрової трансформації освіти є важливим інструментом забезпечення якості освітніх послуг, адаптації систему освіти до кризових викликів, підвищення її стійкість у воєнному та повоєнному контекстах та інтеграції України до європейського освітнього і цифрового простору.

Ключові слова: *публічна політика, органи публічної влади, нормативно-правове регулювання, цифровізація освіти, освітня політика, стратегія, електронне урядування, цифрові компетентності, воєнний стан.*

Bairak Serhii, Pakholok Vasyl. Legal Regulation of Ukraine's Public Policy in the Educational Sphere Under the Conditions of Digital Transformation of Society

The article explores the peculiarities of the legal regulation of Ukraine's public policy in the educational sphere under the conditions of the digital transformation of society. The focus is placed on the global processes of digitalization, informatization, and cognitivization as key factors in forming a holistic and coherent state policy in education. It is determined that priority areas in this context include the development of digital competencies, modernization of educational infrastructure, and ensuring the continuity of the educational process. The evolution of the legal framework defining the vectors of digital development in education is analyzed: from the formation of the foundations of the information society to contemporary strategies, concepts, and programs for the digital economy, e-governance, and integrated information systems in education. It is established that legislative and regulatory acts create the institutional conditions for the implementation of electronic educational resources, digital platforms, automation of management processes,

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

and the development of distance and blended learning formats. Particular attention is paid to the role of state strategies and concepts in forming unified approaches to the development of digital skills and competencies, which is a necessary prerequisite for the effective implementation of public policy in education. The specifics of the digital transformation of the educational process under martial law are revealed, specifically the dominance of distance and hybrid learning forms. Key challenges in the educational sphere are identified, related to infrastructure destruction, limited access to technical resources, instability of power supply and Internet connectivity, as well as the psychological burden on participants in the educational process. The expediency of using the bichronous learning format as a tool for increasing the flexibility and continuity of education is substantiated. The study proves that effective legal regulation of the digital transformation of education is a crucial instrument for ensuring the quality of educational services, adapting the educational system to crisis challenges, increasing its resilience in military and post-war contexts, and integrating Ukraine into the European educational and digital space.

Key words: *public policy, public authorities, legal regulation, digitalization of education, educational policy, strategy, e-governance, digital competencies, martial law.*

Цифрова трансформація позиціонується як фундаментальний стратегічний пріоритет національного розвитку, що передбачає комплексну конверсію економічних, адміністративно-управлінських та соціокультурних процесів у цифровий формат згідно з вимогами глобального цивілізаційного поступу. У цій системі координат освітня сфера виступає базисним інститутом відтворення та нарощення інтелектуального капіталу, адаптованого до архітектури цифрової економіки. Вона не лише інтегрує технологічні інновації у внутрішні процеси, а й забезпечує формування професійних компетентностей, необхідних для сталого функціонування та стратегічного розвитку сучасного інноваційного суспільства.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі нормативно-правового забезпечення публічної політики України в освітній сфері в умовах цифрової трансформації суспільства, визначення основних напрямів та особливостей його розвитку.

Ефективність державної політики у сфері цифровізації освіти детермінується якістю нормативно-правового забезпечення, яке формує інституційні межі для впровадження технологічних інновацій. Фундаментальним базисом цієї системи є Конституція України, яка постулює пріоритетність освітньої галузі (ст. 24) та гарантує рівний доступ до інтелектуальних ресурсів як передумову всебічного розвитку особистості [1].

Першим етапом цілеспрямованого формування інформаційного суспільства стало ухвалення Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [2]. Документ заклав стратегічний вектор на посилення конкурентоспроможності держави через розвиток інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури. Особлива увага приділялася трансформації освітніх, наукових та соціальних послуг шляхом інтеграції ІКТ, що розглядалося як фундамент інноваційної моделі національної економіки.

Логічним продовженням законодавчих ініціатив стала «Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні» (2013 р.), яка вперше на офіційному рівні впровадила категорію «електронна освіта». Під цим терміном дефінувалася форма навчання, що реалізується виключно на базі інформаційно-комунікаційних технологій. Стратегія акцентувала увагу на тому, що цифрова трансформація держави неможлива без превентивної підготовки громадян до життєдіяльності у високотехнологічному середовищі. Відтак, модернізація освітнього процесу та формування кадрового потенціалу, адаптованого до вимог інноваційного розвитку, було визначено як безальтернативний пріоритет державної політики [3].

Фундаментальне значення для формування вітчизняного цифрового ландшафту мало ухвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні (2017 р.), що визначила вектор створення високоефективної системи державного менеджменту, орієнтованої на запити соціуму та стимулювання економічного прогресу [4]. Попри завершення початково окресленого часового горизонту (до 2020 р.), документ зберігає свою актуальність як концептуальний базис поточної цифровізації.

Концепція передбачає імплементацію передових інформаційно-телекомунікаційних систем для обґрунтування управлінських рішень та повної автоматизації адміністративних процедур. Особливу наукову та практичну цікавість викликає закладений у Концепції потенціал використання інноваційних технологій, зокрема: аналітика великих даних *(Big Data)* та *Blockchain* (для забезпечення прозорості та валідності освітньої статистики); Інтернет речей *(IoT)* та геоінформаційні системи (як інструменти моніторингу та оптимізації освітньої інфраструктури) [4].

У контексті модернізації галузі особливий акцент зроблено на розбудові безпечної ІТ-архітектури органів влади та впровадженні інтегрованих навчальних систем (цифрових платформ, електронних посібників, засобів дистанційної комунікації). Такий підхід дозволив трансформувати освітній процес, забезпечивши його інклюзивність та доступність навіть в умовах глобальних і локальних кризових викликів.

Якісно новий етап державної політики розпочався із затвердженням «Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018–2020 роки» [5]. Цей документ став першим комплексним інструментом стратегічного планування, спрямованим на стимулювання внутрішнього ринку технологій та перехід до цифрової моделі суспільного устрою. Попри часову окресленість, положення Концепції залишаються засадничими для сучасної цифровізації економічного, наукового та освітнього секторів.

У межах даної стратегії розвиток цифрових компетентностей вперше було інституціоналізовано як автономний вектор освітньої політики. Пріоритетними напрямами модернізації галузі визначено: а) інфраструктурний розвиток: забезпечення широкосмугового доступу до мережі Інтернет та створення інноваційних локацій (*STEM*-центрів, спеціалізованих лабораторій, інклюзивних просторів); б) технологічну трансформацію: впровадження освітніх платформ з інтерактивним контентом, мультимедійних засобів навчання та розвиток дистанційної освіти на базі когнітивних технологій; в) управлінську автоматизацію: перехід до цифрового менеджменту в закладах освіти для підвищення ефективності адміністративних процесів.

Особливе значення в контексті Концепції має кореляція освітньої системи з вимогами ринку праці. Це передбачає оновлення державного класифікатора професій, детермінацію переліку актуальних цифрових спеціальностей та розробку цільових програм підготовки кадрів, адаптованих до умов глобальної цифрової економіки [5].

Новий етап інституціоналізації цифрової трансформації в Україні розпочався у 2021 році із затвердженням переліку пріоритетних проєктів до 2023 року, де освіта та наука зайняли провідні позиції серед 23 векторів державного розвитку. Цей нормативний крок детермінував перехід від загальних концепцій до прикладних технологічних рішень, спрямованих на повну цифровізацію освітнього процесу та адміністрування [6].

Ключові параметризаційні завдання цього етапу включали:

1. Дидактичну модернізацію: інтеграцію електронних підручників у межах реформи «Нова українська школа» та розробку уніфікованих дистанційних курсів для базової та старшої ланки середньої освіти.

2. Управлінську оптимізацію: впровадження хмарних сервісів для ведення журналів і щоденників, перехід до електронної звітності та створення комплексних систем обліку суб'єктів освітньої діяльності на базі державних ресурсів.

3. Розвиток функціоналу ЄДЕБО: автоматизацію вступних процедур, впровадження алгоритмів електронного ліцензування, а також розробку аналітичного інструментарію для моніторингу професійної траєкторії випускників та інтернаціоналізації вищої освіти (зокрема цифровий супровід навчання іноземних громадян) [6].

Паралельно з інфраструктурною розбудовою, у 2021 році було закладено фундамент для розвитку людського потенціалу через ухвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей до 2025 року [46]. Стратегія базується на трьох детермінантах:

1. Нормативна адаптація: імплементація європейської рамки цифрових компетенцій (*Digital Competence Framework*) у національне правове поле.

2. Методологічне забезпечення: розробка індикаторів верифікації рівня володіння цифровими навичками в масштабах держави.

3. Соціальна інклюзія: проведення масштабної просвітницької діяльності з метою мінімізації цифрового розриву серед вразливих груп населення (людей з інвалідністю, осіб похилого віку та малозабезпечених верств) [46].

Резюмуючи, слід зазначити, що 2021 рік позначився остаточною інституціоналізацією системного підходу до цифровізації освітньої галузі. Затвердження комплексних стратегій розвитку цифрових компетенцій та цільових проєктів трансформації засвідчило перехід державної політики України до етапу стратегічної зрілості. Сформована нормативна та технологічна база дозволила не лише послідовно впроваджувати інновації, а й створила необхідний запас міцності та адаптивності, що став вирішальним фактором збереження життєздатності системи освіти в умовах подальших екстремальних викликів воєнного часу

У Національній економічній стратегії України до 2030 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України у 2021 р., розвиток конкурентоспроможної ІТ-освіти та формування кадрового потенціалу для цифрової економіки визначено як пріоритет державної політики. Стратегічна мета передбачає створення умов для працевлаштування висококваліфікованих фахівців і інтеграції вітчизняної ІТ-освіти у глобальний освітній простір шляхом нарощування кількісного та якісного складу ІТ-кадрів, модернізації освітніх програм відповідно до міжнародних стандартів, поглиблення взаємодії

бізнесу й закладів вищої освіти, а також спрощення залучення іноземних спеціалістів з метою посилення інноваційного розвитку [8].

У документі підкреслено, що цифрова трансформація виступає чинником сталого економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності, розвитку «зеленої» економіки та інклюзивності, водночас наголошено на людиноцентричному характері цифровізації й необхідності системного розвитку передових цифрових компетентностей для ефективного управління трансформаційними процесами в усіх секторах економіки.

Стратегічним кроком на шляху до повноправної інтеграції України в єдиний європейський цифровий простір стала ратифікація у 2023 році Угоди про участь у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» *(Digital Europe Programme)* на період 2021–2027 рр. Дана ініціатива забезпечила вітчизняним суб'єктам – як юридичним, так і фізичним особам – паритетні умови участі в проєктній діяльності ЄС. Це створює потужний інституційний фундамент для залучення міжнародних інвестицій, інтенсифікації розвитку цифрових компетенцій населення та розбудови інноваційних екосистем. Участь у програмі сприяє прискореному впровадженню передових цифрових рішень у національну економіку та освітню сферу, гармонізуючи українське цифрове середовище з європейськими стандартами [9].

Отже, сучасна державна політика України у сфері цифровізації освітнього та економічного секторів характеризується інтенсивною інтеграцією до загальноєвропейського цифрового ландшафту. Цей процес базується на синергії освітніх, економічних та технологічних пріоритетів, які трансформуються у цілісну стратегію сталого розвитку. Така конвергенція не лише зміцнює національну стійкість у кризових умовах, а й формує умови для транскордонної взаємодії, забезпечуючи конкурентоспроможність вітчизняного людського капіталу в межах глобальної цифрової екосистеми.

Вагомим етапом адаптації національної стратегії до стандартів Європейського Союзу стало затвердження Кабінетом Міністрів України у 2023 році переліку показників Індексу цифрової економіки та суспільства *(DESI)*. Імплементація цієї методології в українське правове поле дозволила уніфікувати підходи до моніторингу цифрового розвитку та верифікувати готовність держави до інтеграції у глобальний технологічний простір. Фундаментальним складником індексу *DESI* визначено людський капітал, що є релевантним показником рівня сформованості цифрових детермінант населення та потенціалу зростання цифрового сектору економіки [10; 11, с. 66].

Його нормативне закріплення створює інституційні передумови для регулярного моніторингу результативності цифровізації, об'єктивного оцінювання рівня цифрової грамотності та зіставлення національних показників із загальноєвропейськими орієнтирами, водночас актуалізуючи модернізацію освітніх програм і підготовку конкурентоспроможного людського капіталу для функціонування в умовах цифрової економіки та інформаційного суспільства.

У умовах воєнного стану, спричиненого повномасштабною агресією РФ, цифрова трансформація освіти набула системоутворювального значення, забезпечивши безперервність навчання, безпеку учасників освітнього процесу та адаптивність управлінських рішень. Сучасні реалії актуалізували запит на гнучкі управлінські стратегії, де ключову роль відіграє дистанційне та змішане навчання. Як доводять вітчизняні дослідники, використання ІКТ та інтерактивних платформ дозволяє підтримувати функціональність системи навіть у надзвичайних умовах, забезпечуючи її інституційну стійкість.

Примітно, що іще до 2022 р. МОН України реалізовувало політику цифровізації освіти, що базувалася на розбудові цифрової екосистеми, автоматизації менеджменту та підвищенні компетентності педагогів. Важливими інструментами цього етапу стали ПАК «*АІКОМ*», система *EMIS*, модернізована ЄДЕБО, проєкт *SELFIE* та платформа «Всеукраїнська школа онлайн» [12]. Стратегічний вектор цих змін закріплено в «Концепції цифрової трансформації освіти і науки до 2026 року».

Із початком повномасштабної війни освітня система зіткнулася з безпрецедентними викликами, зумовленими руйнуванням інфраструктури, неможливістю очного навчання, дефіцитом технічних ресурсів, нестабільним доступом до електроенергії й Інтернету та критичною нестачею актуальних даних для прийняття управлінських рішень у реальному часі [13, с. 221].

У відповідь, у межах децентралізації, громади та заклади освіти отримали автономію у виборі форматів навчання, а домінуючою стала дистанційна форма, зорієнтована на безпеку, відкритість і гнучкість освітнього процесу. Накопичений під час пандемії *COVID-19* досвід дистанційного навчання забезпечив базу для швидкої адаптації, однак воєнні умови зумовили нові ризики, пов'язані з повітряними тривогами, перебоями інфраструктури та зростанням психологічного навантаження. У цьому контексті поширення бісинхронних моделей навчання стало ефективним інструментом мінімізації безпекових і технічних загроз та збереження безперервності освіти.

Попри деструктивний вплив воєнного стану, цифрова трансформація залишається домінантою державної освітньої політики, що отримала новий імпульс із прийняттям Закону України від 27 липня 2022 р. щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем. Документ детермінував перехід до поглибленої цифрової взаємодії між суб'єктами освітньої діяльності, де інституційним ядром постає програмно-апаратний комплекс «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту» (ПАК «АІКОМ»). Функціонал комплексу забезпечує верифікацію електронного документообігу, автоматизацію статистичної звітності та алгоритмізацію управлінських процесів на всіх ієрархічних рівнях [14].

Сучасна архітектура ПАК «АІКОМ» базується на принципах міжвідомчої сумісності (інтероперабельності) та передбачає синергію з фундаментальними державними реєстрами, зокрема: Єдиною державною електронною базою з питань освіти (ЄДЕБО) – для моніторингу траєкторій здобувачів; Єдиним державним демографічним реєстром та Державним реєстром актів цивільного стану – для ідентифікації та обліку учасників освітнього процесу; Реєстром ЮО, ФОП та ГФ – для актуалізації статусу освітніх установ; Реєстром загальнообов'язкового державного соціального страхування – для верифікації кадрового потенціалу.

Така системна інтеграція формує контури єдиної цифрової екосистеми, що дозволяє реалізовувати стратегію управління на основі даних (*data-driven decision making*). Це мінімізує корупційні ризики, забезпечує транспарентність адміністративних процедур та підвищує адаптивність національної системи освіти до викликів безпекового характеру.

Реакцією на масову міграцію населення та деструкцію інфраструктури стала імплементація державних програм, спрямованих на масштабування платформи «Всеукраїнська школа онлайн», розгортання мережі екзаменаційних центрів у безпечних дестинаціях та цифровізацію шкільного середовища. Сучасний освітній простір зазнає трансформації на засадах інклюзивності, психологічної регенерації та креативності, що підкріплюється програмою «Спроможна школа для кращих результатів» та цільовими субвенціями для осіб з особливими освітніми потребами [15, с. 117].

Отже, цифрова трансформація освіти є визначальним чинником оновлення публічного управління в освітній сфері, орієнтованим на підвищення результативності, відкритості та інноваційного потенціалу системи. Вона зумовлює впровадження новітніх педагогічних підходів і формування індивідуалізованих освітніх траєкторій, водночас стимулюючи розвиток цифрових компетентностей педагогів і здобувачів освіти як необхідної передумови функціонування в умовах цифрової економіки. Реалізація цих процесів потребує цілісного нормативно-правового регулювання державної політики, що інтегрує технологічні, соціальні, управлінські та педагогічні виміри й забезпечує доступність, інклюзивність та рівність можливостей при збереженні належної якості освіти. Ключовою вимогою до сучасного законодавства є його динамічність – здатність до оперативної адаптації у відповідь на стрімкі технологічні інновації та глобальні освітні тренди. Системний аналіз вітчизняного законодавства підтверджує зміщення акцентів у бік формування цифрових компетентностей суб'єктів навчання.

В умовах воєнного стану цифрова трансформація перейшла зі статусу допоміжного інструменту до категорії факторів національної стійкості. Вона виступила потужним каталізатором модернізації освітньої моделі, де дистанційні та змішані формати навчання забезпечили континуальність освітнього процесу. Водночас кризовий період оприявнив критичні зони, що потребують першочергової уваги: а) інфраструктурна модернізація: подолання дефіциту технічних засобів та забезпечення стабільного зв'язку; професійний розвиток: підвищення рівня цифрової грамотності науково-педагогічних кадрів; фінансова архітектура: розробка сталих моделей фінансування цифрових ініціатив у закладах освіти. Отже, екстремальні умови воєнного часу не лише прискорили цифрову еволюцію освітньої системи України, а й заклали підґрунтя для її довгострокової трансформації. Сформовано передумови для розбудови гнучкої, інноваційної та резистентної освітньої екосистеми, спроможної ефективно функціонувати в умовах непередбачуваних глобальних викликів.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL: https://surl.li/vfxvez (дата звернення: 02.01.2026).
2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text (дата звернення: 08.01.2026).
3. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/246420577 (дата звернення: 04.01.2026).
4. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: https://surl.lt/ipxgia (дата звернення: 07.01.2026).
5. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: https://surl.lu/gzgcyr (дата звернення: 02.01.2026).

6. Деякі питання цифрової трансформації (пріоритетні напрями та завдання (проекти) цифрової трансформації): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 365-р. URL: https://surl.li/gvagpk (дата звернення: 05.01.2026).
7. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 29.12.2025).
8. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 179. URL: https://surl.li/gvagpk (дата звернення: 04.01.2026).
9. Угода між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027), ратифікована Законом України від 23.02.2023 № 2926-IX. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2926-20#n2 (дата звернення: 20.01.2026).
10. Про затвердження переліку показників Індексу цифрової економіки та суспільства (DESI): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2023 № 774-р. URL: https://surl.li/ncrbzh (дата звернення: 03.01.2026).
11. Вороненко О., Вороненко І. Цифрова трансформація освіти: нормативно-правовий аспект. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2024. № 1 С. 63–69.
12. Цифрова трансформація освіти і науки є однією з ключових цілей МОН на 2021 рік. URL: https://surl.li/yzqsng (дата звернення 07.01. 2026).
13. Яворська Т. Цифрова трансформація освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. 2023. Том 92, № 1 (2). С. 217–226.
14. Цифрова трансформація освіти: прийнято Закон про функціонування інтегрованої інформаційної системи АІКОМ. URL: https://surl.li/ohmtpw (дата звернення 27.12. 2025).
15. Горна М., Пронь Н. Навчання під час війни: забезпечення безперервності освітнього процесу в Україні та за її межами. *Освітня аналітика України,* 2022. № *2*, С. 112–127. URL: https://surli.cc/tqtene (дата звернення: 05.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 339.138:351
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.38

АНТИКРИЗОВІ МАРКЕТИНГОВІ КОМУНІКАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Дзюрах Юрій,
доктор філософії за спеціальністю публічне управління та адміністрування, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-7131-7468

Шинкаренко Володимир,
аспірант третього року навчання кафедри адміністративного та фінансового менеджменту за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування» Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0009-0006-2371-5449

У сучасних умовах розвитку українського суспільства органи публічної влади функціонують у середовищі підвищеної нестабільності, зумовленої поєднанням політичних, економічних, соціальних, безпекових та інформаційних викликів. Кризи різного походження – від економічних спадів і соціальної напруги до воєнних дій та інформаційних атак – суттєво впливають на ефективність державного управління, рівень довіри громадян до державних інституцій та якість взаємодії влади і суспільства. У зв'язку з цим антикризові маркетингові комунікації набувають особливої актуальності, виступаючи ключовим інструментом забезпечення оперативного інформування населення, формування довіри до органів влади, підтримки соціальної згуртованості та легітимності управлінських рішень. У статті здійснено класифікацію основних видів криз, характерних для України, зокрема політичних, економічних, соціальних, безпекових (воєнних), інформаційних та інституційних (управлінських). Для кожного виду кризи наведено приклади реалізації антикризових маркетингових комунікацій, що застосовуються на державному, регіональному та місцевому рівнях влади. Дослідження зарубіжного досвіду свідчить, що ефективні антикризові маркетингові комунікації базуються на централізованому плануванні, багатоканальному інформуванні, брендуванні офіційних меседжів, активному залученні громадськості та координації між рівнями влади. Порівняльний аналіз українських та міжнародних практик дозволив виділити ключові принципи ефективних комунікацій: прозорість, оперативність, таргетованість, координацію та багатоканальність. На підставі проведеного дослідження сформовано рекомендації щодо впровадження антикризових маркетингових комунікацій для органів публічної влади різних рівнів із визначенням цільових аудиторій та очікуваного ефекту їх застосування. Антикризові маркетингові комунікації виступають невід'ємною складовою сучасного публічного управління та формують основу для підвищення стійкості державних інституцій в умовах складних і взаємопов'язаних кризових явищ.

Ключові слова: *антикризові маркетингові комунікації, публічне управління, кризові явища, інформаційна політика, соціальна стабільність, стратегічні комунікації, довіра громадян, управління кризами.*

Dziurakh Yurii, Shynkarenko Volodymyr. Anti-crisis marketing communications in the activities of public authorities

In the current conditions of the development of Ukrainian society, state authorities operate in an environment of increased instability, caused by a combination of political, economic, social, security (military), information, and institutional challenges. Crises of various origins – from economic recessions and social tensions to military actions and information attacks – significantly affect the effectiveness of public administration, the level of trust of citizens in state institutions and the quality of interaction between government and society. In this regard, anti-crisis marketing communications are gaining particular relevance, acting as a key tool for ensuring prompt information of the population, building trust in government bodies, supporting social cohesion and legitimacy of management decisions. The article classifies the main types of crises characteristic of Ukraine, in particular political, economic, social, security (military), information and institutional (management). For each type of crisis, examples of the implementation of anti-crisis marketing communications used at the central, regional and local levels of government are given. A study of foreign experience shows that effective anti-crisis marketing communications are based on centralized planning, multi-channel information, branding of official

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

messages, active public involvement and coordination between levels of government. A comparative analysis of Ukrainian and international practices allowed us to identify the key principles of effective communications: transparency, efficiency, targeting, coordination and multi-channel. Based on the research, recommendations were formulated for the implementation of anti-crisis marketing communications for state authorities at different levels, with the definition of target audiences and the expected effect of their application. Anti-crisis marketing communications are an integral part of modern public administration and form the basis for increasing the resilience of state institutions in the face of complex and interrelated crisis phenomena.

Key words: *anti-crisis marketing communications, public administration, crisis phenomena, information policy, social stability, strategic communications, public trust, crisis management.*

У сучасних умовах суспільного розвитку діяльність органів публічної влади дедалі частіше здійснюється в середовищі підвищеної нестабільності, що зумовлено поєднанням політичних, соціально-економічних, безпекових та інформаційних викликів. Кризи різного походження – від економічних спадів і соціальних потрясінь до надзвичайних ситуацій, воєнних дій та інформаційних атак – суттєво впливають на рівень довіри громадян до державних інституцій, ефективність управлінських рішень та якість взаємодії влади і суспільства. За таких обставин особливої актуальності набуває проблема налагодження результативних антикризових маркетингових комунікацій у діяльності органів публічної влади.

Маркетингові комунікації в публічному управлінні розглядаються не лише як інструмент інформування населення, а як комплексний механізм формування громадської думки, управління репутацією органів влади, забезпечення прозорості управлінських процесів і підтримки соціальної стабільності. У кризових ситуаціях їх роль істотно зростає, оскільки саме своєчасна, достовірна та зрозуміла комунікація здатна знизити рівень соціальної напруги, запобігти поширенню дезінформації та чуток, а також сприяти збереженню легітимності публічної влади.

Антикризові маркетингові комунікації в діяльності органів публічної влади мають свою специфіку, що відрізняє їх від комунікацій у комерційному секторі. Вони орієнтовані на широкий спектр стейкхолдерів, ґрунтуються на принципах публічності, відповідальності та суспільної користі, а також передбачають використання як традиційних, так і цифрових каналів взаємодії з громадянами. В умовах інформаційного перенасичення та активного розвитку соціальних мереж державні органи стикаються з необхідністю оперативно реагувати на кризові події, адаптувати комунікаційні стратегії та застосовувати сучасні маркетингові інструменти для підтримання ефективного діалогу з суспільством.

Незважаючи на зростання наукового інтересу до проблематики публічних комунікацій, питання системного впровадження антикризових маркетингових комунікацій у діяльність органів публічної влади залишаються недостатньо опрацьованими, особливо з урахуванням національного контексту та сучасних викликів. Це зумовлює необхідність ґрунтовного теоретичного осмислення сутності антикризових маркетингових комунікацій, визначення їх ключових інструментів та ролі у забезпеченні ефективного функціонування публічної влади в умовах криз.

Останні наукові дослідження свідчать про активне вивчення проблематики кризових та антикризових комунікацій у діяльності органів публічної влади, зокрема в умовах соціально-політичної нестабільності, воєнних дій та глобальних викликів, зокрема таких як пандемія COVID-19 (Мельник Т. [1], Скорук О. [2]) та російсько-українська війна (Буканов Г. [3], Нежива М., Мисюк В. [4], Регушевський Е. [5]). Науковці Гайович Г., Шихненко К. та Арехтейчук О. [6] у своїй роботі досліджують зарубіжний і національний досвід кризових комунікацій, підкреслюючи необхідність стратегічного підходу до формування повідомлень, що дозволяє зберігати довіру населення та забезпечує ефективну взаємодію органів влади з громадськістю. Дослідник Корнієвський О. [7] аналізує механізми комунікації влади та суспільства в умовах воєнного стану, акцентуючи на важливості прозорості інформаційних потоків та своєчасного реагування на дезінформацію, що значно підвищує ефективність державного управління у кризових умовах.

Практичні кейси кризових ситуацій також активно аналізуються в наукових публікаціях. Наприклад, дослідження тактичних і стратегічних комунікацій під час Іловайських подій дозволяє оцінити ефективність інформаційних та організаційних заходів органів публічної влади у конкретних кризових сценаріях [8]. Системні дослідження кризових комунікацій під час пандемії COVID-19 [2] демонструють необхідність інтегрованого підходу, поєднання традиційних та цифрових каналів комунікації та адаптацію повідомлень до цільових аудиторій.Крім того, сучасні роботи, присвячені маркетинговим і стратегічним комунікаціям в умовах кризових ситуацій, зокрема дослідження впливу криз на інтегровані маркетингові комунікації (Осипенко Н. [9]), підкреслюють важливість планування та адаптації комунікаційної стратегії залежно від типу та масштабів кризи. Аналогічно, дослідження науковців

Михайловської О., Михайловського І. та Пилипенко О. [10] щодо ефективності комунікацій у публічному управлінні демонструє, що стратегічні, прозорі та цілеспрямовані повідомлення підвищують довіру населення та сприяють стабілізації соціально-політичної ситуації.

Незважаючи на значний прогрес у дослідженні кризових та антикризових комунікацій, у науковій літературі залишаються невирішені питання, що потребують подальшого вивчення. Зокрема, існує недостатньо систематизованих даних щодо узгодження стратегій антикризових маркетингових комунікацій на різних рівнях державного управління та визначення їх ефективності залежно від типу кризи. Крім того, недостатньо вивчені механізми інтеграції міжнародного досвіду у національні практики управління кризами. Саме на ці наукові прогалини спрямоване дане дослідження.

Метою статті є аналізування сутності та ролі антикризових маркетингових комунікацій у діяльності органів публічної влади, систематизація кризових явищ в Україні, дослідження зарубіжного досвіду їх впровадження та розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності комунікаційної політики держави в умовах кризової нестабільності.

Сучасний розвиток України відбувається в умовах перманентної кризовості, що зумовлено сукупною дією внутрішніх та зовнішніх чинників. Кризові явища мають комплексний, багатовимірний характер і охоплюють практично всі сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, безпекову та інформаційну. Така ситуація формує підвищені вимоги до системи публічного управління, зокрема до здатності органів публічної влади ефективно реагувати на кризові виклики та забезпечувати стійкість державних інституцій.

Політична криза в Україні проявляється у періодичному загостренні політичної конкуренції, нестабільності політичних інститутів, зниженні рівня довіри громадян до влади та складнощах у досягненні суспільного консенсусу щодо стратегічних напрямів розвитку держави. Політична комунікація в умовах воєнного стану стає ключовою лінією взаємодії між владою та суспільством, спрямованою на легітимацію державних рішень та стабілізацію суспільно-політичних відносин [3]. Часті зміни управлінських пріоритетів, політична поляризація та конфліктність публічного дискурсу ускладнюють реалізацію довгострокових державних політик і негативно впливають на ефективність управлінських рішень. При цьому дослідження науковців Самойленко Л., Шарого В. та Загребельної А. [11] наголошує на важливості стратегічної ролі PR і публічних комунікацій для відновлення довіри до державних інститутів під час політичних криз, оскільки дефіцит довіри значно загострює суспільні суперечності та напругу в управлінні.

Економічна криза характеризується макроекономічною нестабільністю, коливанням рівня інфляції, бюджетними обмеженнями, зростанням безробіття та зниженням платоспроможності населення. Повномасштабна війна спричинила значні шоки для національної економіки та вимагає адаптивних механізмів державного регулювання для відновлення економічної активності та підтримки населення [12]. Воєнні дії та руйнування інфраструктури суттєво посилили структурні проблеми економіки, що вимагає від держави застосування антикризових інструментів управління, спрямованих на підтримку бізнесу, відновлення економічної активності та забезпечення соціальних гарантій. Науковці підкреслюють роль державного втручання і регулювання як ключового чинника в подоланні економічних наслідків війни для стійкості національної економіки [13].

Соціальна криза проявляється у поглибленні соціальної нерівності, зростанні рівня бідності, демографічних дисбалансах, внутрішньому переміщенні населення та загостренні проблем соціальної адаптації вразливих груп. Аналітичні дані щодо впливу воєнних та соціально-економічних потрясінь на населення підтверджують зростання соціальної напруги та необхідність комплексних політик для підтримки вразливих груп [14]. В умовах тривалих кризових процесів посилюється соціальна напруга, що потребує від органів публічної влади не лише ефективних соціальних політик, а й налагодження дієвих комунікацій з громадянами для підтримання соціальної згуртованості.

Безпекова (воєнна) криза є однією з ключових особливостей сучасного українського контексту та визначальним чинником трансформації системи публічного управління. Збройна агресія росії проти України призвела до значних людських втрат, масштабних руйнувань та гуманітарних проблем, що формує нові вимоги до державного управління та комунікаційної політики в умовах війни. Це підтверджують численні наукові та аналітичні джерела, що висвітлюють вплив війни на функціонування політичних та суспільних інститутів і виклики збереження правової державності [15; 16]. За цих умов державні інституції функціонують у режимі надзвичайної відповідальності, а ефективна кризова комунікація стає критично важливим елементом управління.

Інформаційна криза в Україні тісно пов'язана з гібридними загрозами, поширенням дезінформації, маніпулятивних повідомлень та інформаційно-психологічних операцій. Надмірна кількість

інформаційних потоків, висока швидкість їх поширення та активне використання цифрових платформ ускладнюють сприйняття офіційної інформації громадянами. Це явище підсилюється сучасними викликами дезінформації та маніпуляцій, що активно досліджуються в контексті інформаційних війн і медіапростору під час російсько-української війни [17; 18]. Внаслідок цього підвищується значущість стратегічних маркетингових комунікацій, спрямованих на формування довіри, забезпечення інформаційної безпеки та протидію фейкам [19].

Інституційна (управлінська) криза проявляється у недостатній спроможності окремих державних інституцій ефективно виконувати покладені на них функції, проблемах координації між органами влади, дефіциті ресурсів та кадровому навантаженні. Українські дослідники у сфері публічного управління [20-22] підкреслюють, що інституційна слабкість часто посилюється через недостатній рівень комунікаційної спроможності органів влади та слабку координацію між ними, що знижує ефективність реагування на кризові виклики. В умовах багаторівневої кризовості ці проблеми можуть посилюватися, що актуалізує необхідність модернізації системи публічного управління та впровадження сучасних управлінських і комунікаційних підходів.

Таким чином, кризові процеси в Україні мають системний характер і взаємопідсилюють один одного, формуючи складне середовище функціонування органів публічної влади. Це обумовлює потребу в комплексному застосуванні антикризових управлінських рішень та маркетингових комунікацій як інструменту забезпечення ефективної взаємодії держави і суспільства в умовах нестабільності.

Для комплексного аналізу кризових явищ, що впливають на функціонування органів публічної влади в Україні, доцільно здійснити їх систематизацію за основними видами з урахуванням реальних проявів у національному контексті та відповідних міжнародних аналогій. Такий підхід дозволяє виявити спільні та відмінні риси кризових процесів, оцінити масштаб і глибину їх впливу на систему публічного управління, а також визначити релевантні управлінські та комунікаційні практики, що застосовуються в інших країнах. Узагальнені в таблиці 1 дані створюють аналітичне підґрунтя для подальшого дослідження ролі антикризових маркетингових комунікацій у діяльності органів публічної влади.

Таблиця 1

Основні види криз: прояви в Україні та міжнародні аналогії

Види криз	Прояви (приклади) в Україні	Аналогії в інших країнах
Політична криза	Політична поляризація суспільства; зниження рівня довіри до органів влади; складність досягнення політичного консенсусу в умовах трансформаційних процесів	Політична нестабільність у Молдові; урядові кризи в Італії; поляризація політичного дискурсу у США
Економічна криза	Падіння ВВП у періоди воєнних дій; інфляційні процеси; дефіцит державного бюджету; зниження інвестиційної активності; руйнування промислової та транспортної інфраструктури	Економічна криза в Греції (2010–2015); наслідки пандемії COVID-19 для економік ЄС; економічні втрати Сирії внаслідок війни
Соціальна криза	Зростання рівня бідності; внутрішнє переміщення населення; демографічні втрати; навантаження на систему соціального захисту; посилення соціальної напруги	Міграційна криза в країнах ЄС; соціальні наслідки конфлікту в Колумбії; гуманітарні виклики в Афганістані
Безпекова (воєнна) криза	Збройна агресія росії проти України; загрози національній безпеці; руйнування критичної інфраструктури; гуманітарні катастрофи в окремих регіонах	Воєнні конфлікти в Іраку та Сирії; війна в колишній Югославії; збройні конфлікти в Нагірному Карабасі
Інформаційна криза	Поширення дезінформації та фейкових новин; інформаційно-психологічні операції; маніпуляції в соціальних мережах; недовіра до офіційних джерел	Інформаційні втручання у виборчі процеси в США та країнах ЄС; дезінформаційні кампанії під час пандемії COVID-19
Інституційна (управлінська) криза	Недостатня координація між органами влади; кадровий дефіцит; перевантаженість державних інституцій у кризових умовах; потреба у швидкій адаптації управлінських рішень	Криза державного управління у Венесуелі; проблеми інституційної спроможності в країнах, що розвиваються; адміністративні перевантаження під час криз у Франції та Іспанії

Джерело: складено авторами на основі [4-5; 11; 21; 23-24]

Таблиця 1 демонструє, що кризові явища в Україні мають не унікальний, а глобально поширений характер, однак їх поєднання та інтенсивність формують специфічне середовище публічного управління. Це підкреслює необхідність застосування антикризових маркетингових комунікацій як універсального, але адаптованого до національного контексту інструменту державної політики.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що ефективне реагування на кризові явища у сфері публічного управління неможливе без системних антикризових маркетингових комунікацій. Іноземні практики демонструють, що стратегічне планування, поєднання цифрових та традиційних каналів, прозорість та оперативність інформування дозволяють мінімізувати негативні наслідки криз, підтримувати довіру громадян та зміцнювати легітимність державних інституцій. У таблиці 2 узагальнено основні види криз у різних країнах та інструменти антикризових маркетингових комунікацій, що застосовуються для їх подолання, з урахуванням досягнутих результатів та ефектів.

Таблиця 2

Зарубіжний досвід впровадження антикризових маркетингових комунікацій у діяльності органів публічної влади

Країни / регіон	Типи криз	Основні антикризові маркетингові комунікації	Ключові результати та ефекти
США	Політична, інформаційна, безпекова	Стратегічні урядові комунікації; кризовий PR; активне використання соціальних мереж; централізовані меседжі під час надзвичайних ситуацій	Підвищення оперативності інформування; формування єдиного інформаційного порядку денного; зменшення панічних настроїв
Велика Британія	Соціальна, медична (COVID-19)	Соціальні маркетингові кампанії; поведінкові комунікації; чітке брендування урядових повідомлень; регулярні брифінги	Підвищення рівня поінформованості населення; стимулювання соціально відповідальної поведінки
Німеччина	Економічна, соціальна	Комунікації економічної стабілізації; роз'яснювальні кампанії щодо антикризових пакетів; регіоналізовані повідомлення	Зміцнення довіри до державних інституцій; підтримка бізнесу та зайнятості
Франція	Соціальна, політична	Кризові комунікаційні стратегії; публічні консультації; багатоканальне інформування громадян	Зниження соціальної напруги; підтримка легітимності державних рішень
Японія	Техногенна, природна	Комунікації ризиків; системи раннього сповіщення; інструктивні інформаційні кампанії; культура довіри	Мінімізація людських втрат; висока готовність населення до кризових ситуацій
Південна Корея	Медична, інформаційна	Цифрові кризові комунікації; відкриті дані; мобільні сповіщення; персоналізовані повідомлення	Високий рівень довіри до офіційної інформації; ефективне управління кризами
Канада	Соціальна, безпекова	Інклюзивні комунікації; робота з громадами; двомовні інформаційні кампанії; партнерство з НУО	Посилення соціальної згуртованості; підвищення ефективності кризового реагування
Європейський Союз	Інформаційна, політична	Стратегічні комунікації; боротьба з дезінформацією; єдині інформаційні платформи	Координація між країнами-членами; підвищення інформаційної безпеки

Джерело: складено авторами на основі [6; 25-28]

Зарубіжний досвід свідчить, що антикризові маркетингові комунікації є невід'ємною складовою сучасного публічного управління та базуються на принципах прозорості, оперативності, достовірності й орієнтації на потреби громадян. Більшість країн застосовують системний підхід до кризових комунікацій, поєднуючи традиційні та цифрові канали, що може бути використано як методологічна основа для подальшого вдосконалення комунікаційної політики в Україні. Український контекст дозволяє врахувати ці міжнародні підходи для посилення власної системи антикризових комунікацій, підвищення ефективності управління кризами та зміцнення довіри громадян до органів публічної влади.

З метою узагальнення національного досвіду в таблиці 3 представлено основні види криз та відповідні маркетингові комунікаційні інструменти, що застосовуються в Україні для мінімізації негативних наслідків кризових явищ.

Таблиця 3

Антикризові маркетингові комунікації в Україні для подолання кризових явищ

Види криз	Антикризові маркетингові комунікації	Приклади реалізації в Україні
Політична криза	Публічні комунікаційні кампанії щодо державних рішень; стратегічний політичний PR; прозоре інформування через офіційні канали; діалогові формати з громадськістю	Регулярні звернення керівництва держави; роз'яснювальні кампанії щодо реформ; онлайн-брифінги та публічні консультації
Економічна криза	Інформаційні кампанії підтримки бізнесу; брендинг державних програм допомоги; роз'яснення економічних антикризових заходів; стимулююча соціальна реклама	Комунікації програм «єПідтримка», «Доступні кредити 5-7-9%», інформаційні кампанії з відновлення економіки
Соціальна криза	Соціальні маркетингові кампанії; комунікації соціальної підтримки; таргетовані повідомлення для вразливих груп; формування соціальної згуртованості	Кампанії для внутрішньо переміщених осіб; комунікації щодо соціальних виплат; інформаційні платформи соціальної допомоги
Безпекова (воєнна) криза	Кризові та стратегічні комунікації; централізоване інформування; національні інформаційні кампанії; формування образу стійкості держави	Щоденні зведення офіційних органів; інформаційні кампанії на підтримку обороноздатності; міжнародні комунікації України
Інформаційна криза	Контрпропагандистські та антисепаратистські комунікації; фактчекінг; бренд офіційного джерела інформації; робота в соціальних мережах	Платформи «Центр протидії дезінформації»; єдиний телемарафон; активна присутність державних органів у соцмережах
Інституційна (управлінська) криза	Комунікації реформ; внутрішні комунікації в органах влади; брендинг публічних сервісів; підвищення сервісної орієнтації	Комунікації цифровізації («Дія»); публічні звіти органів влади; відкриті дані

Джерело: складено авторами на основі [29–34]

Наведені в таблиці 3 антикризові маркетингові комунікації демонструють перехід України від фрагментарного інформування до системних стратегічних комунікацій, орієнтованих на довіру, прозорість та взаємодію з громадянами. Їх застосування дозволяє не лише мінімізувати негативні наслідки криз, а й формувати довгострокову репутаційну стійкість державних інституцій.

Ефективне впровадження антикризових маркетингових комунікацій в діяльності органів публічної влади України потребує диференційованого підходу з урахуванням рівня управління та специфіки цільової аудиторії. На центральному рівні, до якого належать урядові та міністерські структури, ключовими інструментами є стратегічне планування комунікацій під час криз, формування єдиних офіційних меседжів, брендовані національні інформаційні кампанії, а також оперативні пресбрифінги та публічні звернення. Ці заходи спрямовані на широку аудиторію – населення країни, міжнародних партнерів та засоби масової інформації. Основним ефектом застосування таких комунікацій є підвищення довіри до державних інституцій, забезпечення узгодженості меседжів на національному та міжнародному рівнях, а також зміцнення легітимності державних рішень.

На регіональному рівні органи публічної влади, зокрема обласні адміністрації та ради, мають реалізовувати локалізовані інформаційні кампанії, соціальні маркетингові проєкти з роз'ясненням державних програм, інтерактивні платформи для зворотного зв'язку з громадянами та координацію з місцевими засобами масової інформації. Основна цільова аудиторія – місцеве населення, бізнес та громади, а очікуваний ефект полягає у підвищенні обізнаності громадян, зниженні соціальної напруги та підтримці економічної активності на регіональному рівні.

На місцевому рівні органи влади, зокрема міські та сільські ради, повинні застосовувати таргетовані інформаційні кампанії для вразливих груп, організовувати прямий діалог з громадянами через зустрічі, платформи та соціальні мережі, використовувати месенджери та локальні медіа для швидкого інформування, а також поширювати інформацію про соціальні та гуманітарні програми. Основна аудиторія цих комунікацій – місцеві громади, внутрішньо переміщені особи та соціально вразливі категорії населення. Використання зазначених інструментів сприяє зниженню паніки та дезінформації, підтримці соціальної згуртованості та забезпеченню доступу громадян до державних сервісів.

Спеціалізовані органи, зокрема у сфері безпеки, охорони здоров'я та кризового управління, повинні впроваджувати кризові інформаційні платформи та системи раннього сповіщення, візуалізувати ризики та надавати інструкції для населення, координуватися з іншими рівнями влади, а також проводити фактчекінг та протидію дезінформації. Основними категоріями аудиторії є громадяни,

ключові соціальні групи та засоби масової інформації. Очікуваний ефект включає мінімізацію людських та матеріальних втрат, підвищення готовності населення до кризових ситуацій та зміцнення довіри до офіційної інформації.

Міжнародна комунікація, що реалізується через Міністерство закордонних справ та державні інформаційні агенції, передбачає проведення інформаційних кампаній для міжнародних партнерів, поширення достовірних даних про кризові події та протидію дезінформації на глобальному рівні. Цільовою аудиторією є міжнародна спільнота, партнери, інвестори та глобальні ЗМІ. Основний ефект полягає у підтримці міжнародної підтримки та співпраці, формуванні позитивного іміджу держави та зниженні ризиків репутаційних втрат.

При цьому ключовими принципами ефективного застосування антикризових маркетингових комунікацій на всіх рівнях влади є прозорість та достовірність повідомлень, оперативність реагування, багатоканальність поширення інформації, таргетованість під конкретні аудиторії та координація між різними рівнями державних органів. Дотримання цих принципів дозволяє забезпечити не лише мінімізацію негативних наслідків кризових явищ, а й формування довгострокової стійкості державних інституцій та підвищення довіри громадян до органів влади.

Дослідження показало, що сучасна діяльність органів публічної влади в Україні відбувається в умовах багатовимірної кризовості, яка включає політичні, економічні, соціальні, безпекові (воєнні), інформаційні та інституційні (управлінські) виклики. Взаємопов'язаність цих криз формує складне середовище публічного управління та підвищує вимоги до системи антикризових маркетингових комунікацій. Антикризові маркетингові комунікації є критично важливим інструментом публічного управління, оскільки забезпечують своєчасне інформування населення, формування довіри до органів влади, підтримку соціальної згуртованості та легітимності управлінських рішень. Вони повинні базуватися на принципах прозорості, оперативності, багатоканальності, таргетованості та координації між різними рівнями влади.

Зарубіжний досвід підтверджує універсальність підходів до антикризових комунікацій і демонструє ефективність стратегічного планування, багатоканального інформування, брендованих офіційних меседжів та залучення громадськості. Порівняння міжнародних практик з українським контекстом дозволяє виявити перспективні інструменти та адаптувати їх для підвищення ефективності національної системи публічних комунікацій. Аналіз українського досвіду свідчить, що на центральному, регіональному та місцевому рівнях впроваджуються різні антикризові комунікаційні інструменти – від стратегічних національних кампаній і оперативних пресбрифінгів до локалізованих інформаційних кампаній для вразливих груп населення та спеціалізованих кризових платформ. Їх застосування дозволяє ефективно мінімізувати негативні наслідки криз та підвищувати готовність державних інституцій до надзвичайних ситуацій.

Формування системи антикризових маркетингових комунікацій має носити комплексний характер і охоплювати всі рівні управління. Це дозволяє забезпечити своєчасне донесення інформації до цільових аудиторій, підвищити ефективність управлінських рішень, зміцнити довіру громадян і підтримати соціальну стабільність навіть у складних кризових умовах. Практична реалізація цих рекомендацій потребує подальшого вдосконалення нормативно-правового забезпечення, модернізації цифрових платформ для кризових комунікацій, підвищення кваліфікації фахівців із публічних комунікацій та інтеграції міжнародного досвіду в національну систему управління кризами.

Література:

1. Мельник Т.М. Особливості глобальних маркетингових комунікацій в умовах COVID-19. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2021. № 6. С. 48–63. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.5521146.
2. Скорук О.П. Кризові комунікації під час пандемії COVID-19. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2020. Вип. 59. С. 118–123. DOI: https://doi.org/10.24025/2306-4420.1.59.2020.221023.
3. Буканов Г.М. Політична комунікація влади і суспільства в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2025. № 2(66). С. 72–78. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337624.
4. Нежива М., Мисюк В. Глобальні економічні наслідки воєнно-політичної кризи в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 1. С. 4–12. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(126)01.
5. Регушевський Е.Є. Концептуальні питання легітимності державної влади та зменшення ризиків кризи влади під час дії воєнного стану в Україні. *Нове українське право*. 2024. Вип. 1. С. 73–82. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.9.
6. Гайович Г.В., Шихненко К.І., Арехтейчук О.О. Кризова комунікація: зарубіжний досвід і реалії України. *Науковий вісник: державне управління*. 2023. № 2. С. 134–161. DOI: https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-134-161.

7. Корнієвський О.А. Комунікація влади та громадськості в умовах воєнного стану. *Політичне життя*. 2025. № 2. С. 88–93. DOI:https://doi.org/10.31558/2519-2949.2025.1.5.
8. Киричок А.П. Аналіз стратегічно-управлінських заходів реагування на кризу у галузі державного управління (на прикладі кризової комунікації під час подій, пов'язаних із боями за Іловайськ). *Технологія і техніка друкарства*. 2020. Вип. 4. С. 90–106.
9. Осипенко Н. Вплив кризових ситуацій на інтегровані маркетингові комунікацій та внутрішнє середовище підприємства. *Вісник ХДУ. Серія: Економічні науки*. 2023. № 48. С. 25-30. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8030/2023-48-4.
10. Михайловська О.В., Михайловський І.М., Пилипенко О.О. Вплив комунікацій на ефективність публічного управління в умовах криз. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 12. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-02-07.
11. Самойленко Л., Шарий В., Занребельна А. Криза довіри до влади: роль зв'язків з громадськістю у її відновленні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2024. № 26. С. 1196–1214. DOI: https://doi.org/10.34132/pard2024.26.05.
12. Лібанова Е. Резильєнтність соціо-економічної системи України до шоків, спричинених війною: специфіка формування і реагування. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 58(4). С. 3–23. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2024.04.003.
13. Гриценко А., Білорус О., Бурлай Т., Подлєсна В., Борзенко О. Українська економіка: резильєнтність під час війни та виклики післявоєнного відновлення. *Science and Innovation*. 2024. № 20(5). С. 16–34. DOI: https://doi.org/10.15407/scine20.05.016.
14. D'Istria T. Sovereignty, economy, security: Ukraine's mounting challenges in the face of demographic decline / *Le Monde*, 2025. URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/05/16/sovereignty-economy-security-ukraine-s-mounting-challenges-in-the-face-of-demographic-decline_6741341_4.html.
15. Федуняк С.Г. Вплив російсько-української війни на діяльність провідних інститутів безпеки в контексті формування нової моделі міжнародних відносин. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2022. Т. 11. С. 131–140. DOI: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.131-140.
16. Юрковський В.С. Вплив війни на функціонування політичних інститутів в Україні: виклики правовій державі. *Політичне життя*. 2025. № 2.С. 50-62. DOI:https://doi.org/10.31558/2519-2949.2025.2.6.
17. Пахнін М.Л. Російська дезінформація як виклик для української державності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1. С. 860–868. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.79.
18. Ратушна Т. Фейки та дезінформація в соціальних мережах під час війни: ризики для українського суспільства. *Грані*. 2025. Т. 28, № 3. С. 84–91. DOI: https://doi.org/10.15421/172573.
19. Дзюрах Ю., Шинкаренко В. Роль маркетингових комунікацій у публічному секторі в умовах воєнного стану. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2024. № 1. С. 46–53. DOI: https://doi.org/10.32782/2414-4436/2024-1-7.
20. Байкевич Р. Інституційний розвиток органів публічного управління у забезпеченні економічної безпеки держави в умовах глобалізації та цифрової трансформації. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2024. Вип. 6. С. 122–129. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.6.20.
21. Борщевський В.В., Василиця О.Б., Матвєєв Є.Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 2. С. 30–35. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.2.5.
22. Черниш В.І. Стратегії реформування державного управління в умовах інституційних викликів для системи публічної влади. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 6. С. 198–202. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.6.33.
23. Кобець Ю., Міщук А., Міщук М. Інституціональні аспекти управління політичною кризою як складова забезпечення національної безпеки держави. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 18. С. 175–185. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-17.
24. Шатайло О. Кризи соціально-економічних систем: прояви та ознаки. Scientia fructuosa. 2019. № 124. С. 91–102. DOI:https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2019(124)06.
25. Aydın B., ve İnce E. Crisis Management and Crisis Communication in *Public Administration. Journal of West European Social Sciences*. 2024. Vol. 1(1). Pp. 31-38. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12779166.
26. Crisis communication: A behavioural approach / Government Communication Service, 2022. URL: https://www.communications.gov.uk/wp-content/uploads/2022/08/Behavioural_science_guide_to_Crisis_Communications_PDF_Official.pdf.
27. Михайлова О. Комунікаційні стратегії в публічному управлінні та адмініструванні: стан та проблеми в реалізації. *International Science Journal of Management, Economics&Finance*. 2023. № 2(2). С. 93–99. DOI: https://doi.org/10.46299/j.isjmef.20230202.10.
28. Снитко О. Кризові комунікації в інформаційному просторі України воєнної доби. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2023. № 46. С. 18–48. DOI: https://doi.org/10.17721/APULTP.2023.46.18-48.
29. Дзяна Г.О., Дзяний Р.Б. Управління комунікаціями в умовах криз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 13–21. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2.
30. Богданов О.О., Бушко П.О., Озарко К.С., Цикалюк Р.А. Комплексний підхід до організації маркетингових комунікацій в умовах кризи. *Економічний вісник Донбасу*. 2025. № 2. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.12958/1817-3772-2025-2(80)-78-84.

31. Ковальчук С.В., Цурська Б.Г. Застосування інструментів маркетингових комунікацій в умовах кризи. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2020. № 6. С. 125–129. DOI: https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-288-6-19.
32. Кулиняк І.Я., Копець Г.Р., Горбенко Т.М. Цифровий інструментарій антикризового менеджменту підприємств. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 35. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-16.
33. Кулиняк І.Я., Корпало О.А. Вплив цифрових маркетингових комунікацій на участь громадян у прийнятті рішень. *Успіхи і досягнення у науці: журнал*. 2025. № 12(12). С. 1028–1041. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-12(22)-1028-1041.
34. Омельчак Г.В. Механізм застосування маркетингових комунікацій в умовах кризи. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. № 1. С. 77–83. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-81-10.

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 351.07:352(477):355.01
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.39

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Євсєєва Галина,
доктор наук з державного управління,
професор кафедри публічного управління та права
ННІ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»
Українського державного університету науки і технологій;
ORCID ID: 0000-0001-9207-6333

Мельник Юрій,
аспірант кафедри публічного управління та права
ННІ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»
Українського державного університету науки і технологій;
ORCID ID: 0009-0000-7750-0941

У статті здійснено комплексний аналіз внутрішньої політики територіальних громад у контексті сучасних трансформацій публічного управління та викликів, зумовлених воєнним станом в Україні. Обґрунтовано авторський підхід до розуміння внутрішньої політики територіальної громади як цілісної системи публічних дій органів місцевого самоврядування та громадян, спрямованих на забезпечення соціальної згуртованості, безпеки, стійкості та сталого розвитку на локальному рівні. Доведено, що в умовах війни внутрішня політика громад зазнає суттєвої трансформації, зміщуючи акценти з традиційних соціально-економічних функцій на гуманітарно-безпекові, комунікативні та ідентифікаційні напрями. Особливу увагу приділено ролі територіальної громади як активного суб'єкта реалізації української національної ідеї, що виявляється у практичному втіленні цінностей єдності, свободи, гідності та суб'єктності в управлінських рішеннях і практиках громадської участі. Аргументовано, що ефективна внутрішня політика територіальної громади в період війни має ґрунтуватися на принципах субсидіарності, партнерства влади і громадянського суспільства, патріотизму та відповідальності Запропоновано авторське визначення внутрішньої політики територіальної громади та структуровано її основні компоненти: управлінський, соціально-гуманітарний, безпековий, комунікативний та ідентифікаційний. Обґрунтовано, що ефективність внутрішньої політики громади значною мірою залежить від рівня інтеграції національних цінностей у локальні політики та здатності органів місцевого самоврядування мобілізувати соціальний капітал громади. Зроблено висновок, що внутрішня політика територіальних громад є ключовим чинником забезпечення національної стійкості держави та потребує подальшого наукового осмислення в межах теорії публічного управління.

Ключові слова: *внутрішня політика; територіальна громада; публічне управління; місцеве самоврядування; соціальна згуртованість; національна ідентичність; воєнний стан; національна стійкість.*

Yevsieieva Halyna, Melnyk Yurii. Internal Policy of a Territorial Community under Wartime Conditions in the Context of the Ukrainian National Idea

This article presents a comprehensive analysis of the internal policy of territorial communities in the context of contemporary transformations in public administration and the challenges posed by the state of war in Ukraine. The study substantiates an original approach to interpreting the internal policy of a territorial community as an integrated system of public actions carried out by local self-government bodies in cooperation with citizens, aimed at ensuring social cohesion, security, resilience, and sustainable development at the local level. It is demonstrated that under wartime conditions, the internal policy of communities undergoes profound transformation, with a shift in emphasis from traditional socio-economic functions to humanitarian, security-related, communicative, and identity-oriented dimensions. Particular attention is devoted to the role of the territorial community as an active actor in implementing the Ukrainian national idea at the local level, manifested through the practical realization of the values of unity, freedom, dignity, and agency in managerial decision-making and civic participation practices. The article proposes an authorial definition of the internal policy of a territorial community and systematizes its key components, including managerial, socio-humanitarian, security, communicative, and identity-based elements. It is argued that the effectiveness of a community's internal policy largely depends on the extent to which national values are integrated into local policies and on the capacity of local self-government bodies to mobilize the community's social capital. The study concludes that the internal policy of territorial communities represents a critical factor in strengthening national resilience and requires further theoretical and empirical investigation within the field of public administration.

Key words: *internal policy; territorial community; public administration; local self-government; social cohesion; national identity; wartime governance; national resilience.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

В умовах повномасштабної збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану суттєво трансформується система публічного управління, зокрема на рівні територіальних громад. Саме громада стає базовим простором реалізації державної політики, національної стійкості та громадянської солідарності. У цих умовах особливого значення набуває внутрішня політика територіальної громади як сукупність управлінських рішень, механізмів взаємодії з населенням, інструментів соціальної підтримки, безпеки, комунікації та мобілізації ресурсів, спрямованих на збереження життєздатності громади та забезпечення її розвитку навіть за умов воєнних загроз. Наразі в таких умовах територіальна громада постає ключовим суб'єктом публічного управління та базовою ланкою забезпечення стійкості держави. Саме на рівні громад концентрується щоденна відповідальність за життєзабезпечення населення, функціонування критичної інфраструктури, організацію безпеки, цивільного захисту, надання соціальних і адміністративних послуг, підтримку внутрішньо переміщених осіб та координацію волонтерських і гуманітарних ініціатив. У воєнний період роль територіальної громади виходить за межі традиційних повноважень місцевого самоврядування і набуває комплексного характеру, поєднуючи управлінські, безпекові, соціальні, економічні та гуманітарні функції. Здатність громади швидко мобілізувати ресурси, ухвалювати ефективні управлінські рішення, взаємодіяти з військовими адміністраціями, органами державної влади та громадянським суспільством визначає рівень її життєстійкості, згуртованості та адаптації до умов війни.

Водночас територіальні громади стають простором формування довіри між владою і населенням, збереження соціальної єдності, реалізації принципів демократичного врядування навіть за умов надзвичайних обмежень. Саме на місцевому рівні перевіряється спроможність публічної влади діяти прозоро, відповідально та орієнтовано на потреби людини. У цьому контексті особливого значення набуває внутрішня політика територіальної громади.

Внутрішня політика територіальної громади є системою управлінських, організаційних, соціально-економічних та культурно-освітніх заходів, що здійснюються органами місцевого самоврядування з метою забезпечення сталого розвитку території, підвищення якості життя мешканців та зміцнення місцевої ідентичності. Внутрішня політика територіальної громади є системою організаційних, економічних, соціальних, культурних та управлінських заходів, спрямованих на формування умов для сталого розвитку території та забезпечення добробуту її мешканців. Вона охоплює врегулювання питань місцевого значення відповідно до Конституції України [9] та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» [16], у межах яких громада реалізує власні і делеговані повноваження.

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених децентралізації та розвитку територіальних громад, проблематика внутрішньої політики громад у контексті воєнного стану та її кореляції з українською національною ідеєю залишається недостатньо систематизованою. Наявні наукові підходи здебільшого зосереджені на інституційних або правових аспектах функціонування місцевого самоврядування, тоді як ціннісно-ідеологічний та гуманітарний виміри внутрішньої політики громади в умовах війни потребують поглибленого міждисциплінарного аналізу.

Наразі у науковій літературі внутрішню політику територіальної громади розглядають як складову публічної політики, що реалізується на локальному рівні та спрямована на розв'язання питань місцевого значення. У наукових дослідженнях внутрішня політика традиційно розглядається як сукупність управлінських, соціальних, гуманітарних та безпекових рішень, спрямованих на забезпечення стабільності та розвитку соціальної системи в межах певної політичної спільноти. Класичні підходи до аналізу внутрішньої політики сформовані в межах теорії державного управління та політичної науки [21; 22] Фундаментальне значення для розуміння внутрішньої політики на місцевому рівні мають праці, присвячені інституціональній природі територіальної громади. О. Батанов визначає громаду як первинного носія публічної влади, здатного формувати власні політичні пріоритети в межах закону [2]. Аналогічної позиції дотримується В. Кравченко, наголошуючи на автономності внутрішньої політики органів місцевого самоврядування [10]. Європейська хартія місцевого самоврядування закріплює право громад самостійно визначати напрями внутрішньої політики у сфері соціального розвитку, культури, освіти та місцевої безпеки [20].

Науковці пов'язують активізацію внутрішньої політики територіальних громад із реформою децентралізації. О. Бориславська, І. Заверуха та інші, досліджуючи досвід функціонування й динаміки реформування публічної адміністрації і державно-територіального устрою розвинутих західноєвропейських демократій в контексті суспільно-правових процесів деконцентрації та децентралізації влади, утвердження фінансової самостійності місцевого і регіонального самоврядування для забезпечення його ефективності, доводять, що передача повноважень на базовий рівень сприяє формуванню локальних

політик, орієнтованих на потреби мешканців [3]. А. Ткачук розглядає внутрішню політику громади як інструмент стратегічного розвитку, що охоплює планування, бюджетування та механізми участі громадян у стратегії розвитку власної території [19].

Значна частина наукових досліджень присвячена соціальній та гуманітарній складовій внутрішньої політики громад. Так, А. Колодій розглядає громадянську ідентичність як ключовий ресурс внутрішньої стабільності громади [8].

Соціогуманітарний вимір внутрішньої політики спостерігаємо у працях соціологів і політологів. Внутрішня політика громади розглядається ними як інструмент: формування локальної ідентичності; підтримки соціальної згуртованості; розвитку громадянської участі. Зокрема, П. Надолішній, І. Дегтярьова, Н. Гнидюк підкреслюють роль участі громадян, громадських організацій та інструментів партисипативної демократії (громадські слухання, бюджети участі) [5].

Сучасні дослідження акцентують увагу на трансформації внутрішньої політики громад у період воєнного стану. Аналітичні матеріали НІСД (2022–2024) засвідчують, що громади стають осередками реалізації політик безпеки, соціального захисту ВПО та збереження національної ідентичності [1]. В. Горбулін [6] та Я. Жаліло [7] підкреслюють, що в умовах гібридних загроз внутрішня політика на місцевому рівні набуває стратегічного значення для стійкості держави загалом.

В українській науковій традиції внутрішня політика дедалі частіше інтерпретується крізь призму публічного управління, де ключовими є принципи субсидіарності, участі громадян та багаторівневого врядування [18].

Науковці визначають внутрішню політику територіальної громади як частину публічної політики, що формується органами місцевого самоврядування з урахуванням локальних потреб та інтересів громадян. Так, В. Кравченко підкреслює, що діяльність громади спрямована на забезпечення ефективного врядування, задоволення суспільних потреб і розвиток місцевої демократії [10].

Реформа децентралізації в Україні реалізується з 2014 року та ґрунтується на таких ключових нормативно-правових актах як Конституція України (ст. 5, 7, 140–146) [9], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [16], Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015 р.) [12], Закон України «Про засади державної регіональної політики» [13], Бюджетний та Податковий кодекси України (у частині фінансової децентралізації) [4; 11], Розпоряджень Кабінету Міністрів України щодо затвердження перспективних планів формування територій громад [15].

У 2020 році було завершено адміністративно-територіальну реформу базового рівня та сформовано спроможні територіальні громади на всій території України. Станом на момент завершення реформи загальна кількість територіальних громад в Україні становить 1 469 **у** тому числі: міські громади та селищні громади, сільські громади.

Територіальні громади утворені відповідно до затверджених перспективних планів та охоплюють всю територію держави (за винятком тимчасово окупованих територій, де повноваження органів місцевого самоврядування обмежені або не реалізуються в повному обсязі). У межах реформи децентралізації ключовим критерієм оцінки громад є їх спроможність – здатність самостійно та ефективно здійснювати повноваження місцевого самоврядування. Серед основних якісних показників спроможності громад перше місце посідає фінансова спроможність – здатність формувати та виконувати бюджети розвитку**.** Інституційна та адміністративна спроможність передбачає наявність виконавчих органів ради, професійний апарат управління. Здатність впровадження стратегічного та програмно-цільового управління та доступність публічних сервісів для населення, цифровізація управлінських процесів. Важливим чинником якості територіальних громад є **с**оціальна та інфраструктурна спроможність, яка в утриманні та розвитку закладів освіти, охорони здоров'я, культури. Особливе місце посідає розвиток комунальної інфраструктури та транспортна та просторово-територіальна доступність.

Наразі повномасштабна збройна агресія рф з 2022 року суттєво вплинула на функціонування територіальних громад. Частина громад перебуває в умовах тимчасової окупації або наближеності до зони бойових дій. У багатьох громадах спостерігається нерівномірність фінансової спроможності. Чимало громад взяли на себе додаткові функції у сфері цивільного захисту, ВПО, гуманітарної допомоги та територіальної оборони. Водночас громади продемонструють високий рівень адаптивності та суб'єктності**,** що підтверджує ефективність моделі децентралізації.

Як бачимо, законодавчо закріплена реформа децентралізації забезпечила формування єдиної мережі територіальних громад, передачу реальних фінансових та управлінських повноважень на місцевий рівень та створення основ для сталого розвитку громад як базового елементу публічної влади.

Якість територіальних громад в Україні визначається не лише їх кількісними параметрами, а насамперед рівнем спроможності, управлінської ефективності та здатністю діяти в умовах криз і війни.

Виходячи з базових принципів спроможності громади ключовими елементами внутрішньої політики громади є:

– економічний розвиток та підтримка місцевого бізнесу;
– соціальна політика та соціальний захист;
– освітня та молодіжна політика;
– культурна політика та формування локальної ідентичності;
– безпека, комунальна та інфраструктурна політика;
– екологічний менеджмент та просторове планування.

Дослідники, які аналізують внутрішню політику територіальних громад, визначають ключовими характеристиками внутрішньої політики:

– локальність, тобто орієнтація на конкретні потреби громади;
– комплексність, яка охоплює економічну, соціальну, культурну, інфраструктурну та інші сфери;
– субсидіарність, що полягає у розв'язанні питань на найближчому до людини рівні;
– участь населення, передбачена як базовий елемент демократичного врядування.

У контексті воєнного стану в країні внутрішня політика громади набуває особливого значення, адже більшість повноважень та ресурсів передано з державного рівня на місцевий. Це розширює можливості громад не лише у сфері самоврядування, а й у формуванні власних стратегій розвитку та захисту. Вони формуються на основі стратегічних документів, таких як Стратегія розвитку територіальної громади, програми соціально-економічного розвитку, плани просторового розвитку тощо [14].

Отже, внутрішня політика територіальної громади – це цілеспрямована діяльність органів місцевого самоврядування і громадськості, що забезпечує комплексний розвиток території та реалізацію принципів місцевої демократії, а в умовах воєнного стану – захист та збереження та плекання української ідентичності відповідно до Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [17]. Внутрішня політика територіальної громади розглядається нами не лише як сукупність управлінських рішень органів місцевого самоврядування, а як цілісна система публічних дій, спрямованих на збереження соціальної згуртованості, національної ідентичності та стійкості громади в умовах воєнних і гібридних загроз.

На нашу думку, в умовах війни територіальна громада трансформується з об'єкта державної внутрішньої політики у активного суб'єкта реалізації національної ідеї на локальному рівні. Саме на рівні громади відбувається практична імплементація цінностей свободи, єдності, гідності та суб'єктності, які становлять зміст сучасної української національної ідеї – збереження незалежності. А відтак, внутрішня політика громади в сучасній Україні має гуманітарно-безпековий характер, поєднуючи класичні управлінські функції з завданнями:

– підтримки внутрішньо переміщених осіб;
– формування громадянської солідарності;
– протидії дезінформації та викликам, створених війною;
– збереження культурної та мовної ідентичності;
– мобілізації соціального капіталу.

Таким чином, внутрішня політика територіальної громади постає як ключовий рівень національної стійкості держави, що потребує осмислення в межах теорії публічного управління, а не лише місцевого самоврядування. Воєнний стан актуалізував необхідність переосмислення ролі місцевого самоврядування не лише як адміністративно-управлінської ланки, а як носія ціннісних орієнтирів української національної ідеї – свободи, єдності, гідності, суб'єктності та відповідальності. Внутрішня політика громади в таких умовах виходить за межі традиційного управління соціально-економічними процесами та набуває світоглядного виміру, оскільки безпосередньо впливає на формування громадянської ідентичності, довіри до влади, готовності населення до взаємодопомоги, спротиву та відновлення.

Література:

1. Аналітичні матеріали 2022–2024. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/analitichni-materiali (дата звернення : 12.02.2026).
2. Батанов О. В. Територіальна громада як суб'єкт публічної влади в Україні. Київ : Ін Юре, 2009. 304 с.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / Бориславська О., Заверуха І., Школик А. М. та ін. ; Центр політико-правових реформ. Київ : Москаленко О. М., 2012. 212 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/decentral-publich-vlady-boryslavska-2012.pdf (дата звернення : 12.02.2026).
4. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI (зі змін. і допов.) : станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text (дата звернення : 12.02.2026).

5. Гнидюк Н. А., Дегтярьова І. О., Надолішній П. І. Партисипативна демократія в системі публічного управління. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
6. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт : [монографія] / Нац. ін-т стратег. дослідж.; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011727 (дата звернення : 11.02.2026).
7. Економічна безпека України в умовах довготривалої війни. Експертно-аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2024. 71 с. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.08 (дата звернення : 12.02.2026).
8. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Червона Калина, 2002. 276 с.
9. Конституція України : станом на 1 січня 2020 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення : 11.02.2026).
10. Кравченко В. В. Місцеве самоврядування в Україні: теорія і практика. Київ : Атіка, 2012. 416 с.
11. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI : станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення : 11.02.2026).
12. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII : станом на 14 трав. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text (дата звернення : 11.02.2026).
13. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII : станом на 1 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text (дата звернення : 11.02.2026).
14. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 р. № 695 : станом на 13 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text (дата звернення : 11.02.2026).
15. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Дніпропетровської області : Розпорядження Кабінету Міністрів України; План, Перелік від 20.05.2020 № 601-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-2020-%D1%80#Text (дата звернення : 11.02.2026).
16. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997. № 280 : станом на 7 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення : 11.02.2026).
17. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2834-IX : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення : 11.02.2026).
18. Публічне управління сільськими територіями України : навч. посібник / авт.-упоряд. : А. П. Савков, М. К. Орлатий, М. І. Кучер [та ін.] ; за ред. А. П. Савкова, М. К. Орлатого, М. І. Кучера ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. Київ : Фенікс, 2016. 336 с.
19. Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація : практичний посібник. Київ : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 144 с.
20. Європейська хартія місцевого самоврядування : Міжнародний документ від 15.10.1985. Ратифіковано Законом України від 15.07.1997 р. № 452/97-ВР : станом на 16 листоп. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення : 11.02.2026).
21. Almond G., Powell G. Comparative politics: a developmental approach. New York : Harper Collins, 1996. 512 p.
22. Easton D. A systems analysis of political life. New York : Wiley, 1965. 507 p.

Дата першого надходження статті до видання: 26.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 35.072:37.018
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.40

РОЛЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ФОРМУВАННІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ТА ПАТРІОТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ

Найда Інна,
кандидат наук з державного управління, доцент,
декан економіко-правового факультету
Київського кооперативного інституту бізнесу і права
ORCID ID: 0000-0001-7296-7884

Статтю присвячено дослідженню ролі органів державної влади у формуванні духовно-моральних і патріотичних цінностей молоді в умовах сучасних суспільних трансформацій, глобальних викликів та соціально-політичних змін.

Аналізується, як державна молодіжна політика, нормативно-правові акти та практичні ініціативи впливають на розвиток національної свідомості, громадянської відповідальності та активної участі молодого покоління у житті держави.

З'ясовано, що в періоди соціально-політичних потрясінь, воєнних конфліктів та загроз національній безпеці значення патріотичних і духовно-моральних орієнтацій молодого покоління істотно зростає. У цьому контексті їх цілеспрямоване формування стає одним із найважливіших завдань державної молодіжної політики, адже саме стійкі цінності визначають соціальну стабільність, активну громадянську позицію та довгостроковий розвиток держави.

У статті розкрито основні прояви патріотизму як державної цінності серед молоді, зокрема любов до Батьківщини, повагу до історичного минулого, формування національної свідомості, громадянської відповідальності та шанобливе ставлення до державної мови. Зазначено, що любов до Батьківщини передбачає усвідомлену належність особи до держави, прийняття нею сукупності прав, свобод і обов'язків, а також готовність діяти в інтересах суспільства та держави.

Показано, що патріотизм є соціально-історичним явищем, зміст і форми прояву якого змінюються залежно від історичних умов, суспільних викликів та інтересів соціальних груп.

Описано, що патріотизм як соціально-психологічне почуття охоплює широкий спектр проявів - від гордості за досягнення держави, поваги до історичної пам'яті, збереження національних і культурних традицій до глибокого переживання за долю країни в періоди криз і втрат.

У статті також наголошено, що звернення до історичного минулого сприяє усвідомленню молоддю власної ідентичності, формуванню розуміння свого місця в суспільстві та відповідальності за майбутнє держави. Знайомство з національною історією, культурою та традиціями дозволяє молодим людям усвідомити досягнення та помилки попередніх поколінь, зрозуміти значення державних цінностей, а також виробити активну громадянську позицію, що сприяє збереженню та розвитку суспільства.

Ключові слова: *державна молодіжна політика, органи державної влади, патріотизм, духовно-моральні цінності, національна свідомість, громадянська відповідальність, молодь, публічне управління.*

Naida Inna. The Role of State Authorities in the Formation of Spiritual, Moral, and Patriotic Values among Youth

The article is devoted to the study of the role of state authorities in shaping the spiritual, moral, and patriotic values of youth in the context of contemporary social transformations, global challenges, and socio-political changes.

It analyzes how state youth policy, legal frameworks, and practical initiatives influence the development of national consciousness, civic responsibility, and active participation of the younger generation in public life.

It has been established that during periods of socio-political upheavals, armed conflicts, and threats to national security, the importance of patriotic and spiritual-moral orientations among young people significantly increases. In this context, their purposeful formation becomes one of the most important tasks of state youth policy, as stable values determine social stability, an active civic position, and the long-term development of the state.

The article reveals the main manifestations of patriotism as a state value among youth, including love for the homeland, respect for historical heritage, the formation of national consciousness, civic responsibility, and a respectful attitude toward the state language.

It is noted that love for the homeland implies a conscious belonging of an individual to the state, acceptance of the full set of rights, freedoms, and responsibilities, as well as a readiness to act in the interests of society and the state.

It is shown that patriotism is a socio-historical phenomenon, the content and forms of which change depending on historical conditions, social challenges, and the interests of social groups.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Patriotism as a socio-psychological feeling encompasses a wide range of expressions - from pride in the achievements of the state, respect for historical memory, and preservation of national and cultural traditions, to deep concern for the fate of the country during periods of crisis and loss.

The article also emphasizes that engagement with historical heritage helps young people understand their own identity, form an awareness of their place in society, and develop responsibility for the future of the state. Familiarity with national history, culture, and traditions allows young people to recognize the achievements and mistakes of previous generations, understand the significance of state values, and develop an active civic stance that contributes to the preservation and development of society.

Key words: *state youth policy, state authorities, patriotism, spiritual and moral values, national consciousness, civic responsibility, youth, public administration.*

Постановка проблеми. Сучасна Україна перебуває в складних умовах соціально-політичних трансформацій, інформаційних та воєнних викликів, під впливом яких питання щодо формування духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді стає надзвичайно актуальним. Молоде покоління є стратегічним ресурсом розвитку держави, носієм її цінностей і майбутнім політичної та громадянської еліти. Водночас спостерігається тенденція до зниження рівня патріотичної свідомості та громадянської активності серед частини молоді, що пов'язано з впливом глобалізаційних процесів, інформаційного середовища та соціальних криз.

Виникає потреба у комплексному дослідженні щодо ролі органів державної влади як суб'єктів державної молодіжної політики у формуванні стійких духовно-моральних орієнтирів, національної свідомості та готовності до активної участі у громадському житті серед молоді. Проблема полягає в тому, що, незважаючи на наявність нормативно-правових документів та державних програм, реалізація патріотичного виховання молоді часто носить фрагментарний характер, що знижує ефективність формування ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні аспекти формування духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді в Україні досліджували Є. Бородін [1], Т. Стукан [2], Н. Гончарук [3], О. Скрипнюк [4], та інші. У наукових працях цих авторів розглядаються питання ролі державних органів у реалізації молодіжної політики, формування національної свідомості, патріотичного виховання та громадянської активності молоді.

Незважаючи на значну кількість публікацій з окресленої проблематики, питання системного формування патріотизму як складової державних цінностей серед молоді все ще потребує поглибленого аналізу. Зокрема, у сучасних дослідженнях недостатньо висвітлено практичні механізми інтеграції духовно-моральних і патріотичних орієнтацій у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, ефективні інструменти взаємодії з освітніми та громадськими інституціями, а також вплив нормативно-правових програм на конкретні результати виховання молоді.

Мета статті – передбачає розкриття значення державного впливу на формування ціннісних орієнтацій, вивчення ефективності існуючих програм та ініціатив у сфері патріотичного і духовно-морального виховання, а також визначення пріоритетів розвитку державної молодіжної політики у сучасних соціально-політичних умовах.

Роль органів державної влади у формуванні духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді в сучасній Україні є однією з ключових складових державної молодіжної політики, оскільки саме молоде покоління визначає перспективи суспільного розвитку, рівень громадянської зрілості та стійкість демократичних інститутів. У наукових дослідженнях наголошується, що державна молодіжна політика виступає системним механізмом впливу на соціалізацію молоді, її ціннісні орієнтації та громадянську активність [1].

В умовах глибоких суспільних трансформацій, воєнних викликів та загроз національній безпеці формування патріотизму та духовно-моральних засад у молоді набуває особливої актуальності. Молоде покоління виступає стратегічним ресурсом держави, оскільки саме його ціннісні орієнтації визначають перспективи соціального розвитку, стабільності та зміцнення демократичних інститутів. Патріотизм серед молоді не обмежується лише любов'ю до Батьківщини, він включає формування національної свідомості, громадянської відповідальності, поваги до історичного минулого та державної мови.

Сучасні виклики, такі як інформаційні впливи, глобалізація, конфлікти та внутрішні соціальні кризи, створюють додаткові ризики деморалізації молодого покоління, зменшення його активності та відчуження від державних цінностей. У цьому контексті держава має забезпечити цілеспрямовану політику виховання патріотизму через інституційні та нормативно-правові механізми, освітні програми та участь молоді у громадських ініціативах.

Особлива увага має приділятися розвитку духовно-морального середовища, яке формує критичне мислення, здатність до відповідальної участі у суспільному житті та готовність захищати інтереси країни. Таким чином, формування патріотизму та моральних цінностей стає не лише соціальною потребою, а й стратегічним завданням держави, що забезпечує сталий розвиток і національну безпеку.

Державна молодіжна політика охоплює сукупність управлінських рішень і дій, спрямованих на створення умов для самореалізації молоді, її інтеграції у суспільне життя та формування відповідальної громадянської позиції.

На думку Т. Стукана, ефективна реалізація молодіжної політики неможлива без чіткого визначення її принципів, серед яких важливе місце посідають патріотизм, соціальна справедливість та партнерство держави і громадянського суспільства [2].

У цьому контексті органи державної влади виступають ключовими суб'єктами формування ціннісного середовища, в якому відбувається становлення молодої особистості. Вони визначають пріоритети державної політики щодо молоді, розробляють і впроваджують програми, що сприяють розвитку національної свідомості, патріотизму, громадянської активності та духовно-моральних засад. Органи влади не лише забезпечують нормативно-правову підтримку цих процесів, але й створюють умови для активної участі молоді у суспільному житті через освітні, культурні, волонтерські та соціальні ініціативи.

Особливу роль відіграє поєднання державних зусиль із діяльністю громадських організацій, освітніх установ та місцевих громад, що дозволяє формувати середовище, у якому молодь отримує можливість реалізовувати свої здібності та долучатися до важливих соціальних і державних проєктів. Таке партнерство забезпечує не тільки передачу знань і навичок, а й розвиток відповідальності, лідерських якостей, критичного мислення та активної громадянської позиції.

Таким чином, органи державної влади виступають не лише адміністративними структурами, а й соціально-педагогічними агентами, здатними впливати на формування ціннісних орієнтацій молоді, створювати умови для її самореалізації та виховувати покоління, яке свідомо сприймає свої права, обов'язки і відповідальність перед суспільством і державою.

Важливу роль у формуванні духовно-моральних і патріотичних цінностей молоді відіграє публічна служба як інституційна основа реалізації державної політики. Дослідження свідчать, що саме якість управлінських рішень, професіоналізм державних службовців та їх ціннісні орієнтації значною мірою впливають на ефективність молодіжної політики [3].

Органи державної влади повинні не лише формувати відповідну нормативно-правову базу, яка регламентує діяльність молодіжних програм і забезпечує правові гарантії реалізації державної політики, а й самі демонструвати високий рівень дотримання морально-етичних стандартів у публічному управлінні. Приклад професійної, чесної та відповідальної поведінки державних службовців слугує для молоді важливим орієнтиром у формуванні власних цінностей, патріотичних і моральних принципів. Водночас прозорість, підзвітність і етичність діяльності органів влади сприяють підвищенню довіри молоді до державних інститутів і стимулюють активну участь у суспільному житті, формуючи усвідомлену громадянську позицію.

Особливе значення у цьому процесі має державна політика у сфері національно-патріотичного виховання молоді. Як підкреслюють О. Скрипнюк та Я. Жовнірчик, патріотичне виховання повинно ґрунтуватися на поєднанні національних цінностей, демократичних принципів та активної участі молоді у суспільному житті [4].

У цьому аспекті особливу увагу слід приділяти ефективній координації дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також їх тісній співпраці з освітніми установами, культурними закладами та громадськими організаціями, які працюють із молоддю. Така взаємодія дозволяє забезпечити системність і комплексність заходів, спрямованих на формування патріотичних і морально-етичних цінностей, а також створює можливості для реалізації молодіжних ініціатив на місцевому та державному рівнях. Важливим елементом цієї взаємодії є проведення спільних освітніх і просвітницьких програм, культурно-патріотичних заходів, наукових і волонтерських проєктів, які стимулюють активну участь молоді у суспільному житті та зміцнюють її національну ідентичність.

Координація між різними ланками державної влади та громадськими структурами також сприяє підвищенню ефективності використання ресурсів, обміну досвідом і найкращими практиками у сфері національно-патріотичного виховання. Вона забезпечує можливість комплексно оцінювати результати політики, адаптувати програми до потреб різних категорій молоді та реагувати на сучасні виклики, що впливають на формування їхніх духовно-моральних і патріотичних орієнтацій. Таким чином, спільна діяльність державних органів, освітніх установ та громадських організацій створює середовище,

у якому молодь отримує не лише знання, а й практичні навички громадянської активності та соціальної відповідальності.

Інституціональне забезпечення формування духовно-моральних і патріотичних цінностей молоді включає діяльність спеціалізованих органів, програм та установ, що реалізують державну молодіжну політику. За результатами наукових досліджень, ефективність таких інституцій значною мірою залежить від чіткості розподілу повноважень, наявності ресурсів та стратегічного бачення розвитку молодіжної сфери [5].

Державна підтримка молоді реалізується також через комплекс соціальних програм і заходів, спрямованих на забезпечення її соціального захисту, розвитку волонтерського руху та активної громадянської позиції. До таких заходів належать програми стипендій та грантів для навчання та наукових досліджень, підтримка молодіжного підприємництва, створення центрів розвитку та дозвілля, а також заходи з соціальної адаптації молодих людей у складних життєвих ситуаціях.

Особлива увага приділяється розвитку волонтерських ініціатив, які не лише залучають молодь до реальної соціально значущої діяльності, а й сприяють формуванню її патріотичних і моральних цінностей, відповідальності за громаду та країну в цілому.

Крім того, державні програми стимулюють участь молоді у суспільно-політичному житті, організації культурних, освітніх та спортивних заходів, що формують почуття належності до спільноти та держави.

Соціальна підтримка молоді включає також психологічну, правову та інформаційну допомогу, що дозволяє підвищувати її стійкість до негативних впливів сучасного суспільства, забезпечує розвиток самостійності та активності.

Таким чином, державні соціальні програми виступають ефективним інструментом формування духовно-моральних і патріотичних цінностей молодого покоління та розвитку його громадянської відповідальності.

На думку Л. Перевалова, соціальний вимір молодіжної політики є важливою передумовою формування у молоді почуття відповідальності за суспільство та державу [6]. Важаємо, що такі заходи сприяють зміцненню довіри молоді до органів державної влади та формуванню позитивного образу держави.

В умовах демократичних трансформацій важливим напрямом діяльності органів державної влади є впровадження інноваційних підходів до патріотичного виховання. Дослідники наголошують, що сучасний патріотизм має формуватися не шляхом формального нав'язування ідей, а через активну участь молоді у суспільно значущих ініціативах, розвитку лідерства та громадянської відповідальності [7].

Особливу увагу слід приділяти формуванню правової культури молоді та її активному залученню до процесів публічного управління, адже це сприяє усвідомленню нею власних прав і обов'язків, розвитку громадянської відповідальності та навичок участі у прийнятті рішень на різних рівнях влади. Залучення молоді до громадських, консультативних та волонтерських ініціатив дозволяє їй на практиці засвоювати принципи демократичного управління, оцінювати ефективність державних програм і проєктів, а також відчувати власний вплив на розвиток громади та держави.

Таким чином, формування правової культури стає важливою складовою патріотичного і морального виховання молоді.

Нормативно-правові та інституційні засади молодіжної політики в Україні визначають рамки діяльності органів державної влади у цій сфері. Законодавче забезпечення молодіжної політики створює умови для реалізації державних програм і проєктів, спрямованих на духовно-моральний і патріотичний розвиток молоді [8].

Водночас важливим завданням залишається адаптація нормативної бази до сучасних викликів і потреб молодого покоління.

Значний вплив на формування патріотичних цінностей молоді має інформаційне середовище. У наукових дослідженнях підкреслюється, що в умовах інформаційної війни та поширення маніпулятивних технологій держава повинна приділяти особливу увагу медіаграмотності та психологічній стійкості молоді [9].

Стратегічні пріоритети державної молодіжної політики закріплюються у державних цільових програмах, які визначають напрями діяльності органів державної влади у сфері роботи з молоддю [10].

Ефективна реалізація програм підтримки молоді та формування її духовно-моральних і патріотичних цінностей потребує системного підходу, який передбачає чітке планування, визначення пріоритетів та оцінку результатів на всіх рівнях державного управління.

Не менш важливою є міжвідомча взаємодія центральних та місцевих органів влади, освітніх установ, громадських організацій та волонтерських ініціатив, що дозволяє координувати ресурси, обмінюватися досвідом і забезпечувати комплексне вирішення завдань.

Активне залучення молоді до процесів державного управління та громадських проєктів формує у неї практичні навички громадянської участі, підвищує відповідальність і патріотичну свідомість, що забезпечує довгострокову ефективність державної молодіжної політики.

Висновки. Аналіз наукових джерел і практичної діяльності органів державної влади свідчить, що формування духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді є одним із пріоритетних завдань державної молодіжної політики. Патріотизм і громадянська активність молоді визначають не лише соціальну стабільність суспільства, а й перспективи розвитку державності в цілому.

Встановлено, що ефективне формування цих цінностей можливе за умови системного підходу, який поєднує нормативно-правове забезпечення, інституційні механізми, міжвідомчу координацію та активне залучення молоді до суспільно значущих ініціатив.

Особлива роль належить державним програмам і проектам, спрямованим на патріотичне виховання, розвиток національної свідомості та духовно-морального середовища.

Патріотизм у молоді проявляється через любов до Батьківщини, повагу до історичного минулого, збереження національних традицій, відповідальність за долю держави та активну участь у громадському житті.

Формування цих цінностей потребує комплексного підходу, що враховує соціально-історичний контекст, психологічні особливості молоді та сучасні виклики інформаційного середовища.

Таким чином, роль органів державної влади у формуванні духовно-моральних та патріотичних цінностей молоді є визначальною, і їх діяльність у цій сфері має бути стратегічною, системною та орієнтованою на практичну реалізацію державних цінностей у житті молодого покоління.

Література:

1. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: механізм формування та реалізації в контексті розвитку. Дніпро : Грані, 2019. 176 с.
2. Стукан Т. М. Молодіжна політика: сутність, основні принципи та стан реалізації в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія «Економіка»*. 2020. № 4. С. 125–131.
3. Гончарук Н. Формування та реалізація державної молодіжної політики на публічній службі в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2023. Т. 11, № 4. С. 64–73.
4. Скрипнюк О., Жовнірчик Я. State policy of Ukraine in the field of patriotic education of youth: current state and prospects for development. *Public Administration and Regional Development*. 2023. Т. 19. P. 152–176.
5. Біла Д. О. Інституціональне забезпечення формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні : дис. … канд. наук з держ. упр. Дніпро, 2024. 254 с.
6. Перевалова Л. В. Державна молодіжна політика та соціальний захист молоді в Україні. *Наукова школа академіка І. Зязюна у працях його соратників і учнів* : матеріали наук.-практ. конф. Харків : НТУ «ХПІ», 2025. С. 104–105.
7. Трещов М. М. Національно-патріотичне виховання молоді як інструмент державного реагування на демократичні трансформації. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія «Право, публічне управління та адміністрування»*. 2025. № 16.
8. Іваній О. Законодавчі та інституційні засади молодіжної політики в Україні. *До 30-річчя Незалежності України та 25-річчя Конституції України*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2021. С. 633–637.
9. Череповська Н. І. Media-psychological features of youth patriotism in the information age. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2021. Вип. 48. С. 188–200.
10. Про затвердження Державної цільової програми молодіжної політики України на 2026–2030 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 2 січня 2026 р. № 20. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoi-tsilovoi-sotsialnoi-prohramy-molod-ukrainy-pokolinnia-stiikosti-t20126 (дата звернення: 02.01.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 21.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 342.5:351.07
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.41

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Танасогло Олександр,
магістр публічного управління та адміністрування, адвокат
ORCID ID: 0009-0000-0728-8148

У нашому науковому дослідженні здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз правового механізму організації та функціонування сучасної української держави в умовах трансформації публічного управління та тривалих кризових викликів, пов'язаних із воєнним станом, що об'єктивно підвищує вимоги до легітимності публічної влади, стабільності державних інституцій і спроможності гарантувати права та свободи людини.

Нами змістовно обґрунтовано методологічну доцільність системного підходу до категорії механізм як внутрішньо організованої системи взаємопов'язаних елементів, у межах якої нормативні, інституційні та процедурні компоненти перебувають у стійких зв'язках і спрямовані на досягнення суспільно значущих результатів.

У межах дослідження визначено правовий механізм організації та функціонування держави як цілісну, внутрішньо узгоджену нормативно-інституційну та процедурну систему, що охоплює сукупність правових норм, принципів, організаційних структур і юридично регламентованих процедур, завдяки яким забезпечується конституційно встановлене упорядкування публічної влади та її функціонування відповідно до вимог верховенства права і законності. Такий механізм спрямований на реалізацію повноважень органів публічної влади виключно в межах компетенції, закріпленої Конституцією та законами України, на узгодженість діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також на безперервність здійснення публічних функцій у звичайних і кризових умовах, що є необхідною передумовою стабільності державного управління. Водночас його сутнісною ознакою виступає гарантування прав і свобод людини через належні правові та процедурні гарантії, механізми підзвітності, контролю й оскарження, оскільки саме реальність і захищеність прав людини розглядаються як ключовий критерій легітимності державної діяльності та ефективності сучасної демократичної, правової держави.

Крім того, у ході дослідження проаналізовано умови результативності правового механізму організації та функціонування сучасної української держави та зроблено висновок, що його дієвість забезпечується саме поєднанням трьох взаємопов'язаних передумов, які охоплюють нормативну стабільність і якість законодавства як основу правової визначеності та передбачуваності публічного управління, практичну дієвість правозастосування як чинник реального втілення приписів права у діяльності інституцій публічної влади, а також процедурно-гарантійну спроможність цих інституцій забезпечувати законність, підзвітність і ефективний захист прав і свобод людини через належні процедури контролю, перегляду та оскарження управлінських рішень, що в результаті забезпечує інституційну стійкість і безперервність функціонування демократичної, правової держави України навіть за кризових обставин.

Ключові слова: *правовий механізм, організація та функціонування держави, державність, публічне управління, належне врядування, система стримувань і противаг, воєнний стан.*

Tanasoglo Alexander. Legal mechanism for the organization and functioning of the modern Ukrainian state

Our scientific research provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the legal mechanism for the organization and functioning of the modern Ukrainian state in the context of public administration transformation and ongoing crisis challenges related to the state of war, which objectively increases the requirements for the legitimacy of public authority, the stability of state institutions, and the ability to guarantee human rights and freedoms.

We have substantively justified the methodological expediency of a systematic approach to the category of a mechanism as an internally organized system of interrelated elements, within which normative, institutional, and procedural components are in stable relationships and aimed at achieving socially significant results.

The study defines the legal mechanism for the organization and functioning of the state as an integrated, internally consistent regulatory, institutional, and procedural system that encompasses a set of legal norms, principles, organizational structures, and legally regulated procedures that ensure the constitutionally established organization of public authority and its functioning in accordance with the requirements of the rule of law and legality. This mechanism is aimed at ensuring that public authorities exercise their powers exclusively within the limits of their competence as enshrined in the Constitution and laws of Ukraine, at ensuring the coordination of the activities of state authorities and local self-government bodies, and at ensuring the continuity of public functions in normal and crisis conditions, which is a necessary

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

prerequisite for the stability of public administration. At the same time, its essential feature is the guarantee of human rights and freedoms through appropriate legal and procedural guarantees, mechanisms of accountability, control, and appeal, since it is the reality and protection of human rights that are considered a key criterion for the legitimacy of state activity and the effectiveness of a modern democratic, legal state.

In addition, the study analyzes the conditions for the effectiveness of the legal mechanism for the organization and functioning of the modern Ukrainian state and concludes that its effectiveness is ensured precisely by a combination of three interrelated prerequisites, which include normative stability and the quality of legislation as the basis for legal certainty and predictability of public administration, the practical effectiveness of law enforcement as a factor in the real implementation of legal provisions in the activities of public authorities, as well as the procedural and guarantee capacity of these institutions to ensure legality, accountability, and effective protection of human rights and freedoms through appropriate procedures for control, review and appeal of administrative decisions, which ultimately ensures institutional stability and the continuity of the functioning of Ukraine as a democratic, law-based state, even in crisis situations.

Key words: *legal mechanism, organization and functioning of the state, statehood, public administration, good governance, system of checks and balances, martial law.*

Актуальність дослідження. Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що в сучасних умовах трансформації публічного управління та тривалих кризових викликів, пов'язаних із воєнним станом, питання належної організації й функціонування української держави набуває визначального значення для збереження легітимності публічної влади, стабільності державних інституцій і спроможності забезпечувати права та свободи людини. Динамічні зміни законодавства, посилення ролі дискреційних повноважень органів влади, зростання потреби в оперативних управлінських рішеннях і водночас підвищені ризики правової невизначеності та адміністративного свавілля актуалізують необхідність комплексного дослідження правового механізму державності як системи, що поєднує нормативні засади, інституційну структуру та процедури реалізації владних повноважень, оскільки саме від узгодженості цих елементів залежить баланс між вимогами безпеки та конституційними гарантіями, ефективність системи стримувань і противаг, підзвітність публічної адміністрації та доступність юридичних засобів захисту прав людини.

Останні наукові дослідження. Слід наголосити, що окремі загальнотеоретичні положення щодо організації та функціонування держави і відповідних інституційно-правових засад формувалися за умов існування іншої, відмінної за ціннісними орієнтирами та моделлю публічної влади державності, а відтак значною мірою відображали запити свого часу й специфіку тодішньої правової системи. Водночас у сучасній українській юридичній науці простежується нестача комплексних, системних досліджень, присвячених саме правовому механізму організації та функціонування сучасної української держави, зокрема його нормативному, інституційному та процедурному вимірам, а також відсутність належно обґрунтованої цілісної концепції, здатної повною мірою відповідати потребам теорії і практики державотворення, завданням публічного управління та викликам воєнного стану. Незважаючи на це, наукові напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема В. В. Галунька, В. І. Олефіра, М. П. Пихтіна, В. О. Корнієнка, Г. М. Шерстюк, С. В. Степаненка, В. П. Тимощука, О. Черкунова, М. Рабіновича, Т. Брик, А. Дарковича, В. Гацька, М. Савіско, О. С. Корневої, Н. І. Перегуди та інших, становлять важливу теоретико-методологічну основу для подальшого уточнення доктринальних категорій і формування системного бачення правового механізму організації та функціонування сучасної української держави, орієнтованого на принципи верховенства права, належного врядування, підзвітності публічної влади та ефективного гарантування прав і свобод людини.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є комплексне теоретико-правове обґрунтування сутності, структури та функціонального призначення правового механізму організації та функціонування сучасної української держави, визначення його основних елементів і передумов ефективності діяльності інституцій публічної влади з метою забезпечення законності, правової визначеності, узгодженості публічного управління та ефективного гарантування прав і свобод людини, у тому числі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. У науковій доктрині категорія «механізм» розглядається як внутрішньо організована структура взаємопов'язаних елементів, станів і процесів, узгоджена дія яких забезпечує виникнення, функціонування та розвиток певного явища. Перенесення цього загальнонаукового підходу у правову площину дає підстави трактувати механізм не як сукупність розрізнених приписів, а як системне утворення, у межах якого нормативні, інституційні та процедурні компоненти перебувають у стійких зв'язках і спрямовані на досягнення визначених суспільно значущих результатів [1].

Отже, правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави доцільно визначати як цілісну нормативно-інституційну та процедурну систему, за допомогою якої забезпечуються

конституційно визначене упорядкування державної влади, реальна реалізація повноважень публічних інституцій у межах компетенції, узгодженість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, стабільність державного управління й неперервність здійснення публічних функцій, гарантування прав і свобод людини та громадянина як ключового критерію легітимності державної діяльності.

Структурно зазначений механізм охоплює взаємодію кількох взаємодоповнювальних елементів, зокрема нормативного, який утворюють конституційні приписи, законодавчі та підзаконні акти, а також принципи публічного права, що визначають засади державного устрою, систему органів влади, їх компетенцію, форми діяльності та юридичні межі втручання у суспільні відносини, інституційного, що включає органи державної влади, органи місцевого самоврядування й інші публічні інституції, на які покладено здійснення владно-управлінських функцій, а також механізми їх підзвітності, підконтрольності та відповідальності, і процедурного, до якого відносяться правові форми та процедури утворення і діяльності органів влади, ухвалення та реалізації управлінських рішень, адміністративні процедури, регламенти взаємодії між суб'єктами публічної влади, а також процедури контролю, нагляду та аудиту публічної діяльності [2].

Функціональне призначення правового механізму організації та функціонування сучасної української держави полягає у забезпеченні правової визначеності та передбачуваності публічного управління, реалізації принципу верховенства права, належного врядування, а також ефективного балансу між владними повноваженнями і системою стримувань та противаг. Важливою характеристикою такого механізму є наявність юридичних гарантій, що забезпечують дієвість інструментів юридичної відповідальності, судового та позасудового захисту прав, процедур оскарження рішень і дій суб'єктів владних повноважень, а також засобів парламентського, урядового, відомчого та громадського контролю.

Отже, правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави слід розуміти як комплексно організовану систему правових норм, інституцій та процедур, спрямовану на легітимне, узгоджене й ефективне здійснення публічної влади та забезпечення прав і свобод людини в умовах сучасних трансформацій державності.

Особливу увагу в межах правового механізму організації та функціонування сучасної української держави доцільно приділити нормативно-правовому забезпеченню, оскільки саме воно визначає межі та способи здійснення публічної влади, структуру компетенції органів держави, процедури ухвалення управлінських рішень і систему юридичних гарантій прав людини. Наявність сучасної, внутрішньо узгодженої та корельованої з міжнародними стандартами законодавчої бази виступає первинною умовою ефективності державного функціонування, адже забезпечує правову визначеність, передбачуваність владної діяльності та легітимність публічного управління. За відсутності належної нормативної основи або за умов несвоєчасного оновлення нормативно-правових актів відповідно до потреб суспільного розвитку й інтеграційних процесів ускладнюється реалізація ключових принципів правової держави, зокрема верховенства права, законності, пропорційності та юридичної відповідальності органів влади [3].

Другою, не менш значущою умовою дієвості зазначеного механізму є ефективна правозастосовна практика. Навіть найбільш якісні нормативні приписи набувають реального змісту лише за наявності інституційної спроможності та процедурної дисципліни їх виконання, а також усталених стандартів адміністративної діяльності, орієнтованих на права людини та належне врядування. За відсутності системного впровадження норм у практику вони зберігають декларативний характер і не забезпечують належного рівня керованості державних процесів, підзвітності публічної влади та ефективності управлінських рішень [4].

Особливої уваги проблема співвідношення нормативної визначеності та практичної реалізації набуває в умовах воєнного стану, коли держава функціонує в режимі підвищених ризиків, дефіциту ресурсів та необхідності швидкого реагування. У таких умовах органи публічної влади мають одночасно забезпечувати оперативність управління та збереження конституційних засад державності, а також недопущення свавільного обмеження прав і свобод, що зумовлює підвищену роль процедурної упорядкованості управлінських рішень і мінімізації надмірної бюрократизації, прозорості та обґрунтованості владних актів, дієвих механізмів запобігання зловживанням владою, інструментів адміністративного оскарження та судового контролю як ключових гарантій законності й правового захисту в публічно-правових відносинах [5].

Отже, ефективний правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави передбачає поєднання трьох взаємопов'язаних складників, а саме нормативної стабільності й якості законодавства, практичної дієвості правозастосування та процедурно-гарантійної спроможності інституцій публічної влади забезпечувати законність, підзвітність і захист прав людини навіть за кризових

умов. Саме така синергія створює підстави для безперервності державного управління, підтримання правопорядку та збереження легітимності держави як організованої системи публічної влади.

Нормативна стабільність і якість законодавства у межах правового механізму організації та функціонування сучасної української держави слід розглядати як базову системоутворювальну передумову легітимності та ефективності публічної влади. Нормативна стабільність означає послідовність, внутрішню узгодженість і передбачуваність у часі правових приписів, що забезпечує сталість державних інституцій, безперервність управлінських процесів і довіру до права як універсального регулятора. Вона проявляється у відсутності взаємовиключних або ситуативних нормативних рішень, у мінімізації частих фрагментарних змін, а також у збереженні логічної послідовності між конституційними засадами, законами та підзаконними актами, які конкретизують компетенцію органів публічної влади та процедури їх діяльності. Якість законодавства ж є комплексною характеристикою, що охоплює змістовний, формально-юридичний та процедурний виміри. Змістовий вимір передбачає відповідність законодавства Конституції України, принципам верховенства права, правової визначеності, пропорційності та недискримінації, а також орієнтацію на пріоритет прав і свобод людини як центральної цінності сучасної державності, встановлення чіткості термінології, несуперечливості норм, логічної структурованості нормативних приписів, відсутності прогалин, дублювання та надмірної казуїстики, що ускладнює застосування відносяться до змісту формально-юридичного виміру, а вже дотримання належної законодавчої техніки, регламентних вимог нормотворчості, обґрунтованості регуляторних рішень, а також відкритості й прогнозованості процесів правотворення, що прямо впливають на сприйняття закону як легітимного та справедливого є ознакою процедурного виміру правового механізму організації та функціонування сучасної української держави [6].

Отже, ми можемо визначити, що нормативна стабільність і якість законодавства виконують щонайменше три ключові функції. По-перше, вони забезпечують правову визначеність як умову належного врядування, тобто органи публічної влади діють у межах чітко встановленої компетенції, а адресати владних рішень можуть передбачати правові наслідки своїх дій та дій держави. По-друге, вони формують інституційну дисципліну публічної адміністрації, оскільки належно сформульовані норми знижують ризик довільного тлумачення та вибіркового застосування, уможливлюють стандартизацію адміністративних процедур і підвищують підзвітність управлінських рішень. По-третє, вони створюють гарантійну основу державності, оскільки саме через якісне законодавство забезпечується доступність і ефективність механізмів контролю, оскарження та юридичної відповідальності, що стримує зловживання владою та підтримує баланс між публічними інтересами і правами людини. Особливої актуальності вимога нормативної стабільності й якості законодавства набуває в умовах воєнного стану, коли підвищується інтенсивність нормотворчих змін і зростає ризик надзвичайної правотворчості, що може призводити до фрагментарності регулювання або розширювального тлумачення владних повноважень. За таких обставин критично важливо забезпечити чітке визначення меж і підстав тимчасових обмежень прав, пропорційність і часову обмеженість таких заходів, належну ієрархію та узгодженість актів, збереження ефективних процедур контролю та перегляду рішень, нормативне закріплення гарантій правового захисту, включно з можливістю адміністративного та судового оскарження. Інакше правове регулювання втрачає системність, що негативно впливає на керованість державних процесів і підриває легітимність владних рішень. Таким чином, нормативна стабільність і якість законодавства є не технічною, а фундаментальною конституційно-правовою умовою належної організації та функціонування сучасної української держави, забезпечуючи узгодженість діяльності інститутів публічної влади, передбачуваність управлінських рішень, реальність прав і свобод людини та ефективність механізмів контролю й відповідальності, формуючи стійку правову основу державності навіть в умовах підвищених суспільних ризиків [7].

Практична дієвість правозастосування у межах правового механізму організації та функціонування сучасної української держави виступає ключовою умовою трансформації нормативних приписів у реальну, передбачувану та легітимну управлінську практику для забезпечення фактичної реалізації положень нормативно-правових актів через компетентні, своєчасні й обґрунтовані рішення, що відповідають принципам верховенства права, законності, рівності перед законом, пропорційності та належного врядування. Саме правозастосування є своєрідним операційним рівнем державності, на якому проявляється реальна спроможність публічної влади діяти в межах повноважень, виконувати покладені функції та гарантувати права і свободи людини [8].

За змістом цей елемент правового механізму організації та функціонування української держави охоплює сукупність взаємопов'язаних характеристик, зокрема інституційну спроможність органів публічної влади реалізовувати норми права через належну організаційну структуру, кадровий потенціал,

ресурсне забезпечення, управлінські стандарти і внутрішні процедури, які унеможливлюють хаотичність або вибірковість виконання закону, процедурну дисципліну у дотриманні встановлених процедур прийняття рішень, належного документування, мотивування актів, забезпечення права бути вислуханим, доступу до інформації, а також дотримання строків і процесуальних гарантій, а також єдність і послідовність практики, яка мінімізує правову невизначеність і зменшує ризик різного застосування однакових норм різними органами, що прямо впливає на принцип рівності та довіру до держави.[9] При цьому слід зауважити, що практична дієвість правозастосування неможлива без належного контрольно-наглядового та юрисдикційного блоку, який забезпечує корекцію управлінських помилок і протидію зловживанням владою. Саме ефективні процедури перегляду управлінських рішень гарантують не лише відновлення порушених прав, а й підвищують якість державного управління, формуючи превентивний ефект і стандарти правомірної поведінки публічної адміністрації.

Особливу вагу практична дієвість правозастосування набуває в умовах воєнного стану, коли держава діє в режимі підвищеної динаміки управлінських процесів і необхідності оперативного реагування. За таких умов зростає ризик спрощеного розуміння законності, коли швидкість ухвалення рішень переважає над їх правовою якістю. Тому для збереження легітимності державної діяльності критично важливо забезпечити баланс між оперативністю та процедурними гарантіями через чітке мотивування рішень, правову визначеність тимчасових режимів, дотримання принципу пропорційності у застосуванні обмежень, недопущення дискреції, що виходить за межі компетенції, а також ефективність контролю й оскарження як механізмів стримування свавілля [10]. Таким чином, ми можемо визначити, що практична дієвість правозастосування у правовому механізмі організації та функціонування сучасної української держави слід розуміти як інтегральну характеристику діяльності публічної влади, що поєднує інституційну спроможність, процедурну впорядкованість, єдність практики та ефективні гарантії контролю і відповідальності для забезпечення не лише виконання законів і стабільності державного управління, а й реальності забезпечення і дотримання прав і свобод людини, підзвітності влади та довіри до держави як правової інституції.

Процедурно-гарантійна спроможність інституцій публічної влади у межах правового механізму організації та функціонування сучасної української держави означає їх реальну здатність забезпечувати законність, підзвітність та ефективний захист прав людини не лише в звичайних мирних умовах, а й за обставин підвищених ризиків і кризових режимів, зокрема в умовах воєнного стану. В цьому випадку мова йде про такий рівень організаційної, процедурної та правової зрілості публічних інституцій, за якого владні рішення ухвалюються і виконуються у чітко визначених правом межах, супроводжуються належними процесуальними гарантіями, підлягають дієвому контролю та можуть бути ефективно оскаржені [11].

Змістовно процедурно-гарантійна спроможність інституцій публічної влади охоплює взаємопов'язану сукупність елементів, що забезпечують, з одного боку, процедурну впорядкованість і передбачуваність адміністративної діяльності через наявність зрозумілих правил підготовки, ухвалення та виконання рішень, дотримання строків, належне документування, мотивування актів, доступ до інформації та реальне забезпечення права особи бути вислуханою, з іншого дієвість контрольних і підзвітних механізмів, зокрема внутрішнього та зовнішнього контролю, нагляду, аудиту, антикорупційних запобіжників, юридичної відповідальності посадових осіб і належної прозорості публічних рішень у межах вимог безпеки, а також ефективність юрисдикційно-захисного блоку, що включає доступність адміністративного та судового оскарження, можливість відновлення порушених прав і застосування компенсаційних механізмів, причому реальна результативність цієї спроможності визначається не формальним існуванням відповідних інструментів, а їх практичною придатністю, тобто зрозумілістю процедур, розумністю строків, неупередженістю розгляду та обов'язковістю виконання ухвалених рішень.

За умов воєнного стану, процедурно-гарантійна спроможність набуває особливого значення, оскільки зростають ризики надмірного розширення дискреції, прийняття рішень у так званому ручному режимі, звуження процесуальних гарантій та зниження стандартів обґрунтованості. Тому в таких умовах принципово важливо забезпечити чітке визначення меж спеціальних повноважень і підстав тимчасових обмежень, пропорційність і часову обмеженість втручань, збереження дієвих процедур контролю й перегляду рішень, мінімально необхідний рівень процесуальних гарантій навіть у прискорених процедурах, реальну можливість звернення до механізмів захисту та виконання результатів такого захисту. Отже, процедурно-гарантійна спроможність інституцій публічної влади є інтегральною характеристикою, що забезпечує практичну реалізацію принципів правової держави та належного врядування, поєднуючи процедурну впорядкованість управління, ефективний контроль і підзвітність, а також доступні та результативні механізми захисту прав людини. Саме через такий комплекс держава

зберігає легітимність і керованість, підтримує правопорядок і гарантує реальність прав і свобод навіть у ситуаціях підвищеної суспільної напруги та кризових трансформацій [12].

Отже, за результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави передбачає наявність трьох взаємопов'язаних елементів, сукупна дія яких забезпечує стабільність і безперервність демократичної, правової держави України та її інституційну спроможність реалізовувати публічні функції й гарантувати права і свободи людини навіть в умовах воєнного стану.

Висновок. Отже, результати дослідження дають підстави стверджувати, що правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави є цілісною системою норм, інституцій і процедур, яка забезпечує впорядкованість публічної влади відповідно до Конституції України, реалізацію повноважень у межах компетенції, узгоджену взаємодію органів державної влади й місцевого самоврядування, безперервність виконання публічних функцій та реальне гарантування прав і свобод людини як ключової умови легітимності державної діяльності. Дієвість цього механізму залежить від стабільного й якісного законодавства, ефективного правозастосування та належних процедурних і гарантійних інструментів, що забезпечують законність, підзвітність органів влади й доступний захист прав людини [13]. В умовах воєнного стану ці вимоги набувають особливого значення, адже держава має ухвалювати оперативні рішення без виходу за межі повноважень і без ослаблення контролю та механізмів оскарження. Відповідно, правовий механізм організації та функціонування сучасної української держави слід розглядати як інтегровану систему, що забезпечує узгодженість нормотворчості, інституційну спроможність та професійність правозастосування, процедурну впорядкованість адміністративної діяльності, прозорість і підзвітність органів публічної влади, а також обов'язковість і реальну виконуваність рішень контрольних та судових інституцій, в результаті чого досягається правова визначеність публічного управління, дотримання законності та ефективне гарантування прав і свобод людини навіть за умов кризових викликів і підвищеної динаміки управлінських процесів.

Література:

1. Рудніцька Р. М., Сидорчук О. Г., Стельмах О. М. Механізми державного управління: сутність і зміст. Львів. ЛІДУ НАДУ, 2005. 28 с.
2. Корнієнко В.О., Шерстюк Г.М. Концептуальні засади та теоретичні положення категорійно-понятійного комплексу: механізм державного управління. Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування. 2025. № 2. С. 110–115. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2025/17.pdf
3. Даниленко А.С. та ін. Публічне адміністрування: навч. посіб. за заг. ред. Даниленка А.С., Юхименка П.І., Сокольської Т.В. Київ. Центр учбової літератури, 2019. 288 с.
4. Галунько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін. Адміністративне право України: навчальний посібник: у 2-х томах; за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
5. Cherkunov O. Legal and Institutional Transformation of Ukraine's Customs Public Service Under Martial Law. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Im. Adam Mickiewicza*, 2025. № 17. С. 313–335. URL: https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ppuam/article/view/52064
6. Степаненко С. В. Визначення основних засад регуляторного втручання в економіку залежно від функцій держави в реалізації цілей суспільного розвитку. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 1. С. 147–152. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vnadu_2012_3_22
7. Федорчак О. В. Класифікація механізмів державного управління. *Демократичне врядування*. 2008. № 1. С. 1–11. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26465/ofedorchak.pdf
8. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід. Монографія / за заг. ред. С. Чернова. Запоріжжя: ЗДІА, 2016. 606 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/monografii/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2017.pdf
9. Ксендзук В. В. Напрями удосконалення механізмів формування та реалізації державної зовнішньоторговельної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2019. № 9. С. 1–6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/9_2019/75.pdf
10. Rabinovych M., Brik T., Darkovich A., Hatsko V., Savisko M. Ukrainian decentralization under martial law: challenges for regional and local self-governance. *Post-Soviet Affairs*, 2025. № 41(5). P. 411–435. URL: https://doi.org/10.1080/1060586X.2025.2520167
11. Тимощук В. П. Розвиток законодавства про загальну адміністративну процедуру в Україні. *Альманах права*. 2023. № 14. С. 383–388. URL: https://adminprocedure.org.ua/assets/docs/Tymoshchuk_Rozvytok_zakonodavstva_pro_ZAP.pdf
12. Перегуда Н.І. Адміністративно-правовий механізм інформаційної взаємодії органів публічного управління з органами місцевого самоврядування та громадськістю на прикладі «електронного урядування». Дис… канд. юрид. наук за спец. 12.00.07 (081 – Право). Кропивницький, 2025. 253 с. URL: https://cusu.edu.ua/images/autoreferats/2025/

Pereguda/Diss_%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%B4%D0%B0_%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9_%D0%86%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf
13. Корнева О. С. Публічно-управлінська діяльність в органах судової влади України. Дис… док-ра філос. за спец. 281. Харків, 2025. 288 с. URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/Korneva/_%D0%B4%D0%B8%D1%81_2025.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026

УДК 352:355.01:35.07
DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.42

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Шелест Юрій,
здобувач освітньо-наукової програми доктора філософії за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування» кафедри публічного управління та адміністрування Національного лісотехнічного університету України
ORCID ID: 0009-0000-1807-1307

В статті розглянуто особливості функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та післявоєнного періоду. Проведено аналіз впливу воєнного стану на роботу органів місцевого самоврядування. Досліджено механізми органів місцевого самоврядування з військово-цивільними адміністраціями та центральними органами влади. Проаналізовано основні виклики, з якими стикаються громади під час війни, а також оцінено правове регулювання діяльності місцевого самоврядування у цей період та в процесі післявоєнного відновлення. Проаналізовано зміни у повноваженнях та компетенціях органів місцевого самоврядування і їхню адаптацію до умов війни, вивчено міжнародний досвід функціонування місцевих органів в кризових ситуаціях та у післявоєнний час. Зокрема детально розглянуто досвід Азербайджану з використанням інституту спеціальних представництв президента замість введення воєнного стану на деокупованих територіях. Також розглянуто історичний досвід Реконструкції Півдня США з поділом на військові округи та возз'єднання Німеччини. На основі отриманих даних розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності місцевого самоврядування в кризових періодах і в умовах післявоєнної відбудови. Запропоновано авторську класифікацію деокупованих територій на три окремі групи залежно від тривалості окупації. Для територій, захоплених після 2022 року, рекомендовано збереження воєнного стану щонайменше на рік та використання гібридної моделі управління. Щодо територій ОРДЛО та Криму обґрунтовано необхідність значно жорсткіших заходів, серед яких введення тимчасових адміністрацій під виключним керівництвом військових та створення інституту представництв Президента України для здійснення нагляду. Аргументовано доцільність проведення перепису населення та запровадження мораторію на проведення місцевих і загальнонаціональних виборів на цих територіях строком не менше ніж на десять років. Окрему висунуто пропозиції щодо реформування адміністративного устрою шляхом ліквідації адміністративних одиниць АР Крим та міста Севастополь із подальшим створенням на їхній базі національної кримськотатарської автономії.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, воєнний стан, антикризовий менеджмент, громадська безпека, постконфліктне врегулювання, реінтеграція територій.*

Shelest Yurii. Local self-government under martial law and in the post-war period

The article examines specific features of the functioning of local government bodies under martial law and in the post-war period. An analysis is conducted of the impact of martial law on the functioning of local government institutions. The study explores the mechanisms of interaction between local government bodies, military-civil administrations, and central state authorities. The main challenges faced by territorial communities during war time are analyzed, and the legal regulation of functioning of local governing bodies during wartime and post-war recovery periods is assessed. Changes in the powers and competences of local government bodies and their adaptation to wartime conditions are explored, and international experience in the functioning of local authorities during crisis situations and post-war context is examined. In particular, the experience of Azerbaijan is considered focusing on the use of the institution of special presidential representatives instead of introducing martial law in de-occupied territories. Historical experiences such as the Reconstruction of the Southern United States with its division into military districts and the reunification of Germany are also considered. Based on the findings of the study, recommendations are developed to improve the effectiveness of the functioning of local government bodies during crisis conditions and post-war reconstruction period. An original classification of de-occupied territories into three distinct groups depending on duration of the occupation is proposed. For territories occupied after 2022, it is recommended to maintain martial law for at least one year and apply a hybrid governance model. For the territories of ORDLO and Crimea, the necessity of significantly stricter measures is substantiated, including the introduction of temporary administrations under exclusive military control and the establishment of the institution of Presidential Representatives of Ukraine to exercise oversight. The expediency of conducting a population census and introducing a moratorium on local and national elections in these territories is argued. Additionally, reform of the administrative structure through the liquidation of the administrative units of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol is proposed, followed by the establishment of a national Crimean Tatar autonomy on their basis.

Key words: *local government, martial law, crisis management, national security, post-conflict settlement, territorial reintegration.*

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Вступ. Війна, як явище супроводжувало людство впродовж усієї історії його існування. Війни незалежно від масштабу та особливостей завжди несли за собою руйнівні наслідки. Руйнація критичної інфраструктури, втрата людських ресурсів, погіршення демографії, деградація економіки та багато інших катастрофічних наслідків несло за собою дане явище. Для того, щоб мінімізувати окремі негативні наслідки для держави, яка приймає участь у збройному конфлікті, було розроблено воєнний стан, як комплекс заходів та механізмів управління, які спрямовані на те, щоб забезпечити безпеку громадян та підвищити ефективність оборони воюючої держави. Воєнний стан проявив себе, як ефективний порядок управління державою в умовах воєнного конфлікту, оскільки дозволяв державному апарату організовано та продуктивно мобілізувати всі можливі ресурси та координувати дії між органами державної влади з метою протидії загрозам. Особливої уваги в контексті даного стану заслуговує його вплив на місцеве самоврядування, оскільки воно є базисом для ефективної реалізації економічного та політичного ресурсного потенціалу населення регіонів держави. Важливість дослідження питання впливу місцевого самоврядування можна обґрунтувати загальним науковим дискурсом. В переважній більшості дослідження впливу воєнного стану спрямовані на аналіз його дії на масштабі національному чи міжнародному. Разом з тим в науковому дискурсі не часто аналізуються потенційні наслідки, які даний правовий режим генерує для місцевого самоврядування. Аналіз наявного управлінського досвіду дозволить ефективніше налагодити процес повернення місцевого самоврядування до роботи в стані миру. Цим, в свою чергу, можна обґрунтувати важливість дослідження та спроби прогнозування наслідків, які будуть спричинені воєнним станом на місцеве самоврядування. Враховуючи фактор того, що публічне управління та адміністрування повинно ефективно діяти в довгостроковій перспективі, варто наголосити, що дослідження тематики особливостей впливу воєнного стану на місцеве самоврядування в теперішній та короткостроковій перспективі матиме значну практичну цінність та користь. Особливо корисним таке дослідження в контексті українських реалій воєнного часу. Власне, дослідження даної тематики повинно базуватися на українському національному законодавстві, як на законодавстві держави, яка є учасницею найбільшої конвенційної війни з часів розпаду Югославії. Разом з цим, для визначення наслідків війни та воєнного стану на місцеве самоврядування, буде доцільним проаналізувати міжнародний досвід, що дозволить більш ефективно дослідити тематику дослідження.

Об'єкт дослідження – органи місцевого самоврядування, їх діяльність, повноваження, взаємодія з іншими органами влади та вплив на життя громад під час війни і в процесі післявоєнної реінтеграції.

Предмет дослідження – функціонування та роль місцевого самоврядування в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення.

Мета дослідження – дослідження змін в управлінських функціях та процесах місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та визначення особливостей їх функціонування після воєнного стану, а також їх ролі у відбудові держави після завершення збройного конфлікту.

Для досягнення мети даного дослідження визначено наступні *завдання*:

- Проаналізувати вплив воєнного стану на функціонування органів місцевого самоврядування.
- Вивчити механізми взаємодії місцевого самоврядування з військово-цивільними адміністраціями та центральною владою.
- Дослідити основні виклики, з якими стикаються громади та органи місцевого самоврядування під час війни.
- Оцінити правове регулювання місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.
- Проаналізувати зміни у повноваженнях і компетенціях органів місцевого самоврядування під час війни та їхню адаптацію до нових умов.
- Вивчити досвід інших країн у функціонуванні місцевого самоврядування в кризових ситуаціях та післявоєнний період.
- Розробити рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування під час кризових періодів та післявоєнної відбудови.

Аналіз літературних джерел. Аналізуючи літературні джерела можна помітити, що національна наука зосереджена на дослідженні взаємодії місцевого самоврядування та воєнного стану на загальнодержавному або міжнародному рівні, не часто розглядаючи вплив цього правового режиму на роботу місцевих органів влади, а також його наслідки. Серед авторів, які досліджували дану тему можна виділити таких авторів, як: Миколюк А. В.; Дуліба Є.; Клявіна О. К. та ін. Основним фокусом даного дослідження, в порівнянні з рештою, є огляд потенційних наслідків впливу воєнного стану на місцеве самоврядування, а також переорієнтуванні роботи місцевого самоврядування в режим мирного часу після завершення збройного конфлікту. Відповідно з цим фокусом застосовано та оглянуто не лише

законодавчу та управлінську літературу, але й історичну, політологічну та економічну. Це дозволить ширше розкрити тему дослідження.

Методи та інформаційна база дослідження. Основою дослідження тематики роботи є метод нормативно – правового аналізу актів українського національного законодавства, які стосуються воєнного стану та його впливу на місцеве самоврядування. Цей метод буде поєднано з порівняльно – аналітичним методом, який буде застосовано для огляду та аналізу міжнародного досвіду, який стосується впливу воєнного стану на місцеве самоврядування, а також переорієнтування дії місцевого самоврядування в режим мирного часу після завершення збройного конфлікту.

Результати дослідження та їх обговорення. Для початку розкриття теми дослідження варто визначити поняття, зміст та особливості воєнного стану, як правового режиму. Такий крок варто здійснити для того, щоб сформувати загальне уявлення про потенційний масштаб та обсяг впливу даного правового режиму на місцеве самоврядування. В українському національному законодавстві висновки щодо визначення поняття та особливостей воєнного стану можна зробити з таких джерел, як Конституція України та ЗУ «Про правовий режим воєнного стану», які є основними в контексті правового базису, на основі якого функціонує воєнний стан. Відповідно до ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» воєнним станом є: «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [1]. Воєнний стан на території України вводиться після затвердження Указу Президента України про введення такого правового режиму. Передує виданню такого указу є пропозиція Ради національної безпеки і оборони України щодо введення воєнного стану, на основі якої Президент приймає рішення щодо доцільності введення воєнного стану на території України.

Вперше режим воєнного стану в Україні було введено 26 листопада 2018 року у зв'язку з агресії прикордонних кораблів російської федерації у Керченській протоці. Цей режим діяв до 26 грудня 2018 року та ввів набагато менше обмежень для українських громадян, ніж воєнний стан, котрий був введений 24 лютого 2022 року та який триває в Україні досі. Саме після повномасштабного вторгнення росії на території України було введено повний спектр обмежень, які є наслідком введення воєнного стану на території окремої держави. До таких обмежень можна віднести: обмеження конституційних прав громадян, введення комендантської години, обмеження пересування громадян, заборона на проведення масових заходів, розширення повноважень військових тощо [2]. Вищезгадані наслідки воєнного стану є актуальними і у випадку з місцевим самоврядуванням. Обмеження, які з'явилися внаслідок введення воєнного стану докорінно змінили систему місцевого самоврядування в Україні. Аналізуючи літературу та періодику можна зробити певні висновки щодо того яким чином воєнний стан впливає на місцеве самоврядування.

Перш за все органи місцевого самоврядування втрачають частину своїх повноважень, а окремі з них передають військовий або військово – цивільним адміністраціям. Це певним чином обмежує автономність в прийнятті рішень місцевими органами самоврядування та значно зменшує рівень децентралізації у відносинах з центральною владою [3; 4]. Таке тимчасове обмеження повноважень може призводити до конфліктів інтересів між військовими та цивільними. На думку автора, найефективнішим засобом з запобігання таких конфліктів є посередництво або пряме сприяння центральної влади у їх вирішенні. В першу чергу це може проявлятися у вигляді певних змін до чинного законодавства, які дозволять оптимізувати функціонування органів місцевого самоврядування, під час воєнного стану, та сприяти їх гармонійній співпраці з військовими адміністраціями. Яскравим прикладом є прийняття українським парламентом закону, який врегульовує діяльність механізму держави в умовах воєнного стану (Законопроект № 7153), особливо в контексті взаємодії військових адміністрацій та місцевого самоврядування. Законопроект № 7153 врегулював взаємодію органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій у випадках окупації чи оточення адміністративних центрів. У такій ситуації обласні й районні військові адміністрації отримують повноваження відповідних місцевих рад. Військові адміністрації також можуть виконувати функції рад населених пунктів, де вони створені. Таким чином відбувся чіткий розподіл повноважень, що дозволив ефективніше захистити цивільне населення та покращити ефективність оборони оточених населених пунктів [5].

Попри негативні моменти впливу воєнного стану та війни в цілому на місцеве самоврядування можна виділити й моменти, коли воєнний стан та співпраця місцевого самоврядування з військовими адміністраціями мала певні позитивні наслідки. У випадку України на початку повномасштабного вторгнення можна було помітити активізацію громадськості та місцевих органів державної влади у вирішенні соціально – політичних та соціально – економічних питань. Прикладом слугує підтримка органами місцевої влади внутрішньо, які розташовані в тилових областях, переміщених осіб. Важливим фактором, який дозволив зробити вирішення таких питань стала вмотивованість населення у спротиві окупаційним військам, що значно згуртувало суспільство та стало базисом на основі якого ґрунтувалася співпраця органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій. Проте негативними факторами зменшення динамічності у прийнятті рішень, яка є надзвичайно важливою в умовах війни, стали: неоптимізоване, під умови воєнного часу, національне законодавство; роздроблений бюрократичний апарат та недосконалі механізми фінансового контролю [6]. Щодо перших двох негативних факторів можна зробити висновки, що над їх ліквідацією ведеться активна робота. Прикладом адаптації законодавства є той ж вищезгаданий законопроект № 7153, а прикладом спрощення та оптимізації бюрократичного апарату є створення цифровізованих баз та сервісів на кшталт «Резерв +», який дозволив значно зменшити навантаження на територіальні центри комплектування. Проте актуальним питанням залишається система фінансового моніторингу, яка досі впорядковується.

Вищезгадані наслідки та особливості впливу воєнного стану на місцеве самоврядування є актуальними для тилових територіальних громад або таких, що перебували під окупацією військ російської федерації нетривалий час. У випадку з територіями, які перебувають під окупацією значно довше реалії та особливості місцевого самоврядування є кардинально відмінними. На цих територіях не функціонує система українського місцевого самоврядування, оскільки вона не перебуває під контролем держави, тому постає питання їх реінтеграції до цієї системи. Питання того чи буде воєнний стан розповсюджуватися на ці території після завершення російсько – української війни та яка роль взаємодії української системи місцевого самоврядування та військових адміністрацій в контексті післявоєнної відбудови є досі нагальними та такими, які потребують чітких планів дій, які дозволять ефективно провести реінтеграцію (комплекс заходів з повернення територій, які перебували під контролем іншої держави або були тимчасово окуповані, до складу держави, якій вони належать, з відновленням її юрисдикції та впровадженням дії її законодавства) окупованих територій до складу України. Тож в даному випадку буде доречним проаналізувати досвід держав, які реінтегровували певні території до свого складу. Крім того варто зробити висновки щодо ролі та доцільності режиму воєнного стану у повоєнній відбудові. Для аналізу був відібраний досвід таких держав, як: Азербайджан; США та Німеччина.

Досвід Азербайджану, в контексті реінтеграції територій, є найбільш хронологічно близьким, оскільки активні дії в цьому напрямку почали відбуватися з 2020 року після другої карабаської війни. Передумовою конфлікту послугували етнічні конфлікти між вірменами та азербайджанцями в карабаському регіоні, який є міжнародно – визнаною територією Азербайджану. Етнічні конфлікти, які переросли в першу карабаську війну 1991—1994 років між Вірменією та Азербайджаном, які нещодавно перед тим отримали незалежність від радянського союзу. В результаті першої війни Вірменія окупувала область Карабаху з переважно вірменським населенням, а також деякі сусідні території. Впродовж років Азербайджан повільно деокупував цей регіон в 2016–2023 роках [7]. Після деокупації території регіону та проведення переговорів з владою невизнаної Нагірно-Карабаської Республіки, яка була створена на окупованих Вірменією землях, було визначено, що 1 січня 2024 року ця невизнана держава припиняє своє існування, а разом з цим починається активна фаза процесу реінтеграції Карабаху до складу Азербайджану.

В жовтні 2023 року Азербайджаном було презентовано план з реінтеграції Карабаху, який включав дії, які стосувалися безпекової, культурної, політичної, соціальної, економічної та багатьох інших сфер. В контексті даного дослідження варто розглянути дії, які стосуються місцевого самоврядування. Було прийнято рішення зі створення нових адміністративних одиниць місцевого рівня, які б відповідали новим політичним та економічним реаліям регіону. В той же час управління територіями, де проживають вірмени, повинно здійснюватися через спеціальні представництва президента Азербайджану. Також вірменському населенню було гарантовано культурну автономію. Тимчасовий воєнний або надзвичайний стан на деокупованих територіях не вводився. Введення цих правових режимів замінили на проведення комплексу безпекових заходів, який включав в себе вилучення зброї у місцевих жителів, шляхом процесу роззброєння, та підвищення рівня охорони громадської безпеки на деокупованих територіях [8; 9]. Варто зазначити, що досвід Азербайджану поки досить обмежений, проте можна зробити певні висновки щодо курсу, якому слідує держава, що реінтегрує свої території. Таким чином для більш

змістовного аналізу міжнародного досвіду варто оглянути ще декілька прикладів, які мали місце в далекому минулому. Такий крок є важливим, оскільки на основі досвіду держав, які завершили процес реінтеграції територій в минулому, можна оцінити ефективність їх реінтеграційних заходів.

Хронологічно далеким до сьогодення, проте не менш актуальним, є досвід США з реінтеграції південних штатів після громадянської війни 1861 – 1865 років. Передумовами для початку громадянської війни стали економічні, політичні, соціальні та культурні розбіжності між північними та південними штатами. Одним з найбільш критичних питань було питання збереження чи скасування рабства. В результаті цих протиріч більшість південних штатів оголосили про свій вихід за складу США. За деякий час після цього південними штатами було створено самопроголошену державу, яка не отримала загального міжнародного визнання, що отримала назву КША (Конфедеративні Штати Америки). Проголошення цієї держави поклало початок громадянській війні, в якій Сполучені Штати мали намір повернути собі південні землі, які незаконно були відокремлені з їх складу. Переможцями у війні стали північні штати. Після завершення громадянської війни стало зрозуміло, що її економічні та політичні наслідки є надто масштабними, щоб на реінтегрованих територіях система місцевого самоврядування та владна вертикаль в цілому функціонували так само, як це було до війни. Саме тому уряд США почав комплекс заходів, який почали називати «реконструкцією», яка тривала з 1865 по 1877 роки. Задля оцінки масштабу реконструкції варто звернути увагу на один факт. В американській історіографії, в контексті публічного управління, реконструкцію виділяють, як окремий хронологічний період, що демонструє сприйняття громадянами Сполучених Штатів реконструкції не лише як комплексу заходів з реінтеграції півдня, але й тривалого періоду подолання катастрофічних наслідків війни, тривалістю в дванадцять років, що назавжди залишив негативний слід в історії держави [10].

Реконструкція відбувалася у два етапи: Президентська реконструкція (1865–1867 рр.) та Радикальна реконструкція (1867–1877 рр.). Основою президентського періоду слугував план тодішнього президента США Авраама Лінкольна під назвою «план десяти відсотків», який був висунутий ним ще під час громадянської війни. Відповідно до цього плану південний штат міг повноцінно реінтегруватися, якщо 10% його виборців складуть присягу на вірність США і приймуть скасування рабства. За своєю суттю цей план був досить м’який і не передбачав кардинальних жорстких заходів, оскільки основою реінтеграції повинно було стати звичайне проведення виборів на теренах півдня. Крім того план було доповнено рядом заходів з реінтеграції в суспільство біженців та колишнього поневоленого рабського населення. Результатом цього стало прийняття Конгресом 3 березня 1865 року Акту «про заснування Бюро допомоги звільненим і біженцям», яке повинне було забезпечити їжею, житлом, одягом, медичними послугами та землею переміщених жителів Півдня, в тому числі щойно звільнених афроамериканців [11].

Після вбивства Авраама Лінкольна, у квітні 1865 року, реалізацію плану десяти відсотків продовжив Ендрю Джонсон, який став наступним президентом США. За президенства Джонсона цей комплекс реінтеграційних заходів був доповнений новими положеннями. Ці положення стосувалися зокрема надання помилування більшості колишніх конфедератів, дозволивши штатам самостійно вирішувати свої політичні питання. Однак такий підхід наштовхнувся на опір Конгресу, оскільки не враховував достатньо права звільнених рабів.

Опір Конгресу призвів до початку другого етапу реконструкції («так звана Радикальна реконструкція»). Початок другого етапу датується 2 березня 1867 року, коли Конгресом були прийняті перші закони про реконструкцію. Закони про реконструкцію передбачали жорсткіший контроль над південними штатами та вимагали активнішої підтримки звільнених рабів. Також південь було поділено на п’ять військових округів, кожен із яких контролювався федеральним військовим командуванням. Південним штатам було поставлено умову прийняти Тринадцяту, Чотирнадцяту і П'ятнадцяту поправки до Конституції, що гарантували скасування рабства, громадянство і право голосу для чорношкірих чоловіків. Тільки після цього вони могли повернутися до складу Союзу [11]. Реконструкція була завершена у березні 1877 року після компромісу між республіканцями та демократами, а також припинення участі армії в державному управлінні на Півдні [11].

Враховуючи реалії сьогодення можна зробити певні висновки щодо ефективності вищезгаданих реінтеграційних заходів. З одного боку реконструкція привнесла значні зміни в Конституцію США, зокрема було прийнято Тринадцяту, Чотирнадцяту та П'ятнадцяту поправки, які скасували рабство, надали громадянство та захист рівних прав, а також право голосу афроамериканцям-чоловікам. Бюро допомоги звільненим та біженцям ефективно виконало поставлені задачі, оскільки його робота дала змогу афроамериканцям отримати доступ до освіти, медицини та правового захисту. Також деякі штати вперше допустили афроамериканців до виборів і державних посад, що було дозволило почати інтеграцію колишніх рабів в політичне життя США. Проте, значним недоліком реконструкції стала її коротка

тривалість в дванадцять років, оскільки за цей термін не встигло вирости нове покоління, яке б сприймало здобутки реконструкції (скасування рабства, інтеграція колишніх рабів в суспільство тощо), як щось звичне та правильне, що в результаті призвело до поширення расової сегрегації в державі. Крім сегрегацію закріпили поступки республіканців щодо питання прав афроамериканців, В той же час через не надто тривале перебування військових у керівництві південних штатів не дозволило остаточно викорінити опір груп, які не мали наміру підкорятися владі США. Прикладом є існування терористичних груп на кшталт Ку-Клукс-Клану, які займалися залякуванням афроамериканців та білих прихильників реконструкції, перешкоджаючи політичним змінам. Попри певні негативні моменти можна зрозуміти, що більша частина заходів реконструкції були досить ефективними. В даному випадку як негативний так і позитивний досвід реінтеграції, який отримали США, є надзвичайно цінним для України.

Останнім прикладом реінтеграції територій, який заслуговує уваги, є возз'єднання Німеччини у 1990 році. На відміну від двох попередніх прикладів, даний відрізняється тим, що реінтеграція території (в даному випадку Східної Німеччини) відбувалася мирним дипломатичним шляхом без залучення військових та введення режиму воєнного стану. Щодо передумов возз'єднання, то вони були зумовлені значною кількістю факторів, які накопичувалися протягом років, особливо в контексті Холодної війни. Після Другої світової війни Німеччина була поділена на дві частини: західна частина стала Федеративною Республікою Німеччина під контролем США та їх союзників, тоді як східна частина перетворилася на Німецьку Демократичну Республіку (НДР) під контролем СРСР. Це призвело до політичної та ідеологічної конфронтації між Сходом і Заходом. У 1980-х роках НДР переживала значні економічні труднощі, зростаючу інфляцію, нестачу товарів та погіршення життєвого рівня населення. Багато людей втрачали віру в комуністичну систему, що призвело до масових протестів і вимог реформ. У середині 1980-х років радянський лідер Михайло Горбачов запровадив політику гласності та перетворення, яка призвела до лібералізації країн Східної Європи. Це надихнуло населення НДР та інших країн на вуличні протести та вимоги демократичних реформ. 9 листопада 1989 року відкриття кордонів між Східним і Західним Берліном стало символом падіння комуністичного режиму в НДР і поклало початок процесу возз'єднання [12]. Після падіння Берлінського муру уряд НДР зазнав політичних змін. У березні 1990 року відбулися перші демократичні вибори, на яких перемогли сили, що підтримували возз'єднання з ФРН. Новий уряд НДР почав переговори з ФРН щодо об'єднання. Саме з цього часу почався процес реінтеграції Східної Німеччини до складу ФРН.

Після початку процесу об'єднання у липні 1990 року НДР та ФРН уклали валютний союз, завдяки якому німецька марка стала єдиною валютою обох частин країни, що інтегрувало їхні економіки. У серпні 1990 року обидві держави уклали Договір про об'єднання, який передбачав офіційне приєднання НДР до ФРН та включення її територій як п'яти нових федеральних земель у ФРН, натомість старий адміністративний поділ та система місцевого самоврядування в НДР ліквідовувалася. Міжнародні питання возз'єднання Німеччини було врегульовано договором «два плюс чотири», укладеним у вересні 1990 року між двома німецькими державами та чотирма союзними державами (СРСР, США, Францією та Великобританією). Цей договір офіційно відновив суверенітет єдиної Німеччини, визначив її остаточні кордони та закріпив її членство в НАТО. 3 жовтня 1990 року НДР офіційно приєдналася до ФРН, чим було завершено процес фактичної реінтеграції. Після об'єднання Німеччини також був введений особливий податок (податок солідарності), кошти з якого йшли на розвиток економічно слабшої східної частини Німеччини. З 1 січня 2021 року цей податок перестали сплачувати близько 90% платників податків. Однак високі доходи та великі корпорації продовжують його сплачувати, тому податок залишається в обмеженій формі для фінансування потреб у загальнодержавних інвестиціях [13].

Досвід возз'єднання Німеччини не є повністю ліквідним для України, оскільки при возз'єднанні не було жодних воєнних дій чи введення правових режимів на кшталт воєнного стану. Проте досвід введення податку солідарності, який забезпечив економічне зростання Східної Німеччини є доволі корисним для України в контексті економічного відновлення територій, які найбільше постраждали від російської окупації.

Враховуючи проаналізований міжнародний досвід можна розробити певні рекомендації з відновлення функціонування місцевого самоврядування на українських територіях, які були окуповані росією. Перш за все варто розділити такі території на три групи:

– Група I – Території, які тривалий час перебували під окупацією після повномасштабного вторгнення (південь Запорізької області, Північ Луганської області та ін);

– Група II – Частина Донбасу, яка була окупована до повномасштабного вторгнення (так зване ОРДЛО);

– Група ІІІ – Території, які були окуповані на самому початку російської агресії проти України (АР Крим та Севастополь).

На основі цих груп можна сформувати наступні рекомендації:

Група І:

• збереження воєнного стану не менш, як на рік;

• в окремих випадках заново сформувати межі окремих районів та територіальних громад;

• відновлювати місцеве самоврядування на основі взаємодії місцевих цивільних та воєнних адміністрацій

Група ІІ:

• ввести жорсткіший режим стану;

• утворити тимчасові військові адміністрації, керувати якими повинні виключно військові;

• створити місцеві представництва президента України, які повинні слугувати інструментом, який не дозволить окремим особам з військового керівництва зловживати своїми повноваженнями;

• скасувати проведення місцевих, парламентських та президентських виборах, на цих територіях, не менш як на 10 років;

• провести перепис населення;

• після завершення терміну діяльності військових адміністрацій утворити нові райони та місцеві територіальні громади, а також організувати проведення на них місцевих виборів.

Група ІІІ:

• ввести жорсткіший режим стану;

• утворити тимчасові військові адміністрації, керувати якими повинні виключно військові;

• ліквідувати АР Крим та м. Севастополь, як адміністративні одиниці, натомість створити національну кримськотатарську автономію, як окрему адміністративну одиницю, діяльність якої буде поширюватися на терени колишніх адміністративних одиниць;

• створити місцеві представництва президента України, які повинні слугувати інструментом, який не дозволить окремим особам з військового керівництва зловживати своїми повноваженнями;

• скасувати проведення місцевих, парламентських та президентських виборах, на цих територіях, не менш як на 10 років;

• провести перепис населення;

• після завершення терміну діяльності військових адміністрацій утворити нові райони та місцеві територіальні громади, забезпечити функціонування новоутвореної національної автономії, а також організувати проведення місцевих виборів.

Висновки. Досліджуючи вплив воєнного стану на місцеве самоврядування та його роль у повоєнній відбудові можна переконатися наскільки важливим є аналіз міжнародного досвіду з даного питання. Саме аналіз чужих помилок та здобутків дозволить покращити власний механізм публічного управління, а також уникнути помилок, яких допустилися інші.

Аналізуючи вплив воєнного стану на місцеве самоврядування можна зрозуміти, що основними наслідками такого впливу є формування системи за якої цивільні та військові адміністрації взаємодіють на місцевому рівні. Часто така взаємодія може призводити до певних конфліктів інтересів, проте в той же час вона дозволяє ефективніше мобілізувати усі можливі ресурси для боротьби з окупантом. Приклад України однозначно можна визначити, як орієнтир, для майбутніх науковців в сфері публічного адміністрування, з того, що взаємодія цивільних та військових адміністрацій може призвести до позитивних результатів шляхом консолідації суспільства у боротьбі з загрозою.

В той же час варто зазначити, що особливості впливу воєнного стану на місцеве самоврядування, які були досліджені та проаналізовані раніше, не є ліквідними для окупованих територій, тому задля визначення ролі режиму воєнного стану в післявоєнній відбудові окупованих територій в обов'язковому порядку варто звернутися до міжнародного досвіду. На прикладі США можна чітко побачити, що недостатня довіра до армії та надмірне форсування повернення до мирного функціонування місцевого самоврядування може призвести до негативних наслідків шляхом недостатнього контролю над станом реінтеграції системи місцевого самоврядування, на деокупованих територіях, у владну вертикаль. Тому варто зазначити, що даний правовий режим відіграє надзвичайно важливу роль у процесі реінтеграції окупованих територій та поновленні коректної роботи місцевого самоврядування на деокупованих територіях. Таким чином, застосування правового режиму воєнного стану у післявоєнній відбудові є обов'язковим кроком, хоч і незручним для значної кількості населення.

Література:

1. Про правовий режим воєнного стану [Електронний ресурс]. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 26.02.2026).
2. Теремецький В.І., Васильєв С.В. Воєнний стан: підстави для введення в Україні. *ScienceRise: Juridical Science*. 2022. Вип. 20.
3. Lialiuk O. Правове регулювання компетенції місцевого самоврядування в умовах воєнного стану в Україні. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 6–23.
4. Західна О.Р., Закорко К.К. Функціонування об'єднаних територіальних громад в умовах воєнного стану. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. Вип. 14. С. 78–84.
5. Верховна Рада прийняла Закон, який врегульовує діяльність механізму держави в умовах воєнного стану [Електронний ресурс]. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/220856.html (дата звернення: 26.02.2026).
6. Руденко М.В. Окремі питання функціонування місцевого самоврядування в Україні під час воєнного стану. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. Вип. 46. С. 226–236.
7. Makili-Aliyev K. An illegal Republic: the formation and continuity of the collective legal identity of Karabakh Armenians. *Citizenship Studies.* 2023. Vol. 27. № 7. P. 799–816.
8. Azerbaijani authorities present plan for reintegrating Karabakh Armenians [Електронний ресурс]. *Interfax*. URL: https://interfax.com/newsroom/top-stories/95052/ (дата звернення: 26.02.2026).
9. Авдєєв О. Забезпечення Азербайджаном політичних та соціальних питань у контексті реінтеграції деокупованих територій Карабаху: висновки для України [Електронний ресурс]. *Аналітичний портал «Зовнішня політика України»*. URL: https://analytics.intsecurity.org/azerbaijan-karabakh-lessons-for-ukraine/ (дата звернення: 26.02.2026).
10. Gunderson G. The origin of the American civil war. *The Journal of Economic History.* 1974. Vol. 34. № 4. P. 915–950.
11. Frazier T. The Reconstruction Era: As Taught in United States History. 2023.
12. Berdahl R.M. German reunification in historical perspective. *Berkeley Journal of International Law*. 2005. Vol. 23. P. 496–515.
13. After the Fall of the Wall / ed. by M. Diewald, A. Goedicke, K.U. Mayer. Stanford : Stanford University Press, 2006. DOI: 10.1515/9780804779456.

Дата першого надходження статті до видання: 28.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026